

NOU

Norges offentlige utredninger **2004: 23**

Barnehjem og spesialskoler under lupen

Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep
i barnevernsinstitusjoner 1945–1980

Utredning fra et utvalg oppnevnt av Barne- og familiedepartementet 19. desember 2003
Avgitt 1. november 2004

ISSN 0333-2306
ISBN 82-583-0803-3

Lobo Media AS

Til Barne- og familiedepartementet

Utvalget som ble oppnevnt i brev av 19.12.2003 for å kartlegge omfang av og bakgrunn for omsorgssvikt og overgrep mot barnevernsbarn i perioden 1945 – 1980, legger med dette fram sin kartlegging.

Oslo, 1. november 2004

Edvard Befring
leder

Anne Inger Helmen Borge

Kirsten Sandberg

Harald Thuen

Kirsten Danielsen

Brite Hundvin

Elisabeth S. Sandberg

Innhold

1	Sentrale konklusjoner	9	5.2	Barnevernsreformens ideologi og hovedprinsipper	35
1.1	Barnevernsinstitusjonene i historisk lys	9	5.3	Et fornyet institusjonssystem.....	37
1.2	Redningen	9	5.4	Barnehjemmet: tydeligere rammer ..	38
1.3	Metode	9	5.5	Spesialskolene: nye utfordringer – ny kritikk.....	40
1.4	Omsorgssvikt og overgrep	10	5.6	Verneskolene: institusjonsuro	43
1.5	Seksuelle overgrep	10	5.7	Perspektiver	44
1.6	Troverdighet	10			
1.7	Hvem barna var	10			
1.8	Tilsyn	11	6	Rettslige rammer	47
1.9	Bakgrunn for at dette kunne skje	11	6.1	Innledning	47
1.9.1	Straffetradisjonen	11	6.2	Rettslig grunnlag for plassering av barn i institusjon.....	48
1.9.2	Ressurser	11	6.3	Krav til institusjonene	49
1.9.3	Totale institusjoner	12	6.4	Barnas rettssikkerhet i institusjon ...	50
1.9.4	Myndighetenes rolle	12	6.4.1	Rettssikkerhet	50
1.10	Pressens rolle	12	6.4.2	Krav til avgjørelser under institusjonsoppholdet	50
1.11	Billighetserstatninger	13	6.4.3	Tilsynet med institusjonene	51
1.12	Kvalitetssikring	13	6.4.4	Tilsynet med det enkelte barn	52
1.13	Kontroll	13	6.4.5	Kroppslig refselse	53
2	Utvalgets mandat, sammen- setning og arbeidsmåte	15	6.4.6	Ble reglene fulgt?	53
2.1	Oppnevning og mandat	15	6.5	Straffesanksjonerte overgrep	54
2.2	Utvalgets mandatfortolkning	15	6.5.1	Straffebestemmelsenenes betydning ...	54
2.3	Utvalgets arbeid	16	6.5.2	Vold	54
2.3.1	Møter og faglige bidrag	16	6.5.3	Frihetsberøvelse, tvang og trusler ...	55
2.3.2	Arkivarbeid og begrensninger	17	6.5.4	Seksuelle overgrep	55
			6.5.5	Vanskjøtsel	55
3	Barnevernsinstitusjonen – historiske linjer	18	6.5.6	Andre lovbestemmelser	55
3.1	Innledning	18	6.5.7	Rettspraksis i straffesaker	56
3.2	Europas tidligste barnehjem	18	7	Tilsynsfunksjonen: Prinsipper, ansvarsforhold og praksis	57
3.3	Norges første barnehjem	19	7.1	Innledning	57
3.4	Redningsbevegelsen	21	7.2	Tilsynsordningen i historisk perspektiv	57
3.5	Institusjonen som ” hjem”	22	7.3	Oversikt over tilsynsordninger 1945–1980	59
3.6	Den tidligste institusjonskritikken ..	23	7.4	Barnevernsnemndenes tilsynsplikt ..	60
4	Barnevernsinstitusjonen 1900 – 1953	25	7.5	Departementets tilsynsplikt og barnevernsinspektørenes funksjon...	62
4.1	Innledning	25	7.6	Fylkesmannens rolle i tilsynet og barnevernssekretærenes funksjon ...	63
4.2	Vergrådsreformens hovedprinsipper	25	7.6.1	Problemer knyttet til barne- hjemmenes fysiske utforming	65
4.3	De private og de kommunale institusjonene	26	7.6.2	Økonomiske problemer	66
4.4	Skolehjemmene	27	7.6.3	Personalproblemer	66
4.5	Institusjonskritikken	29	7.6.4	Plasseringsproblemer	67
4.6	Perspektiver	32	7.6.5	En sammenligning mellom fylkes- mannsrapportene fra Bergen og Hordaland og Bergensrapporten	68
5	Barnevernsinstitusjonen 1954 – 1980	35			
5.1	Innledning	35			

7.6.6	Et enkelt hjem	69	10.2	Straffetradisjonen	111
7.6.7	De gode hjem	70	10.2.1	Trekk fra 1700- og 1800-tallet	111
7.7	Tilsynsordningen med skole- hjemmene/spesialskolene.....	70	10.2.2	Kropplig integritetsvern	112
7.8	Tilsynslegens rolle	73	10.2.3	Sosialt integritetsvern	113
7.9	Oppfølging og ettervern	74	10.2.4	Hva med barneinstitusjonene?	114
7.10	Samlet vurdering av tilsyns- ordningene	75	10.3	Hardheten i fortiden	115
8	Institusjonene og barna	78	10.3.1	Institusjonene og hardheten	115
8.1	Innledning	78	10.3.2	Avvikere søker arbeid med barn	116
8.2	Typer og omfang av barne- institusjoner	78	10.3.3	Drift og ledelse	116
8.2.1	Om barnehjem	78	10.4	Religionens slagkraft	117
8.2.2	Om skolehjem/spesialskoler	82	10.5	Individuelle psykologiske forhold ved barn og voksne	118
8.3	Hvem var barna?	84	10.5.1	Datidens psykologiske kunnskap	118
8.3.1	Hvem var barna i barnehjemmene? ..	84	10.5.2	Barnehjem som livshendelse i unge menneskers liv	120
8.3.2	Hvem var barna i skolehjemmene? ..	85	10.5.3	Forhold før, under og etter barnehjemsopphold.....	121
8.4	Hukommelse og troverdighet	86	10.5.4	Institusjonell deprivasjon	122
8.4.1	Selvbiografisk langtidshukommelse ..	86	11	Erstatningsspørsmål	124
8.4.2	Voksne som beretter om sin barndom	87	11.1	Innledning	124
8.5	Empiriske kartlegginger	88	11.2	Erstatningsrettslig grunnlag	124
8.5.1	Stiftelsen Rettferd for taperne	88	11.2.1	Krav om økonomisk tap eller betydelig skade	124
8.5.2	Søknader om billighetserstatning i perioden 1990–2002	90	11.2.2	Krav om årsakssammenheng	124
8.5.3	Bergensrapporten	91	11.2.3	Ansvarsgrunnlag	125
8.5.4	Krigsbarna	91	11.2.4	Foreldelse	126
8.5.5	Fortellinger om opplevelser i barnehjem	93	11.2.5	Nærmere om erstatningsansvar for uforsvarlig behandling (uaktsom- hetsansvaret, culpanormen)	126
8.6	Ekspertvurderinger	95	11.2.6	Dommer i erstatningssaker	127
8.7	Et hovedinntrykk	97	11.2.7	Sammenfatning	128
9	Omsorgssvikt og overgrep	99	11.3	Billighetserstatning	129
9.1	Innledning	99	11.3.1	Om ordningen	129
9.2	Begrepsklargjøring og empiri	99	11.3.2	Generelt om søknadene	129
9.3	Mulige virkninger av forbud om fysisk avstraffelse.....	101	11.3.3	Behandlingen og vurderingen av søknadene	130
9.4	Seksuelle overgrep	102	11.3.4	Hvorfor så få saker under mandatet?	130
9.5	Internasjonale undersøkelser	103	11.3.5	Nærmere om enkeltsaker	131
9.6	Selvbiografiske data	105	11.4	Vurdering av erstatnings- ordningene	132
9.6.1	Rapport fra granskingsutvalget i Bergen	105	12	Oppsummering, konklusjoner og tilrådinger	134
9.6.2	Søknader om billighetserstatning ...	105	12.1	Om utredningen	134
9.6.3	Data fra Stiftelsen Rettferd for taperne	105	12.1.1	Mandatet	134
9.6.4	BUFA-materialet	106	12.1.2	De ulike nivåene	134
9.7	Omfanget av overgrep	107	12.1.3	Metodiske utfordringer	134
9.8	Konsekvenser av overgrep og omsorgssvikt.....	107	12.2	Historiske hovedlinjer	136
9.9	Resiliens	109	12.2.1	Barnehjem	136
10	Bakgrunnen for at omsorgssvikt og overgrep kunne skje	111	12.2.2	Skolehjem/spesialskoler og verneskoler	137
10.1	Innledning	111	12.2.3	Institusjonskritikken	137
			12.3	Fra segregering til integrasjon	138

12.4	Det indre livet i institusjonen	138
12.5	Hvem var barna?	139
12.6	Omsorgssvikt og overgrep	140
12.7	Omfanget av overgrep	141
12.8	Bakgrunnen for at dette kunne skje..	142
12.8.1	Ressursknapphet	142
12.8.2	Straffetradisjonen	143
12.8.3	Hovedtrekk	145
12.9	Tilsynsfunksjonen	145
12.10	Pressens rolle	147
12.11	Myndighetenes rolle	148
12.12	Institusjonsbarnas liv og helse	150
12.13	Etiske vurderinger	151
12.14	Erstatningsspørsmål	152
12.14.1	Alminnelig erstatningsrett	152
12.14.2	Billighetserstatning	153
12.14.3	Utvalgets vurderinger	154
12.15	Kvalitetssikring av institusjoner	154
12.16	Tilsyn med barnvernsinstitusjoner ...	156
12.16.1	Barnas rettssikkerhet	157
12.16.2	Tilsynsmetoder	157
12.16.3	Veien videre	157

Litteraturliste	159
Offentlige publikasjoner	163
Dommer	164
Arkivmateriale	164

Vedlegg

1	Omfang av overgrep og omsorgssvikt blant barnehjemsbarn i perioden 1945-1980. Forsøk på estimering	165
2	Selvbiografisk langtidshukommelse	173
3	Krigsbarn og barnevern	184
4	Overgrep mot barn på barnehjem og spesialskoler	191
5	Skremmer sporene? Om barndommens betydning for senere helse	199
6	Erstatningsrettslige synspunkter på omsorgssvikt overfor barnevernsbarn i institusjoner i perioden fra 1945 til 1980	204

Kapittel 1

Sentrale konklusjoner

Utvalget har hatt som mandat å framskaffe kunnskap om omsorgssvikt og overgrep i institusjoner hvor barnevernet foretok plasseringer i tidsrommet 1945–80. Den sentrale utfordringen har bestått i å gi en helhetlig oversikt over omfanget av omsorgssvikt og overgrep, bakgrunnen for at dette kunne skje, samt å kartlegge hvordan tilsynsfunksjonene ble ivaretatt. Her presenterer vi en kort oppsummering av sentrale konklusjoner. For en mer fylldig presentasjon viser vi til kapittel 12.

1.1 Barnevernsinstitusjonene i historisk lys

Utvalget har tatt for seg grunntrekkene i barnevernsinstitusjonens historiske utvikling fram til 1980. Her er det trukket linjer tilbake til middelalderen, da opprettelsen av de første barnehjem i Europa fant sted, og det er gitt en beskrivelse av hvordan et differensiert institusjonssystem som skilte mellom ulike kategorier av nødlidende og omsorgstrengende barn, etter hvert vokste fram. Deretter rettes søkelyset mot de norske private institusjonstiltakene på 1800-tallet, barnehjemmene og oppdragelsesanstaltene, som skulle bli forløpere til 1900-tallets barnevernsinstitusjoner. I epoken mellom vergerådslovens innføring i 1900 og barnevernlovens innføring i 1954 skulle barnehjem og skolehjem bli de viktigste institusjonene for plassering av vanskeligstilte barn. Flere ganger i denne perioden ble det reist sterk kritikk mot disse institusjonene. Institusjonene hadde trange vilkår både med hensyn til økonomi og personell. Epoken etter barnevernlovens innføring i 1954 fram til 1980 var i starten preget av optimisme og nye faglige perspektiver, men etter hvert skulle konflikter og kritikk dominere bildet, særlig knyttet til spesialskolene for barn og ungdom med tilpasningsvansker og til verneskolene.

Et viktig trekk ved barnevernsinstitusjonene er den defensive rollen de har inntatt, selv om de har stått overfor krevende samfunnsoppgaver. Dette er uttrykk for at de befant seg inneklemt mellom myndighetenes passivitet i oppfølgingen av lov- og regelverket og et stadig kritisk lys som

ble rettet mot dem fra ulike samfunnsaktører. Det siste gjelder ikke minst en årvåken presse, som i mange tilfeller har framstått som talerør for barna og fungert som en institusjonskritisk kraft. I slike sammenhenger har myndighetenes rolle i stor grad vert preget av forsøk på å tilsløre eller skjule det som har blitt framlagt som kritikkverdige forhold. I liten grad har vi sett at styresmaktene har maktet å møte kritikken på en konstruktiv måte ved å initiere de prosessene som kunne medføre forbedringer. Derimot har vi flere ganger sett, når kritikken har latt seg tilbakevise ved at sakkyn-dige vurderinger har kommet inn i bildet, at svaret på kritikken har bestått i å legge ned de enkeltinstitusjonene som har sittet på anklagebenken. Det gjelder flere barnehjem, men i særlig grad spesialskolene.

1.2 Redningen

Til tross for kritikk og ulike vanskeligheter er det hevet over tvil at plassering i barnehjem var redningen for mange barn. Det er viktig å slå fast at mange barnehjem fungerte som gode erstatningshjem, og at mange institusjonsbestyrere og ansatte framstår som oppofrende mennesker som brukte tid og krefter langt utover det som kunne forventes.

1.3 Metode

Kartleggingen bygger på tre hovedkilder: For det første arkivmateriale- i det vesentlige fra Riksarkivet og Sosialdepartementets arkiv. Dernest selvbiografiske opplysninger fra tidligere barnehjemsbarn og spesialskoleelever. For det tredje norsk og utenlands forskning. Det knytter seg begrensninger til alle disse tre kildene i lys av utredningens formål. Her kan det særlig pekes på at selv om arkivmaterialet har vært av grunnleggende betydning for denne utredningen, så har det vesentlige mangler, dels som følge av dårlige arkivrutiner, men også som en konsekvens av at opplysninger har blitt slettet.

1.4 Omsorgssvikt og overgrep

Utredningen har avdekket at omsorgssvikt og overgrep av til dels alvorlig karakter har funnet sted i barnehjem og skolehjem/spesialskoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker i hele mandatperioden 1945–1980. Ved mange av disse institusjonene var fysiske overgrep en del av hverdagen. En del av de metodene som ble anvendt, må betegnes som svært graverende. Det selvbiografiske materialet fra tidligere institusjonsbarn, levner heller ingen tvil om at mange har blitt utsatt for seksuelle overgrep. Disse krenkelsene kan hovedsakelig knyttes til ansatte enkeltpersoner, men også til eldre elevers overgrep mot yngre. Omsorgssvikt og fysiske overgrep har hatt et atskillig større omfang enn seksuelle overgrep. Omsorgssvikten har hovedsakelig bestått i en generell mangel på ivaretagelse av barns behov for mat og klær, for stimulering, helsetilsyn, trygghet, nærhet og varme. Hovedinntrykket er at mange av institusjonsbarna ikke opplevde at noen brydde seg om dem og var glade i dem. Det er òg viktig å peke på at overgrep i form av alvorlig fysisk mishandling, som slag, spark og innesperring i mørke kjellerrom, synes å ha avtatt i mandatperioden. Utvalget finner det nødvendig å understreke at barnehjemmene varierte med hensyn til den omsorg de maktet å gi barna. Her er det også variasjoner over tid.

1.5 Seksuelle overgrep

Dette utgjør et stort spekter fra intime berøringer, tukling med kjønnsorganer til gjennomført samleie og voldtekt. Kartlegging av slike handlinger kan referere til antall institusjoner hvor det har forekommet overgrep mot barn, hvor mange overgripere som har vært i aktivitet, hvor mange barn som har vært offer, eller hvor ofte dette totalt sett kan ha forekommet. Her skal vi først vise til Bergensrapporten, som oppgir at fem av elleve undersøkte barnehjem var beheftet med historier om seksuelle overgrep.

Det er forbundet med stor usikkerhet å skulle anslå hvor mange barn som har vært offer for slike overgrep. Utenlandsk forskning har anslått at 2 % av guttene og 4 % av jentene i den vanlige barnebefolkningen kan ha vært utsatt for seksuelle overgrep, og at denne hyppigheten er vesentlig større blant barnehjemsbarn. Det foreligger ikke tilsvarende norske vitenskapelige studier. Av de selvbiografiske opplysningene utvalget har hatt til rådighet, framgår det at ca. 1/3 har opplyst at de har blitt utsatt for seksuelt overgrep fra en ansatt eller andre barn ved institusjonen. Men disse selvselek-

terte opplysningene må forventes å ha en sterk overrepresentasjon av dem som har vært offer for omsorgssvikt og overgrep, da dette utgjør den sentrale bakgrunnen for at de har søkt om erstatning eller henvendt seg til de forskjellige instansene.

Det som er prinsipielt viktig i denne sammenhengen, er at det er hevet over tvil at ansatte ved flere barnehjem og spesialskoler gjorde seg skyldig i seksuelle overgrep overfor barn. Samlet vurdert har det vært en betydelig forekomst av seksuelle overgrep i barneinstitusjoner i mandatperioden. I barnehjemmene har de aller fleste offer blitt utsatt for overgrep fra ansatte. I skolehjem og spesialskoler har det i tillegg til overgrep fra ansatte også forekommet mange overgrep fra andre elever.

1.6 Troverdighet

Hukommelsesforskning har konkludert med at en i stor grad kan feste lit til retrospektive rapporter om overgrep. Folk som har blitt utsatt for traumatiske opplevelser, husker disse hendelsene både godt og lenge. Det er derfor lite sannsynlig at de som forteller om overgrep, fabrikkerer historier. Det er mer sannsynlig at mange av dem som var offer, ikke gir seg til kjenne. Vi kan regne med at 95 % av dem som har vært utsatt for alvorlige overgrep, forteller en troverdig historie.

1.7 Hvem barna var

I mandatperioden var det til enhver tid mellom 1500 og 1900 barn i barnehjem. I samme periode var det ca 400 elever i skolehjem/spesialskolene for barn og ungdom med tilpasningsvansker/verneskoler. Det foreligger ikke nøyaktige opplysninger om antall barnehjem før 1960. I 1960-årene varierte antallet fra 134 til 157, for så å synke til 89 i 1975 og 60 i 1980. Antall skolehjem/spesialskoler varierte fra 8 til 14.

Tidlig i mandatperioden var mangel på forsørger en hyppig plasseringsgrunn, for så å endre seg til i hovedsak å være oppvekst under skadelige forhold. Barn og unge ble vanligvis plassert i spesialskoler på grunn av en problematisk oppvekstssituasjon kombinert med rapporterte tilpasningsvansker i skole og samfunn. Begrunnelsen for bortplassering på skolehjem/spesialskoler var til en viss grad kjønns spesifikk. For jenter handlet det om usedelig oppførsel, og for guttene handlet det ofte om småkriminell virksomhet. Mange barn og unge hadde lange institusjonskarrierer bak seg. Veien kunne gå fra barnehjem til spesialskole.

1.8 Tilsyn

Det var ulike instanser som skulle føre tilsyn med barnehjemmene: Sosialdepartementet ved barnevernsinspektørene, fylkesmannen ved barnevernssekretæren og kommunene ved barnevernsnemnda eller den som nemnda oppnevnte. De kommunale barnevernsnemndene skulle etter lov om barnevern av 1953 være bindeleddet mellom institusjonene og kommunale og statlige myndigheter. De skulle blant annet oppnevne en tilsynsfører for hvert barnehjem, og det skulle avlegges skriftlige rapporter etter tilsynsbesøk. Dette ble ikke fulgt opp.

Det statlige tilsynet var preget av en ambisiøs målsetting med krav om oppfølging, kontroll og rapportering, både skriftlig og muntlig, til overordnede instanser. Tilsynsarbeidet ble til en viss grad svekket da en fra 1955 fikk opprettet barnevernssekretærstillinger i en rekke fylker. Barnevernssekretærene var ment å skulle være en erstatning for barnevernsinspektørene og skulle arbeide på fylkesplan. I hovedtrekk fikk de dårlige arbeidsbetingelser, blant annet ved at de ble avhengige av fylkesmannens prioriteringer. Dessuten var det ofte en stor grad av bekjentskap mellom de som skulle utføre tilsynet, og lederne for institusjonene. Dermed var det ingen formell garanti for uavhengighet. På 40- og 50-tallet avdekket barnevernsinspektørene graverende forhold ved enkelte hjem. Tilsynet skulle ha en kontrollerende og korrigerende funksjon, men når uakseptable forhold ble avdekket, førte det sjelden til endret praksis, derimot til nedleggelse.

Det var Kirke- og undervisningsdepartementet som hadde plikt til å føre tilsyn med spesialskolene. Dette ansvaret lå hos direktøren for spesialskolene. I tillegg skulle hver spesialskole ha tilsatt en lege som "fører tilsyn med sunnhetsforholdene". Utvalget finner at det i perioden var vanskelig å etablere et tilsyn ved spesialskolene som kunne forhindre at det utviklet seg en egen og uforvarlig institusjonskultur.

En generell svakhet ved tilsynsordningene var at det ikke innebar noen garanti for at det ble en direkte kontakt mellom de som skulle føre tilsyn og de enkelte barn i de ulike institusjonene.

1.9 Bakgrunn for at dette kunne skje

1.9.1 Straffetradisjonen

For å forstå noe av bakgrunnen for at fysiske overgrep kunne skje, må en ta i betraktning den straffetradisjonen vi står i, der ulike former for krenkel-

ser har inngått i den pedagogiske praksis både i hjem og skole. Fra 1700-tallet møter vi en straffe-pedagogisk tradisjon som har gjort det legitimt å påføre barn ubehag og smerte, fysisk og psykisk, med det formål å oppnå positive oppdragelses- og læringskonsekvenser. Med folkeskolelovene av 1936 ble det innført forbud mot bruk av korporlig straff i skolen. Dette ble ikke gjort gjeldende for de daværende skolehjemmene. Utvalgets arkivmateriale viser også at det ved skolehjemmene/spesialskolene fantes et stort register av mer eller mindre finurlige sanksjonsmetoder som stod til rådighet for de ansatte, og som dermed skapte en uoversiktlig og utrygg situasjon for barna. Selv om det ble totalforbud mot fysisk refselse i barneinstitusjoner etter spesialskoleloven av 1951 og barnevernloven av 1953, hang straffepraksisen ved til langt opp på 60-tallet.

Et holdepunkt for å forstå forventninger og forhold i barnehjemmene har en i foreldrelovgivningen. Barnehjemmene ble vurdert som familielignende institusjoner, og langt på vei finner vi her en legitimering av korporlig straff som ledd i oppdragelsen. Først i 1972 kom det et lovforbud mot fysisk avstraffelse av egne barn. På de fleste barnehjem var underskuddet på personale så stort at det kunne ligge til rette for at ansatte i hjelpeløshet kunne utøve handlinger som normalt vil være utenkelige for dem. Faktorer knyttet både til en lang straffetradisjon, til enkeltpersoner, og til vanskelige situasjoner, kunne således til sammen føre til ulike former for fysiske overgrep.

1.9.2 Ressurser

Mangelen på personale med adekvat kompetanse, sammensetningen av barn og unge, mangelfullt utstyr, økonomiske vanskeligheter, overbelegg i institusjonene og mangelfullt tilsyn framtrer som en vesentlig bakgrunn for at omsorgssvikt og overgrep kunne skje. Både barnehjemmene og skolehjemmene/spesialskolene kunne lide under ressursknapphet og underbemanning, men mangelen synes å ha vært størst i barnehjemmene. Da kallsbevisstheten ble skjøvet i bakgrunnen, ble det vanskelig å få noen til å gå inn i et krevende og forpliktende arbeid i barnehjemmene. Det var lange arbeidsdager, dårlig bemanning og dårlig betaling.

Spesialskolene for barn og ungdom med tilpasseingsvansker, og verneskolene, var institusjoner preget av vedvarende uløste systemproblemer. Noen generelle kjennetegn var her ressurs- og kompetanseunderskudd, organisatoriske og pedagogiske problemer, hyppige feilplasseringer og overbelegg. Elevene i spesialskolene var en svært

uensartet gruppe. Dette gjorde det pedagogiske arbeidet vanskelig. Disse problemene var størst tidlig i mandatperioden. Tidlig på 1950-tallet fikk man Bjerketun og Foldin verneskoler, som skulle avlaste systemet, men disse institusjonene ble ikke fulgt opp med kompetanse og ressurser, og systemet kollapset tidlig på 1960-tallet.

1.9.3 Totale institusjoner

Begrepet "den totale institusjon" kan være formålstjenlig for å forstå noe av barnevernsinstitusjonenes interne dynamikk. De ansatte og barna levde sammen som i et isolert og lukket samfunn. Selv om det fra samfunnets side ble fastlagt regler for hvordan tilsynet med disse institusjonene skulle utføres, bidro blant annet institusjonenes lukket til barnas usynliggjøring. Ledelsen, eller styret, hadde i det daglige virke svært vide fullmakter. Etter utvalgets oppfatning synes det hevet over tvil at det i mange barnehjem, også i de mindre, kunne utvikle seg en uheldig institusjonskultur preget av rutiner, interne strategier og løsninger som kunne gå på bekostning av barnas livskvalitet, omsorgsbehov og rettssikkerhet.

Spesialskolene var trolig enda mer lukkede miljøer enn barnehjemmene, og derfor også vanskeligere å kontrollere og mindre tilgjengelige for innsyn. Slike institusjonskulturer, når de fikk utvikle seg over tid uten noe særlig innsyn fra omverdenen, kunne skjule omsorgssvikt og fysiske overgrep eller stilltiende la det finne sted. Dette er forhold som må vurderes i lys av en neglisjerende holdning til disse institusjonene fra ansvarlige myndigheter, både med hensyn til et sviktende tilsyn og når det gjelder manglende oppfølging og tilførsel av ressurser.

1.9.4 Myndighetenes rolle

I hele mandatperioden kan det spores en politisk tilbakeholdenhet i oppfølgingen av regelverket for barnevernet. Dette er særlig typisk i tiden fram til 1953, men det er en understrøm av neglisjering langt fram mot 1980. Kritikken mot barneomsorgen etter 1945, og reformtiltakene som fulgte, handlet i stor grad om et oppgjør med et barnevern som samtiden oppfattet som lite verdig for det norske samfunnet og særlig for den gryende norske velferdsstaten. Bakgrunnen for at omsorgssvikt og overgrep kunne finne sted, må også sees i lys av at uakseptable forhold ikke ble tilstrekkelig avdekket for de ansvarlige myndigheter på en slik måte at det kunne utløse nødvendige politiske initiativ.

For flere av de barna som ble plassert i barnehjem og/eller spesialskole, bidro oppholdet til en forsterket problemutvikling. Det at barn kunne bli utsatt for forhold som både er og var uverdige og ulovlige, avspeiler mangelfulle etiske og pedagogiske kvaliteter hos de ansvarlige og mangelfulle tilsynsordninger både internt og eksternt.

Myndighetenes reformtiltak tok først og fremst sikte på å skaffe seg kontroll og oversikt i sosialpolitikken, gjennom sentralisering og nye tilsynsordninger. Kunnskaper om hva barnevernets barn trengte av forståelse og innlevelse, kjærlighet og omsorg, var ikke et sentralt tema. Tvert imot synes det å være grunnlag for å hevde at velferdsstatens mekanismer for marginalisering og ekskludering i særlig grad rammet barn og unge under omsorg av barnevernet.

Uansett hvilke konsekvenser et institusjonsopphold fikk for barns framtidige liv, så handler dette om forhold som står i strid med den etikk som det norske samfunnet bygger på. Her er det snakk om grunnverdier som blir og har blitt vurdert som høyverdige, og som også skal sikre rettferdighet og verdige vilkår for alle barn. Selv om det først er ved FNs barnekonvensjon fra 1989 at disse verdiene har blitt formelt forpliktende i sin helhet, må det anses nødvendig å ta et oppgjør med fortidens holdninger og handlinger. Det vil blant annet være et bidrag for å komme videre for å ta fatt i tunge utfordringer som står for døren.

1.10 Pressens rolle

Både før og under mandatperioden har dette arbeidsområdet vært preget av et relativt stort engasjement fra skrivende samfunnskritikere. I særlig grad har det vært rettet et kritisk søkelys mot barneinstitusjonenes virksomhet fra årvåkne journalister. Pressen har i mange tilfeller hatt en funksjon som barnas talerør i saker der forholdene i barnehjem og spesialskoler stod i fokus. Medienes interesse har bidratt til å avdekke og opplyse om kritikkverdige forhold mange institusjonsbarna levde under. Kritikken førte i de fleste tilfellene til at myndighetene reagerte, oftest ved institusjonsnedleggelse. Ved avsløringen av forholdene ved Bjerketun verneskole i 1960 spilte for eksempel pressen en sentral rolle. På bakgrunn av klager fra tidligere elever og ansatte, i tillegg til medieomtalen, ble det satt i gang rettslige undersøkelser, som i sin tur førte til at institusjonen ble nedlagt i 1963. Selv om det i mange tilfeller var enkeltinstitusjoner som fikk gjennomgå, var det som regel systemet kritikken i hovedsak ble rettet

mot. Pressen hadde en vesentlig rolle i den avinstusjonaliseringen som etter hvert fant sted.

1.11 Billighetserstatninger

Utredningsarbeidet har vist at det foreligger en rekke søknader og avgjørelser om billighetserstatning fra tidligere barnehjemsbarn og fra elever ved tidligere spesialskoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker. Ved siden av samfunnets velferdsordninger vil billighetserstatning være den viktigste formen for erstatning til dem som omfattes av utvalgets mandat, og det bør være aktuelt å foreta en tilpasning av ordningen til disse sakene. Billighetserstatningen skal vise at samfunnet påtar seg et ansvar for det som har foregått, og ivareta samfunnets ønske om å gjøre opp for seg overfor denne gruppen. Samtidig skal den ivareta den enkeltes behov for å få oppreisning og en viss økonomisk kompensasjon for lidelsen. Ved vurderingen av kriterier og beløp under en slik ordning må det foretas en sammenligning med de ordningene som er eller vil bli etablert for andre grupper.

En mulighet er å gi klare retningslinjer for behandlingen av søknadene fra tidligere barnehjemsbarn og spesialskoleelever, med noen presiseringer i forhold til det som praktiseres i dag. Kravene til bevis for alvorlige fysiske og seksuelle overgrep må kunne senkes en del, ved at en egen erklæring om slike forhold blir tillagt stor vekt. Videre foreslås det at det i mindre grad enn i dag legges vekt på hvilke følger disse overgrepene har hatt for den enkelte. I tillegg til å ivareta den enkeltes behov for kompensasjon og samfunnets interesse i å ta ansvar for disse forholdene ville endringene medføre at saksbehandlingen kunne forenkles og følgelig bli mindre ressurskrevende enn i dag.

1.12 Kvalitetssikring

De svakheter ved barnehem og spesialskoler som denne utredningen har beskrevet, kan gi grunnlag for både prinsipielle og konkrete forbedringstiltak. I første rekke betyr det krav om at de som ansettes som ledere og medarbeidere i institusjoner, har både de personlige og pedagogiske kvaliteter som er nødvendig. Samtidig vil det stille krav om kontinuerlig oppfølging og etterutdanning for alle med oppgaver og ansvar i barnevernsinstitusjoner. Det vil også bety krav til indre tilsyn og kontroll, samt nødvendigheten av eksterne tilsynsordninger. Utgangspunktet for det kvalitetssikrende arbeidet

må være at de barna som havner i institusjon, må ventes å være særlig sårbare. Barna må bli garantert at grunnleggende integritetshensyn blir ivare tatt, både av kroppslig, sosial og personlig karakter. Barna må blant annet få opplysning om hvorfor de er i institusjonen, og hvor lenge oppholdet forventes å vare. Det må legges til rette for en struktur som skaper trygghet, og barna må få muligheter til å utvikle selvtilitt og tiltro til at de kan ha innflytelse på de vilkårene som betyr noe på kort og lang sikt. Dette gjør det særlig viktig å sikre at barn får oppleve mestring gjennom formålstjenlige læringsaktiviteter og gjennom positive tilbakemeldinger.

Framtidens barnevernsinstitusjoner bør i tråd med dette drives slik at barn og unge etter alder og modenhet selv får råderett i personlige spørsmål. Tvang må kun anvendes i situasjoner der det er helt nødvendig for å avverge skade på person og eiendom. De kunnskaper vi rår over når det gjelder vilkårene for god oppvekst, må legges til grunn som forpliktende retningslinjer. Institusjoner kan sees på som levende organismer som kan utvikle seg både i positiv og negativ retning. For å skape positive oppvekstbetingelser vil institusjonene ha behov for en fastlagt struktur med et forpliktende program og tilstrekkelig fleksibilitet og autonomi for å kunne imøtekomme det enkelte barns behov.

1.13 Kontroll

Det er viktig å påpeke at det har skjedd gjennomgripende og viktige endringer i barnvernet etter mandatperioden. Fra 1. januar 2004 overtok staten ansvaret for institusjonene. Det ble i den forbindelse foretatt en gjennomgang av kvalitets- og tilsynsproblematikken knyttet til barnevernsinstitusjoner, og det er utarbeidet nye/reviderte forskrifter om godkjenning, kvalitetskrav og tilsyn. Det ble med ikrafttredelse 1. januar 2003 gitt ny forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold i barnevernsinstitusjon. Forskriften erstattet forskrift fra 1993. Institusjonene blir nå fulgt tett opp av det statlige regionale barnevernet, og de skal jevnlig kunne dokumentere sine resultater. Samlet sett er formålet å legge til rette for god og formålstjenelig omsorg og behandling under opphold i barnevernsinstitusjon, samtidig som beboernes rettssikkerhet ivaretas.

Barn som i de siste 10–15 årene har vært plassert på institusjon, har en rettssikkerhet som er betraktelig forbedret. Det er et uttrykk for at "barnevernsbarnet" i dag har en annen status enn tidligere. Barns klager og beklagelser blir tatt på

alvor. Tilsynsmyndigheten har en plikt til å etterprøve forholdene som blir påklaget. Det er mer åpenhet om temaene overgrep og krenkelser. Dette er områder mediene i sterkere grad er med på å fokusere, noe som også gir barna større frimodighet til å ta opp enkeltepisoder. Det er grunnlag for å påpeke at institusjonene i dag i mindre grad enn tidligere gir rom for utførelse av uautoriserte pedagogiske prinsipper og oppdragselsesmetoder.

Utvalget anbefaler at departementet styrker kvalifikasjonsarbeidet. En kontinuerlig oppfølging vil også være formålstjenlig sett i lys av ønskeligheten av at gjeldende regler praktiseres på samme måte i hele landet og på bakgrunn av behovet for at

også regelverket følges opp med tanke på mulige forbedringer. For å komme videre i kvalitetsutviklingen av den praktiske virksomheten vil personalsituasjonen ha en avgjørende betydning. Her vil det i første rekke være nødvendig med et personale som har tilstrekkelige personlige og faglige forutsetninger, som opplever at de har en viktig samfunnsoppgave, og som gis anledning til videreutdanning og utvikling.

Dette feltet rommer fremdeles mange utfordringer. Denne utredningen har avdekket den grunnleggende betydningen av at lover og forskrifter følges opp med årvåken oppmerksomhet fra myndighetenes side og med at tilstrekkelige økonomiske ressurser stilles til rådighet.

Kapittel 2

Utvalgets mandat, sammensetning og arbeidsmåte

2.1 Oppnevning og mandat

Utvalget ble oppnevnt i brev av 19.12.2003. Utvalget ble gitt følgende mandat:

1. Utvalget skal fremskaffe kunnskap om omsorgssvikt og overgrep i institusjoner for barn i perioden 1945–1980. Kartlegging begrenses til plasseringer foretatt av barnevernet.
2. Formålet med kartleggingen er å skaffe en mer helhetlig oversikt og innsikt når det gjelder
  - omfang av omsorgssvikt og overgrep
  - bakgrunnen for at omsorgssvikt og overgrep kunne skje
  - hvordan tilsynsfunksjonen ble ivaretatt
3. Utvalget skal som grunnlag for sin kartlegging bl.a.:
  - gjennomgå tidligere forskning
  - gjennomgå tidligere krav om billighetserstatninger
  - innhente informasjon fra den nasjonale veiledningstjenesten i Barne- og ungdoms- og familieforvaltningen (BUFA)
  - innhente informasjon fra Stiftelsen Rettferd for taperne
  - gjennomgå rapporten fra granskningen i Bergen kommune

Utvalget skal selv vurdere om det er behov for å bruke andre kilder som grunnlag for innhenting av informasjon, for eksempel foreliggende informasjon fra granskningen i Oslo kommune. Utvalget skal ikke oppta forklaring fra tidligere barn eller ansatte ved barneverninstitusjonene.

4. Utvalget skal avgi en foreløpig rapport til Barne- og familiedepartementet i løpet av april 2004. Endelig rapport må foreligge innen utgangen av oktober 2004.

Utvalget har hatt følgende sammensetning:

Leder:

Professor dr. philos. Edvard Befring, Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo

Medlemmer:

- Professor dr. psychol. Anne Inger Helmen Borge, Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo

- Førsteamanuensis dr. juris Kirsten Sandberg, Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo
- Professor dr. philos. Harald Thuen, Avdeling for samfunnsvitenskap. Høgskolen i Lillehammer

Brite Hundvin, rådgiver i Barne- og familiedepartementet, forsker I, dr. philos. Kirsten Danielsen, Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA) og Elisabeth Solheim Sandberg, hovedfagsstudent i historie ved Universitet i Oslo, har vært utvalgets sekretærer.

2.2 Utvalgets mandatfortolkning

Utvalget har hatt som generelt mandat å framskaffe kunnskap om omfang av omsorgssvikt og overgrep, bakgrunnen for at dette kunne skje, og hvordan tilsynsfunksjonen ble ivaretatt i perioden. I mandatet er det påpekt en begrensning, idet kartleggingen skal omfatte institusjoner hvor det i dette tidsrommet ble foretatt plasseringer av barnevernet. For perioden mellom 1945 og 1. juli 1954, da barnevernloven av 1953 ble innført, var barnevernsinstitusjonene formelt forankret i vergerådsloven av 1896. Institusjonene omfattet barnehjem, skolehjem og tvangsskoler. Kategorien "barnehjem" omfattet også heldøgnsinstitusjoner som spedbarnshjem, barneherberger, barnepensjonater, lærlinghjem og lignende. Etter barnevernlovens innføring i 1954 kan barnehjem, spesialskoler for barn og unge med atferdsvansker og verneskoler defineres som barnevernsinstitusjoner, idet de kunne nyttes som plasseringstiltak av barnevernet. Spesialskolene var imidlertid formelt forankret i spesialskoleloven av 1951, underlagt Kirke- og undervisningsdepartementet. På bakgrunn av dette har utvalget funnet at utredningen må rette søkelys mot barnehjem, skolehjem/spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker, tvangsskoler og verneskoler.

Utvalgets generelle mål har vært å kartlegge særtrekk ved og utvikling av institusjonene, lover og regelverk, hvem barna var, sentrale trekk ved forståelsesmåter og den praktiske gjennomføring

gen i mandatperioden. Videre har målet vært å beskrive tidligere institusjonsbarns egne opplevelser, samt vurdere i hvor høy grad barn og unge kan ha vært utsatt for omsorgssvikt og overgrep (herunder seksuelle overgrep) i perioden. Det er satt et særlig søkelys på tilsynsfunksjonen. Innenfor den begrensede tidsrammen for utredningsarbeidet har utvalget ikke kunnet gå like grundig inn på forholdene i alle de ovenfor nevnte institusjonskategoriene. Utvalget har gått igjennom nytt kildemateriale som belyser tilsynsordningen og barns og unges opplevelser av de indre forhold i institusjonene, blant annet billighetserstatningene, materiale fra BUFA og Stiftelsen Rettferd for taperne. Utvalget har særlig lagt vekt på barnehjemmene og på skolehjemmene/spesialskolene, som definitivt utgjorde den største institusjonssektoren i mandatperioden. Når det gjelder barnevernsinstitusjonenes historiske utvikling, i perspektiv- og reformbakgrunn, og samtidig kritikk, har utvalget søkt å belyse institusjonssystemet i sin helhet.

Arbeidet har i første rekke et historisk rekonstruerende siktepunkt. De konklusjoner en har funnet grunnlag for å trekke, vil imidlertid ha implikasjoner også i et framtidsperspektiv. Derfor har utvalget valgt å komme med noen konsekvensvurderinger og tilrådinger når det gjelder erstatningsspørsmål, institusjonskvalitet, tilsynsordninger og forskning.

2.3 Utvalgets arbeid

2.3.1 Møter og faglige bidrag

I løpet av den tiden utvalget har vært i virksomhet, har det vært avholdt 10 heldagsmøter og ett 2-dagers møte. På møtene har både utvalgsmedlemmenes og sekretærenes ulike innspill til rapporten blitt drøftet og vurdert. Følgende personer og organisasjoner har bidratt med innspill i utvalgets møter:

- Einar Drægebø, advokat, leder av granskingsutvalget for barneverninstitusjoner i Bergen
- Stiftelsen Rettferd for taperne, ved generalsekretær Ola Ødegård
- Gerd Hagen, tidligere førsteamanuensis ved Høgskolen i Oslo
- Rannveig Nordhagen, overlege dr. med., Statens institutt for folkehelse
- Eva Simonsen, post. doc., dr. scient., Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo
- Per Andersen, mag. art., tidligere rektor og medlem av Spesialskolerådet
- Kjersti Ericsson, professor, Institutt for kriminologi og retts sosiologi, Universitetet i Oslo
- Tore Andreassen, førsteamanuensis, cand. psychol., Høgskolen i Bodø
- Ellinor Young, høskolelektor, sosionom, cand. polit., Høgskolen i Telemark
- Magne Raundalen, førsteamanuensis, cand. psychol., Senter for Krisepsykologi, Universitetet i Bergen
- Asbjørn Kjønsstad, professor dr. juris, Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo

Utvalget har engasjert følgende enkeltpersoner/organisasjoner til å utarbeide faglige notater/oversikter:

- Reidar S. Østerhaug, høskolelektor, Høgskolen i Stavanger
- Stiftelsen Rettferd for taperne
- Kjersti Ericsson, professor, Institutt for kriminologi og retts sosiologi, Universitetet i Oslo
- Per Andersen, mag. art., tidligere rektor og medlem av Spesialskolerådet.
- Marit Eide, rådgiver, Sosial- og familieavdelingen, Fylkesmannen i Buskerud.
- Jostein Magne Krutvik, fagsjef, Oppvekst- og utdanningsavdelingen, Fylkesmannen i Sør-Trøndelag

Utvalgets sekretær Kirsten Danielsen har intervjuet:

- Gerd Hagen, tidligere førsteamanuensis ved Høgskolen i Oslo

Utvalget har videre gjennomgått tidligere, samt pågående, forskning på området, og rapporten fra granskingen i Bergen kommune har vært brukt i arbeidet. Det er også gjennomgått saker i rettsapparatet.

Medlemmer av utvalget og deler av sekretariatet har avholdt følgende møter:

- Edvard Befring, Kirsten Danielsen og Brite Hundvin var til stede på årsmøte for Romanifolkets Landsforening
- Edvard Befring og Brite Hundvin var på møte med stiftelsen SOS-Barnebyer Norge
- Edvard Befring, Kirsten Danielsen og Brite Hundvin var på møte med Granskingsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Oslo
- Edvard Befring og Kirsten Sandberg har avholdt møte med professor dr. juris Asbjørn Kjønsstad
- Edvard Befring var på møte i fylkesmennenes arbeidsutvalg
- Edvard Befring, Kirsten Danielsen og Brite Hundvin var på møte med Jostein Magne Krut-

vik, Fylkesmannen i Sør-Trøndelag og Marit Eide, Fylkesmannen i Buskerud

- Harald Thuen har vært i møte med Stiftelsen Rettferd for taperne

Vedlegg er utarbeidet av:

- Anne Inger Helmen Borge, professor dr. psychol., Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo
- Svein Magnussen, professor dr. philos., Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo
- Eva Simonsen, post. doc., dr. scient., Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo
- Magne Raundalen, førsteamanuensis, cand. psychol., Senter for Krisepsykologi, Universitetet i Bergen
- Rannveig Nordhagen, overlege dr. med., Nasjonalt Folkehelseinstitutt
- Asbjørn Kjønstad, professor dr. juris, Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo

2.3.2 Arkivarbeid og begrensninger

Utvalgets sekretær Elisabeth Solheim Sandberg har innhentet arkivmateriale fra:

Riksarkivet, Sosialdepartementet, Barne- og familiedepartementet og Barne-, ungdoms og familiedirektoratet (Bufdir, tidligere Barne-, ungdoms- og familieforvaltningen; BUFA). Riksarkivet oppbevarer arkivet etter Sosialdepartementets 1. sosialkontor, Direktoratet for skolehjemmene og Direktoratet for spesialskolene.

Det er via arkivstudiene innhentet informasjon som rundskriv, rapporter fra tilsynsbesøk ved barnehjemmene, både fra departementets inspektører og fylkesmennenes barnevernssekretærer, avisutklipp, notater omkring forholdene i etaten og annet relevant materiale. I arkivene etter direktoratene er det blant annet funnet fram til årsmeldinger fra skolene og rapporter fra tilsynsnemndenes arbeid.

I Riksarkivet ble perioden fra 1945 til 1975 gjennomgått. Arkivmaterialet for perioden etter 1975 ble gjennomgått i Sosialdepartementets arkiv, da

dette ennå ikke er avlevert til Riksarkivet. I arkivene til Sosialdepartementet, Barne- og familiedepartementet og Bufdir ble det også foretatt en gjennomgang av søknader om billighetserstatninger. Søknadene om erstatning for omsorgssvikt og/eller overgrep i barnehjem og/eller skolehjem/spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvaner ble gjenstand for en detaljert gjennomgang.

Arbeidet med arkivmaterialet har vist at det i flere sammenhenger kan være mangelfullt, særlig med hensyn til opplysninger om forhold i de enkelte institusjonene. Dette kan ha flere grunner. For det første har tilsynets ulike former for rapportering ofte karakter av å være generelle betraktninger. Det kan være vanskelig å danne seg et sikkert bilde av hvordan tilsynets tilbakemeldinger ble fulgt opp i institusjonene. For det andre er det åpenbart store mangler i arkivmaterialet. Dette kan ha bakgrunn i dårlig utviklede arkivrutiner i de forskjellige institusjonene, manglende overlevering til arkivverket eller at materialet har gått tapt ved opprydninger, flytting, fuktskader eller brann. En del er også makulert. Til tross for dette har ikke minst tilsynsrapportene fra barenvernsinspektørene og –sekretærene hatt stor betydning for utarbeidelsen av denne utredningen.

Det karakteristiske for mange av de bevarte institusjonsarkivene er at de for enkelte år kan være fyldige, mens de for andre år kan være sparsomme. Et generelt inntrykk er også at institusjonenes kontorarkiver, som inneholder saker av administrative, personalmessige og økonomiske forhold, ofte utgjør de mest omfattende og best dekkende delene av arkivet, mens elevarkivene kan være langt mer mangelfulle. Det sier seg selv at sensitive opplysninger om behandlingen av barna, eksempelvis protokollering av disiplinær- eller straffetiltak, irettesettelser og lignende, ofte vil mangle. I de fleste tilfeller vil en også lete forgjeves i institusjonsarkiver etter saker som omhandler overgrep og omsorgssvikt.

Kapittel 3

Barnevernsinstitusjonen – historiske linjer

3.1 Innledning

Det moderne barnevernet fikk sitt gjennombrudd i år 1900 ved innføringen av Lov om behandling af forsømte børn, eller vergerådsloven, som den er kalt. De nye kommunale vergerådene ble gitt myndighet til å gripe inn overfor barn og foreldre med advarsler, opphevelse av foreldremyndigheten og bortplassering i fosterhjem eller i ulike barneinstitusjoner. Bruk av institusjoner i en "statsorganisasjon af tvangsopdragelse", som det het, var en av reformens sentrale virkemidler.

Reformmotivene var sterkt inspirert av den institusjonsutvikling som hadde skjedd over hele Europa på det oppvekstpolitiske området i siste halvdel av 1800-tallet. Til grunn for utviklingen lå opplysningstidens nye barndomsforståelse, hvor barnet ble sett på som et fornuftsvesen i utvikling som var langt mer påvirkelig og formbart med hensyn til oppdragelse og opplæring enn man hadde antatt i tidligere epoker. Samtidig brakte ideene med seg en ny varhet for barndommen som en avgrenset kroppslig, emosjonell og kognitiv livsfase. Man begynte smått om senn å se på barndommen som en særegen og viktig fase i menneskets livssyklus. I krysningen mellom nyttehensyn og naturidealisme skulle epokens nye krav til barneomsorg og oppdragelse finne sin form, og dette skapte grobunn for en rekke nye institusjoner (Thuen 2002a: 113 ff). Blant de "verdige trengende", som det het i 1800-tallets fattiglovgiving, skulle barnet stå i første rekke.

Av utvalgets mandat punkt 1 går det fram at kartlegging skal omfatte "plasseringer foretatt av barnevernet" i perioden 1945–1980. For årene mellom 1945 og 1954, ved innføring av ny barnevernlov, vil dette måtte omhandle både barnehjem og skolehjem/tvangsskoler. Etter 1953 opphører skolehjem/observasjonsskoler som institusjoner under barnevernlovgivingen. De blir nå innlemmet under spesialskoleloven som spesialskoler under Kirke- og undervisningsdepartementet eller får status som verneskoler under Sosialdepartementet. Men barnevernet kunne i samarbeid med skolestyrene fremdeles nytte disse institusjonene som plasseringstiltak.

Utvalget vil i dette kapitlet gi et historisk riss av sentrale utviklingslinjer for de to institusjonsgreinene, barnehjemmet og skolehjemmet, som fører fram til 1900-tallets barnevernsinstitusjoner. I kapitlene 4 og 5 går utvalget nærmere inn på institusjonenes rolle og funksjon i mandatperioden 1945–80.

3.2 Europas tidligste barnehjem

Barnehjemmet som institusjon for vanskeligstilte barn bygger på en lang europeisk tradisjon. Midtaldrehistorikere har vist at man allerede på 1100-tallet begynte å bekymre seg for "barnet i gaten" (Thuen 2002a: 65 ff, Pullan 1989). I Frankrike skal den første institusjonen for omsorgstrenge barn ha blitt etablert i 1180 i Montpellier, og utover på 1200-tallet ble lignende institusjoner åpnet i flere andre vesteuropeiske land. Et gjennomgående trekk var at barneinstitusjonene først ble etablert i katolske land, for siden å danne mønstre for protestantiske land. For eksempel var England blant de første protestantiske land som opprettet institusjoner for hittebarn, men det skjedde først på 1700-tallet.

Karakteristisk for denne tidligste fasen i institusjonsutviklingen var at målgruppen i første rekke var nyfødte og de aller minste barna. Deretter utviklet institusjonsomsorgen seg gradvis til å omfatte stadige eldre grupper av barn og unge med sammensatte behov for omsorg og oppdragelse. Det var rimelig nok store nasjonale og regionale forskjeller i institusjonstilbudet, men generelt ser det ut til at man differensierte barnas behov etter en uskreven "verdighetsskala" der spørsmål som alder, ektefødt eller uektefødt, foreldreløshet eller forlatt av foreldrene og barnets atferd og sømmelighet var utslagsgivende (Thuen 2002a: 66). Høyest omsorgsprioritet hadde nok et ektefødt barn som hadde mistet begge foreldrene, mens det uektefødte, forlatte barnet sto lavt på rangstigen.

Et godt eksempel på utviklingen av den differensierte institusjonelle barneomsorgen finner vi i Paris mellom det 13. og 18. århundre (Fuchs 1984: 2 ff). Den første private veldedighetsinstitusjonen

som ble opprettet, var Maison de la Couche. På "la Couche", som den ble kalt, tok man imot nyfødte, foreldreløse og forlatte barn. Senere ble de foreldreløse skilt ut som en egen gruppe. Nå skulle de gis omsorg på Hôtel-Dieu, en egen avdeling ved byens største hospital. Noen hundreår senere ble omsorgen ytterligere differensiert, da man bygde to nye institusjoner: *Enfant Dieu*, eller *Enfants Rouges*, som den het på folkemunne (da barna ble kledd i rødt som tegn på at de hørte til i institusjonen), og *Hôtel de la Trinité*. De to nye institusjonene var for eldre, ektefødte barn, inndelt i to grupper: a) friske barn med syke eller avdøde foreldre, og b) tiggende fattigbarn. Seinere fikk Paris også et fjerde barnehjem, *Maison du Faubourg St. Antoine*, som var for syke, forlatte barn over sju år som ikke fikk legd.

Institusjonsomsorgen nedfelte seg mer allment i et klassisk todelt mønster, uttrykt på engelsk i skillet mellom "the orphan" (det foreldreløse barnet) og "the abandoned" (det forlatte eller oppgitte barnet). Utover på 1700-tallet ser det imidlertid ut til dette skillet ble mindre påaktet. Institusjonsklientellet fikk nå preg av å være mindre differensiert og mer sammensatt med hensyn til alder, foreldrebakgrunn og atferd. Mye av forklaringen på dette lå trolig i at institusjonene kom under press av en kraftig befolkningsvekst og et voksende fattigdomsproblem. I Paris ble det for eksempel registrert en dobling i antall uektefødte barn i løpet av andre halvdel av 1700-tallet, og for århundret i sin helhet vokste gruppen forlatte barn 25 ganger. Fra land til land i Vest-Europa var det nå et påtrengende behov for å utvide institusjonenes kapasitet eller finne nye omsorgsløsninger for den store skare av forsømte eller omstreifende barn. Med opplysningstidens rasjonalisme og nyttetenkning kom samtidig de gamle, religiøst initierte tiltakene under kritikk. Fokus ble rettet mot "fattigbarnet", og man spurte ikke i samme grad som tidligere om det var et foreldreløst eller et forlatt barn man sto overfor.

I Norge, som i den vestlige verden ellers, har det side om side med institusjonene eksistert en legdordning som en alternativ omsorgsløsning overfor forsømte eller forlatte barn. Ordningen har tradisjoner helt tilbake til 1100-tallet, og ble hjemlet i Magnus Lagabøtes landslov (Sveri 1957). Legd gikk da ut på at bønder skulle gi fattige eldre og barn mat og husly i en viss tid, for så å la dem vandre videre til neste gård. Legdordningen ble etter hvert et mer omfattende system og ble nyttet også for å flytte barna bort fra bylivets eller hjemmemiljøets farer. Det kunne skje enten ved bortplassering til en mer permanent fosterfamilie på landet,

på legd eller som barnetjenere. Fattigforordningen av 1741 understreket at legd ikke burde benyttes overfor små barn, da et hyppig skifte av boplass ville virke uheldig for barna. I de norske folketellingene fra først halvdel av 1800-tallet ble utplasserte barn inndelt i ulike kategorier som fosterbarn, legdbarn, barn hos slekt, urelaterte barn eller barnetjenere. Undersøkelser fra ulike områder har vist at gruppen i sin helhet kunne utgjøre rundt ti prosent av barn under 15 år (Dahl 1986: 179 ff). Barnetjenere var gjerne de eldste, rundt 13–14 år, deretter kom fosterbarna, som var to–tre år yngre, og så de øvrige gruppene, som ofte hørte hjemme i alderssjiktet mellom 6 og 9 år. Internasjonalt vakte bruk av barnelegd stor oppmerksomhet utover på 1800-tallet, ikke minst i lys av virksomheten til Charles Loring Brace i USA, Lord Shaftesbury og Dr. Thomas Barnardo i England (Thuen 2002a: 74). I løpet av noen tiår fram til 1880 bortplasserte Brace og hans selskap rundt 60 000 barn fra New York. I samme periode fram mot århundreskiftet resulterte Barnardos og Shaftesburys virksomhet i at rundt 80 000 engelske barn ble sendt til Canada eller Sør-Australia. Der skulle de, som et tiltak "til barns beste", få arbeid under "åpen himmel", i jordbruket eller i nybyggerområdene og dermed slippe unna et nedbrytende og usunt industri- eller gruvarbeid i England.

3.3 Norges første barnehjem

Inntil midten av 1700-tallet hadde vi i Norge kun tvangsarbeidshusene eller tukthusene som institusjoner for vanskeligstilte barn. Disse anstaltene hadde vokst fram under merkantilismens behov for en ny livsstil og strengere arbeidsdisiplin på 1600- og 1700-tallet. Mer enn å straffe skulle anstaltenes siktemål ligge i å forbedre og rehabilitere sine innsatte. Gjennom innøvelse av dyder som orden, disiplin, nøysomhet og gudfryktighet skulle håndverksproduksjonen gjøres mer lønnsom. Tittelen "Tugthus" siktet mot at de innsatte skulle "optugtes" til den rette livsførsel, de skulle tvinges inn på forbedringens vei ved tukstens midler.

Tidlig på 1600-tallet ble de første kombinerte "Tugt- og Børnehus" etablert i København og Stockholm (Befring 1963: 12 ff, Thuen 2002a: 77). Bare i perioden 1620–1649 tok Børnehuset i København imot mellom 4000 og 4500 barn (Østerhaug 2004: 3). Den danske anstalten dannet mønster for det første norske børnehuset, opprettet i Trondheim i 1637 med siktemål å yte "faderløse, moderløse og venneløse" barn omsorg. I 1646 ble det opprettet en tilsvarende anstalt i Bergen og i

1670 en i Kristiania. Utover på 1700-tallet sporet disse barnehusene over i to institusjonsbevegelser: vaisenhusene og tukthusene.

Barnehuset i Trondheim var den første anstalten her til lands som tok modell av å være et vaisenhus. Denne institusjonsideen hadde sitt opphav i tysk pietistisk pedagogikk, konkretisert særlig til August Hermann Franckes fattigskole i Halle fra 1695. Francke la vekt på barnas frelse og omvendelse i kombinasjon med undervisning i språk, geografi og naturkunnskap. I Norge vokste vaisenhusene sakte, men sikkert i antall, men tilbudet var likevel svært begrenset i forhold til de utfordringer et voksende fattigdomsproblem bød på. Dertil kom at vaisenhusene i første rekke var tiltenkt nødstilte barn fra høyere lag av befolkningen. I Kristiania ble det for eksempel opprettet to vaisenhus i 1778, hvor det ene, med navnet Det Ankerske Waisenhus, var forbeholdt barn fra embetsstanden, mens det andre, Christiania Opfostringshus, fortrinnsvis skulle være for barn med foreldre av handels- eller håndverkerstand (Kjekstad 1978).

Tukthusenes ekspansjon her i landet kom etter en forordning av 1741 om at det skulle opprettes et tukthus i Kristiania. Forordningen ble retningsgivende også for landets øvrige stift. Et par tiår senere (i 1764) ble det i et eget reskript presisert at tukthusene også kunne tas i bruk overfor barn som forsømte sin skolegang (Befring 1963: 48 ff, Befring 1983: 17, Thuen 2002a: 78). I 1844 skiftet Barnehuset i Bergen navn til "Tugthus", og tilsvarende anstalter var opprettet både i Trondheim og Kristiania. Forordningen delte de innsatte inn i fem kategorier, hvorav en gjaldt kvinner og barn av husmannsstand som tigget, og en annen for tiggende barn alene. En undersøkelse av de innsatte i Kristiania tukthus gjennom to tiår etter 1841 viser at det var et betydelig innslag av barn og unge, innsatt på bakgrunn av egne handlinger eller i følge med foreldre (Slyngstad 1994).

Gjennom siste halvdel av 1800-tallet skjedde det en kraftig vekst i antall frittstående, private barnehjem, de aller fleste med tilhørighet til et kristent miljø. De 111 barnehjemmene som ble registrert i 1923, hadde til sammen plass til 2700 barn (Wiesener 1924: 9). Mange av disse hjemmene eksisterte langt inn på 1900-tallet. Et godt eksempel er barnehjemmet Anna Jebsens Minde i Bergen, stiftet i 1866 og fremdeles i drift under navnet Børneskogen Barnehjem Anna Jebsens Minde. Trolig er Anna Jebsens Minde det første barnehjemmet som tar i bruk betegnelsen "barnehjem" i Norge (Østerhaug 2004: 8). En oktoberdag i 1866 var en del av byens "varmhjertede kvinder" samlet for å drøfte hvordan de best kunne virke for oppret-

telsen av en pleiestiftelse for småbarn i byen, alle tilhørende byens borgerskap (Barnehjemmet Anna Jebsens Minde 100 år, 1966). Blant initiativtakerne var også Anna Jebsen, som ved sin bortgang noen år seinere ga navn til institusjonen, etter at hennes mann, konsul P. Jebsen, hadde forært en ny eiendom til barnehjemmet. Med støtte fra en tilhørende kirkemenighet, en gruppe framtrepende embetsmenn og velbeslåtte kjøpmenn, ble barnehjemmet realisert kort tid etter damenes samtaler, og man kunne ta imot de seks første barna. Typisk for mange av barnehjemmenes stiftelseshistorier er nettopp samvirket mellom tre aktører: borgerskapets engasjerte kvinner, som står for initiativet, menn med posisjon, makt og midler, som sørger for realiseringen, og kirken, som velsigner tiltaket og gjerne innlemmer det som en del av menighetens virksomhet.

Rammene for driften av barnehjemmene var oftest hjemlet i egne vedtatte statutter. Statuttene for Anna Jebsens Minde, vedtatt i 1871, ble i hovedtrekk stående helt fram til etterkrigstiden. Her var retningslinjene for opptak, innhold, bestyrelse og økonomi trukket opp. Ingen offentlige instruksjoner la føringer på drift og innhold før ved vergerådsløvens innføring år 1900. Også tilsynet med driften var et internt anliggende, ene og alene under styrets mandat. Så godt som alle hjemmene sto under ledelse av en forstanderinne, som av sivilstand oftest var frøken. Statuttene ga forstanderinnen en utstrakt myndighet og autoritet i den hensikt å skape "et kjærlig hjem" for barna. Hun skulle handle "etter bedste skjønn", som det het ved Anna Jebsens Minde, og kle rollen som "en kristelig moder", formulert ved følgende paragraf:

"Børnenes pleie og opdragelse forestaaes af en forstanderinde. Som en kristelig moder har hun med omhu og kjærlighed at vareta saavel børnenes legemlige som deres sjælelige pleie. Hun har derhos, indtil anden ordning indtræder, at bestyre den indre økonomi og til bestyrelsen at aflægge regnskab herover, saavelsom over de hende leverede bidrag til pleiestiftelsen i penger eller gaver."

I den grad det var diskusjon om barnehjemmenes oppgave fram til 1900-tallet, handlet det i hovedsak om hvilke aldersgrupper og kategorier av barn man skulle ta inn. Det gamle spørsmålet om hvem som var verdig til institusjonens omsorg, ble for eksempel aktualisert på nytt ved opprettelsen av Anna Jebsens Minde. I statuttene het det at institusjonen var for "fader- eller moderløse" barn, men her rådet likevel noen begrensninger. Av den første årsberetningen framgår det at et barn hadde fått plass "uagtet det er uegte og ikke tilhørende byen".

Planen sier ikke noe verken fra eller til om dette spørsmålet, da det var lite "klogt" å la det komme formelt til uttrykk, som det heter i en beretning. Men samme beretning forteller at spørsmålet var oppe til drøfting på de første møtene, og fra stifternes side var det klart uttrykt at man ikke ønsket uektefødte barn i institusjonen. Ennå et godt stykke ut på 1900-tallet ble temaet diskutert i styremøter, der det ble tatt til orde for å endre institusjonens praksis på dette området. Tilsvarende diskusjoner hadde man ved andre barnehjem. Ved Fredrikstad og Glemmen barnehjem hadde man for eksempel forbud mot inntak av barn født utenfor ekteskap like til 1923 (Østerhaug 2004: 13). Man fryktet at inntak av uektefødte barn kunne bidra til en ytterligere utbredelse av usedelig livsførsel.

3.4 Redningsbevegelsen

Redningsanstaltene framsto som et supplement til vaisenhusene og de første barnehjemmene, og de skulle være et alternativ til tukthusene, som man nå anså å være mindre egnet for barn. Redningsidealet gikk ut på at institusjonene skulle utøve en oppdragelse i forbedringens og forebyggingens hensikt. De skulle ikke være straffeanstalter. I en norsk historisk sammenheng kan man se på barneredningen som barnevernets tidligste fase, da vergerådsloven kom til å bygge på de motiver og institusjoner redningsbevegelsen hadde utviklet. I internasjonal forskningslitteratur skilles epokene gjerne fra hverandre ved begrepene "child rescue" og "child saving" (Thuen 2002a: 28 f). Begrepsforskjellen spiller tilbake på at "redningen" (child rescue) er tuftet på et privat engasjement utledet i det sivile samfunn. Det er enkeltmenneskets moral og samvittighet, den reddende innsats overfor et medmenneske i nød, som er drivkraften i denne barneomsorgen. Skiftet til "child saving" skjer når staten ved lovens form intervensjoner i tiltakene og legger dem inn under et offentlig engasjement. Dette falt sammen med overgangen fra en rettsstatlig til en sosialstatlig begrunnelse for statens virke, slik vi ser det i store deler av den vestlige verden mellom 1870- og 1920-årene. Som et "vern" skulle tiltakene nå i sterkere grad motiveres i et solidaritetshensyn til samfunnet, man ville verne de individer som var minst i stand til å verne seg selv.

Redningsbevegelsens fødsel i Norge kan dateres til 8. november 1827. Da holdt "De Nødlidendes Venner", landets første filantropiske redningselskap, sitt stiftelsesmøte i Trondheim (Thuen 2002a: 78 ff). På tiårsdagen for selskapets stiftelse, i 1837, var det rede til å opprette landets første red-

ningsinstitusjon, et barneasyl for barn mellom tre og sju år. Nå fulgte hovedstaden hakk i hæl. I 1838 ble det første asylet i Kristiania åpnet i tilknytning til pikeanstalten Eugenias Stiftelse, et av hovedstadens tidligste barnehjem (1827). Siden ble det opprettet en lang rekke barneasyl rundt om i landets byer, i 1920-årene hadde vi 25 barneasyl som huset opp mot 1600 barn (Wiesener 1924: 125). Barneasylene var daginstitusjoner, og de var som barnekrybbene i hovedsak ment å være til hjelp for familier der moren var utearbeidende og av den grunn trengte tilsyn med barna. Ved siden av de såkalte frøbelske barnehager (etter den tyske pedagogen Friedrich Fröbel 1782–1852) kan de i dag regnes som en grein av den norske førskolehistorien.

I tillegg til barneasylene sto redningsbevegelsen også bak opprettelsen av noen få redningsanstalter, seinere kalt oppdragelsesanstalter. Det var disse som etter hvert ble bevegelsens symbolinstitusjoner. Den aller første ble opprettet i 1841 og bar navnet Redningsanstalten på Grønland (Thuen 2002a: 15 ff). Sammen med en allmueskole, et barneasyl og noen andre barneinstitusjoner holdt den til i hus nr. 28 på Grønland, i den gården som i dag huser restauranten Grønland Asyl. Redningsanstalten på Grønland skiftet etter få år navn til Toftes Gave, etter at ordfører og grosserer Andreas Tofte hadde gitt nye eiendommer i gave til anstalten. I 1858 flyttet anstalten ut av byen til mer landlige omgivelser og jordbruksdrift på Risebro gård i Ullensaker, og etter et par tiår der flyttet den videre til et nybygd institusjonsanlegg på Helgøya i Mjøsa (Befring 1963, 1983, Thuen 2002a). Før århundreskiftet var det etablert lignende institusjoner på Ullsnæsøy utenfor Bergen (1881), Lindøy utenfor Stavanger (1888) og Falstad i Nord-Trøndelag (1895). Et særegent trekk ved de norske anstaltene var valget av øyer som lokaliseringssted. Begrunnelsen var dels at de her ville være mer rømnings sikre, men hovedsakelig at oppdragelsesarbeidet på en øy kunne foregå skjermet og uforstyrret av omgivelsene. Initiativtakerne i Nord-Trøndelag valgte imidlertid Falstad på fastlandet for dermed å redusere sosial stemping av barna og andre negative følger av en øytilværelse. Med innføringen av vergerådsloven skiftet oppdragelsesanstaltene navn til skolehjem. Samtidig ble blant annet Bastøy skolehjem i Oslofjorden åpnet.

I det perspektivet som her er skissert, kan det være grunnlag for å kalle Toftes Gave Norges aller første barnevernsinstitusjon. Den ble mønsterdannende for barnevernets institusjonstiltak overfor barn og unge i aldersgruppen fra 6–7 år til konfirmasjonsalderen. Til forskjell fra barnehjemmene, som var innrettet mot forsømte eller foreldreløse

barn, skulle oppdragelsesanstaltene og de seinere skolehjemmene i tillegg rette seg mot barn som etter tidens norm hadde tilpasningsvansker, eller, som det het i 1840-årene, var ”moralisk fordærvede Børn”. De aller fleste ble innskrevet i anstalten på grunnlag av vedtak i de kommunale fattignemndene, som i prinsippet også skulle betale for oppholdet. Etter en endring i kriminalloven i 1874 hadde i tillegg domstolene, på bestemte premisser, adgang til å dømme barn til innsettelse i oppdragelsesanstalt istedenfor fengsel (Befring 1983: 170 ff, Thuen 2002a: 323 ff).

Det er anslått at til sammen rundt 1100 barn hadde opphold ved Toftes Gave før århundreskiftet; de fordelte seg i fire hovedkategorier etter innskrivningsgrunn: a) forsømte eller forlatte barn, b) vanartet oppførsel (mindre atferdsavvik), c) skoleforsømmelse, d) tyveri (Thuen 2002a: 354). For de fleste hadde oppholdet en varighet på 3–5 år, men enkelte kunne være ved institusjonen atskillig lenger. Utskrivningen skjedde etter at barna var konfirmert, men det var til enhver tid opp til forstanderen å avgjøre når barna var skikket for framføring til konfirmasjon.

3.5 Institusjonen som ”hjem”

Innholdet i de tidligste barnevernsinstitusjonene var det i stor grad overlatt til styrene og forstanderne å utforme. Det ble utviklet timeplaner og etter hvert også personalinstrukser og enkelte retningslinjer for matstell, hygiene, orden og oppførsel, men det overordnede var at institusjonene, enten det var et barnehjem eller en oppdragelsesanstalt, skulle ha som siktemål å være et ”hjem” for barna. Institusjonens legitimitet bunnet i en hensikt om å råde ”i foreldrenes sted”. I anglosaksk rett sto dette uttrykket (*parens patriae*) opprinnelig for en juridisk doktrine som ga regler for delegering av foreldremyndigheten når foreldrene av ulike grunner ikke skjøttet sitt ansvar. I de nordiske land fikk denne doktrinen juridisk sett mindre betydning, men i den praktiske pedagogikken og for det indre livet i institusjonene skulle det fremste idealet nettopp være å utøve sin gjerning som det best lot seg gjøre i foreldrenes sted.

Et karakteristisk trekk under institusjonenes etableringsfase på 1800-tallet var den nære kontakten med andre europeiske land gjennom mange studiereiser. Institusjonsmodellene var i liten grad fundert på pedagogisk teori, det var heller andres praktiske erfaringer man søkte å lære eller ta modell av. Om den første forstanderinnen ved Anna Jebsens Minde, frk. Anna Klerck, berettes

det for eksempel at hun før tiltredelsen i 1866 reiste til Stockholm, der hun i byenes barnehjem fikk ”mangt et godt vink og gjorde mange nyttige erfaringer til gagn for stiftelsen her”. For oppdragelsesanstaltenes del finnes det en rekke reiseberetninger fra de fleste vesteuropeiske land i denne perioden (f.eks.: Daae 1892, Flugum 1895, 1898, Kluge 1897 og Hagen 1900, 1914).

De norske observatørene fant at institusjonene i hovedsak var organisert etter to hovedmodeller: familiemodellen og kasernmodellen (Thuen 2002a). Mens den første modellen søkte å holde fast på det å etterligne en familieoppdragelse, la den andre an på å ta mønster av en militær organisasjon. Familiemodellen ble vanligvis praktisert gjennom en inndeling av barna i mindre ”familier”, der en av de mannlige ansatte ble tildelt ”farsrolen” med tilhørende ansvar og myndighet. Modellen kom best til uttrykk innenfor en gårdshusholdning der jordbruksarbeidet i seg selv hadde en oppdragende hensikt, eller som ideologien kom til uttrykk i en reiseberetning: ”Man skal forbedre barnet gjennom jorden og jorden gjennom barnet” (Olivecrona 1873). Modellen avspeiles også i arkitekturen for institusjoner som fikk reist nybygg på slutten av 1800-tallet, for eksempel Toftes Gave på Helgøya, der hvert av bygningens fire hjørner fikk form av å være et ”hjem” for en av institusjonens fire familieenheter. I kasernmodellen kunne barna bli tiltalt med nummer, de hilste på militært vis og marsjerte med gevær. Her rådet det en streng presisjon, punktlighet og disiplin med et tilhørende straffe- og belønningssystem.

Det karakteristiske for utviklingen i flere av de norske oppdragelsesanstaltene/skolehjemmene var at de tok utgangspunkt i familiemodellen, men med årene tenderte de mot å ta opp i seg stadig mer av kasernmodellen. Innenfor flere av anstaltene, ikke minst på Toftes Gave og Bastøy, oppsto det et spenningsforhold mellom ”Familiesystemets Kjærlighed” og ”Kasernesystemets Dressur”, som det ble sagt (Thuen 2002a: 244 ff).

Når man brukte betegnelsen ”hjem” på institusjonene, innebar det at institusjonen var ment å være en total erstatning for det virkelige hjem. ”Hjemmet” var da en heldøgnsinstitusjon som skulle ivareta alle sider av barnas behov. Et av de mest omdiskuterte temaene i barnevernsinstitusjonenes historie like fram til vår egen tid har nettopp vært spørsmålet om grad av isolasjon og avsondring fra omverdenen. Fra Anna Jebsens Minde berettes det for eksempel at man i en periode forsøkte å forstå skoleundervisningen selv, for å unngå å sende barna ut av institusjonen. Først i 1965 begynte det første av hjemmets barn i gymnaset. Tanken om

"hjemmet" som en helhet der tilværelsens behov i ett og alt skulle dekkes gjennom institusjonens gjøremål og rutiner og i relasjonen mellom de voksne og barna, kom klart til uttrykk også i oppdragelsesanstaltene/skolehjemmene. Det beskrives i form av flere underliggende regler for hvordan det indre liv skulle organiseres (Thuen 2002a: 213 ff). For det første: Den institusjonelle oppdragelsen skulle, som i den virkelige familien, rette seg mot "hele" barnet. Institusjonen skulle ikke kun være en skole, heller ikke kun en arbeidsanstalt, men rette seg mot barnets behov i sin helhet, med omsorg, undervisning og arbeid. For det andre: Som det lå til den virkelige familien å tukte barnet, skulle også institusjonen kunne gjøre det. Og i tråd med dette, for det tredje: Som den virkelige far styrer og holder sin hånd over familien, skulle institusjonens forstander alltid ha det siste ordet. Her er vi ved en kjerne i skolehjemmets ideologi: barna ble satt inn uten dom. Forstanderen hadde i utgangspunktet langt på vei en uinnskrenket myndighet til å beholde barnet i institusjonen inntil det etter hans skjønn kunne klargjøres for utskrivning.

I denne sammenhengen kan det være verdt å minne om at det allerede i 1870-årene ble stilt spørsmål om institusjonsanbringelse var det rette plasseringstiltaket for vanskeligstilte barn. I Norge var Eilert Sundt blant de første institusjonsskeptikerne. Han tok til orde for at bruk av fosterhjem var langt å foretrekke: "Den bedste maade at opdrage børn paa er i og ved familielivet; men gjælder dette børn i almindelighed, da gjælder det vanartede børn i særdeleshed" (Sundt 1870: 164, Thuen 2002a: 221 f). Den virkelige familie kan ikke erstattes ved "nogen klosterlignende institution eller ved noget menneskeligt anstaltmageri, hvor velment det end monne være," skriver Sundt. Samtidig pekte han på at institusjonen kunne virke direkte mot sin hensikt ved at barna påvirket hverandre i negativ retning, og fordi institusjonen sjelden evnet å møte barna på annen måte enn med "idelige formaninger, advarsler, skjænd og hyppig brug af korporlige straffe." Endelig viste han til at institusjonsbarna var utsatt for en sosial stempling, eller som han uttrykte det, de fikk "paatrykket et mærke" som bidro til å "nedbryde selvagtelsen". Han viste til Toftes Gave som eksempel. Konklusjonen hans var at man heller burde satse på en utbygging av fosterfamilieordningen.

3.6 Den tidligste institusjonskritikken

De første offentlige anklagene om omsorgssvikt og overgrep i barnehjem og oppdragelsesanstalter

ligger godt over hundre år tilbake i tid. Gjennom 1870-årene ble det ved flere anledninger stilt spørsmål om forholdene ved Toftes Gave svarte til de intensjoner oppdragelsesanstalten hadde. Mot slutten av 1880-årene ble kritikken mer alvorlig. Nå publiserte stortingsmannen og venstrepolitikerens Nikolai Julius Sørensen et kraftig anklageskrift i Kristiania-bladet *Posten* (*Posten*, 43/1889, Thuen 2002a: 351 f). Kritikken var konkretisert i 12 punkter som i detalj omhandlet straffeovergrep, grov omsorgssvikt og uhygieniske forhold. Leserene ble her informert om gutter som fikk ris med opp til 60 slag, om et institusjonsmiljø preget av "Smygeri, Sladder og Øientjeneri", om undervisningsrom med "en Stank og en Elendighed, som vilde bragt en Sundhedskommission i Fortvilelse". Det ble opplyst at onanering ble avstraffet med "Sennepskager lagt paa Kjønsdelen". Enda verre gikk det sengevæterne, kunne Sørensen fortelle, for de måtte vinteren igjennom gå i sine våte klær til de frøs stive, og om kvelden fikk de halv kost og ingen drikke. De sov på seilduksmadrasser som var sydd sammen slik at det var et hull i midten med en sinkasse under. Her måtte sengevæterne, eller "Mig-suggerne", som de ble kaldt, sove uten laken. Verken anklagene fra Sørensen eller annen kritikk gjennom 1890-årene vant gjennomslag i departementet. Man måtte tvert imot tåle at det rådet en "militær kommando" i institusjoner som dette, de var heller ikke å betrakte som "hjem" i ordets rette forstand, het det fra regjeringshold i 1898 (Stortingstidende 1889/99: 940).

I 1890-årene gikk det også en barnehjemssak om mishandling for Oslo lagmannsrett (Barnehjemssagen 1897). Dette, som trolig er den aller første barnehjemssaken her i landet som har blitt reist for domstolen, vakte stor oppmerksomhet og presseinteresse. På tiltalebenken satt frk. Johanne Sofie Fougner, en 63 år gammel ugift bestyrerinne, som i 1879 hadde opprettet et barnehjem i hovedstaden for egne midler. Tiltalebeslutningen gjaldt mishandling av sju barn og var spesifisert i 30 punkter. Bestyrerinnen skulle blant mye annet ha brukt pisk, spanskrør, stokkeslag under føttene, spyttstraff og dukket barna ned i badekar. Hun hadde i en rekke tilfeller brukt såkalt "Tvangskjole" på barna, en innretning tilsvarende sinnssykeasylenes tilbakelagte tvangstrøyer. Fougner hadde også utviklet sin egen straffemetode, kalt "Næbbebad", som ble beskrevet av de medisinske sakkyndige som "en Slags primitiv Næsedusche". Vesentlig for sakens utfall var at Fougner ble ansett å være "abnorm i religiøs Retning", hun led under religiøse grublerier og svermerier, mente de sakkyndige. I lagmannens retts-

belæring ble blant annet spørsmålet om den "gode hensikt" trukket fram, og det ble poengtert at bestyrerinnen ved etableringen av barnehjemmet hadde vist stor offervilje og omtanke for barna. Det ble ikke sådd mye tvil om den harde tukt og disiplin i hjemmet, men et sentralt spørsmål fra lagmannens side var om bestyrerinnen likevel hadde

handlet i "ond hensikt", og om hun hadde forstått "det forbryderske" i sine handlinger. Lagretten svarte benektende og avsa frifinnelsesdom. Men i allmennheten reiste det seg en sterk stemning mot frifinnelsen av Fougner, og det ble avholdt en rekke protestmøter mot dommen, særlig fra Arbeidersamfunnets side.

Kapittel 4

Barnevernsinsitusjonen 1900 – 1953

4.1 Innledning

Vergerådsloven ble vedtatt i 1896 og fikk virkning fra 1900. Den bestod, med mindre endringer, fram til innføring av lov om barnevern 1. juli 1954. Med vergerådsloven skulle Norge bli blant de første land i verden som fikk et offentlig barnevern. Man så for seg at loven skulle skape orden og system i det mangfold av private institusjoner som hadde vokst fram gjennom siste halvdel av 1800-tallet. Da byråsjef Gerhard Wiesener i Sosialdepartementet utarbeidet sin første historiske oversikt over barneforsorgen i Norge (Wiesener 1924), fant han et konglomerat av sosiale og medisinske institusjoner som på forskjellig vis skulle hjelpe foreldre og barn i en faretruende eller vanskelig situasjon. Blant de sosiale institusjonene som fortrinnsvis tok seg av kriseramete barn, regnet han opp 111 barnehjem, 21 barneherberger, 1 læregutthjem, 10 skolehjem, 6 tvangsskoler, 4 lærehjem (for barn med påtaleunntalelse/ikke fullbyrdet straff), 7 barnepleiestasjoner, 22 barnekrybber, 25 barneasyl, 3 barnehager og 30 arbeidshjem alene med plass til 4500 barn.

Etter vergerådsloven hørte barnehjemmene, skolehjemmene og tvangsskolene inn under barnevernets område. Men i forhold til de mange institusjonstyper Wiesener fant, kunne kategorien barnehjem etter loven også omfatte andre institusjoner som blant annet barneherberger og lærehjem. "Barnehjem" ble ofte nyttet som en samlebetegnelse for ulike typer av heldøgnsinstitusjoner for barn. Utover barnehjemmene, skolehjemmene og tvangsskolene kunne vergerådene gjøre bruk av fosterhjem, som fram til innføringen av barnevernloven av 1953 ble benyttet for godt over 50 prosent av vergerådsbarna. Vergerådene kunne etter hvert også benytte seg av en del andre barneinstitusjoner, for eksempel barneherbergene som ble anvendt til midlertidig plassering i akutte situasjoner, eller som en observasjonsanstalt for barn som skulle settes bort.

Vergerådslovens institusjonsopplegg bygget således på et todelt system: a) barnehjem og b) skolehjem/tvangsskole. Dette kapittelet retter søkelyset mot noen sentrale utviklingstrekk og den samtidige kritikk av vergerådsepokens institusjoner.

4.2 Vergerådsreformens hovedprinsipper

Vergerådslovens opphavsmann var den framtreddende jussprofessoren og landets første riksadvokat dr. juris Bernhard Getz (1850–1901). Reformens overordnede intensjon var å sette oppdragelse og opplæring inn som avløsning av straff som det sentrale tiltaket i arbeidet mot en stigende ungdomskriminalitet. Det ble understreket at tiltakene måtte være av en slik form at målgruppen selv, så langt råd var, oppfattet dem som et reelt tilbud. Loven var et ledd i strafferettsreformen av samme år, som blant annet fastsatte den kriminelle lavalder til 14 år. Barn under denne alderen som hadde begått straffbare handlinger, eller som var mellom 14 og 16 år og hadde fått påtaleunntalelse, kunne heretter overføres til behandling av vergerådet. Reformens gjennomslag er beskrevet i kraft av et samspill mellom skolefolkets og straffesystemets representanter, der de førstnevnte til sist trakk det lengste strået, idet loven blant annet ble lagt inn under Kirke- og undervisningsdepartementets administrasjon (Dahl 1978, Befring 1963).

De kommunale vergerådene var reformens hovedorgan. Rådet skulle bestå av sju personer, deriblant stedets prest, underdommer og om mulig distriktslegen, og ellers en eller to kvinner fra kommunestyret (§ 6). På denne måten tenkte man seg at både sakkyndigheten, lokalkjennskap til familien og hensynet til foreldrenes og barnas rettssikkerhet ble ivaretatt. Vergerådet ble gitt myndighet til å gripe inn overfor barn og foreldre med advarsler, opphevelse av foreldremyndigheten og bortplassering i institusjoner eller fosterhjem. Man skulle fortrinnsvis anvende fosterhjem eller barnehjem for barn som var "sædelig forkommet", men for barn over seks år kunne også skolehjem benyttes hvis de i skolen utsatte andre barn for "skadelig Paavirkning". Inntil 1934 var den øvre aldersgrensen for inngripen med bortplassering satt til 16 år, etter dette ble grensen hevet til 18 år. Vergerådet kunne også pålegge foreldrene å iverksette tiltak overfor sine egne barn, det kunne for eksempel være i form av refselse, eller at de ble pålagt å kontrollere hva barnet foretok seg om

kveldene (§ 4). Det var videre et viktig prinsipp å gi hjelp så tidlig som mulig, derfor hadde loven en bestemmelse om at man kunne gripe inn overfor barn som man mente sto i fare for å bli mishandlet, utsatt for usedelighet eller innblandet i kriminalitet. Loven kategoriserte barn som var i behov av bortsetting, i tre grupper (§ 1):

- a) de som hadde gjort noe straffbart
- b) de som led under dårlig oppdragelse eller omsorgssvikt i hjemmet
- c) de som viste dårlig oppførsel og som hjem eller skole var "magtesløse" overfor

Døve, blinde og åndssvake barn falt ikke inn under vergerådslovens område, men var omfattet av lov om abnormskoler av 1881, revidert i 1915. Abnormskoleloven hadde til hensikt å sikre målgruppen undervisning etter folkeskolens mål, tilpasset de ulikes funksjonshemming. Sammen med de bestemmelsene i vergerådsloven som omhandlet skolehjemmene og barn med tilpasningsvaner, ble abnormskoleloven erstattet av lov om spesialskoler av 23. november 1951.

Vergerådsloven innførte et todelt tiltakssystem for de tre gruppene av vergerådsbarn: 1) de kommunale tiltakene, som omfattet plassering i fosterhjem, barnehjem eller tvangsskoler, og 2) skolehjemmene, som med et par unntak var statlige.

Hovedsakelig var det skolehjemsinstitusjonen reformen omhandlet, mens innholdet i og bruken av de kommunale og private tiltakene ble viet liten oppmerksomhet ut fra det perspektivet at de hørte inn under kommunenes ansvarsområde. For barnehjemmenes del sa ikke vergerådsloven annet enn at hjemmene skulle ha en plan stadfestet av Kongen (§ 1). Heller ikke i Getz' forarbeider ble barnehjemmet viet særlig oppmerksomhet, bortsett fra en merknad om godkjente vedtekter for drift og kontroll av de enkelte institusjonene (Getz 1892: 30). Erfaringer fra utlandet hadde vist, som han sa, "hvad saadanne Anstalter, naar de faar udvikle sig frit, kan blive til". Foreldrene måtte ha sikkerhet for at barnehjemmet som tvangsinstitusjon "ikke er til Børnenes aabenbare Fordærv", poengterte Getz. Utover dette ønsket man ikke å legge føringer på det kommunale og private institusjonsfelt, og det skulle i realiteten føre til at barnehjemssektoren fra første stund fikk utvikle seg ganske fritt.

4.3 De private og de kommunale institusjonene

Den private og den kommunale sektor omfattet etter hvert en rekke ulike institusjonstiltak. De

vanlige barnehjemmene ble brukt som plasseringstiltak i de fleste tilfellene, men ellers kunne også barneherberger, barnepensjonater, læregutthjem, tvangsskoler, barnekolonier og enkelte daginstitusjoner bli tatt i bruk av vergerådene. Gerhard Wiesener, som utarbeidet sin andre institusjonsversikt i 1948, angir et antall på 160 døgninstitusjoner med totalt 4326 plasser (statistikken var tatt opp i 1946). Av disse var 100 vanlige barnehjem, 22 barneherberger og 38 hjem med spesielle formål, for eksempel barnepensjonater, spedbarnshjem og læregutthjem.

Wiesener konstaterte at staten ikke hadde opprettet et eneste *vanlig barnehjem* i perioden fram til 1946 (Wiesener 1948: 11). Hans statistikk, som bygde på tall innhentet fra samtlige barnehjem, viste at det var 2458 barn i vanlige barnehjem i 1946. Oppgaver fra Statistisk sentralbyrå for samme år, utarbeidet på basis av materiale fra vergerådene, viser at kun 1116 barn var innskrevet på grunnlag av vedtak i vergerådene (NOS Historisk statistikk 1968: tab. 310). Differansen mellom de to tyder på at mer enn halvparten av barnehjemsbarna ikke var vergerådsbarn. Trolig var mange av dem anbrakt i barnehjemmet av forsorgsvesenet eller på anmodning fra foreldrene.

Av de 100 vanlige barnehjemmene Wiesener beskrev, kunne rundt 20 regnes som kommunale, de øvrige var private som baserte seg på forpleiningsgodtgjørelser, legatreuter, bidrag og gaver fra organisasjoner og enkeltpersoner, kirkeofringer, basarer og tilstelninger. Fra 1920-årene hadde man avvirket 800 kommunale barnehjemsplasser, og tendensen gikk i retning av et lavere kommunalt engasjement i barnehjemsdriften. Samtidig hadde også det privatinitierte engasjementet stagnert. Rundt regnet hadde det vært en nedgang i antall barnehjemsplasser på 10 prosent siden 1920-årene, og mangelen på plasser var ifølge Wiesener meget følbar. Slik han vurderte saken, hadde nedgangen skjedd til tross for et klart økende behov for institusjonsplasser, ikke minst fordi det samtidig viste seg stadig vanskeligere å finne egnede fosterhjemsplasser. Kort sagt hadde institusjonsplassene i barnehjemmet blitt færre i en tid da behovet var økende. En hovedgrunn til nedbyggingen ble antatt å ligge i barnehjemmenes anstrengte ressursituasjon: svak økonomi, lav bemanning og ofte dårlige boforhold.

Barneherbergene hadde tre funksjoner: a) de kunne være et midlertidig oppholdssted for barn i en akutt situasjon som raskt måtte skaffes tak over hodet, b) de kunne tjene som en observasjonsanstalt for barn som var under vurdering for mer permanent plassering, og c) de ble ansett å ha en opp-

dragende funksjon for barn som i en kortere periode skulle bortsettes (Wiesener 1924: 75). Oppholdet kunne strekke seg over en periode fra et par døgn opp til et par år. De fleste av herbergene lå i byene og ble opprettet og drevet av Frelsesarmeen, noen ble drevet av omstreifermisjonen, og enkelte var på kommunale hender som i Oslo og Bergen. De 22 herbergene som ble registrert i 1946, rommet til sammen rundt 680 plasser. Blant de største herbergene var Frelsesarmeens Trygg I og Trygg II, som lå i Oslo og til sammen huset rundt 90 barn. Et tilsvarende herberge i Bergen hadde plass til 58 barn, og i Stavanger kunne Frelsesarmeen ta imot 47 barn i sitt herberge der i byen. Blant herbergene til Norsk misjon for hjemløse hørte Eilert Sundts barnehjem på Eidsvoll og Sørlandets barnehjem i Greipstad, begge med plass til 22 omstreifende barn av begge kjønn, anbrakt av vergerådet eller foreldrene.

Øvrige institusjoner av kommunal eller privat karakter som tidvis ble benyttet av vergerådene fram til 1953, og i noen tilfeller også etter den tid, kunne være de såkalte *barnepensjonatene* og enkelte *læregutthjem*. De fleste av barnepensjonatene hadde spesielle målgrupper, for eksempel barn med psykiske lidelser eller somatiske sykdommer som sukkersyke, syfilis, bronkitt og astma. Men det fantes også pensjonater for barn som mer generelt ble ansett å være i behov av tilsyn, miljøforandring eller oppfølging og omsorg utover det hjemmet var i stand til å gi. I Oslo er det registrert fire pensjonater av denne type, opprettet i første halvdel av 1900-tallet og fortsatt i virke etter 1945:

- Oslo Indremisjonsforenings læregutthjem i Pilestredet, med 120 plasser, som hadde til hensikt å skaffe ubemidlede læregutter et billig og sosialt beskyttende hjem.
- Oslo kommunes guttepensjonater i Biermannsgate og på Bekkelaget, hver med 22 plasser, som hadde til hensikt å være midlertidig oppholdssted for gutter hjemmehørende i Oslo. Vergerådet og fattigforsorgen hadde fortrinnsrett til å belegge plassene.
- Et privat pensjonat, Soleglad, på Grorud, som hadde plass til et mindre antall barn for kortere opphold.

Også de kommunale *tvangsskolene* som vergerådsloven åpnet adgang til å opprette, hører til i denne kategorien institusjoner. I tvangsskolene, som var internater, kunne vergerådet anbringe: 1) barn under 16 år som hadde begått en straffbar handling, men som det ikke var reist tiltale for (vergerådsloven § 4), 2) ved beslutning i skolestyret barn

som hadde forsømt skolen eller vist særlig dårlig oppførsel (§ 5), 3) barn som var i behov av et midlertidig opphold (§ 17 og 19). Etter loven skulle opphold i tvangsskole opprinnelig ikke vare utover 6 måneder, men grensen ble ved lovendring i 1907 hevet til ett år. Etter oppholdet kunne barn sendes tilbake til hjemmet eller anbringes i fosterfamilie eller skolehjem. Av beretningsmateriale fra skolehjemmene framgår det at mange av skolehjemsbarna hadde bakgrunn fra tvangsskolene, men det finnes ikke forskningsmateriale eller statistiske opplysninger fra denne epoken som gir inngående innsikt i vergerådsbarnas institusjonskarrierer eller overføringer fra institusjon til institusjon.

I perioden fram til 1953 ble det i alt opprettet seks tvangsskoler. Etter 1945 var fire fremdeles i drift, med plass for i alt 115 barn (95 gutter / 20 jenter). To av disse lå i Oslo: Geitmyra skole for gutter og Åsengata skole for jenter, henholdsvis med 35–44 og 15–20 plasser. For Trondheimsområdet hadde man Stavne skole i Melhus, med plass for rundt 30 gutter, og i Bergen Årstad skole med plass for 20 gutter.

4.4 Skolehjemmene

Vergerådsreformens sentrale institusjoner var de skolehjemmene som fortrinnsvis skulle drives av staten. I henhold til lovens § 27 skulle staten sørge for at det fantes skolehjems plasser for de barna vergerådet besluttet å anbringe i slike. Staten kunne gi tillatelse til bruk av private eller kommunale skolehjem når de var innrettet etter vergerådslovens bestemmelser og hadde fått godkjent sin plan, men dette gjaldt kun for de såkalte *vanlige* skolehjem (se nedenfor). Bernhard Getz viet institusjonens organisering og innhold stor oppmerksomhet i lovforarbeidene, der han blant annet poengterte at det statlige eierskap handlet om mer enn institusjonens økonomiske og materielle grunnlag. Eierskapet formidlet i seg selv at institusjonen representerte "Statens Tvangsmyndighet", noe man vanskelig ville kunne oppnå om skolehjemmet var i privat eie (Getz 1892: 21). Dertil kom at man ville ha større sikkerhet for å rekruttere et skikket personale til skolehjemmene, og at de ikke ble gjenstand for "egennyttig Spekulasjon".

Ingen av oppdragelsesanstaltene fra 1800-tallet tilfredsstilte fullt ut de krav reformen stilte til de nye skolehjemmene. Men de fikk i løpet av et par års tid anledning til å gjøre de nødvendige endringer og forberedelser, slik at de da loven trådte i kraft i 1900, kunne innlemmes som skolehjem i "statsorganisasjonen af tvangsoppdragelse", som det het i departe-

mentets skriv til institusjonene. Dette gjaldt Toftes Gave (fra 1841) på Helgøya i Mjøsa, Ulfsnesøy oppdragelsesanstalt (1881) utenfor Bergen, Lindøy oppdragelsesanstalt (1888) utenfor Stavanger og Falstad oppdragelsesanstalt (1895) på Ekne i Nord-Trøndelag. Like etter at vergerådsloven var trådt i kraft, ble Bastøy skolehjem opprettet, vergerådsreformens mønsteranstalt som staten planla og bygde fra grunnen av. Dernest opprettet staten Leira, Bærum og Toten skolehjem, og noe seinere opprettet østfoldbyene Våk skolehjem (1909). Noe senere åpnet Buskerud skolehjem (1919), drevet av flere kommuner i samarbeid, Trogstad skolehjem (1937), som var privat, og endelig Åsgård skolehjem (1942), som var statlig.

Antall barn plassert i skolehjem mellom 1900 og 1950 ser ut til å ha variert en del fra tiår til tiår. En undersøkelse med utgangspunkt i vergeråds materiale fra Bergen tyder at bunn-nivået var rundt 1930. Både i perioden før og også senere gjennom krigsårene var antallet skolehjemsbarn høyere (Andresen 2001: 486). Forklaringen kan ligge i de økonomiske nedgangstidene som førte til at færre ble satt bort i skolehjem, og også i at utbyggingen ble nedprioritert fra statens side. De 12 ovenfor nevnte skolehjemmene var fortsatt i drift etter krigen, og de hadde i 1946 til sammen 589 plasser. Sju av skolehjemmene var for gutter og hadde til sammen 412 elevplasser, mens fem skolehjem var for jenter med plass til 177 elever (Wiesener 1948: 37). I de påfølgende årene sank skolehjemsplassene ganske raskt i antall, blant annet som følge av at Toftes Gave ble nedlagt som skolehjem i 1949.

I 1950 var det 347 barn i skolehjem; til sammenligning var 893 barn plassert i barnehjem. Skolehjemsbarna utgjorde ikke nå på landsbasis mer enn 14 prosent av vergerådenes bortplasserte barn, mens barnehjemsbarna utgjorde 36 prosent og fosterhjemsbarna 40 prosent. De resterende 10 prosent var plassert i tvangsskoler og forskjellige midlertidige institusjoner som gamlehjem, pleiehjem og pensjonater (NOS: Statistiske Meldinger 4/1951, tab. 4). Gjennom hele perioden fra 1900 til 1950 steg jentenes andel blant skolehjemsbarna jevnt og trutt. Mens jentene mellom 1900 og 1920 utgjorde 20 prosent, utgjorde de i 1945 36 prosent av samtlige elever, og i 1950 over 40 prosent. Historikeren Astri Andresen har pekt på at den klare økningen av jenter under og umiddelbart etter krigen hadde sammenheng med et sterkere fokus på sedelighetsproblemet i kjølvannet av tyskernes nærvær. Guttene ble gjenstand for en lignende oppmerksomhet i første del av 1950-årene, da guttekriminaliteten viste en økende tendens (Andresen 2001: 486).

Et særlig omdiskutert tema i tilknytning til skolehjemsinstitusjonen var vergerådslovens skille mellom "vanlige" og "særlige" skolehjem, eller "mildere" og "strengere", som de også ble kalt (§ 20). I utgangspunktet skulle to av skolehjemmene være særlige skolehjem, Bastøy for gutter og Toten for jenter. De særlige skolehjemmene skulle drives som statlige tiltak, og de skulle forbeholdes barn og ungdom mellom tolv og 21 år som hadde forøvet grovere forbrytelser eller på annen måte vist at de var "i sær Grad sædelig forkomne". Siktemålet var å skape et helhetlig institusjonssystem som gjorde det mulig å segregere barna innenfor systemet uten å gjøre bruk av fengsler. Dette innbar i prinsippet at skolehjemssystemets formynderskap kunne vare i hele 15 år, fra barnet fylte seks år til det nådde øverste utskrivingsalder, 21 år. Loven ga også adgang til å overføre barn fra vanlige til særlige skolehjem på særskilte vilkår (§ 28). Eksempelvis ble det like til institusjonen ble nedlagt, årlig sendt et titall barn fra Toftes Gave til Bastøy (Thuen 2002a: 366). Ved en lovendring i 1915 ble skillet mellom vanlige og særlige skolehjem opphevet (lov av 2. juli 1915). I stedet fikk de samme institusjonene anledning til å opprette "særavdelinger" for spesielt vanskelige barn og unge som man ikke klarte å hankses med i vanlige skolehjem. På Bastøy ble det reist en egen bygning for dette formålet, med særskilte innretninger for isolering, kontroll og overvåking.

Skolehjemmene hadde ellers anledning til å anvende fysiske refselsesmidler utover det som var tillatt i andre institusjoner. Adgangen til å nytte kroppslig refselse i skolen ble opphevet med folkeskolelovene av 1936. De eneste gjenværende lovbestemmelser etter dette som ga hjemmel for bruk av fysisk refselse, fantes i vergerådsloven § 4, 37, 42, 43 og 44. I 1948 ble det imidlertid sendt instruks til skolehjemmene om at kroppslig refselse ikke burde benyttes. Men lovforbudet kom først med spesialskoleloven av 1951, der det ble uttrykkelig presisert at forbudet mot bruk kroppslig refselse i folkeskolelovene av 1936 også gjaldt for spesialskolene (§ 22). Tilsvarende ble det presisert i barnevernloven av 1953 at kroppslig refsing var forbudt i barneverninstitusjoner (§ 42). For fosterhjem som stod under barnevernsnemndenes tilsyn, la imidlertid den endelige formuleringen i 1953-loven opp til en skjønnsmessig vurdering, utført av tilsynet, i stedet for det direkte forbudet som lovkomiteen opprinnelig hadde foreslått (§ 35). Etter denne tid var bruk av kroppslig refselse innskrenket til den rett foreldre hadde etter lov av 1891 om "Indskrænkning i Anvendelse av legemlig Revselse". Her het det at man hadde

anledning til "at anvende maadeholden legemlig Revselse paa Børn" når det var til fremme av barnets oppdragelse. Først i 1987, ved en tilføyelse i barneloven av 1981, ble det innført lovforbud mot foreldres bruk av fysisk straff overfor barna (Thuen & Sommerschild 1997: 41).

Innholdsmessig bar skolehjemmene i hovedtrekk preg av det samme mønsteret som i 1800-tallets oppdragelsesanstalter. De aller fleste var anlagt som gårder og hadde i tillegg forskjellige typer verksteder. Barnas hverdag var organisert i en veksling mellom arbeid, skole og måltider fra tidlig morgen til kveld. Flere av skolehjemmene prøvde å finne sin organisatoriske form i en blanding mellom den såkalte familiemodellen og kaserne-modellen. Skoleinnholdet skulle samsvare med folkeskolelovens krav (§ 30), men det skulle bli et tilbakevendende ankepunkt at undervisningstilbudet var dårlig, og at barnas arbeid vanligvis ble prioritert høyere enn skolen.

Et annet trekk som hang igjen fra de tidligere oppdragelsesanstaltene, var styrerens sterke, nærmest patriarkalske stilling. I loven het det at skolehjemmet skulle stå under ledelse av en styrer, oppnevnt av Kongen. Styreren ble gitt en utstrakt myndighet, eller som det het i loven: Han hadde "den besluttende Myndighed i alle Hjemmets Anliggender" (§ 29). Han hadde for eksempel selvstendig myndighet til å bestemme om barn skulle overføres til særavdeling (§ 32). I praksis var det også styreren som bestemte hvor lenge et barn skulle være i skolehjemmet. Her la ikke loven andre føringer enn den øvre aldersgrensen, 18 år i vanlige skolehjem og 21 år i særavdelingene, og ellers at oppholdet minst burde ha en varighet på ett år (§ 33). Skolehjemsbarnet visste aldri hvor lenge oppholdet ville vare.

4.5 Institusjonskritikken

Vergerådsreformen bygde på tiltro til institusjonen som omsorgstiltak og som pedagogisk og moralsk virkemiddel i oppdragelsen av forsømte barn. Den tidligste debatten om institusjonens funksjon ble, som nevnt, reist av Eilert Sundt da han tok til orde for fosterhjemmet som et bedre plasseringsalternativ enn institusjonen. I sitt forarbeid til vergerådsreformen tok Bernhard Getz på nytt opp dette spørsmålet, men han ga uttrykk for en langt mer restriktiv holdning til bruk av fosterhjem enn den vi finner hos Sundt tjue år tidligere.

I Getz' reformtenkning lå det at fosterhjemmet i hovedsak var å foretrekke for barn som var utsatt for sviktende foreldreomsorg, men heftet det flere

problemer ved barnets situasjon eller atferd, burde man nøye vurdere om ikke både barnet og samfunnet var bedre tjent med institusjonsplassering. Han viste til en utførlig internasjonal fagdebatt om emnet innenfor kriminologi og strafferett. Konklusjonen var at "ikke særlig fordærvede eller opsætsige Børn" burde plasseres i fosterhjem, men dog "ikke alltid og for enhver Pris", mens "de fordærvede og forvildede" burde gjennomgå "en strengere Skole, hvor der er systematisk Disciplin, Orden og stadig Opsyn" (Getz 1892: 16 f). Slik lanserte vergerådsreformen i utgangspunktet en innskjerpende bruk av institusjonen i forhold til anvendelse av privat pleie og fosterhjem.

Barnevernsreformen fra 1950-årene kan forstås i et motsatt perspektiv. Den løftet fram fosterhjemmets mange fortrinn, mens institusjonen ble ansett som et nødvendig onde: "Etter komiteens mening vil et barn som vokser opp i en god, privat heim få et langt naturligere og bedre oppvekstmiljø enn det en institusjon kan gi" (Innstilling fra Barnevernskomiteen I, 1951: 40). Man burde "alltid streve etter mest mulig å få barna anbrakt i gode fosterhjem", poengterte Barnvernskomiteen. Mellom vergerådsepokens inngang og utgang hadde en omfattende institusjonskritikk kommet til uttrykk både i det offentlige rom, blant litterater og i faglige sammenhenger. Kritikken av barnehjemmene var i hovedsak knyttet til forskjellige skanda-leoppslag som jevnlig sto å lese i pressen. Her dreide det seg om mishandling og overgrep, ressur- og personalmangel og nedverdiggende boforhold. I så måte var ikke kritikken fortrinnsvis av ideologisk eller faglig karakter, men handlet mer om menneskelig og materiell svikt. For skolehjemmenes del var kritikken av et annet kaliber: Her dreide det seg om en kritisk vurdering ikke bare av eksistensforholdene i institusjonene, men også av de ideologiske og faglig begrunnede hensikter som legitimerte disse plasseringstiltakene.

I en første fase var kritikken av skolehjemmene sentrert om den inhumane behandlingen av barn og ungdom, og den kulminerte i den såkalte "skolehjemssaken" i 1908 (Thuen 2002a: 360 ff). Saken startet med utgivelsen av romanen *Under loven* i 1907, skrevet av Bjørn Evje under pseudonymet Mikael Stolpe. Forfatteren hadde arbeidet ved Bastøy, og han rettet nå søkelyset mot avstraffelsene, manglende kompetanse og skolehjemmenes knappe ressurssituasjon. Avsløringene utløste en bred offentlig debatt om skolehjemmenes virksomhet. Oppfølgende avisreportasjer fortalte om den materielle situasjonen, men også om en manglende omsorg og innlevelse i barnas situasjon. Anstaltene var preget av mangel på kjærlighet og

av en hard mannskultur, og man spurte hvorfor kvinnene stort sett hadde blitt utelukket fra personalet.

På nyåret 1908 innledet departementet rettslige vitneopptak av elever og ansatte i anstaltene, og senere ble en egen undersøkelseskommisjon nedsatt, den såkalte Skolehjemskomiteen av 1908 (Indstilling fra Skolehjemskomisjonen 1909, Thuen 2002a: 361 ff). Vitneforklaringene, opptatt av statsadvokat Olaf H. Sitje, utgjør et viktig kildegrunnlag for vurdering av forholdene og det indre livet ved i skolehjemsinstitusjonen ved inngangen til det 19. århundre. I tillegg rapporterte lege ved Gaustad asyl, senere landets første psykiatriprofessor, Ragnar Vogt, om skolehjemsbarnas psykiske tilstand. Han hevdet at skolehjemmene i flere tilfeller hadde beveget seg lang bort fra idealet om utelukkende å være en anstalt for barn med sosiale tilpascningsvansker. På Toftes Gave mente han for eksempel å finne at et titall barn led av "imbecillitet", "epileptoid", "manisk-depressiv psykose", eller "dementia præcox" (ungdomssløvsinn) (Skolehjemskomisjonen 1909: 20 ff).

Barnas vitneforklaringer fortalte på sin side i detalj om elendige boligforhold, sanitære misligheter, et mangelfullt kosthold og dårlig bekledning, og om små halvmørke arrestceller i kjellere, der barna kunne bli isolert i opptil 14 dager. Forklaringene om behandling, refs og avstraffelse av guttene var også omfattende. Særlig sterke var anklagene rettet mot noen av forstanderne. Et dødsfall blant guttene på Toftes Gave i 1904 var blant de sakene som vakte særlig interesse hos statsadvokaten. I forhøret av forstanderen kom det fram at gutten hadde omkommet under arbeid på jordet, og at han noen dager i forveien hadde blitt avstraffet av forstanderen med 36 slag. Til sitt forsvar hevdet forstanderen at han hadde sluttet å straffe gutten den siste uken fordi han hadde vist svakhets-tegn og begynt å besvime.

Den samtidige skolehjemsdebatten i Stortinget skulle også særlig dreie seg om forholdene ved Toftes Gave (St.tidende 1908, Forh. i St., A: 1568 ff). Her stod man nok overfor skolehjemmenes sletteste eksempel, i form av kasernesystemet på øyanstalten i Mjøsa som var utviklet lenger enn på Bastøy, som var ment å være landets aller strengeste skolehjem. Den kjente sosialpolitiker og venstremann Johan Castberg nøyde seg ikke med å karakterisere Toftes Gave som et fengsel, men heller som "et skjærpet fengsel". Departementets innstilling etter den kraftige kritikken inneholdt flere innskjerpende tiltak. Man ønsket generelt å innføre strengere regler både for opptak og behandling av barna i anstaltene. Især skulle det

legges mer vekt på å heve personalets kompetanse.

Forslagene kom først til endelig behandling i 1915, men til tross for den kraftige kritikken ble det ikke gjennomført noen grunnleggende endringer. De viktigste endringene kom til å bestå i en heving av aldersgrensen for innskrivning til ni år, samt en oppheving av skillet mildere og strengere skolehjem. I praksis fikk det siste liten betydning. Som vi har sett, ble det ved et par av anstaltene opprettet såkalte "særavdelinger" for dem som ble ansett for å være de aller vanskeligste barna. Tross all den elendigheten skolehjemssaken hadde brakt fram i lyset, var departementet etter vergerådslovens innføring i behov av fortsatt ekspansjon innenfor skolehjemssektoren, og ikke nedbygging. Også med hensyn til innholdet vegret departementet seg mot å gjøre store endringer, og de nye påleggene innebar ikke stort mer enn en påminning om at reglementene skulle følges. Uroen ved skolehjemmene fortsatte i årene som kom, noe som er kjent fra flere beretninger. Mest omtalt er kanskje gutteopp-røret på Bastøy i mai 1915, da militære styrker ble satt inn, med panserskipet *Norge* i spissen, for å drive guttene tilbake.

Den neste bølgen av kritikk i pressen kom i kjølvannet av Gabriel Scotts utgivelse av *De vergeløse. Et barns historie* (1938) og Per Wollebæks novellesamling *Dragsuget* (1938) (Sorkmo 1993: 130 f., Thuen 2000a: 368). Dagbladet sendte Wollebæk på reportasjereise til Toftes Gave og Bastøy, og han berettet fra besøkene under overskrifter som "I norsk konsentrasjonsleir" (Dagbladet 30.12.38). Det hersket liten om hvem som vant forfatterens sympati, han avsluttet artikkelserien slik:

"Hittil greier de fleste av dem ikke å opta konkurransen i denne hardfrosne tiden, fordi de ikke har fått noen ansvarlig oppdragelse på våre anstalter, og fordi anstaltene attpåtil blir en hemsko for dem. – Dette er noe å tenke på i juleferien, for alle dem som tror på menneskenes seier over skrøpelighe-tene, og som har pengemakt til å kunne utrette noe."

Kritikken av det inhumane innholdet i anstaltene, så vel i barnehjemmene som i skolehjemmene, har siden kommet til uttrykk i en rekke selvbiografiske og skjønnlitterære bidrag (f.eks.: Bjørnsen 1968, Brinchman 1945, Haande 1952, Nicolaisen 1983, Stokke 1943, Ødegaard 1995, 2002). Et gjennomgående tema for kritikk i dette materialet var bruk av ulike former for fysisk og psykisk avstraffelse, seksuelle overgrep og utnyttelse gjennom barnearbeid. Uttrykket "konsentrasjonsleir" er tatt i bruk ved flere anledninger, blant annet av Dagbladet i omtale av Toftes Gave alle-

rede i 1930-årene (Thuen 2002a: 368). I ettertid har flere erstatningssaker blitt reist av tidligere skolehjemsbarn, noe som utvalget kommer tilbake til senere (jf. kap. 8). Skolehjemmene har i den sammenheng også blitt anklaget for et mangelfullt undervisningstilbud. Barn har forlatt anstaltene som "papirløse" analfabeter, har det blitt hevdet, og de har dermed vært svært dårlig rustet i møtet med arbeidsmarkedet og i forhold til videre utdanningsmuligheter.

I 1930-årene kom også en annen form for kritikk til uttrykk, nå fundert på empiriske og faglige kartlegginger. Det omfatter etterundersøkelser av vergerådsbarna og psykiatriske undersøkelser av skolehjemselevne. Rett nok hadde man like siden århundreskiftet gjort undersøkelser på bakgrunn av vergerådsmaterialet, men den første større anlagte etterundersøkelsen ble gjennomført av byråsjef Signy Arctander og overlege Sigurd Dahlstrøm, med tittel: *Hvordan går det våre vergerådsbarn?* (1932). Undersøkelsen skulle vise om vergerådsloven hadde ført til samfunnstjenlige resultater, og konkret om den etter sin hensikt hadde virket forebyggende på kriminalitetsondet. Om resultatene eventuelt var negative på noen områder, skulle undersøkelsen også søke å finne forklaringsene på dette.

Undersøkelsen tok for seg alle barn som hadde vært bortsatt av Oslo vergeråd i tiden 1900–1928. Til sammen omfattet den 2762 barn, 1800 gutter og 962 jenter. Analysene viste at 32,9 prosent av guttene og 4,8 prosent av jentene hadde blitt straffet etter at de var utskrevet av vergerådet. For de plasserte i skolehjemmene var tallenes tale enda verre; hele 50 prosent av skolehjemsguttene og 19 prosent av jentene hadde blitt straffet etter utskrivning. En hovedkonklusjon var at vergerådets inngrep ga bedre resultat jo tidligere i barnets liv miljøskiftet skjedde. Men undersøkelsen gav også uttrykk for at antall straffede steg med tiden som hadde gått etter utskrivning. Man kunne dermed lite si om de unges videre utvikling ut fra det som skjedde i de første årene etter utskrivning. Tilbakefallet blant skolehjemsbarn viste seg å være mellom to og tre ganger større enn for barn plassert i fosterhjem.

Samtidig forskning fra utlandet bekreftet den samme tendensen (Arctander og Dahlstrøm 1932: 89 ff), likeledes senere norsk forskning (Petersen og Nilsen 1952, Christie 1960). Nils Christie fant for eksempel at tilbakefallet i senere årskull lå på rundt 44 prosent over en tiårsperiode, mens Max Petersen og Egil Nilsen i sin undersøkelse kunne konstatere at bortplasseringen av langvarig karakter ga best resultater i barnehjem og fosterhjem.

Tilsvarende gikk det dårligst med skolehjemsbarna.

På 1930-tallet fikk vi også en kartlegging av skolehjemselever vurdert i psykiatrisk sammenheng, utført av medisineren Einar Haugen (Tilråding Om skuleheimsskipnaden, KUD 1939: vedlegg; Haugen 1941). Haugen tok for seg et utvalg på 168 gutter fra Toftes Gave og Bastøy og 62 jenter fra Bærum skolehjem. De resultatene han presenterte, gav et bilde av en uensartet og ytterst ressurssvak gruppe. De diagnostiske testene han anvendte, indikerte at 32 prosent led av ulike former for sinnssykdom. På bakgrunn av noen evneprøver som i dag ikke ville ha blitt ansett for valide i slik sammenheng, mente han at kun 10 prosent lå innenfor en normal variasjonsbredde, mens hele 85 prosent fungerte på sinkenivå eller svakere. Haugen konkluderte med at bare en fjerdedel av skolehjemsbarna burde være i skolehjem, mer enn 40 prosent av klientellet hørte heller hjemme i åndssvakeforsorgen. De resterende burde enten få psykiatrisk behandling, overføres til fosterhjem eller utskrives. Kort sagt framstod skolehjemselevne som en høyst broket flokk både med hensyn til psykisk tilstand og evnenivå. Ut fra dette kunne skolehjemmene betraktes som oppbevaringsanstalter for en rekke typer av "problembarn", og institusjonene var dårlig rustet både med hensyn til personalets kompetanse og materiell utrustning.

Haugens undersøkelse pekte på at det var behov for grundigere psykologisk vurdering av vergerådsbarna før det ble gjort vedtak om hvor de skulle anbringes. Samtidig indikerte den et behov for differensiering av skolehjemsbarna, slik at omsorgen og opplæringen bedre kunne tilpasses den enkeltes behov. Disse synspunktene avspeiler en viss dreining i retning mot de nye perspektivene som i 1930-årene gjorde seg gjeldende innenfor barne- og ungdomspsykologien. Det kom også i noen grad til uttrykk i Skuleheimsnemndas innstilling av 1939. Her ble det blant annet framholdt at større gårder kanskje ikke var så gunstig for institusjonshold, all den tid mange bygutter mer var i behov av opplæring i et håndverk. Skolehjemmene burde tilrettelegge innholdet slik at barna fikk innsikt og læring i yrker som det senere var mulig å bygge en tilværelse på. Opplæringshensynet burde ha forrang, ikke gårdsarbeidet. Nemnda gikk ellers inn for en aldersdifferensiering, slik at de yngste både i arbeid og i hjemmet ble atskilt fra de eldre.

Skuleheimsnemnda pekte også på behovet for et sentralstyre for skolehjemmene. Det ble slått fast at man var i behov av et mer "effektivt sakkun-

nigt tilsyn med skuleheimsarbeidet enn det departementet og skuledirektørane kan føra" (Tilråding Om Skuleheimsskipnaden 1939: 21). Opprettelse av et sentralstyre ville dertil kunne redusere den makten styrerne hadde, blant annet ved at saker som angikk utskriving av barna, ble overført til sentralstyret. Slik kunne man oppnå å få en mer ensartet faglig ledelse for skolehjemmene, og samtidig etablere et organ som kunne være til institusjonenes støtte gjennom råd og veiledning. Sentralstyret burde bestå av sakkyndige både fra psykiatriens og pedagogikkens fagfelt, mente nemnda. Nå rakk ikke tilrådingen å bli ferdigbehandlet før okkupasjonen i 1940, men den la viktige føringer for opprettelsen av et skolehjemsdirektorat i 1941, som 1951 inngikk i Direktoratet for spesialskolene, og for det videre reformarbeidet som munnet ut i barnevernloven av 1953.

4.6 Perspektiver

Utvalget har i kapittel 3 og 4 forsøkt å gi en beskrivelse av barnevernsinstitusjonens intensjoner, utvikling og virksomhet fram mot barnevernsreformen av 1953 i et langstrakt og bredt perspektiv. Gjennom utviklingen fra midten av 1800-tallet, den filantropiske redningsepoken, og videre gjennom første halvdel av 1900-tallet, vergerådsepoken, formet det seg tradisjoner og perspektiver som preget barnevernsinstitusjonen også etter at loven av 1953 var innført. Løfter man blikket over historiens detaljer og spør etter de generelle trekk og mønstre, kan de i hovedsak summeres i tre forhold: *den totale institusjon*, *politisk tilbakeholdenhet* og *materiell knapphet*.

Den totale institusjon viser til barnevernsinstitusjonen som en isolert heldøgnsinstitusjon. Sosiologen Erving Goffman her i flere arbeider, som med årene kan regnes som klassiske studier, analysert karakteristiske trekk ved livet i totale institusjoners lukkede verden (Goffman 1976). En grunnleggende forutsetning for den totale institusjon er allment at alle livets aspekter, det være seg arbeid, fritid eller søvn, finner sted innenfor samme område. Alle daglige aktiviteter blir utført etter et systematisert skjema for fellesskapet, og gjøremålenes innhold er samordnet i en plan som svarer til institusjonens målsetting. Den totale institusjon, for eksempel fengsler, aldershjem eller barnehjem, er på forskjellige og varierende måter definert som en byråkratisk organisasjon som ordner og holder kontroll over gruppens behov og livsførsel.

Slik vil også organisasjonen i seg selv forme en særegen kultur som gir institusjonen et bestemt

preg, omtalt eksempelvis som fengselskultur, sykehuskultur eller internatskolekultur. I den totale institusjon eksisterer det to ulike grupper: klientellet (de innsatte, elevene eller pasientene) og de ansatte. Institusjonen er "total" for den første gruppen, mens de ansatte også har et liv utenfor institusjonen innenfor andre arenaer og kontekster. Karakteristisk for den totale institusjon er også at den ofte geografisk sett er isolert, for eksempel til landlige områder utenfor tettsteder og byer, eller som vi ser det i det norske skolehjemmets eksempel, til øyer. Goffman beskriver videre den totale institusjon i kraft av to karakteristiske prosesser: "krenkelsesprosessen" og "privilegiesystemet". Krenkelsesprosessen innebærer at klienten blir fratatt viktige støttepunkter for sin egen identitet. Den begynner allerede under innskrivningen i institusjonen ved at man blir fratatt personlige eiendeler, for eksempel at egne klær blir skiftet ut med institusjonens uniformer. I ekstreme tilfeller kan også ens eget navn bli erstattet av et nummer, og klienten mister i ulik grad retten til å bestemme over innhold og gjøremål i hverdagen, for eksempel over måltidene. Privilegiesystemet innebærer at klientens handlinger blir utmålt og vurdert etter et system for belønning og straff. Ønsket atferd fra institusjonens side blir belønnet med ulike "fordeler" eller "premieringer" som permisjoner, lån av bøker, overflytting til en bedre avdeling og annet. Uønsket atferd blir på tilsvarende måte straffet ved at man blir nektet eller mister slike "fordeler".

Et iøynefallende trekk ved utviklingen av barnevernsinstitusjonen i denne sammenhengen ligger i metaforen "hjem". Skolehjemmene som barnehjemmene var ment å representere en familieerstatning for barna. Ideelt sett skulle de yte omsorg og pleie som en mor og far, de skulle gi vern og ly mot utenverdenen, og de skulle forberede barna for det senere livet. Barnehjemmets bestyrerinne skulle, som Kjersti Ericsson har betegnet det, utøve et "sosialt moderskap" (Ericsson 2003: 324). I "hjemmet" lå det at institusjonen hadde fått overført en total myndighet over barnet. Barnevernsinstitusjonen har gjennom historien på denne måten blitt tildelt eller overlatt et vidstrakt samfunnsmandat. I utgangspunktet var dette mandatet grunnlagt på den private veldedighet, på filantropenes innsats overfor det verdig trengende barn. Man søkte etter de frivillige, kristne idealister som i altruismens ånd ville yte en oppofrende innsats for de svakeste blant de svake. Slik ble barnet overlatt i filantropenes hender, det kunne være barnehjemmets bestyrerinne eller oppdragelsesanstaltens forstander, og deres myndighet over barnet var total.

Under vergerådslovens føringer ble mandatet videreført, men nå under et annet ansvarsforhold. Institusjonene skulle svare til de fordringer staten stilte. Likevel framstår det som en hovedtendens at institusjonene langt på vei fikk beholde sin selvråderett uten innblanding eller særlig tilsyn fra det offentliges side. Bestyrerinnen og forstandernes enerådende posisjon og makt i de forskjellige institusjoner var for det meste som tidligere, og de hadde det siste ord i de fleste sammenhenger. De situasjonsbilder som tegnes gjennom saker som kom fram for offentligheten, gir uttrykk for at det var lite rom for dialog både med barna og personalet. Man kan dermed fastslå at den kollegiale kontrollen hadde dårlige vilkår i barnevernsinstitusjonen. Det hørte til kulturen at det som skjedde innenfor anstaltens vegger, det skulle ikke ut. Som det tydelig kom fram under skolehjemssaken i 1908, var det viktig for institusjonene å bevare et godt omdømme i opinionen, ikke minst for å opprettholde driftsstøtte. Institusjonslojaliteten og den kollegiale beskyttelsen var vel utviklet i de forstanderdommerdomerte hjemmene. Det kostet å gå ut med kritikk av de interne forholdene, slik for eksempel Bjørn Evje hadde gjort om forholdene på Bastøy. Den indre justis skapte på denne måten en selvbeskyttende og innelukket institusjon. Først mot slutten av vergerådsepoken tok myndighetene fatt i dette aspektet ved institusjonskulturen, da man blant annet fikk opprettet et sentralstyre for skolehjemmene og samtidig begynte å arbeide systematisk med kompetansespørsmålet.

Samfunnets kontroll med totale institusjoner har man generelt søkt å regulere ved ulike former for tilsyn og innsynsrett. Men tilsynet med institusjonene fungerte i denne perioden sjelden på en tilfredsstillende måte, og grunnene til det var flere. Som utvalget kommer tilbake til i kapittel 6, var tilsynet dårlig organisert, og tilsynsoppgavene var langt større og vanskeligere enn de personalressurser som var stilt til rådighet. Dels søkte også institusjonene på forskjellig vis å unngå eller manipulere tilsynet. I sum er det grunnlag for å hevde at institusjonene ved sine innelukkende og utelukkende trekk satte barna i en svært usikker og sårbar situasjon.

Den politiske tilbakeholdenheten viser til fraværet av virkningsfulle politiske inngrep i epoken sett under ett. Det gjaldt uten unntak overfor institusjonene i den private og kommunale sektor, de mange barnehjem, barneherberger og forskjellige internater. Det har blitt spissformulert som "at det var enklere å starte et barnehjem enn en pølsebu". Utsagnet er neppe særlig langt fra virkeligheten. Godkjenningskravet ble formulert med vergeråds-

loven. Men etter den tid ble det i liten grad stilt spørsmål om den praktiske overholdelsen av dette kravet, om godkjenningsprosedyrene og om en oppfølgende vurdering av institusjonene. Det karakteristiske for barnehjemmene var at de fikk virke i ro for det offentliges interesse. Innholdet i institusjonene var det for det meste opp til de interne styrene eller bestyrerinnene selv å utforme. En rekke barnehjem var tuftet på et strengt kristent verdigrunnlag, som nok ofte medførte et langt strammere oppdragelsesmønster enn det som var vanlig etter tidens norm. Et pedagogisk plangrunnlag utover dette fantes sjelden i institusjonene. Man fulgte de samme rutiner og vaner fra år til år, uten at kursen ble tatt opp til vurdering eller forsøkt justert av eksterne instanser.

For den statlige sektor, skolehjemmene, var det noe annerledes. En tilbakevendende uro i institusjonene, med påfølgende anklageskrift, oppslag og reportasjer i pressen, førte til at departementet ved flere anledninger iverksatte oppfølgende utredningsarbeider. Men det påfallende var likevel at dette fikk svært liten innflytelse på institusjonenes organisering og indre liv. Skolehjemmene fikk stort sett ufortrødent fortsette i det spor oppdragelsesanstaltene hadde trukket opp gjennom andre halvdel av 1800-tallet. De innholdsmessige endringene var minimale, og staten grep nødvendig inn overfor den enkelte institusjon. De få lovmessige endringene som kom gjennom perioden, for eksempel med hensyn til aldersgrenser, kunne i noen grad virke som en kursjustering, men vesentlige forskjeller i institusjonshverdagen medførte de ikke. Gjennom hele epoken rådet det en grunnleggende politisk aksept for skolehjemmets disiplineringsformer. Symptomatisk nok ble for eksempel forbudet mot bruk av korporlig staff i skolehjemmet innført 12 år etter at det ble vedtatt for folkeskolen, og det var ikke engang formulert som et absolutt forbud. Rett nok førte de mange skandalehistoriene til politisk debatt, men inntil etterkrigstiden medførte de kun i få tilfeller at sanksjoner ble iverksatt overfor institusjonene.

Mange barnevernsinstitusjoner led i større eller mindre grad av *materiell knapphet* gjennom hele epoken. Barnehjemmene var ofte små institusjoner drevet på basis av midler fra religiøs foreningsvirksomhet, frivillig innsats og oppofrende personale. Den økonomiske støtten fra det offentliges side var minimal. Et hovedtrekk ved driften av de fleste institusjonene i den private og kommunale sektor var streng nøysomhet og sparing. Statens skolehjem hadde en tryggere basis ved den statsstøtten de var sikret, men også her måtte man følge en streng sparelinje. Det opprinnelige idealet

var at skolehjemmene gjennom gårds- og verkstedsdriften så langt råd var skulle være selvforsørgende. Det førte naturligvis til at barnas arbeidsinnsats fikk stor betydning også i rent økonomisk henseende. En følge av denne økonomiseringen var også at man i perioder lot seg friste til å ta inn flere barn enn institusjonene var dimensjonert for, og overbelegget kunne dermed bli tydelig.

Den stramme materielle situasjonen må utvilsomt ha virket tyngende på personalet i institusjonene, enten de hørte til blant barnehjemmenes ide-

alister eller skolehjemmenes medarbeidere. Og det er ikke urimelig å tenke seg at det kunne komme til situasjoner der det gikk utover den behandling og omsorg barna fikk. Det er ellers et allment fenomen at institusjoner under effektiviseringens hensyn lett kommer i drift bort fra sine ideale mål ved at det i økende grad tillates og aksepteres en forenkling og uthuling av innholdet. For barnevernsinstitusjonene kunne dette føre til at de fikk et mer repressivt preg enn man ideelt sett ønsket.

Kapittel 5

Barnevernsinstitusjonen 1954 – 1980

5.1 Innledning

Ganske snart etter krigen tegnet barneforsorgen seg som et sentralt velferdspolitisk tema. Det ble nedsatt enkeltvis utvalg for særskolebarna, barnevernet og det psykiske barnevernet. I tillegg hadde en så skolehjemskomiteen, nedsatt før krigen. Den første store lovreformen kom med spesialskoleloven av 1951, og dernest fulgte barnevernloven av 1953, satt i virke fra 1. juli 1954. Abnormskoleloven (1881), vergerådsloven (1896), deler av fattigloven (1900), loven om tilsyn og pleiebarnsloven (1905) samt barneforsorgsloven (1915) ble samtidig opphevet. Et par år senere, i 1955, opprettet Vestfold fylke landets første barnevernsklinikk i Tønsberg (Grøholt mfl. 2001: 40). Barnevernsklinikken ble senere omdøpt til Barne- og ungdomspsykiatriske poliklinikker, bedre kjent under forkortelsen BUP. I løpet av det neste tiåret var det psykiske barnevernet under stadig utbygging. En milepæl i dette arbeidet var Stortingets beslutning tidlig på 1960-tallet om å etablere et Statens senter for barne- og ungdomspsykiatri (SSBU), som i utgangspunktet var ment å være en landsdekkende faglig instans. Den første delen av dette sentret, Ungdomspsykiatrisk klinikk, ble åpnet i 1963 og lagt på Sogn, i skogkanten ovenfor Gaustad sykehus. I 1968 ble Barnepsykiatrisk avdeling på Rikshospitalet flyttet til senteret på Sogn, og fikk navnet Barnepsykiatrisk klinikk ved Universitetet i Oslo.

I vid forstand ble således barnevernet gjennom 1950- og 1960-årene innrammet av institusjons- og behandlingstiltak innenfor tre faglige og administrative sektorer: skole, barnevern og helse, underlagt tilhørende departementer. Barnevernsnemndene kunne konsultere instanser og benytte institusjoner innenfor de ulike sektorene, men hovedtyngden av anbringelsene falt innenfor barnevernssektorens eget tiltaksfelt, fortrinnsvis fosterhjem og barnehem. Reformens kjerne og grunnleggende ideologi lå i barnevernloven av 1953.

Lov om barnevern av 1953 var den første som tok i bruk barnevernsbegrepet. Loven ble unnfanget under en massiv kritikk av vergerådssystemet. Foruten de faglige rapportene fra undersøkelser

av institusjonsklientellet hadde innholdet i barnevernets institusjoner vært et tilbakevendende tema i pressen. Institusjonskritikken var godt kjent i allmennheten. Med barnepsykologiens og barne- og ungdomspsykiatriens ekspansjon var det grottid for nye perspektiver i oppdragelseslære, i mentalhygiene og i institusjonsbehandling av barn og unge, noe ikke minst Nic Waal, Harald Schjelderup og Åse Gruda Skard gikk i bresjen for. "Tendensen gikk entydig i retning av en større forståelse for barn og unges naturlige utfoldelsestrang, indre liv og integritetsbehov. De gamle tuktholdninger var på retur" (Thuen 2002b: 209). Dette kapittelet tar for seg sentrale utviklingstrekk og debatter knyttet til barnevernsinstitusjonene under *barnevernsepo-ken* fra 1953 fram til 1980.

5.2 Barnevernsreformens ideologi og hovedprinsipper

Selv om det i ettertid skulle vise seg at barnevernsreformen led av flere administrative svakheter, brakte den med seg en ny forståelse av barnas behov. Det velkjente slagordet "Barna er Norges framtid" burde omformes til heller å lyde: "Barna er Norges nåtid", het det i forarbeidene til loven (Barnevernskomiteen av 1947, Innstilling I: 10). Komiteen poengterte med dette at loven skulle begrunnes ut fra hensynet til barnet, og ikke primært i samfunnsøkonomisk motiv. Sagt med komiteens ord: "Barn er ikke bare investeringsobjekter, de er også Norges nåtid. De skal verdsettes ikke bare etter det de kan *bli*, men først og fremst etter det de *er*." Etter Barnevernskomiteens vurdering var det ikke "sosiale omsyn" og heller ikke "samfunnsmessige lønnsomhetsomsyn" som nå skulle være drivfjæren i arbeidet for å bedre barnas kår. Det var derimot "den følelse som ligger dypt i den menneskelige natur, at barnet i seg selv har og gir verdier, som oppveier strevet, uroen og utgiftene ved oppdragelsen". Barnevernlovens motiv skulle nå festes til barnets menneskeverd, til barnet i seg selv som "har og gir verdier".

I den endelige lovteksten ble hensynet til "barnets beste" tatt inn i § 17. I paragrafmerknaden het

det at "omsynet til barnet må være det avgjørende ved enhver åtgjerd som nemnda tar". Økonomiske hensyn skulle ikke tillegges for stor vekt, men hvis det var fare for at barnet ved sin oppførsel kunne være til skade for andre barn, måtte prinsippet om barnets beste veies mot dette. Således kunne det bli aktuelt å flytte barn ut av familien selv om det ikke hadde vært nødvendig dersom barnet hadde vært alene i hjemmet.

Kirsten Sandberg har pekt på at begrepet "barnets beste" kan ha flere mulige rettslige funksjoner, og at det ikke alltid presiseres hvilken funksjon som har kommet til anvendelse i aktuelle sammenhenger (Sandberg 2003: 50f). Hun viser også til at det etter barnevernloven av 1953 finnes noen eksempler på utvidet tolkning som ble godtatt i Høyesterett. Det kunne gjelde nyfødte barn på klinikken der deres helse eller utvikling ikke ennå var utsatt for skade eller fare, men hvor moren var stoffmisbruker og ville kunne utsette barnet for omsorgssvikt om det kom hjem.

Selv om hensynet til "barnets beste" ble omtalt generelt av Barnevernskomiteen, er det verdt å merke seg at det er utelatt fra innstillingens kapittel om de "Prinsipielle merknader" (Barnevernskomiteen av 1947, Innstilling I: 15). Her kommer det fram at det alt overskyggende siktemål med reformen var å skape en større samordning og enhet i lovgivning og administrasjon. Særlig uheldig hadde splittelsen av den lokale administrasjonen i tre forskjellige organer vært: a) vergerådet, som tok seg av barn som falt inn under vergerådsloven, b) forsorgsstyret, som tok seg av barn som ble satt bort etter forsorgsloven, og c) helserådet, som skulle føre tilsyn med fosterbarn. Med den nye reformen skulle reglene som gjaldt de barna som samfunnet måtte ta seg av og eventuelt sette bort, samt tilsynet med disse barna og tilsynet med barnevernsinstitusjonene og med fosterbarn, samles i én lov. Men barnevernsadministrasjonen sett under ett var likevel gjennom store deler av perioden fram til 1980 mer preget av oppsplitting enn av samordning, noe følgende oversikt over situasjonen i 1960- og 1970-årene illustrerer:

- Sosialdepartementet, Alminnelig avdeling, tok seg av barnevernloven (barnevernsnemndene, barnehjem, vernet skoler med mer).
- Sosialdepartementet, Helsedirektoratet, tok seg av behandlingshjem for barn og unge og etter hvert et bredere spekter av psykiatriske tiltak.
- Kirke- og undervisningsdepartementet tok seg av spesialskolen og utdanning for barnevernssektoren.

- Departementet for familie- og forbrukersaker (1956–1972) tok seg av feriekolonier, sommerpensjonater, daghjem og barnehager med mer.
- Justisdepartementet tok seg av adopsjonssaker.

Barnevernskomiteens innstilling la stor vekt på at de forebyggende tiltak i et naturlig familiemiljø var å foretrekke framfor bruk av institusjonsplassering. Det måtte også gjelde om barnevernsnemndene fant visse mangler ved hjemmet, både med hensyn til familieøkonomi og ellers. Man måtte akseptere at ikke alle foreldre var "like gode forsørger og oppdragere", som det ble framholdt (Barnevernskomiteen av 1947, Innstilling I: 38). Videre ble det påpekt at den følelsesmessige belastningen det var for barn å bli tatt ut av hjemmet, kunne føre til alvorlige psykiske skader. Det måtte foreligge en "virkelig fare" for barnets helse eller utvikling før barnevernsnemnda gikk til det drastiske skritt å ta barn fra foreldre. Til støtte for det forebyggende arbeidet ble det pekt på en rekke tiltak som burde iverksettes på kommunalt hold, eksempelvis helsetjeneste for mor og barn, skolemåltider, tilsetting av husmorvikarer, opparbeiding av lekeplasser og etablering av daginstitusjoner som barnehager, daghjem og barnekrybber. Dernest kom økonomiske hjelpetiltak som barnetrygd og huseleiestønad.

Reformen signaliserte for øvrig en sterk tiltro til sakkyndige undersøkelser, råd og veiledning fra psykologisk og psykiatrisk hold. Barnevernsnemndene ble pålagt et særlig ansvar ikke bare for å skaffe seg grundig innsikt i barnets vansker og sosiale situasjon, men også for å se til at foreldrene fikk en allsidig veiledning i relasjon til de problemene de strevde med vis-à-vis barna.

Når det ikke var annen råd enn å anbringe barnet utenfor hjemmet, sto barnevernsnemndene overfor valget mellom fosterhjem og barnevernsinstitusjon. I dette spørsmålet levnet reformen liten tvil: Fosterhjemmet var "et langt naturligere og bedre oppvekstmiljø enn det en institusjon kan gi" (Barnevernskomiteen av 1947, Innstilling I: 40). Det var likevel ikke aktuelt å gå til nedleggelse av barnevernsinstitusjoner, poengterte komiteen, for det ville alltid være situasjoner der institusjonsplassering var den eneste tilrådelige løsning. I tillegg ville det alltid være behov for barnehjem anlagt for kortere anbringelser. Den største utfordringen lå i å skaffe et tilstrekkelig antall fosterhjems plasser og i å organisere velfungerende formidlingssentra-ler.

Til tross for den framheving fosterhjemmet fikk, skulle institusjonskapittelet i den nye refor-

men bli ganske omfattende. Loven anga fire hovedgrupper av institusjoner: For det første de vanlige *barnehjemmene*, som overtok det fulle ansvar for barn som av bestemte grunner ikke kunne anbringes i fosterhjem. Der nest kom *spesialskolene* (tidligere skolehjem) og *observasjonsskolene* (tidligere tvangsskoler). Den tredje gruppen besto av *daginstitusjonene*, hvor barn kunne oppholde seg en tid av døgnet. Endelig kom *barnekoloniene*, der barna kunne oppholde seg i en kortere eller lengre tid av året. I lovforarbeidet ble hver og en av institusjonsgruppene utførlig omtalt med hensyn til opptak, drift og tilsyn, men utover et direkte forbud mot bruk av fysisk straff ble ikke innholdet i institusjonenes virksomhet viet særlig oppmerksomhet. Barnevernsreformen etterlater i det hele et inntrykk av at institusjonene fikk vide og liberale rammer for utforming av retningslinjer og instruksjoner som hadde med dagliglivet bak institusjonens vegger å gjøre. Unntaket var bruk av "kroppslig refsing av barn", der det ble tatt inn bestemmelser om at slik straff ikke kunne benyttes i barnevernsinstitusjoner og heller ikke i fosterhjem. Det skulle således råde samsvar mellom skolelovene og barnevernloven.

Samlet sett har Harald Thuen karakterisert barnevernsreformen av 1953 ved fire karakteristiske erkjennelsestrekk (Thuen 2002b: 210). For det første ga den uttrykk for en grunnleggende kritikk av vergerådssystemets tiltro til bruk av institusjonsplassering. Det ble vist til institusjonsplasseringens *ineffektivitet* og mulige skadevirkninger. Der nest tilkjennega reformen en sterk tiltro til "*Foreldreheimen*". Så langt det var råd, burde barnevernet unngå å flytte barnet ut av hjemmet, i stedet skulle det satses mer på faglig veiledning og assistanse overfor foreldrene og eventuelt bruk av daginstitusjoner. Til dette hørte også at fosterhjemmets fortrinn som plasseringstiltak ble sterkt framhevet. Det tredje særmerket var barnevernets *fagliggjøring*. Dette dreide seg ikke kun om en profesjonalisering av tjenesten, men også om et kunnskapsskifte i språk og tenkning. Endelig skulle det være et kjennemerke ved reformen at den søkte å *samordne* systemet ved å legge til rette for en større enhet i lovgivning og administrasjon.

5.3 Et fornyet institusjonssystem

Det todelt institusjonssystemet fra tidligere epoker i barnevernets historie, barnehjemsinstitusjonen og skolehjemsinstitusjonen, ble i praksis videreført i kraft av de to nye lovene: spesialskoleloven og barnevernloven. Fortsatt var det slik at barne-

vernet i tillegg til de institusjonene som hørte inn under barnevernloven, også kunne benytte seg av spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker og i en viss utstrekning også spesialskoler for evneveike. Barnevernsinstitusjonene som hørte inn under barnevernloven (§ 39), var mer presist definert slik:

- barnehjem, herunder mødre- og spedbarnshjem, opptakshjem, ungdoms- og lærlinghjem, barnepensjonater og lignende
- daginstitusjoner som barnehager, barnekrybber, daghjem, fritidshjem og lignende
- barnekolonier, herunder sommerkolonier og lignende

Institusjoner under første strekpunkt kom til anvendelse for plassering etter omsorgsovertakelse, mens institusjoner under de øvrige kategoriene fortrinnsvis var ment som forebyggende tiltak. Alle institusjoner som falt inn under loven, skulle nå godkjennes av departementet eller den departementet ga myndighet. I prinsippet kunne ingen nye private institusjoner åpnes før slik godkjenning forelå. Forutsetningen for departementets godkjenning var at de private institusjonene stod under et ansvarlig styre eller en tilsynskomité. Videre krevde loven at de private institusjonenes bestyrere hadde særskilt godkjenning av departementet. Departementet hadde plikt til å innhente uttalelse fra den angjeldende kommunale barnevernsnemnd før godkjenning av privat institusjon og styrer kunne vedtas. Departementet hadde anledning til å gjøre unntak for godkjenningsplikten når det gjaldt kommunale institusjoner. Barnevernsnemndene hadde plikt til å melde fra til departementet hvis institusjoner fortsatt, etter påtale fra nemnden, ikke ble drevet tilfredsstillende. Nemnda hadde også anledning til umiddelbart å stenge institusjonen inntil departementets avgjørelse forelå.

Utover de institusjoner som av loven var definert som barnevernsinstitusjoner, kunne barnevernsnemndene som nevnt gjøre bruk av institusjoner som spesialskoler for barn med tilpasningsvansker, observasjonsskoler eller annen institusjon for særomsorg (§ 24). Derved måtte barnevernet også forholde seg til spesialskoleloven av 1951. Denne loven samlet Direktoratet for skolehjemmene og Direktoratet for døve-, blinde- og åndssvakskekolene i Direktoratet for spesialskolene, underlagt Kirke- og undervisningsdepartementet. Skolehjemmene ble som tidligere påpekt omgjort til spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker, med unntak av Bærum og Bastøy skolehjem, som i 1953 fikk i oppgave å være verneskoler og

skiftet navn til henholdsvis Bjerketun og Foldin offentlige skoler, underlagt Sosialdepartementet. De skulle særlig ta seg av barn som var i behov av psykologisk eller psykiatrisk behandling. Kriteriene for inntak i verneskolen omfattet også barn og unge med alvorlig kriminell atferd, voldsatferd og annen atferd som innebar risiko for egen og andres helse. Verneskolen ble ikke hjemlet i egen lov eller eget regelverk, og det var forutsatt at spesialskolelovens regler skulle nyttes når de var relevante.

Dersom barna ble innskrevet i institusjon under spesialskoleloven, påtok staten seg det fulle økonomiske og faglige ansvaret for barna. Tidligere hadde kommunene måttet delfinansiere elevenes institusjonsopphold. Spesialskolene for barn med tilpasningsvansker var definert som pedagogiske institusjoner med undervisning på det nivået hvor elevene evnemessig hørte hjemme. Foruten strukturert undervisning skulle spesialskolene legge til rette for miljøstrukturering og en positiv sosial utvikling hos barna.

Å definere inntakskriteriene ved disse spesialskolene var imidlertid ikke enkelt (Andersen 2004). Etter de undersøkelser som var foretatt i skolehjemmene, regnet departementet med at rundt 60 prosent av elevene var å regne som evneveike eller psykopater (St. meld. nr. 26 (1950) Om skoleheimskipnaden). Stortinget ga sin tilslutning til at "psykopatene" skulle overføres til institusjoner under Sosialdepartementet, og at evneveike (IQ under 75) skulle overføres til spesialskoler for miljøskadde evneveike eller til åndssvakeomsorgen. Man så for seg at de barna som da var igjen i spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker, var barn som stort sett hadde "normale evner", men som var påført tilpasningsvansker i et uheldig oppvekstmiljø. Som pedagogiske institusjoner kom spesialskolene til å bli preget av et langt mer strukturert og fastlagt innhold enn det som var tilfellet for barnevernsinstitusjonene under barnevernloven.

5.4 Barnehjemmet: tydeligere rammer

Kort tid etter at barnevernloven var innført, fastsatte Sosialdepartementet forskrifter for de forskjellige kategoriene av barnevernsinstitusjoner (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 163, Rundskriv nr. 4 1954). Forskriftene stilte krav til og ga retningslinjer for personalforhold, barnas behandling, helseforhold, bygninger, innredning og utstyr. Et felles punkt i de forskjellige forskriftene gjaldt hvilke krav som skulle stilles til styrernes

utdanning. Ved nyttilsetninger skulle man generelt tilstrebe å ansette personer med utdanning fra skoler som Barnevernsakademiet i Oslo, Oslo kommunale Barnevernsskole, Menighetspleiens barneverninstitutt i Trondheim eller Barnevernsskolen i Bergen. Ved Norges kommunal- og sosialskole holdt man også ettårige kompletteringskurs for eldre barnehjemsstyrere. For barnehjemmenes del var utdanningskravet ytterligere skjerpet. Her het det at styreren "må så sant råd er ha pedagogisk utdanning, for eksempel 2-årig barnevernsskole eller barnevernkurs, foruten god praksis med barn og innsikt i stedet av en heim" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 167, Forskrift for barneheime 1954: § 5). For styrere ved spedbarnshjem stilte forskriftene i tillegg krav om utdanning som barnepleierske, og for mødre hjemmene het det at styreren burde være sykepleierske.

Forskriftene for barnehjemmene presiserte ellers at det for alle institusjoner skulle foreligge en godkjent plan som inneholdt bestemmelser om hjemmets art, formål og hvilke barn som kunne tas opp. Her het det ellers at hjemmet skulle søke "å gi barna like gode oppvekstvilkår og utviklingsmuligheter (fysisk og psykisk) som en god privat heim" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 167, Forskrift for barneheime 1954: § 2). Det er også verdt å merke seg forskriftenes entydige framheving av barnehjemmets kontakt med omgivelsene: "Et naturlig samvær med nabolagets barn må fremmes." Om sanksjoner og straff het det at ingen former for kroppslig refsing kunne benyttes; som tidligere nevnt var dette også presisert i loven (§ 42). Forskriftene ga ellers eksempler på andre former for straff som burde unngås; det kunne være isolering, tilbakeholding av lommepenger, forbud mot å delta i fornøyelser og lignende. Også barnehjemmenes bygningsmessige forhold ble presisert i forskriftene. Her het det at små hjem skulle foretrekkes, nye hjem kunne ikke påregne departementets godkjenning for større barnetall enn 15. Hjemmene burde også ha egne hus, og de skulle være godt tilrettelagt med rikelig plass for barnas lekemuligheter både ute og inne.

Noen år senere ga Sosialdepartementet ut et eget småskrift, forfattet av pedagogene Cecilie og John Murphy, som inneholdt en langt mer detaljert beskrivelse av hvordan barnehjemmene burde tilrettelegges, og hvilket innhold de burde ha (Murphy 1958). I dette skriftet formidlet departementet innledningsvis detaljert hvilken politisk linje det ville følge i barnehjemsspørsmålet. Skriftet kan leses som en nyansering og revidering av sentrale perspektiver fra barnevernloven (Murphy

1958: 3 ff). Det synes å ha vært åtte overordnede punkter i departementets barnehjemsprogram ved inngangen til 1960-årene:

- Det ble igjen presisert at man ønsket små barnehjem. De ruvende institusjonene ville departementet komme bort fra. Man ville derfor gå inn for å senke barnantallet med 8–10 barn i de gamle og store institusjonene, og på sikt prøve å komme ned mot den øvre grense på 15 barn i alle hjem.
- Barnehjemmene var ujevnt fordelt rundt om i landet. Man ville legge til rette for at bortplasserte barn slapp å flytte langt bort fra sitt bosted.
- Departementet erkjente at det ofte var liten differensiering blant barna i barnehjemmene. De samme hjemmene hadde gjerne blandet barn som var i behov av kortvarige opphold, med barn som var tatt inn for langvarig oppfostring. Man ville nå arbeide for å unngå en slik blanding.
- Mange steder fantes det hjem som praktiserte en uheldig alderssegregering ved inntak av barn. Departementet ville arbeide for å komme bort fra slike aldersgrenser, som blant annet førte med seg at barna ble utsatt for unødige og uheldige flytting.
- Departementet understreket at ”det ikke er riktig å la barna i barnehjemmene være avhengige av veldedighet”. Man ville derfor arbeide for å få hevet kommunenes betaling for barna slik at de noenlunde dekket det som barnas opphold faktisk kostet. Man ville bort fra et driftsgrunnlag basert på innsamlinger, gaver, kirkeoffer, basarer og tilstelninger i de private barnehjemmene.
- Det ble presisert at barnevernsnemndene hadde til oppgave å føre tilsyn med *alle* barn i barnehjem. Det gjaldt også barn som foreldrene selv hadde henvendt seg direkte til barnehjemmene med, uten å gå veien om barnevernsnemnda.
- Departementet kom på ny tilbake til betydningen av personalets kompetanse og rekruttering av personer med utdanning for oppgaven. Mye hadde skjedd på dette feltet siden den nye loven var innført, ikke minst etter at man i 1956 hadde fått en egen komitéinnstilling om utdanning av barnevernsarbeidere. Men mye sto også igjen å løse. Et viktig undertema her var lønnsnivået, som i mange tilfeller lå lavt, påpekte departementet.
- Endelig tilkjennega departementet en reservasjon mot den sterke tiltro man i barnevernsreformen hadde hatt til bruk av fosterhjem. De-

partementet hadde gjennom 1950-årene gjen-tatte ganger gitt uttrykk for utvidet anvendelse av fosterhjem, men påpekte nå at ”spørsmålet om fosterhjemsanbringelse har mange sider”. Barnevernsnemndene ble oppfordret til grundigere å overveie bruk av barnehjem eller fosterhjem i hvert enkelt tilfelle. Til dette spørsmålet hørte arbeidet med å få opprettet formidlings-sentraler i fylkene til hjelp for barnevernsnemndene i arbeidet med å finne gode anbringelses-steder for barna.

Med Cecilie og John Murphys småskrift formidlet departementet ønsket om en pedagogisk modernisering av barnehjemmet, i tråd med tidens barnepsykologi og ”den moderne barneoppdragelse”, som det het i skriftet. Skriftet signaliserte at ”det gode barnehjem” burde ha et innhold utover den daglige omsorgsfunksjonen. Barnehjemmet skulle også ha et pedagogisk siktemål som la til rette for barnas personlige utvikling og sosialisering. Dette kommer til uttrykk i termer som ”læring av nye ting”, ”selvhjelpenhet og selvstendighet”, ”følelsesmessig trygghet” og ”respekt for individualiteten”. Samtidig skulle det moderne barnehjem også være oppmerksom på den uheldige sosiale påvirkning barn kunne bli utsatt for ved opphold i institusjoner. Studier i institusjonssosiologi og psykologi hadde rettet oppmerksomheten mot utvikling av ”gjengkulturer” og ”gjengmentalitet” innenfor lukkede miljøer. I barnevernsinstitusjonen burde man ha et våkent øye for utviklingen av slike kulturer blant barna. De la ”et psykologisk trykk over barna”. Gjengene ”har intet annet formål enn å danne front mot institusjonens ledelse, mot noen av personalet eller mot en bestemt av barna”, ble det understreket.

Også ungdomshjemmenes innhold og formål ble mer avgrenset og tydeligere med årene. Siktemålet for disse institusjonene ble etter hvert innrettet mot barn og unge i aldersgruppen 12–18 år, som var i behov av en vernet boform. Man la også her an på å etablere små institusjoner med 8–12 plasser. Etter at barnevernloven ble endret ved lov av 8. juni 1979, ble barnevernsinstitusjonene lagt inn under fylkeskommunens ansvarsområde. Siktemålet med denne reformen var å sikre institusjonene en bedre økonomi, og å få en bedre geografisk fordeling av institusjonsplassene. Samtidig skulle en lovendring av 1979 på ny søke å bedre samordning av barnevernsadministrasjonen, et problem man hadde stridd med i alle år etter barnevernloven av 1953. Siden fylkeskommunen hadde overtatt ansvaret for en del institusjoner, blant annet innenfor barne- og ungdomspsykia-

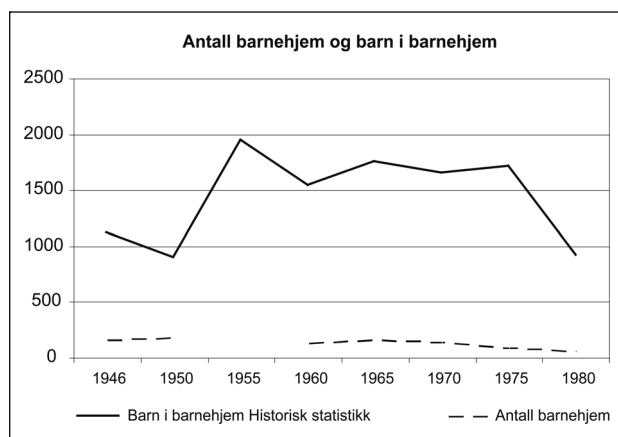
Tabell 5.1 Barn i barnehjem

	Barn under omsorgstiltak i alt	Barn i fosterhjem	Barn i barnehjem	Barn plassert i barnehjem samme år	Antall barnehjem	Antall barn per hjem i gjennomsnitt
1955	6008	1905	1874			
1960	7117	2074	1540	787	134	11,5
1965	8699	2265	1754	712	157	11,2
1970	9012	2482	1657	654	145	11,4
1975	9359	2999	1712	367	89	15,4
1980	9684	3037	916	310	60	11,8

Kilde: Statistisk årbok 1982 og Historisk statistikk 1994

trien og for enkelte spesialskoler, ble det sett som en fordel at den nå også fikk ansvar for de ordinære barnevernsinstitusjonene.

Det statistiske bildet av barnehjemmenes utvikling fra barnevernloven ble innført og fram til 1980, viser at antall barn i hjemmene totalt og antall barn inntatt hvert år holdt seg forholdsvis stabilt fram til 1970 (tabell 5.1/ figur 5.1). Fra 1970 til 1980 skjedde det en markant nedgang ved at det årlige inntaket ble mer enn halvert. I gjennomsnitt ble det likevel ikke færre barn i de enkelte barnehjem i tiårene mellom 1960 og 1980, men antallet holdt seg stort sett under grensen på 12, som departementet anbefalte, og klart under 15, som var departementets maksimumstall for godkjenning. Det totale antallet barn under omsorgsovertakelse (fosterhjem + barnevernsinstitusjon) holdt seg forholdsvis stabilt gjennom hele etterkrigstiden, og varierte stort sett mellom 3500 og 4500 årlig. Av disse utgjorde antall barn i institusjon rundt 50 prosent gjennom 1950-årene, deretter ble andelen institusjonsbarn stadig lavere. I 1980 var drøyt 20 prosent av barn under omsorgsovertakelse plassert i barnevernsinstitusjoner.

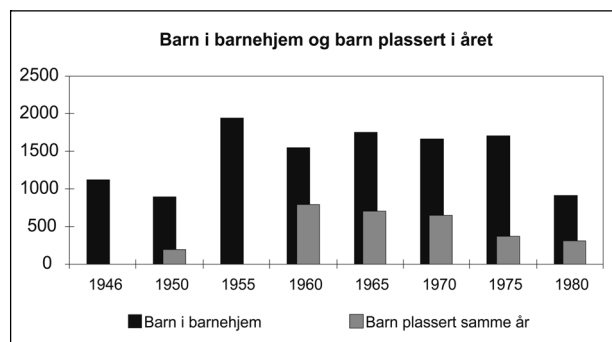
Figur 5.1 Antall barnehjem og barn i barnehjem

Kilde: Antall barn fra Historisk statistikk 1994. Antall barnehjem fra Statistisk årbok 1982

5.5 Spesialskolene: nye utfordringer – ny kritikk

I oktober 1961 gikk en straffesak som skulle vekke oppmerksomhet, for forhørsretten i Oslo (Arbeiderbladet 28.10.61). Saken dreide seg om to ungdommer, den minste bare 14 år gammel, som sto bak en tyveriserie i hovedstaden. Lovbruddet i seg selv var neppe særlig oppsiktsvekkende. Siden midten av 1950-årene hadde pressen slått opp en rekke saker som handlet om ungdomskriminalitet. Men dommerens beslutning i denne saken var egnet til å overraske. I overskriften het det: "Retten ville ikke fengsle 14-åringen." Politiet hadde bedt retten fengsle gutten i en uke. Dommeren sa imidlertid nei. Barnevernsnemnda hadde i forkant besluttet at gutten skulle plasseres i "skolehjem" [sic], men nemnda hadde ikke funnet noen plass å henvise gutten til. På bakgrunn av dette dikterte dommeren til rettsboken: "Retten finner ikke å kunne fengsle ham utelukkende på grunn av at det er mangel på plass i barnevernsinstitusjoner."

Saken illustrerer barnevernets kanskje største problem og utfordring gjennom 1950- og 1960-årene: ungdomskriminalitetens kraftige økning. Den utfordringen ble ikke mindre etter hvert som

Figur 5.2 Barn i barnehjem og barn plassert i året

Kilde: Statistisk årbok 1982

narkotikabruk og ungdomsprostitusjon ble et alarmerende problem. I 1959 slo professor Johs. Andenæs fast at det hadde skjedd en fordobling i kriminaliteten blant 14-åringer i løpet av en treårsperiode (Andenæs 1959). Etter en sterk stigning i ungdomskriminaliteten under krigen gikk kriminalitetstallene fra 1946 nedover fra år til år. I 1950 ble det imidlertid en uheldig utvikling for de yngre årsklassene, og fra 1954 skjøt denne tendensen fart. Kriminaliteten for barn og unge i gruppen 13–15 år i de påfølgende årene viste seg å være dobbelt så stor som for gruppen 18–20 år. Over de to siste tiårene viste kriminalitetsstatistikken at det hadde skjedd et markant skifte i utviklingsbildet: Før krigen var kriminaliteten høyest i gruppen 21–24 år, i perioden 1951–54 var det 18–20-åringene som overtok ledelsen, men senere viste det seg at 14–17-åringene overtok og stadig økte sitt forsprang. Kort sagt viste statistikken at kriminaliteten var i ferd med å forskyve seg nedover i aldersgruppene.

Barnevernet sto definitivt overfor et stort og voksende problem. "En rolig og jevn utvikling er plutselig blitt avbrutt av en bratt stigende kurve," konstaterte Andenæs. Etter hans oppfatning lå forklaringen verken i skilsmisser, "broken homes" eller svekkelse av familiebandene som følge av det industrialiserte samfunn. Forklaringen lå heller ikke i tidens "frie oppdragelse", gifte kvinners arbeid utenfor hjemmet eller svekkelsen av den private eiendomsretten. Disse allmenne forholdene og holdningsendringene hadde ikke forandret seg så brått at de kunne tillegges noen betydning i denne sammenhengen. Andenæs' hovedforklaring lå i "den økende motoriseringen i samfunnet". Han viste blant annet til at av hele stigningen i ungdomskriminaliteten gjennom de tre siste årene skyldtes omtrent halvparten en økning i antall biltyverier. Andre trakk fram mer allmenne forklaringer som endringer i kulturmønstre, moralsk utglidning, større overbærenhet og mildere straffereaksjoner. Blant disse var pastor Alex Johnson, som spissformulerte seg slik: "De unge frykter ikke skolen, ikke foreldrene, ikke barnevernsnevnden, ikke politiet, ikke Gud og ikke helvete" (Andenæs 1959). Uansett forklaring var det et nedslående faktum, mente Andenæs, at fra det tidspunktet da den nye barnevernloven var trådt i kraft, skjøt utviklingen i ungdomskriminaliteten for alvor fart. Man måtte nå erkjenne at loven og dens institusjonssystem ikke hadde vært i stand til å demme opp for den uheldige utviklingen. Når ungdomskriminaliteten hadde økt til det dobbelte, burde også barnevernets ressurser fordobles, men selv da kunne man ikke forandre mer enn at barnevernet "holdt stillingen".

Debatten knyttet til ungdomskriminalitetens økning og mulige årsaksforklaringer utløste flere grunnleggende spørsmål knyttet til barnevernet. Man spurte om lovens tro på de forbyggende tiltak framfor økt bruk av institusjoner var den rette resepten, og samtidig ble det reist spørsmål om bevilgningene og ressursgrunnlaget hadde vært tilstrekkelig. Ikke minst resulterte plassmangelen i spesialskolene og vernet skoler i en tung kritikk både fra allmennheten, fra rettsapparatet og fra Stortingets side. Kritikken kom særlig til uttrykk i situasjoner der man måtte ty til fengsling av barn under 15 år i mangel av plass i barnevernsinstitusjon. Gjennom 1960-årene ble temaet i ulike sammenhenger gjenstand for utredninger og stortingsbehandlinger, blant annet ved St.meld. 51 (1960–61) Om barn og unge med atferdsvansker og St. meld. 42 (1965–66) Om utbygging av spesialskolene. Spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker var i perioden under kraftig ekspansjon, og den største tilveksten kom med behandlingen av St.meld. 42 (1965–66), der Stortinget ga sin tilslutning til en kraftig økning i antall elevplasser. Som det framgår av tabell 5.2, ble antallet spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker fordoblet i perioden 1960–1975, men antall barn per lærer gikk samtidig kraftig ned.

Spørsmålet om hvordan skolen og barnevernet skulle møte de voksende problemene knyttet til "asosiale" barn og unge, som man kalte det, var likevel ikke løst med spesialskolenes ekspansjon. Tvert imot skulle det i ettertid vise seg at spesialskolene ble pålagt en oppgave som de ikke hadde tilstrekkelig utrustning og gode nok forutsetninger for å løse. På bakgrunn av sin lange administrasjonserfaring fra spesialskolesystemet har Per Andersen i et notat til utvalget reist spørsmål om hvorfor skolesystemet i denne perioden ikke stilte seg mer kritisk til inntak av elever som falt utenfor dets kompetanse- og virkefelt (Andersen 2004). Han angir flere grunner:

- Overføring av elever til behandlingsinstitusjoner innenfor helsesektoren viste seg vanskelig selv om elevene var definert som behandlingstrengende. Dette hadde sammenheng med lange ventelister, samt at behandlingsinstitusjonene på selvstendig grunnlag kunne avgjøre hvem som fikk inntak, uavhengig av overordnet eller ekstern myndighet. Mangel på fagkompetanse førte til en innstramning i behandlingsinstitusjonene, der man gjerne avgrenset inntak til barn og unge hvor behandlingsmulighetene ble vurdert som gode.
- Søknader fra kommunene kunne være begrunnet i vansker som den enkelte spesialskole kun-

Tabell 5.2 Spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker

	Antall skoler	Lærer i full stilling	Elever	Barn per lærer
1945/46		95	696	7,3
1950/51	14	84	318	3,8
1955/56	8	38	223	5,9
1960/61	10	38	195	5,1
1965/66	12	73	221	3,0
1970/71	13	96	232	2,4
1975/76		127	295	2,3
1980/81			276	

Kilde: Statistisk årbok 1982

ne godta som grunnlag for prøveinntak. En slik "tilpasset" søknad ble gjerne skrevet etter at kommunens egne tiltak hadde vist seg nytteløse og institusjonsplassering var siste utvei. Mange skoler var villige til å strekke seg langt i slike tilfeller, men skolenes virkemidler viste seg ofte å være uhensiktsmessige i forhold til barnas atferd. Konsekvensene kunne være at personalet i enkelte situasjoner fant det nødvendig å bruke makt for å stoppe aggresjon eller hindre utvikling av konflikter.

- Styrerne hadde i realiteten avgjørende myndighet i forbindelse med elevsaker og ved tilsetting av personell. Men de kunne bli utsatt for et betydelig press fra kommunal og sentral forvaltning, interessegrupper og faginstanser. I ettertid er det grunn til å hevde, ifølge Andersen, at enkelte styreres personlige innsats på alle institusjonens områder gikk betydelig utover det som med rimelighet kunne forventes.
- Kontrollmekanismene var svake, og tilsynsordningen viste seg lite effektiv (jf. utredningens kapittel om tilsynsordningen). Også rutinene for tilsetting av personell var enkle, de ble foretatt etter styrerens innstilling.

Andersen peker ellers på at det generelle kompetansenivået i spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker var utilstrekkelig. Både departementet og skolene ønsket en tverrfaglighet i staben med tilgang til spesialpedagoger, herunder også logoped, lege og psykolog. Men i praksis viste det seg i mange tilfeller vanskelig å rekruttere slik kompetanse, dels fordi skolene kunne bli ansett for å være mindre attraktive, dels fordi de kunne være lokalisert til øyer og andre steder med betydelig avstand til sentrale strøk. Skolene opplevde stor usikkerhet i forhold til sitt eget ansvar, noe som

ved en anledning førte til en felles styreruttalelse der det ble reist krav om tilsettinger av psykolog, psykiater og jurist ved hver skole som forutsetning for ansvarlig drift.

De problemene man erfarte i spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker fram til 1975, da spesialskoleloven ble integrert i grunnskoleloven, overrasket neppe verken fagfolk eller politikere med innsikt i spesialskolesystemet. Allerede på slutten av 1950-tallet ble det pekt på at barnevernet ikke fikk de nødvendige ressurser og behandlingsmuligheter stilt til disposisjon. En kraftig kritikk ble lansert i et åpent brev til Stortinget og regjeringen i februar 1960, undertegnet av et tjuetall framtrepende embetsmenn og fagfolk, blant annet riksadvokat Andreas Aulie, overlege og direktør ved Emma Hjort O. B. Munch, barnepsykiaterne Hjalmar Wergeland og Nic Waal og barnepsykolog Åse Gruda Skard. Her het det blant annet:

"Vi har ikke institusjoner for øyeblikkelig hjelp og for faglig observasjon beregnet på barn og ungdom som ikke greier tilpasningsprosessen i samfunnet. Vi har ikke plasser nok for barn som trenger særskilt oppdragelse og behandling. Vi har ikke nok av kvalifisert folk til å arbeide i institusjoner for slike barn. Vi har heller ikke nok skoler til å utdanne personale til de forskjellige slags institusjoner.

Vi savner en sentral plan for samfunnets utbyggingstiltak på dette området. Vi trenger en koordinert administrasjon som kan sette planer ut i livet. Vi trenger bevilgninger som er store nok til at det kan komme fart i arbeidet.

Slik forholdene er i dag og vil utvikle seg videre i den aller nærmeste framtid, er det klart at det er fare på ferde. Det haster med å sette full energi inn for å gi løsningsmuligheter i disse problemene.

Her står store menneskelige verdier på spill. Barn forkommer fordi de ikke får adekvat hjelp. Samfunnet kan ikke rolig se på at dette skjer. Vi henstiller til våre myndigheter å handle.”

(Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 586. Brevet ble offentliggjort i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 4/1960.)

Samtidig ble det advart mot at departementets barnevernskontor nå hadde mistet all makt vis-à-vis institusjonene. Behandlingen av St. meld. nr. 51 (1960–61) *Om barn og unge med atferdsvansker* brakte heller ikke med seg noen løfter om økt innsats i barnvernssektoren fra statens side. Som det ble sagt: ”Det hele overlates for det meste til seg selv.” Sammenlignet med innsatsen i åndssvakeomsorgen, det psykiske helsevernet og alkoholstomsorgen var barnevernet utsatt for en stemoderlig behandling. Man hadde nå en politisk mulighet til å legge grunnlaget for en planmessig utbygging av barnevernet, men lot den ligge (Hagen 2001: 165, Tjensvoll 1961).

5.6 Verneskolene: institusjonsuro

Spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker og verneskolene kan ses som to sider av samme sak: de fulgte i arven etter vergerådssystemet (Ericsson 1997). Verneskolene skulle komme til å representere et varig uroelement innenfor institusjonssystemet gjennom de 10–15 år skolene eksisterte.

Bjerketun-saken ved inngangen til 1960 kan trolig regnes som barnevernets mest omfattende institusjonsskandale gjennom etterkrigstiden. Saken fikk bred omtale i dags- og ukepressen i februar–mars 1960, og er siden kjent fra flere omtaler, først og fremst gjennom Gori Gunvalds bok *Bjerketun* (1967). Som psykolog ved institusjonen satte Gunvald fram alvorlige anklager mot den måten jentene ved institusjonen ble behandlet på. Hun viste særlig til uakseptabel bruk av straff, blant annet isolat. Hun beskrev også hvordan hennes arbeid som psykolog ble trenert fra ledelsen side, og hvordan ledere på ulike nivåer prøvde å hindre henne i å ha kontakt med jentene. Selv mente Gunvald at konfliktene hadde sin rot i grunnleggende forskjellig syn på og forståelse av jentenes problemer og av hvilken behandling og medmenneskelig kontakt de var i behov av. Institusjonsregimet viste overhodet ingen innlevelse i jentenes situasjon eller i deres ”sviktende motstandskraft”, som Gunvald uttrykte det. I institusjonsledelsens verden eksisterte kun disiplin og straff: ”øye for øye, tann for tann”.

Sosialdepartementet ba Riksadvokaten foreta rettslig etterforskning etter tjenestemannsloven (1918) for å få grunnlag til å vurdere om noen av funksjonærene ved skolen hadde gjort seg skyldig i forhold som ga grunn til påtale (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 201). Mer enn 40 vitner ble avhørt, og det ble framlagt et omfattende materiale fra de impliserte parter bestående av korrespondanse, dagbøker og journaler. Både statsadvokaten og Riksadvokaten kom til det resultatet at det ikke var grunnlag for å reise straffesak mot noen av funksjonærene. De mente videre at det ikke forelå noe bevis for ulovlig frihetsberøvelse eller tjenesteforsømmelse. Statsadvokaten uttalte ellers at det ikke hadde framkommet bestemte opplysninger om at elevene var blitt slått. Det hadde heller ikke blitt ført tilstrekkelig bevis for at elevene var blitt tiltalt på en utilbørlig måte, heller ikke at jentene hadde blitt avkledd av politiet eller i politiets nærvær. Den eneste merknaden fra Riksadvokaten som til en viss grad ga støtte til anklagene, gjaldt bruk av isolat, der det ble påpekt at det på dette området burde ha foreligget et reglement. Departementet sa seg enig i dette og uttalte at det ”må ta den kritikk som følger av det”.

Ellers erkjente departementet at Bjerketun med sitt vanskelige klientell hadde vært en hardt presset institusjon. En tredjedel av elevene hadde hjerneskader, ble det hevdet, som kunne sette dem i en aggresjonstilstand, og en fjededel av elevene burde aldri vært der, påpekte skolens lege i sin vitneforklaring. Ut fra dette kunne det ikke rettes kritikk mot noen i personalet for overgrep av noen art, understreket departementet, og føyde til i samme pressemelding at pressens oppslag var ”sterkt overdrevet” og preget av ”manglende kjennskap til de faktiske forhold”.

Etterforskningens konklusjon og departementets påfølgende tilbakevisning av anklagene er illustrerende for de problemer institusjonskritikerne hadde med å vinne fram. Lite hadde endret seg fra tiden før barnevernloven ble innført. Bjerketun-sakens oppmerksomhet og langvarige personalkonflikt førte likevel til nedleggelse av skolen og oppsigelse av samtlige funksjonærer (1963). Siden ble institusjonen gjenopprettet, men nå som behandlingshjem underlagt SSBU. I en senere undersøkelse har Kjersti Ericsson studert arkivmateriale fra Bjerketun i perspektivet ”det seksuelle samfunnsvern” (Ericsson 1997). Hun drøfter hvordan Bjerketun oppfattet og utøvde sitt mandat i å hindre prostitusjon, eller som institusjonen mer positivt ville si det: ”å gjenreise den sunne kvinnelighets egenskaper”. Jentenes hverdag var rammet inn av harde, disiplinerende og nedverdiggende sanksjoner.

Tilsvarende kritikk ble framført også overfor Foldin på Bastøy. Arkivmateriale herfra viser at skolens ledelse nødig ville endre praksis med hensyn til brevsensur og bruk av isolasjon etter innføringen av barnevernloven (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 201). Departementet tok opp disse spørsmålene direkte med institusjonen ved flere anledninger i årene mellom 1955 og 1970. Etter at forbudet mot bruk av fysisk avstraffelse ble innført for skolehjemmene i 1948, var isolering den eneste legale straffereaksjonen man hadde til rådighet ved verneskolen. Noen instruks om metoder og praksis ellers for "opprettholdelse av disiplinen" hadde man ikke, skriver styreren i et svar til departementet. Styrerens enerådende autoritet skulle fortsatt bestå, slik den hadde gjort like siden 1800-tallets oppdragelsesanstalter. Ved Foldin kom det til uttrykk på denne måten: "Skal det dikteres en straff, er det styreren som avgjør tilfellet." Det framgår da også at styreren hadde sine egne straffemetoder og rutiner i tillegg til de som var hjemlet i forskriftene. Han skriver for eksempel på slutten av 1950-tallet:

"Dersom en elev har oppført seg mindre bra [...] er det styrerens sak å se nærmere på tilfellet og sette en passende karakter (straffekarakter) [...] En gutt som fikk straffekarakter, sa til meg på tomannshånd: – bestyrer, jeg hadde likt bedre en rettelig en på trynet, enn denne karakteren [...]"

Ved rømning kommer en elev øyeblikkelig i 0. kl. uansett i hvilken klasse han var tidligere. Når han kommer tilbake, blir han som regel satt i arbeidet sitt der han slapp. Han har nok å ta igjen for å komme i og opp i klassene igjen. Og jeg anser dette som straff nok. Han må faktisk begynne forfra igjen. [...]"

Dersom en gutt viser mindre bra oppførsel i avdelingen sin, er det en uskrevet lov at han kan dikteres ekstravask og lignende i fritiden sin. Gjør han det ikke, faller arbeidet på en av de andre, men det finner de seg selvsagt ikke i, så han må ta konsekvensene av det selv."

Bruk av isolater og interneringsrom ved verneskolen og også observasjonsskolene, som ved Stavne i Trøndelag, påkalte den sterkeste kritikken i allmennheten og fra faglig hold. Departementet stilte spørsmål ved institusjonenes praksis på dette feltet, men grep i liten grad inn med restriksjoner for bruken av isolat. Det ser heller ikke ut til at institusjonene her endret rutiner og praksis i nevneverdig grad så lenge de eksisterte. Ved Foldin kunne isolasjonen ha en varighet av opptil en uke, men vanligvis var den kortere. Barna som ble isolert, skulle ligge til sengs. I styrerens utredning om bruk av isolering til departementet fra slutten av

1950-tallet heter det: "Friske gutter liker ikke å ligge, så de ser på slik isolasjon som noe de ikke liker. Det har forekommet tilfeller da en gutt er holdt isolert bortimot en uke, og sjeldne ganger 8–10 dager. Da har det også vært all mulig grunn til å gjøre dette." I en ny utredning til departementet i 1963 er styreren bedt om å gi en mer utførlig begrunnelse, her skriver han:

"Når en institusjon skal motta et så vidt blandet klientell i ulike aldre fra 14 år og oppover og arbeidet med elever som er opp til 20–21 år gamle, altså en flokk med høyst variable psykiske anomalier ved siden av kriminelle tilbøyeligheter og med IQ fra 60 og opp til 120, da må en alltid rekne med at det vil oppstå situasjoner iblant, som gjør at en må nytte de små sikrings tiltak en rår over. () Skolen har i hvert fall krav på å vise sin egentlige autoritet mot en framvokstring som hittil ikke har villet akseptere noen slags form for autoritet. Jf. gjengene fra Stripa og andre steder. Det sier seg nesten selv at en slik kar ikke i første omgang skal gi opp fordi om han er plassert på Foldin"

(Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 201).

Beskrivelsen er illustrerende for de begrunnelser institusjonene ga med hensyn til bruk av straffemidler og sikringstiltak i perioden fram mot 1970-årene. Ved Bjerketun ble bruken av isolat også begrunnet i hygieniske forhold: Etter rømmninger måtte jentene isoleres i tilfelle de hadde pådratt seg kjønnssykdommer og kunne smitte andre (Ericsson 2003: 327). I begrunnelsene for anvendelse av isolat blir det gjerne vist til en hardt presset institusjonshverdag med fullt belegg, et udiffensiert klientell både aldersmessig, atferdsmessig, evnemessig og med hensyn til elevenes psykisk tilstand. Verneskolen var åpenbart de mest belastede institusjonene i så måte, men de samme trekkene finner en også ved enkelte av observasjonsskolene og spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker.

5.7 Perspektiver

En offentlig utredning gir denne vurderingen av utviklingen i barnevernet fram mot 1980-årene: "Barnevernet har blitt stående igjen som en umoderne sosialpolitisk ordning, og med en defensiv holdning til de problemer som dukker opp" (NOU 1985: 18: 141). Barnevernet hadde sakkett akterut i forhold til den utviklingen som ellers hadde skjedd i helse- og sosialsektoren. Kritikken omfattet administrasjonen, som var preget av et utilfredsstillende regelverk for saksbehandling både sosialfaglig og

rettssikkerhetsmessig, men dertil var barnevernet også preget av planløse og ukoordinerte valg av tiltak, slo utredningen fast. Det politiske målet ved inngangen til 1980-årene var å avvikle ulike særomsorger, blant annet barnevernet, og skape et mer samlende, integrert omsorgssystem. Intensjonen om en administrativ opprydning under mottoet om å skape samordning og et helhetlig system sto igjen på dagsordenen – slik det gjorde allerede under reformarbeidet med barnevernloven av 1953. Den gang skulle barnevernet støpes i formen av å være et enhetlig system innenfor særomsorgens rammer. Tre tiår senere lå motivet i utviklingen av en integrert sosialomsorg, der barnevernet skulle gjøres til del av en større, rasjonell og effektiv organisasjon. Den siste reformprosessen startet allerede med Sosialreformkomiteen av 1969 (NOU 1972: 30 Sosiale tjenester) og endte for barnevernets del tjue år senere med lov om barnevernstjenester av 1992.

I perioden fram til 1980 har barnevernet gjen-tatte ganger stått på den politiske dagsorden, og ved flere anledninger har ulike aspekter ved omsorgen vært under utredning. Et vedvarende problem gjennom det meste av perioden har vært barnevernsinstitusjonenes *ressursgrunnlag*. Institusjonenes økonomiske driftsgrunnlag har i mange tilfeller vært svært dårlig, samtidig som de ofte har blitt presset til å ta opp en større gruppe enn de var utrustet for. Tidlig i perioden ble det meldt om en prekær plassmangel i ulike deler av institusjonssystemet, men lite ble gjort fra det offentliges side. Dette gjaldt både for institusjoner underlagt staten og for institusjoner under kommunal eller i privat drift. Først i 1978 fremmet departementet forslag til endringer i barnevernloven som påla fylkeskommunen ansvar for planlegging, utbygging og drift av barne- og ungdomshjem, mødre hjem og fosterhjem (Ot.prp. 12 (1978-79)). Her tilkjennega departementet at det rådet en alvorlig økonomisk krise i barnehjemssektoren. Til tider hadde denne krisen toppet seg i situasjoner der det ikke hadde vært mulig å dekke institusjonens lønns- og driftsutgifter. Departementet hadde således i mange tilfeller gått inn og bevilget ekstra tilskudd for å hjelpe institusjoner i slike situasjoner. Det særlig bekymringsfulle, ifølge departementet, var nå at barnevernsnemndene kunne komme til å fatte vedtak om barns anbringelse "på grunnlag av kommunenes økonomi, og ikke ut fra hva som er til barns beste" (Ot.prp. 12 (1978-79): 5). På denne bakgrunn ble det økonomiske hovedansvaret samt planleggingsansvaret for barne- og ungdomshjemmene, mødre hjemmene og fosterhjemsvirksomheten overført til fylkeskommunene

fra januar 1980. Vedtaket skulle indikere at ansvarsforholdet og de økonomiske problemene som hadde ridd barnehjemssektoren gjennom hele århundret, nå var ryddet av veien.

Utover problemene som var knyttet til en oppsplittet administrasjon og et sviktende ressursgrunnlag, har de faglige debatter og utfordringer knyttet til barnevernsinstitusjonen variert fra tiår til tiår. 1950-årene var preget av *optimisme* og *behandlingsvilje*. I den grad det var nødvendig å ta i bruk institusjonene, skulle de, enten det gjaldt barnehjem, spesialskoler eller verneskoler, ideelt sett ha et innhold i pakt med tidens nye perspektiver innenfor pedagogikk og barne- og ungdomspsykologi. Men man hadde lite eksakt viten å bygge på med hensyn til hvordan institusjonsoppholdet virket på barna. Samtidig oppstod det i enkelte institusjoner en markert faglig motsetning mellom de som sto for et tradisjonelt pedagogisk opplegg i arven etter vergerådssystemet, og de som søkte å ivareta psykologiens nye behandlingsprinsipper (Ericsson 2003: 320, Hagen 2001: 223). Konflikter av denne type var et vedvarende tema i mange institusjoner like fram til 1970-årene. Etter den tid skjedde det en faglig konsolidering med hensyn til innholdet i institusjonene, og de fikk jevnt over en bedre personellsituasjon.

I 1960-årene skulle barnevernsbarnas *rettssikkerhet* komme i søkelyset (Hagen 2001:187 ff, Ericsson 2003: 316). Dette temaet hadde i liten grad vært drøftet ved innføringen av barnevernloven, da en regnet at saker der rettssikkerhetsspørsmålet ble aktualisert, hørte inn under rettsvesenet. Det gjaldt i første rekke tvangssaker. I så måte skulle Gerd Benneches bok *Rettssikkerheten i barnevernet* (1967) bli et viktig innspill. Benneche konkluderte med at hensynet til rettssikkerheten ikke var tilstrekkelig ivaretatt i det utvalget av saker hun hadde undersøkt. Med verneskolenes praktisering av brevsensur, interneringsrom og isolering av barn ble rettssikkerhetsspørsmålet aktualisert i et nytt perspektiv. I årene som fulgte etter Bjerketun-saken, henvendte departementet seg ved en rekke anledninger til enkeltstående institusjoner for å forvisse seg om at barna ble behandlet på juridisk forsvarlig måte. Svarene fra institusjonene, så langt utvalget kan se av en del tilgjengelig arkivmateriale, tyder på at det i stor utstrekning har manglet eller vært mangelfulle regler for ivaretagelse av barnas rettssikkerhet i institusjonene. Rettssikkerhetsvurderinger synes i stor grad å ha falt tilbake på styrernes skjønn. Først utover i 1970-årene ble det på politisk hold tatt fatt i rettssikkerhetsspørsmålet knyttet til helse- og sosialinstitusjoner (St. meld. nr. 32

(1976–77) *Rettsikkerhet i sosial- og helseinstitusjoner*).

På midten av 1970-tallet kom *barns rettigheter* i fokus (Ericsson 2003: 317 ff). Man begynte å spørre om barnevernets avgjørelser mer tok hensyn til foreldrenes interesser enn til barna. Ifølge Kjersti Ericsson kunne dette for enkelte barn innebære en ustabil tilværelse med hyppig flytting og kortvarige plasseringer, noe som var i strid med barns behov for varige tilknytningsbånd og stabilitet. En undersøkelse fra Oslo i slutten av 1970-årene viste at mange barn i regi av barnevernet ble utsatt for hyppig flytting. Rettighetsspørsmålet førte på slutten av 1970-årene over mot temaet barnemishandling. Siden skulle også seksuelle overgrep mot barn under barnevernet bli et viktig tema. Barnemishandlingsutvalget foretok en undersøkelse av registrerte tilfeller av barnemishandling og vanskjøtsel i fem fylker for året 1979 (NOU 1982: 26 *Barnemishandling og omsorgssvikt*). Utvalget tok for seg 618 registrerte tilfeller, men kun for 3 av barna er det oppgitt at de bodde i barnehjem. Det var generelt barnas familiesituasjon som stod i fokus for denne undersøkelsen.

Samlet sett har Gerd Hagen beskrevet barnevernet gjennom etterkrigstiden fram mot 1980-årene som en sektor i "velferdsstatens skygge" (Hagen 2001: 216 ff). Til tross for heftige debatter i allmennheten, faglige innspill og advarsler om svikt i systemet, samt institusjonenes varsku om manglende ressurser, var barnevernet gjennom

1950- og 1960-årene i store trekk kjennetegnet av å være en sektor i stillstand. Dette satte utvilsomt også sitt preg på institusjonene. De fikk i høy grad fortsatt virke som lukkede institusjoner uten påtrengende innblanding fra utenverdenen.

Barnevernsinstitusjonene spenner over et bredt register, fra de minste barnehjem med 8–10 barn til spesialskoler og vernet skoler med store elevkull over et bredt aldersspekter og med sammensatte atferdsvansker og psykiske problemer. Rettsikkerhetsspørsmålet i institusjonene kom i søkelyset gjennom etterkrigstiden, særlig på bakgrunn av konflikter og rutiner i vernet skolene og spesialskolene. Men dette spørsmålet har også relevans og aktualitet for de mindre barnevernsinstitusjonene. I ulik grad bærer institusjonene i denne perioden, som i vergerådsperioden, preg av å være totale institusjoner. Relasjonene mellom de voksne og barna og barna imellom, det indre livet, har i de mindre institusjonene utvilsomt vært tettere og hatt mer karakter av å være et "hjem" enn i de større skolene. Men like fullt er det åpenbart at også de mindre institusjonene kunne utvikle en uheldig institusjonskultur med rutiner og interne systemer som rammet barnas livskvalitet, utvikling og rettsikkerhet. Det kan være vanskelig å avsløre omsorgssvikt og overgrep i de mindre institusjonene. Ikke desto mindre vil også disse institusjonene kreve innsyn, kontroll og en nøye oppfølging av eksterne instanser.

Kapittel 6

Rettslige rammer

6.1 Innledning

I den perioden mandatet dekker, har to barnevernlover vært gjeldende, vergerådsloven av 6. juni 1896, som trådte i kraft i 1900, og barnevernloven av 17. juli 1953 nr. 14 med ikrafttredelse i 1954. I tillegg kommer for den første perioden fattig-/forsorgsloven av 19. mai 1900, lov om tilsyn med pleiebarn av 29. april 1905 og barneforsorgsloven av 10. april 1915. De to siste er behandlet i tilsynskapitlet og omtales ikke nærmere her. Barnevernloven av 1953 vil bli viet mest plass i det følgende, fordi det aller meste av mandatperioden faller inn under denne.

Etter vergerådsloven var det viktigste tiltaket bortsetting av barn i fosterhjem, barnehjem eller for de grovere tilfellene i skolehjem. Beslutningsmyndigheten lå hos vergerådet, som var sammensatt av dommer, prest og fem medlemmer valgt av kommunestyret, hvorav en lege og to kvinner (§ 6). Vergerådet kunne gripe inn overfor barn som hadde begått straffbare handlinger, vist slett oppførsel eller var forsømt av foreldrene (§ 1), forutsatt at det var grunn til å frykte sedelig fordervelse hos barnet. I praksis var det likevel ikke et krav om nærliggende fare for moralsk utglidning, idet vergerådene mer generelt så det som sin oppgave å ta seg av barn som var kommet på avveier eller led vondt, også for eksempel spedbarn som måtte tas hånd om fordi faren var på arbeid, mens moren var syk eller død (Barnevernkomiteens innstilling I 1951: 31–32). Vergerådet hadde tvangsmyndighet og kunne foreta plasseringer av barn mot foreldrenes vilje. Det kunne også gi foreldrene eller barnet en advarsel, og kunne frakjenne foreldrene foreldremyndigheten. Avgjørelsene var ikke gitt karakter av dommer, og kunne når som helst endres, etter initiativ fra vergerådet selv eller fra andre. Forhandlingene i vergerådet foregikk ikke som i en domstol, men "visse elementære former" var likevel påbudt (Barnevernkomiteens innstilling I 1951: 13).

Frivillig plassering av barn kunne dessuten skje i medhold av fattig-/forsorgsloven av 1900, som gjaldt barn som ikke kunne forsørges hos foreldrene sine. De kunne med foreldrenes samtykke

plasseres i familie eller barnehjem, hvor meningen var at de skulle få forsvarlig pleie og god oppdragselse. Avgjørelsen ble etter lovens § 43 truffet av forsorgsstyret.

Barnevernloven av 1953 skulle erstatte begge disse lovene, samt de ovennevnte lovene om tilsyn av 1905 og 1915. Når mandatet spør etter plasseringer foretatt av barnevernet, vil følgelig også de frivillige plasseringene etter forsorgsloven omfattes.

Barnevernsapparatet besto etter barnevernloven av 1953 av Sosialdepartementet, fylkesmennene og det kommunale barnevern under ledelse av barnevernsnemnda. Fra 1979 fikk også fylkeskommunene noen oppgaver. I hver kommune skulle det være en barnevernsnemnd, med ansvar for det kommunale barnevernsarbeidet. Den besto av fem medlemmer valgt av kommunestyret. En sentral oppgave for nemnda var å treffe vedtak om vernetiltak etter barnevernloven i første instans. Tiltakene etter barnevernloven av 1953 var forebyggende tiltak, omsorgsovertakelse og fratakelse av foreldreansvaret. Ved alvorlige inngrep, blant annet omsorgsovertakelse uten foreldrenes samtykke og nekting av å oppheve omsorgen, skulle en dommer tiltre nemnda og være dens leder.

Kommunene hadde også ansvaret for – enkeltvis eller i fellesskap – å opprette barnehjem og andre institusjoner for barn, jf. § 45. Fylkeskommunene overtok dette ansvaret ved en lovendring i 1979 (lov 08.06.79 nr. 51). Videre hadde kommunene innenfor hvert fylke etter § 26 ansvaret for i fellesskap å opprette en formidlingssentral som skulle bistå barnevernsnemndene med plassering av barn i barnehjem og fosterhjem, samt arbeide for å skaffe gode fosterhjem. Også dette ansvaret ble i 1979 overført til fylkeskommunene. Fylkesmannsembetet, som er et statlig organ, hadde ansvar for å føre tilsyn med barnevernet i kommunene og var dessuten klageinstans for alle vedtak om tiltak truffet av de kommunale barnevernsnemndene. Fylkesmannen overprøvde vedtakene i sin helhet og hadde full omgjøringskompetanse. Sosialdepartementet var øverste ansvarlige instans for barnevernet, med overordnet tilsynsansvar og kompetanse som klageorgan i visse saker.

Klage over barnevernsnemndas vedtak gikk som sagt til fylkesmannen. Fram til 1969 kunne alle barnevernsvedtak påklages videre fra fylkesmannen til Sosialdepartementet. Derfra kunne de i prinsippet bringes inn for retten. Dette skjedde meget sjelden; den eneste høyesterettssaken i perioden 1953–1969 var Rt. 1954 s. 989. Retten kunne bare overprøve vedtakene i begrenset utstrekning, på linje med andre forvaltningsvedtak. Barnevernets skjønn kunne ikke overprøves fullt ut.

I 1969 fikk tvistemålsloven et kapittel 33 med regler om full overprøving for domstolene av administrative tvangsinngrep, blant annet omsorgsovertakelse, nekting av å oppheve omsorgen og fratakelse av foreldreansvaret etter barnevernloven, jf. barnevernloven § 53. Etter lovendringen skulle fylkesmannens vedtak i de nevnte sakene ikke lenger påklages til departementet, men kunne isteden bringes inn for retten. Sakene skulle som vanlig først behandles i herreds- eller byretten, men anke over dom derfra skulle ikke som ellers gå til lagmannsretten, men direkte til Høyesterett for å spare tid. Til tross for lovendringen behandlet ikke Høyesterett noen sak om tvangsinngrep etter barnevernloven før i 1982 (Rt. 1982: 764. Se likevel Rt. 1978: 976, som var en kombinert barnefordelings- og barnevernssak). De mindre inngripende tiltakene etter barnevernloven kunne påklages til departementet.

6.2 Rettslig grunnlag for plassering av barn i institusjon

Barnevernets plassering av barn etter barnevernloven av 1953 skjedde som følge av at barnevernet overtok omsorgen for barnet, med eller uten foreldrenes samtykke. Som nevnt var behandlingsmåten ulik alt etter om foreldrene ga sitt samtykke. Samtykket de ikke, måtte en dommer tiltre nemnda som dens leder etter barnevernloven § 5, mens dette ikke var nødvendig når omsorgsovertakelsen skjedde med deres samtykke. Barn kunne også plasseres i medhold av § 11, som var en hastesbestemmelse, men skulle plasseringen vare noen tid, måtte omsorgen overtas.

Det ligger ikke under utvalgets mandat å vurdere om omsorgsovertakelsen var riktig. Formålet med å redegjøre for plasseringshjemlene er å vise den rettslige bakgrunnen for at barna ble plassert i institusjon.

Vilkårene for tiltak etter barnevernloven av 1953 var samlet i § 16, som fikk anvendelse uansett hvilken type tiltak det var tale om. Den hadde fire alternativer. Den mest brukte hjemmelen var § 16

bokstav a, som hjemlet omsorgsovertakelse "når barnet blir slik behandlet eller lever under slike forhold at dets helse (fysisk-psykisk) eller utvikling utsettes for skade eller alvorlig fare". Den dekket både det som kan kalles alvorlig omsorgssvikt, og mishandling. Som eksempler under uttrykket "behandlet" ble nevnt overdreven pryling og bruk av straffer, for hardt arbeid, seksuelt misbruk, dårlig ernæring. Uttrykket "lever under slike forhold" dekket likegladhet hos oppfostrerne, mangel på orden i hjemmet, mangel på interesse for hva barnet foretok seg (natteflying, rømminger etc.), mangel på renslighet, uforsvarlig stell av spedbarn, overspent religiøsitet, usadelighet oppdragerne imellom eller mellom disse og andre. I tillegg måtte som følge av disse forholdene barnets fysiske eller psykiske helse eller dets utvikling være i fare. Uttrykket "utvikling" ble antatt å sikte til sosialiseringsprosessen (Sveri 1957: 127-129).

Barnets egen atferd utgjorde et særskilt vilkår for omsorgsovertakelse etter § 16 bokstav b, som krevde at "barnet ved lovovertrедelser eller annen atferd viser så dårlig tilpasning til omgivelsene eller samfunnet at særlige åtgjerder finnes påkrevd". Denne bestemmelsen ble tidlig i lovens periode ansett å være det viktigste av de fire inngrepsalternativene, fordi man på grunnlag av den kunne gripe inn "overfor individer som har forøvet straffbare handlinger, eller som ved sin atferd har vist anti- eller asosiale trekk" (Sveri 1957: 131).

Videre kunne tiltak settes i verk "når barnet er uten forsørger eller foreldrene ikke er i stand til å forsørge det på forsvarlig måte, og det heller ikke ellers blir sørget forsvarlig for det", jf. § 16 bokstav c.

Det siste alternativet, § 16 bokstav d, ga hjemmel for tiltak i de tilfellene hvor foreldrene ikke sørget for at et sykt barn eller et barn med "kroppslige, nedsatte åndsevner eller andre mangler" fikk tilstrekkelig pleie eller behandling.

Når et av disse vilkårene var oppfylt, hadde barnevernsnemnda hjemmel for å vedta tiltak. Vanligvis skulle forebyggende tiltak etter § 18 prøves først. Bare der slike tiltak ikke hadde ført fram, eller nemnda vurderte dem som nytteløse, kunne omsorgsovertakelse vedtas, jf. § 19. I den nærmere vurderingen av om omsorgen skulle overtas når vilkårene var til stede, skulle nemnda ifølge § 17 annet ledd "holde seg barnets beste for øye". Under barnets beste måtte nemnda blant annet vurdere om det forelå et akseptabelt plasseringsalternativ. Kravet innebar også at det ikke skulle tas andre hensyn, for eksempel samfunnsmessige. Loven sa likevel at det burde tas hensyn til om det ville skade søsken at barnet ble i hjemmet.

Barnevernsnemnda hadde ansvar for å finne en passende plassering for barn som den hadde overtatt omsorgen for, jf. § 22. Barnet skulle i det enkelte tilfellet plasseres slik nemnda fant best, og nemnda skulle altså vurdere dette individuelt. Loven påpekte spesielt at nemnda skulle påse at barnet fikk forsvarlig pleie, oppfostring og opplæring. Nemnda hadde så vidt mulig plikt til å rådføre seg med sakkyndige i plasseringsspørsmålet. Fosterhjem var den prioriterte plasseringsmåten for barn som var egnet for det, jf. barnevernloven § 24 første ledd. Bare der det ikke var mulig å finne et passende fosterhjem, skulle barnet etter annet ledd anbringes på barnehjem. Dette gjaldt ikke barn over 15 år, som skulle søkes anbrakt på en slik måte at han eller hun kunne få yrkesopplæring eller videre skolegang, jf. § 24 tredje ledd. Plasseringen kunne skje i privat hjem, lærling- eller ungdomshjem e.l. eller i tjeneste. Barn med behov for særlig behandling, opplæring eller pleie skulle ikke uten videre anbringes i fosterhjem eller barnehjem. De kunne isteden etter § 24 fjerde ledd plasseres i spesialskole, observasjonsskole eller annen institusjon for særomsorg etter de lovene som regulerte disse.

6.3 Krav til institusjonene

Inntil 1947 var det ingen lovbestemmelser om barnehjem eller andre barnevernsinstitusjoner utover pleiebarnloven av 1905 § 2 siste ledd. Der het det at barnehjem ikke måtte åpnes eller tas i bruk før de var godkjent av helserådet, og at helserådet når som helst kunne tilbakekalle godkjennelsen. Videre hadde vergerådsloven § 1 en bestemmelse om at barnehjem hvor det ble anbrakt barn av vergerådet, skulle ha sin plan godkjent av Kongen.

Etter en midlertidig lov av 22. august 1947 om tillegg til og endring i pleiebarnloven og barneforsorgsloven skulle alle styrere av barnehjem godkjennes av departementet eller den departementet ga fullmakt.

Loven av 1953 fikk egne bestemmelser om barnehjem og andre barnevernsinstitusjoner i kap. VII. Ordningen med godkjenning av institusjoner og styrere ble opprettholdt, og nye institusjoner kunne ikke åpnes før godkjenning var gitt, jf. § 40. Godkjenningsmyndigheten var pr. 1958 delegert til barnevernsnemnda for sommerkolonier, dagkolonier og barnepensjonater som holdt åpent i feriene, mens den lå hos Sosialdepartementet for barnehjem og andre institusjoner hvor barn hadde fast opphold (Øksnes og Langholm 1958: 264). Et vilkår for godkjenning var at det forelå en plan for

institusjonens virksomhet, og at den sto under et ansvarlig styre eller en tilsynskomite. Planen skulle i henhold til barnehjemsforskriften av 1954 pkt. II inneholde bestemmelser om hjemmets art, dets formål, hvilke barn som kunne opptas, hvem som var ansvarlig for driften, om styre og personale. Styreren skulle etter lovens § 40 fjerde ledd ha særskilt godkjenning av den instans som hadde ansvaret for å godkjenne institusjonen.

I barnehjemsforskriften av 1954 ble det stilt nærmere krav til barnehjemmene. Det het der i punkt III at barnehjemmet skulle være en erstatning for barnets naturlige hjem og skulle søke å gi barnet like gode oppvekstvilkår og utviklingsmuligheter som et godt privat hjem. Hvert enkelt barn hadde krav på den forståelse, hjelp og veiledning som det hadde behov for etter sin alder og sine fysiske og psykiske forutsetninger. Særlig vekt skulle legges på at barna trivdes og følte seg trygge.

Små barnehjem var å foretrekke, jf. forskriftens punkt IV. Nye barnehjem kunne ikke påregnes godkjent for større barnetall enn 15, med mindre særlige hensyn talte for det. Barnehjemmet skulle helst ha eget hus, eventuelt en leilighet i byen. Lokalene skulle være solrike og med gode lekemuligheter ute, og tilfredsstillende bygningslovens krav. Forskriften stilte også krav til typen rom, oppholdsrom, lekerom, sløyd- og bråkerom, spisestue og isolasjonsrom. Også innredning og utstyr ble omhandlet; blant annet ble det krevd at hvert barn skulle ha egen seng og eget garderobeskap, og det måtte være tilstrekkelig med leke- og sysselsettingsmateriale for de forskjellige alderstrinn (punkt V. Se mer om retningslinjene nedenfor i avsnitt 8.2.1).

Forskriften stilte dessuten krav om tiltak til vern mot brann og om helsekontroll av barn, mødre og personale. Personalet ved barnehjemmet måtte etter forskriftens punkt VII være så stort at barnas fysiske og psykiske behov kunne tilgodeses på en tilfredsstillende måte. De ansatte måtte ha best mulig utdanning og praksis for det arbeid de skulle utføre, være personlig egnet for å arbeide med barn og kunne innpasse seg i et internatmiljø. Styreren skulle så sant råd var, ha pedagogisk utdanning, for eksempel toårig barnevernsskole eller barnevernkurs, ved siden av god praksis med barn og innsikt i stellet av et hjem. Departementet kunne stille som vilkår at den som ble ansatt som styrer, gjennomgikk kurs.

Rundskriv nr. 4 av 6. juli 1954 sa om personalet at de måtte ha gode personlige egenskaper. De måtte også ha den rette innsikt og forståelse for arbeidet. Ved siden av innsikt i barnestell og hus-

holdning var det påkrevd med psykologisk og pedagogisk innsikt. For styrere og assistenter ved barnehjem var det ingen spesiell utdanning, men utdanningen ved barnevernsskoler, praksis og personlig egnethet ville ifølge rundskrivet gi et godt grunnlag. Det samme gjaldt utdanning som sykepleier eller barnepleier, med tilleggsutdanning og praksis fra barnevernsarbeid. For eldre barnehjemsbestyrere ble det arrangert kurs i samarbeid med Norges kommunal- og sosialskole. Det skulle legges fram en plan for utdanning av barnevernsarbeidere.

6.4 Barnas rettssikkerhet i institusjon

6.4.1 Rettssikkerhet

Med rettssikkerhet tenker vi her særlig på vern mot integritetskrenkelser i form av vold og andre overgrep (materiell rettssikkerhet). En annen side av rettssikkerhetsbegrepet er kravet om rettsriktige avgjørelser, altså at de avgjørelsene myndighetene treffer, skal være i samsvar med loven (formell rettssikkerhet). I denne sammenheng dreier det seg om avgjørelser overfor barn internt i institusjon.

Innenfor den juridiske teori er det uenighet om det er naturlig å la rettssikkerhetsbegrepet omfatte også det som i velferdsrettslig sammenheng kalles kravet til "kvalitativ minstestandard" på ytelse fra det offentlige. Uttrykket ble lansert av Ståle Eskeland (1987: 25 ff, se også Eskeland 1989: 63 ff). Kravet om en tilfredsstillende omsorgssituasjon i institusjon er en side av dette. Uenigheten er først og fremst av terminologisk karakter. Utvalget bruker begrepet slik det ble brukt i mandatperioden, det vil si at kravet til omsorgssituasjonen holdes utenfor rettssikkerhetsbegrepet.

Det er følgelig de to nevnte forholdene ved institusjonsoppholdet som omfattes av rettssikkerhetskravet: Overgrep mot barnet skulle ikke finne sted, og ulike typer avgjørelser under oppholdet skulle være i tråd med regelverket. Overgrepene omfatter vold, ulike andre avstraffelsesmetoder, seksuelt misbruk og psykiske overgrep. Som det framgår nedenfor, var alle disse i strid med regelverket. Barnet skulle heller ikke utsettes for omsorgssvikt.

Det trengs rettslige ordninger til sikring av at rettssikkerhetskravene oppfylles, i dag kalt rettssikkerhetsgarantier. Ordningene må rette seg både mot avgjørelser som går for langt, og mot krenkelser for øvrig. De må være slik at de kan fange opp signaler om mulige krenkelser. Barnet

må selv ha mulighet for å komme fram med klage, mål, og de ansatte må ha kanaler for å melde fra om misforhold. Om disse forholdene er bevisstheten større i dag enn de var den gang. Ikke minst må det finnes eksterne kontrollordninger. Disse må føre en løpende kontroll og ikke være avhengige av klage fra barna, fordi barna ikke selv kan forventes å være i stand til å ivareta sine interesser. Behovet for ekstern kontroll lå til grunn for en lovendring av 1947 og ble framhevet i forarbeidene til loven av 1953, og det var følgelig anerkjent også i mandatperioden.

Her vil det bli redegjort for de regler (eller mangel på slike) som kunne tjene som rettssikkerhetsgarantier for barna i institusjon. Det er for det første spørsmål om regulering av avgjørelser som treffes av institusjonen under barnets opphold der, for det andre om tilsyn med institusjonen og barnets situasjon der. De reglene som finnes, er imidlertid ikke i seg selv avgjørende for rettssikkerheten; de må også følges i praksis. Nedenfor blir det gjort en gjennomgang av hvordan disse virket i praksis (kapittel 7 om tilsyn).

6.4.2 Krav til avgjørelser under institusjonsoppholdet

Av rettssikkerhetsgrunner stilles det i dag visse krav til saksbehandlingen før det offentlige treffer avgjørelser som angår enkeltpersoner. Betydningen av dette ligger til grunn for forvaltningsloven av 1967, mens bevisstheten omkring slike spørsmål var lavere i den tidligere delen av mandatperioden. Kravene går ut på at den enkelte skal ha reelle muligheter til å fremme sine synspunkter i behandlingen av sin sak, saken skal være godt opplyst, og avgjørelse skal treffes av en uhildet person. Videre skal det være mulig å få avgjørelsen overprøvd. Slike krav vil vi i dag stille også til avgjørelser under opphold i offentlig eller privat institusjon hvor den det gjelder, er plassert av det offentlige, særlig hvis avgjørelsen er av inngripende karakter. Bevisstheten rundt rettssikkerheten i institusjoner oppsto senere enn i forvaltningen for øvrig, og den var antakelig lav i det meste av mandatperioden. I 1977 kom St.meld. nr. 32 (1976–1977) Rettssikkerhet i helse- og sosialsektoren, som var nyskapende i sitt søkelys på disse spørsmålene.

Internt i institusjoner for barn ble det i mandatperioden i liten grad truffet formelle avgjørelser. Det ble truffet en rekke avgjørelser om smått og stort i det daglige, men disse var ikke lov- eller forskriftsregulert. St.meld. nr. 32 (1976–1977) sier dette om slike avgjørelser, se punkt 4.1.2:

”Enkelte avgjørelser skiller seg ut som særlig problematiske rettssikkerhetsmessig fordi de innebærer klare overgrep overfor den enkelte. Dette gjelder for det første reaksjoner av typen refsels, dvs. straffepregede tiltak. Men alle avgjørelser om bruk av tvang er problematiske, uansett begrunnelse (hensynet til behandling av personen selv, ønsket om å beskytte andre klienter osv.). Frivilligheten er ikke opplagt selv om klienten samtykker i tiltaket.

Det er også grunn til å se kritisk på bestemmelser som innebærer mindre drastiske, men til gjengjeld varige og faste begrensninger overfor de som bor i institusjoner, for eksempel ved at de hindrer besøk eller forbyr visse aktiviteter som kortspill o.l. Dette er et utslag av at borgerne har rett til å ha visse verdier i fred og ha muligheter for vanlig livsførsel.”

Stortingsmeldingen påpekte at reguleringen av avgjørelsene burde gjelde så vel hva de kunne gå ut på, som hvilke vilkår som måtte stilles. Det måtte fastsettes klart hvem som kunne treffe ulike typer avgjørelser, og også stilles visse krav til protokollasjon mv. Kontrollordninger kunne være nødvendige. I et eget avsnitt om styrking av rettssikkerheten i barnehjem (punkt 5.2.2) heter det at barnets egen rett til brevveksling, kontakt med foreldrene mv. kunne vært sikret i barnehjemsforskriften, for eksempel ved en bestemmelse om at barnehjemmet hadde plikt til å fremme kontakten, hvis ikke barnevernsnemnda hadde bestemt noe annet.

Barnets rett til å gjøre sitt syn gjeldende var ikke omtalt i lov eller forskrift for barnehjemmenes del. Barnevernloven § 8 hadde en regel om at barnet skulle få uttale seg til nemnda i møte før vedtak ble truffet, men ingen regel utover det. I vergemålsloven av 1927 § 40 fantes en generell regel om at vergen skulle høre barnet i personlige forhold når barnet var over 12 år. Selv om plikten i utgangspunktet påhvile vergen, ble det ansett som klart at den også gjaldt for fosterforeldre (Smith 1980: 208, Bratholm 1969: 68). Dermed er det naturlig å mene at det samme gjaldt når en institusjon hadde omsorgen for barnet i foreldrenes sted og som følge av dette hadde myndighet til å treffe beslutninger i personlige forhold for barnet. Det er likevel lite trolig at denne plikten var allment kjent.

6.4.3 Tilsynet med institusjonene

Tilsynet med institusjonene behandles mer utførlig nedenfor i kapittel 7. Her vil det rettslige grunnlaget bli fremstilt kort.

Etter pleiebarnloven av 1905 § 2 siste ledd sto barnehjemmene under tilsyn av helserådet. I den

midlertidige loven av 1947 ble regelen om tilsyn av helserådet opprettholdt. Loven bestemte i tillegg at det kunne settes som vilkår for å godkjenne et barnehjem at det sto under et ansvarlig styre eller en tilsynskomite. Den departementet ga fullmakt, hadde adgang til alle barnehjem, og det kunne kreves at styret eller styreren ga de opplysninger som en trengte for tilsynet. I den forbindelse ble det ansatt tre tilsynsinspektører (Barnevernkomiteens innstilling I 1951: 55).

I loven av 1953 ble ordningen i det vesentlige opprettholdt, men det lokale tilsynet ble flyttet fra helserådet til barnevernsnemnda. Barnevernsinstitusjonene sto under tilsyn av nemnda i den kommunen hvor de lå, jf. § 42. For kommunale institusjoner var det likevel den kommunen som eide eller drev institusjonen, som hadde ansvaret for tilsynet. Om innholdet i tilsynet het det i forarbeidene:

”Barnevernsnemnda vil ha som oppgave å overvåke og føre tilsyn med alle sider av institusjonenes virke, som behandlingen av barna, lokaler, utstyr, arbeidsordning, personale og i det hele tatt at virksomheten blir drevet forsvarlig og i samsvar med gjeldende forskrifter. Nemnda skal også danne bindeleddet mellom institusjonen og de kommunale og statlige myndigheter og i det hele behandle i første hånd alle saker vedkommende institusjonen, for eksempel når det gjelder spørsmålet om kommunal eller offentlig stønad, tilsetning og godkjenning av styrer m.v.”

(Barnevernkomiteens innstilling I 1951: 55–56)

Til å utføre tilsynet skulle barnevernsnemnda ifølge barnehjemsforskriften av august 1954 pkt. XII nr. 1 oppnevne 1–3 personer blant sine medlemmer, eventuelt andre, som var skikket og villige til å ta imot vervet. Hvert barnehjem skulle besøkes minst seks ganger i året. Tilsynspersonene skulle være bindeleddet mellom nemnda og institusjonen og holde nemnda underrettet om forholdene til enhver tid. De skulle se til at hjemmet ble drevet forsvarlig og i samsvar med lov og forskrifter, og skulle særskilt påse at hvert enkelt barn fikk den omsorg det hadde behov for.

Barnevernsnemnda ble i barnevernloven § 43 pålagt en handleplikt i tilfeller hvor den ble kjent med alvorlige misforhold ved en institusjon. Loven nevnte den mulighet at barn ikke ble behandlet forsvarlig, eller at forholdene ved institusjonen når det gjaldt lokaler, utstyr, personale mv., ikke var tilfredsstillende. I så fall skulle nemnda henvende seg til styreren, styret eller tilsynskomiteen for å få forholdet rettet. Førte ikke det fram, hadde nemnda plikt til å melde fra til departementet. Hvis misforholdene var så alvorlige at nemnda fant det

uforsvarlig at barna ble i institusjonen, kunne nemnda bestemme at institusjonen skulle stenges midlertidig. Den endelige avgjørelsen av om godkjenningen skulle trekkes tilbake, lå under departementet. Skjedde dette, måtte nemnda sørge for at barna ble anbrakt på passende måte. I rundskriv nr. 4 om barnevernet ble det påpekt at misforhold først og fremst skulle søkes rettet på i tillitsfullt samarbeid mellom barnevernsnemnda og ledelsen for institusjonen. Det ble likevel presisert at ved alvorlige misforhold som gikk utover barna, måtte nemnda ikke vike tilbake for å opptre med bestemthet og om nødvendig treffe mer vidtgående tiltak som nevnt.

I tilknytning til denne lovbestemmelsen nevnte forarbeidene til loven av 1953 at alvorlige misforhold ved barneinstitusjonene hadde forekommet flere ganger (Barnevernkomiteens instilling I 1951: 56).

Fylkesmannen hadde et overordnet ansvar for å føre tilsyn med barnevernsvirksomheten i fylket, herunder barnevernsinstitusjonene, jf. lovens § 15 og barnehjemsforskriften pkt XII nr. 3. Tilsynet var nærmere regulert i bestemmelser fastsatt av Sosialdepartementet 12. mars 1957. I henhold til § 6 skulle han føre overtilsyn med at alle barnevernsinstitusjoner i fylket var innrettet og ble drevet i samsvar med lov og forskrifter, og at hver enkelt institusjon og styrer var godkjent på lovbestemt måte. Han skulle i den forbindelse sørge for besøk hos institusjonene så ofte som det ble ansett påkrevd, jf. § 7. Hvert år innen utgangen av februar skulle han etter § 8 sende departementet rapport om barnevernets stilling i fylket.

Sosialdepartementet var øverste tilsynsmyndighet, jf. barnevernloven § 13 og barnehjemsforskriften pkt. XII nr. 4.

Det ble framholdt i St.meld. nr. 32 (1976–77) at barnehjemsforskriftens regler om tilsyn med fordel kunne vært mer detaljerte. Sosialdepartementet hadde ifølge stortingsmeldingen i lengre tid tatt sikte på å omarbeide forskriftene, men hadde foreløpig ikke fått startet arbeidet.

6.4.4 Tilsynet med det enkelte barn

Barnevernsnemnda hadde ansvaret for å føre tilsyn med det enkelte barn som var under omsorg, jf. § 32. Dette gjaldt etter ordlyden kun fosterbarn, men på grunnlag av bestemmelsene om tilsyn med institusjonene bestemte departementet at plikten også gjaldt barn som var plassert i barnehjem eller på andre måter, se Sosialdepartementets rundskriv nr. 3 1954 s. 18 (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr A, eske 161). Dette ble støttet i juridisk teori, ut fra at

det ble ansett å være ”innlysende riktig og nødvendig” at også disse barna var omfattet av tilsynsplikten, og at begrensningen i ordlyden måtte antas å bero på en ren forglemmelse fra lovgiverens side (Sveri 1957: 206–207).

Følgelig skulle også barn plassert i barnehjem mv. ha en tilsynsfører etter barnevernloven § 34 (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr A, eske 161, Rundskriv nr. 3: 18). Plikten til å sørge for tilsynsfører påhvilde den kommunen hvor barnet var plassert, jf. § 33 første ledd og § 42 første ledd, med mindre kommunen som anbrakte barnet, eide barnehjemmet. Som tilsynsfører kunne man benytte ansatte i den kommunale sosialadministrasjonen eller andre som var særlig skikket og villige til å påta seg vervet. I rundskriv nr. 5 anbefalte departementet det første. For barn i institusjon ble det ansett naturlig at de personer som førte tilsyn med institusjonen, også ble oppnevnt som tilsynsførere for barna der (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr A, eske 161, Rundskriv nr. 3: 18, Sveri 1957: 207). Fosterbarn plassert i egen kommune burde ifølge rundskrivet få som tilsynsfører den samme person i den kommunale barnevernsadministrasjon som hadde hatt kontakt med barnet før anbringelsen og overlevert barnet til fosterhjemmet. For barn i barnehjem ville ikke dette være gjennomførbart, siden tilsynet vanligvis skulle utføres av barnevernsnemnda i den kommunen der barnehjemmet lå. Den nemnda som utførte tilsynet, skulle isteden holde den nemnda som hadde anbrakt barnet, underrettet om barnets forhold gjennom en årlig rapport, jf. rundskriv nr. 3 s. 18. Det er klart at dette førte til at tilsynsføreren hadde et fjernere forhold til barnet enn det som kunne være tilfellet for fosterbarn.

Som nevnt hadde tilsynsføreren ansvar for å påse at barnet fikk den omsorg det hadde behov for, jf. barnehjemsforskriften pkt. XII nr. 1 (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr A, eske 167). Det påhvilde også tilsynsføreren et ansvar for å følge med på om barnet trivdes og følte seg trygt, jf. lovens § 42. Tilsynet rettet seg mot så vel barnets miljø som dets fysiske helse og psykiske vekst (Sveri 1957: 207). I ettertid framstår det som et naturlig ledd i dette å påse at forbudet mot korporlig refselse ble overholdt, men det er uklart hvilket fokus det var på dette forbudet i forskjellige deler av mandatperioden.

I rundskriv nr. 29 fra 1961 om ettervern omtales tilsynsførerens arbeidsmåte i forhold til barn i institusjon (punkt VI Mens barnet er i institusjon):

”En må rekne med at kontakten mellom tilsynsverjen og barnet i hovedsak vil skje gjennom brevveksling. Det vil bety meget for barnet om det føler en slik tilknytting til tilsynsverjen at

det er glad for å få brev fra denne og sjøl gjerne skriver til ham (henne) om det daglige livet i institusjonen, om interesser og opplevelser, framtidsplaner osv. Det er viktig at barnet kan skrive fritt til tilsynsverjen. Men dette forutsetter en viss innsikt fra dennes side i hvordan barnet vil oppfatte sin situasjon. En må rekne med at barnet vil gi et bilde av institusjonen slik forholdene fortøner seg for barnet til enhver tid, noe som igjen henger naturlig sammen med barnets problemer og årsaken til anbringelsen. Dette må tilsynsverjen være klar over og vurdere brevene ut fra dette. Tilsynsverjen må være varsom med å bryte opp det tillitsforholdet som han (hun) forsøker å bygge opp ved å røpe den unges betroelser eller vise fram brev som er skrevet til tilsynsverjen personlig uten at den unge har gitt tillatelse til dette. Samtidig må den unge helt fra begynnelsen være klar over at tilsynsverjen opptrer på vegne av barnevernsnemnda og derfor må samrå med denne når det gjelder viktige avgjerder og spørsmål nemnda bør ta standpunkt til.”

(Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 164)

Det het videre at det vanligvis ville være naturlig at kontakten mellom institusjonen og nemnda delvis gikk gjennom tilsynsføreren, ”særlig gjennom besøk i institusjonen eller gjennom muntlige rapporter og meldinger om den unge fra institusjonen”. Men tilsynsføreren måtte alltid være klar over sin rolle som mellommann. En annen side av tilsynsførerens arbeid ville være kontakten med barnets hjem. Rundskrivnet sa at det kunne være hensiktsmessig å oppnevne tilsynsfører også for hjemmet dersom det var andre barn der, og at det da kunne være naturlig å oppnevne den samme.

Intensjonene med tilsynsførerordningen var følgelig gode. Hvis barnet fikk et så nært forhold til tilsynsføreren som det forutsettes her, kunne det både virke preventivt i forhold til omsorgssvikt og bidra til at uheldige forhold kom fram i lyset. Spørsmålet er om og hvordan dette ble fulgt opp i praksis (jf. kapittel 7 nedenfor).

6.4.5 Kroppslig refselse

I 1945 fantes fortsatt enkelte lovbestemmelser som ga hjemmel for å benytte kroppslig refselse mot barn. Vergerådsloven § 37 ga Kongen myndighet til å fastsette de refselsesmidler som kunne anvendes ved skolehjemmene. I 1948 ble det sendt instruks til disse hjemmene om at kroppslig refselse var forbudt, og lignende bestemmelse ble truffet for tvangsskolene. I skolelovene var det tidligere tatt inn slikt forbud, og i lov om spesialskoler ble det gjort da den ble vedtatt i 1951. Etter verge-

rådsloven § 4 kunne vergerådet i visse tilfeller henstille til barnets foresatte i hjemmet om å tildele barnet slik refselse som lovgivningen hjemlet. Påtalemyndigheten kunne etter §§ 42, 43 og 44 henstille om at barnet ble refset.

Disse gjenværende bestemmelsene i vergerådsloven ble opphevet ved barnevernloven av 1953. Den eneste hjemmelsen for kroppslig refselse som da gjensto, var lov av 20. juni 1891 om Indskrænkning i Anvendelsen af legemlig Revselse. Den ga foreldrene rett til å anvende måteholden legemlig refselse på barna sine, til fremme av oppdragelsens øyemed. Bestemmelsen ble opphevet i 1972. Etter dette var den rådende oppfatning at foreldrene ikke lenger hadde adgang til å benytte korporlig avstraffelse, men for å gjøre det helt klart ble et forbud mot vold og annen skadelig behandling i oppdragelsen i 1987 tatt inn i barneloven § 30.

For barnevernsinstitusjoner har det fra 1953 vært et uttrykkelig forbud i barnevernloven § 42 mot å benytte kroppslig refselse. I barnehjemsforskriften het det at heller ikke andre former for straff burde benyttes, så som isolering, tilbakeholdning av lommepenger, forbud mot å delta i fornøyelser o.l. (pkt. III). Disse virkemidlene var altså ikke absolutt forbudt, men skulle benyttes med stor varsomhet (om husarrest se nedenfor punkt 6.5.3 om frihetsberøvelse). I St.meld. nr. 32 (1976–77) ble barnehjemsforskriftens avsnitt om refseler kritisert for å være vagt.

6.4.6 Ble reglene fulgt?

I Sivilombudsmannens årsmelding 1974 (s. 19-21) er det en uttalelse om Bergens guttehem. Sivilombudsmannen fant det meget uheldig at guttehemmet i alle år var drevet uten at hjemmet eller styren var formelt godkjent av barnevernsnemnda eller departementet, slik barnevernloven § 40 krevde. Videre kritiserer han at det i periodene september 1955 til mars 1960 og mars 1969 til juni 1970 i det hele tatt ikke var oppnevnt noen til å føre tilsyn med hjemmet etter barnevernloven § 42. For de periodene da det hadde vært tilsyn, var det ikke mulig å konstatere om tilsynet var i samsvar med lov og forskrifter, ettersom det ikke var gitt skriftlige rapporter eller protokollert noe fra muntlige rapporter. Det fremgår også at det hadde foregått korporlig avstraffelse ved hjemmet.

Spørsmålet om reglene om barnehjem som fantes i lov og forskrifter, ble etterlevd i praksis, ble på generelt grunnlag tatt opp til drøftelse i St.meld. nr. 32 (1976–77) (s. 20.) Sivilombudsmannens undersøkelse av Bergens guttehem ble trukket fram, idet den ga inntrykk av at det kunne

være store mangler på dette punktet. Meldingen trekker spesielt fram den manglende godkjenning, det helt manglende tilsynet i perioder og fraværet av rapportering fra det tilsynet som hadde vært utført.

Denne saken viste etter regjeringens syn at det var et klart behov for aktiv kontroll fra overordnede myndigheter for å sikre at regelsettet ble fulgt. Det ble også nevnt at saken ga grunn til å reise spørsmål om behovet for mer generelle tilsynsordninger – for eksempel av typen barneombud eller et mer aktivt tilsyn fra Sivilombudsmannen (St.meld. nr. 32 (1976–77): 20. Se også Sivilombudsmannens årsmelding 1967 s. 78-113 om spesialskolene for evneveike, som er nærmere omtalt i punkt 8.6 nedenfor.)

6.5 Straffesanksjonerte overgrep

6.5.1 Straffebestemmelsenes betydning

Det som kan karakteriseres som overgrep mot barn i institusjon, er straffbart etter ulike bestemmelser i straffeloven. Her skal det gis en oversikt over straffebestemmelsene, dels for å vise hvordan lovgiveren har vurdert slike forhold i perioden, dels for mer konkret å vise hvilke sanksjoner overtrederen utsatte seg for ved å begå overgrepene. Dette er en side ved barnas rettssikkerhet i institusjon. Den praktiske betydningen i den sammenheng avhenger likevel av om overgrepene kom fram i dagens lys, ble anmeldt, forfulgt av påtalemyndigheten og pådømt. Om dette skjedde, avhang av om det var noen der til å se dem – (andre) ansatte, tilsynsmyndigheter eller utenforstående – og deres holdning til det de så. Kontrollordningene er nevnt ovenfor, og praksis i den forbindelse behandles nedenfor i kapittel 7. Mulighetene for forfølgelse og pådømmelse berodde i stor grad på om overgrepet lot seg bevise, og strafferettens beviskrav er strenge.

Hvis forholdet til slutt ble pådømt, kunne dette for barnet i noen tilfeller kjennes som en oppreisning, og det ville normalt føre til at overgriperen ikke kunne fortsette som før. Han kunne fradømmes sin stilling etter straffeloven § 29 for en bestemt tid inntil 5 år eller for alltid, når allmenne hensyn krevde det. Men overgrepet mot barnet var uansett begått. Skal barnets rettssikkerhet i institusjon ivaretas fullt ut, må det skje gjennom forebygging av overgrep. I den forbindelse har strafferettslige sanksjoner betydning bare hvis de har en allmennpreventiv effekt. Om de har det, er gjenstand for en løpende debatt som utvalget ikke går inn i.

Ut fra formålet med denne framstillingen er det ikke grunn til å gå nærmere inn på vilkårene i de ulike straffebestemmelsene eller straffeutmålingen. Det alminnelige skyldkravet etter straffeloven er forsett, som enkelt sagt er oppfylt hvis den som begikk lovovertrедelsen, var klar over hva han eller hun gjorde. De trenger ikke ha vært klar over at det de gjorde, var ulovlig. Noen av handlingene er straffbare også i sin uaktsomme form, for eksempel legemsbeskadigelse som fører til sykdom i minst to uker eller uhelbredelig skade, jf. straffeloven § 237. Utvalget går ikke nærmere inn på dette.

6.5.2 Vold

Vold rammes av bestemmelsene i straffeloven § 228 om legemsfornærmelse og § 229 om legemsbeskadigelse. Grovere tilfeller går inn under andre bestemmelser i samme kapittel i loven. Det skal generelt lite til før en handling er å anse som legemsfornærmelse. De aller fleste former for kroppslig refselse, som ørefik, ris, andre slag, spark, klyping, vridning av armer m.m., er straffbare når det ikke finnes et uttrykkelig unntak. På den tiden da kroppslig refselse i noen grad var tillatt, påvirket dette grensene for det straffbare.

Som det framgår ovenfor, har dette vært helt forbudt i barnevernsinstitusjoner fra 1953, og stort sett fra noen år tidligere (se ovenfor). Til belysning av hva dette innebærer, kan nevnes forarbeidene til det uttrykkelige forbudet mot vold i foreldrenes oppdragelse av barna sine som kom inn i barneloven i 1987. Der uttalte lovgiveren at det bare er adgang til holding eller hindring av barnet for å unngå at det volder skade på seg selv eller andre eller på ting. Lette klaps godtas, men heller ikke dette skal brukes som avstraffelse i ettertid (se Ot.prp. nr. 8 (1986–87): 7, Innst. O. nr. 20 (1986–87): 3–4). Overtrедelse er straffbart etter de nevnte bestemmelsene i straffeloven. Noe lenger enn dette vil det iallfall ikke ha vært tillatt for institusjoner å gå etter at kroppslig refselse ble forbudt. Det må likevel tas i betraktning at det tar tid fra rettsregler er vedtatt, til de blir internalisert i befolkningen, særlig når det gjelder familietradisjoner og lignende forhold i dagliglivet.

Strafferammen for de mildeste overgrepene er fengsel i inntil 6 måneder, men den øker til inntil 5 år hvis skaden er betydelig. Legemsbeskadigelse straffes med fengsel i inntil 3 år i utgangspunktet, men straffen kan øke til inntil 21 år hvis legemsbeskadigelsen er grov og utført med særlig farlig redskap eller under andre særdeles skjerpende omstendigheter. Ved vurderingen av det siste skal

det blant annet tas hensyn til om volden er utført mot en forsvarsløs person, og om den har karakter av mishandling, se straffeloven § 232. Lovens strafferammer brukes sjelden fullt ut.

6.5.3 Frihetsberøvelse, tvang og trusler

Innesperring av barn har vært brukt dels som avstraffelse, dels for å hindre barn i å utføre uønskede handlinger. Uansett formål faller det inn under forbudet mot ulovlig frihetsberøvelse i straffeloven § 223, med mindre det finnes et grunnlag for å anse det lovlig. Foreldremyndigheten kunne være et slikt grunnlag, og det var antatt at foreldrene hadde en viss adgang til å benytte husarrest som ledd i oppdragelsen. Den måtte ikke brukes utover en forholdsvis kort tid eller skje på noen måte som kunne skade barnet, for eksempel i mørke og/eller små rom eller under andre usedvanlige forhold som skapte fare for angstpregede reaksjoner (Bratholm 1969 s. 95, Backer 1982 s. 193). Som det framgår ovenfor, gikk foreldrenes rett til å bruke fysiske virkemidler i oppdragelsen lenger enn barnehjemmenes. Det het som nevnt i barnehjemsforskriften at midler som isolering mv. ikke burde benyttes. Siden dette ikke innebærer et absolutt forbud, kan det antakelig sies at barnehjemmene hadde en viss adgang til å bruke husarrest som ledd i oppdragelsen, men at denne ikke gikk så langt som foreldrenes og kun skulle benyttes unntaksvis.

Tvang er straffbart etter § 222, og trusler om vold og andre straffbare forhold som er egnet til å framkalle alvorlig frykt, rammes av § 227. Begge har en strafferamme på 3 år.

6.5.4 Seksuelle overgrep

Ulike former for seksuelle overgrep har vært straffbare siden straffeloven kom i 1902, etter straffeloven kapittel 19 som fram til 2000 hadde navnet Sedelighetsforbrytelser. Ved lov nr. 76/2000 ble det gjort ganske omfattende endringer i kapitlet, som også skiftet navn til Seksualforbrytelser. Framstillingen videre gjelder de bestemmelsene som gjaldt fram til 2000. I dagens lov brukes ordet "seksuell" om det som tidligere ble kalt "utuktig". Nedenfor omtales overtredelsene som "utuktige" siden det var det som gjaldt i mandatperioden.

Utuktig omgang er den groveste blant sedelighetsforbrytelsene og omfatter samleie, samleieliggende handlinger og seksuelle surrogathandlinger av forskjellige slag (Andenæs 1971: 94). Gjennomføres den ved tvang i form av vold eller trusler, er

det voldtekt, som da som nå kan straffes med fengsel i inntil 10 år etter § 192.

Uavhengig av voldsutøvelse har det fra 1963 vært straffbart etter § 199 å ha utuktig omgang med "noen som er innsatt i anstalt under barnevernet" (se nå § 194 om seksuell omgang med noen som er plassert i institusjon under barnevernet). Bestemmelsen eksisterte også tidligere, men da med uttrykket "oppdragelsesanstalt". For øvrig kunne utuktig omgang i institusjon også falle inn under § 194, som krevde misbruk av avhengighetsforhold eller trussel. For begge var strafferammen 5 år. Utuktig omgang med barn under 14 år ble straffet med inntil 10 års fengsel etter § 195. Gjaldt det unge mellom 14 og 16 år, var strafferammen 5 år. Det følger av dette at samme handling kunne rammes av flere av straffebestemmelsene, og i så fall ble straffen høyere enn for den enkelte forbrytelse, se straffeloven § 62.

Andre og mildere straffebestemmelser retter seg mot utuktig handling, som omfatter berøring av kjønnsorganene eller "klussing". Dette var straffbart etter § 212 annet ledd hvis det ble gjort med barn og unge under 16 år, med en strafferamme på inntil 3 års fengsel. Den mildeste gruppen av seksuelle overtredelser er utuktig atferd. Forskjellen fra handling er at handlingen skjer *med* en annen, mens atferden skjer *overfor*, typisk blotting, som var straffbart med fengsel inntil 1 år etter § 212 første ledd.

6.5.5 Vanskjøtsel

Grov eller gjentatt omsorgssvikt og mishandling overfor barn i institusjon kunne også rammes av straffeloven § 219. Den er en egen bestemmelse som retter seg mot vanrøkt, mishandling eller annen lignende atferd overfor noen som hører til gjerningspersonens husstand eller er undergitt hans eller hennes omsorg, forutsatt at personen på grunn av alder eller lignende er ute av stand til å hjelpe seg selv. Antakelig gjelder ikke det siste vilkåret der personen hører til vedkommendes husstand (Matningsdal 2002: 104 note 1611). Bestemmelsen krever også at den ansvarlige oftere eller grovt krenker sine plikter, noe som vil avhenge av barnets alder og selvstendighet på ulike områder. Bestemmelsen har en strafferamme på 2 års fengsel. Medfører handlingen betydelig helseskade, kan den straffes med opptil 6 år.

6.5.6 Andre lovbestemmelser

Uønsket atferd overfor barn og unge i institusjon kunne også rammes av straffeloven § 390 a, som ret-

ter seg mot skremmende eller plagsom opptreden eller annen hensynsløs atferd. Dette er en forseelse som kom inn i loven i 1955. Den hadde i utvalgets mandatperiode en strafferamme på 6 måneder. "Hensynsløs" regnes som en ganske sterk karakteristikk, som vanligvis forutsetter at atferden "helt klart er moralsk forkastelig" (Matningsdal 2002: 144 note 2452, jf. Ot.prp. nr. 41 (1954): 23).

Ble barnet rakkert ned på verbalt, enten overfor det selv eller ved omtale til andre, kunne bestemmelsene om ærekrenkelser i straffeloven § 246 og § 247 anvendes. Også barn og unge er beskyttet etter disse bestemmelsene, selv om slike straffesaker er lite praktisk.

Krenkelse av privatlivets fred rammes av straffeloven § 390. Den forutsetter at det gis offentlig meddelelse om personlige forhold, som betyr at det skjer i nærvær av et større antall personer. Det kunne for eksempel skje ved at en ansatt fortalte om et barns personlige forhold ved en samling av mange barn på barnehjemmet.

Gjennomgangen viser at ett og samme forhold overfor barn i institusjon kunne rammes av flere av straffelovens bestemmelser. I så fall kunne (og kan) de brukes sammen og føre til høyere straff etter straffeloven § 62.

6.5.7 Rettspraksis i straffesaker

Utvalget har ved hjelp av Lovdata foretatt søk i Høyesteretts avgjørelser og dessuten manuelt gjennomgått headingene under de aktuelle lovbestemmelsene i Norsk Retstidende for mandatperioden, med sikte på å finne dommer som gjelder forhold i institusjoner hvor barna var plassert av barnevernet. På Lovdata ligger dommer inne fra tidlig på 1900-tallet. I denne forbindelse er det straffesaker som har interesse. Erstatningssaker blir omhandlet senere (jf. kapittel 11).

Søket har bare resultert i én høyesterettsdom fra perioden. Det er Rt. 1964 s. 1257, hvor en mid-

lertidig bestyrer av et barnehjem ble dømt etter strl. § 195 første ledd og § 197 for utuktig omgang i form av onanering med en 12 år gammel gutt som sto under hans myndighet og oppsikt, og for utuktig handling i form av beføling med den samme og med en gutt på 15 år. Høyesterett endret straffen fra betinget fengsel i 1 år 6 måneder til ubetinget fengsel i 1 år. Navnet på barnehjemmet er ikke oppgitt i dommen, men det knyttes til Indremisjonsforbundet. Han arbeidet ved barnehjemmet fra 1961 til den aktuelle saken kom opp i 1964. Lagmannsretten antok at hans handlinger ikke hadde påført guttene noen særlig skade. Høyesterett tok ikke stilling til dette, men mente at det ikke burde bli tale om i dette tilfelle å anvende betinget dom.

Utvalget har vurdert å foreta nærmere undersøkelser av underrettspraksis, for eksempel ved å gå igjennom dommer for ett eller to år i mandatperioden ved en eller to herreds- eller byretter. Fordi det ikke finnes en registreringsordning som kunne gi informasjon om relevante saker, ville det imidlertid bety at alle dommene for de aktuelle årene i domstolen måtte undersøkes. Dette ble bekreftet av justitiarius ved to domstoler, som frarådet å foreta en slik undersøkelse ut fra de praktiske problemene den ville by på. Oppgaven ble følgelig for omfattende i forhold til den tiden utvalget har hatt til rådighet, og det ville være tilfeldig om aktuelle saker kom opp ved et slikt begrenset søk.

I en dom avsagt av Eidsivating lagmannsrett 20.11.2002 om gjenopptakelse av tidligere avslått søknad om uførepensjon, framkommer det at søkeren hadde bodd på barnehjem i Bergen og der blitt utsatt for seksuelle overgrep. Hun kom dit i 1972 og var der til hun i 1976 ble flyttet over til et ungdomshjem. I rettens merknader heter det at voldtekten i 1975–76 er erkjent av Bergen kommune i et hemmelig forlik, og at saken førte til en gransking av forholdene ved alle barnevernsinstitusjoner i Bergen i dette tidsrommet.

Kapittel 7

Tilsynsfunksjonen: Prinsipper, ansvarsforhold og praksis

7.1 Innledning

Hensikten med et tilsynsapparat har alltid vært å skulle kontrollere at omsorgen, behandlingen og pleien av bortsatte barn har en tilstrekkelig kvalitet. I mandatperioden var det flere instanser som skulle føre tilsyn med barneinstitusjonene. De viktigste var Sosialdepartementets barnevernsinspektører, fylkesmennenes barnevernssekretærer og de kommunale barnevernsnemndene. Før vergerådsloven av 1896 var det ingen ytre, offentlige instruksjoner som la føringer på drift og innhold av barneforsorgens institusjoner. Tilsynet med driften var inntil da et internt anliggende. Med vergerådsloven ble det stadfestet et offentlig ansvar for tilsyn av barn plassert av vergerådet i barnehjem og skolehjem. På slutten av 1940-tallet ble det ansatt tre barnevernsinspektører som fikk som oppgave å veilede organisasjoner som drev barnevernsarbeid. Men vel så viktig var at de skulle ha fri adgang til barnevernsinstitusjonene for å forsikre seg om at den omsorgen og pleien barna fikk var tilstrekkelig. De hadde myndighet til å kreve å få opplysninger fra institusjonenes bestyrer, for på den måten å kunne danne seg et bilde av hvordan institusjonene ble drevet. Inspektørene ble etterfulgt av barnevernssekretærer som var underlagt fylkesmannen i det aktuelle fylket. Både inspektørene og sekretærene var viktige instanser i tilsynsarbeidet. Det kommer blant annet til uttrykk ved at de fikk lagt ned flere barnehjem hvor forholdene var svært kritikkverdige. Som inspektørene og sekretærene skulle også barnevernsnemndene følge med i de forhold som barn og unge levde under på barnevernsinstitusjonene. De hadde også en oppgave i forbindelse med ettervernet. Det arkivmaterialet vi har funnet, tyder på at verken tilsyn eller ettervern fungerte tilfredsstillende i perioden 1945–1980.

7.2 Tilsynsordningen i historisk perspektiv

Det er ingen overdrivelse å si at tilsynet med bortsatte barn i perioden før barnevernloven ble inn-

ført i 1953, var mangelfullt, og at det fungerte dårlig ut fra sine forutsetninger. Det var et tilbakevendende tema i pressen og i den offentlige debatten om hvorvidt samfunnet hadde tilstrekkelig kontroll med og innsikt i hvilke behandling vergerådsbarna fikk, enten det gjaldt i institusjoner eller i fosterhjem. Blant de mest kjente innleggene er Gabriel Scotts bok fra 1938, *De vergeløse*. Boken beskrev på en avslørende måte hvordan tilsynet lot seg bruke av pleieforeldre og lukket øynene for mishandling og omsorgssvikt overfor barn bortsatt i privat forpleining og i barnehjem.

Tilsynsordningen hadde opprinnelig sitt utspring i 1800-tallets fattiglovgivning. Etter en lov av 1821, om underholdningsplikt overfor barn født innenfor og utenfor ekteskap, hadde fattigkommisjonene anledning til å kontrollere at omsorgen og behandlingen av barna var tilstrekkelig god. Senere fattiglovgivning (1863) presiserte at tilsynet skulle tilse at barna fikk forsvarlig skolegang, forpleining og oppdragelse. Men disse bestemmelsene var begrenset til å gjelde skolepliktige barn innmeldt til fattigkommisjonene. Mindreårige barn og barn satt bort av foreldrene falt dermed utenfor tilsynsordningen. Verst stilt var trolig mindreårige barn som ble bortplassert til private, som ville ta imot barna for den minste årlige betaling. Vanligvis var det gårdbrukere som visste å utnytte barnets arbeidskraft. Først med de nye lovene av 1892 om underhold av uektefødte og ektefødte barn ble det etablert et særlig tilsyn med bortsatte barn i forpleining (Seip 1984: 193). Når et barn under åtte år ble bortsatt, skulle det heretter gis melding til sunnhetskommisjonen i anbringelseskommunen, som skulle tilse, helst ved en oppnevnt tilsynsverge, at barnet fikk ordentlig pleie. Loven gjaldt ikke for skolebarn og heller ikke for barn innsatt i spesielle institusjoner, da man mente at tilsynet her hørte inn under institusjonenes egne organer, for eksempel skolestyrene.

Vi hadde knapt rundet århundreskiftet før den såkalte "pleiemødresaken" på ny satte tilsynsspørsmålet på den politiske dagsorden. Saken dreide seg om pleiemødre i Kristiania som hadde mishandlet barn, for det meste spedbarn, for enkelte med døden til følge (jf. kap. 3) Etterforskning ble

satt i gang i 1901, og avsløringen var gruoppvekkende: 26 pleiebarn hadde omkommet i løpet av ett år, hvorav flere beviselig var tatt forsettlig av dage (Ot. prp. nr. 17 (1902–03), Motiver: 15). Pleiemødrene hadde enkelt klart å unndra seg tilsyn, og det vakte naturligvis harme i opinionen. En gjennomgang av beretningsmateriale fra sunnhetskommisjonene, de stedlige helserådene i de største byene, viste at den sviktende kontrollen langt fra bare gjaldt hovedstaden. I en rekke tilfeller var barn satt ut i privat pleie uten noen form for oppfølging og tilsyn.

I 1902 ble det nedsatt en komité som skulle utarbeide utkast til ny lov om tilsyn av pleiebarn, og etter mye debatt ble en ny tilsynslov sanksjonert i 1905. Den fikk navnet "lov om tilsyn med pleiebarn". Pleiebarn var barn som var bortsatt mot betaling og som ennå ikke var fylt 14 år. Loven innskjerpet tilsynet på en rekke områder og ga forskrifter for fosterhjem og barnehjem. Ingen måtte motta pleiebarn uten å ha fått tillatelse på forhånd. Hjemmene skulle forhåndsgodkjennes. De som mottok barn i forpleining, skulle være hederlige og pålitelige, og de skulle yte ordentlig og forsvarlig forpleining. Om ikke kravene ble tilfredsstilt, kunne tillatelsene trekkes tilbake. "Barnehjem, som er beregnet paa at modtage flere end to børn til samtidig forpleining, maa ikke aabnes eller tages i brug, forinden det er anmeldt til og godkjendt af helseraadet. Saadant hjem staar under tilsynet af helseraadet" (§ 2). Dersom forholdene i pleiehjemmet ikke var tilfredsstillende, skulle helserådet beskikke en mann eller kvinne som bodde i nærheten, og som var antatt å være skikket for vervet, til å føre det nærmere tilsynet med barnet. Den tilsynshavende har "mindst én gang i maanedn til ubestemt tid at indfinde sig i pleiehjemmet" (§ 6). Etter hvert tilsynsbesøk skulle det gis opptegnelser i en bok i pleiehjemmet. Dersom helserådet fant at et barn ikke ble ordentlig og forsvarlig forpleiet, eller at forholdene i pleiehjemmet eller betalingsvilkårene ikke ga "fornøden betryggelse", skulle helserådet overta omsorgen, eller anbringe barnet på tilfredsstillende måte (§ 8). Det var til en viss grad opp til kommunestyrene om de ville følge lovens bokstav, idet en rekke paragrafer var betinget av at kommunestyrene ønsket å innføre dem. Loven i sin helhet ble bare gjort gjeldende for et mindre antall kommuner. I 1936 var det en sjuendedel av landets kommuner som anvendte loven i sin helhet (Hagen 2001: 23).

Lov om forsorg for barn av 1915, omtalt som "barneforsorgsloven", var ment å bøte på de begrensninger tilsynsordning etter pleiebarnsloven på landsbasis led under. Den innførte blant

annet bestemmelser om enkelte tilsynskrav for de kommunene som ikke ønsker å følge bestemmelsen i pleiebarnsloven. Dersom fattigstyrene eller vergerådet ikke førte tilstrekkelig tilsyn med sine bortsatte barn, var helserådene nå pålagt å gjøre det. Helserådene hadde likeledes plikt til å føre tilsyn med privat anbrakte barn. Likevel ble ikke aldersgrensen for barn som hørte inn under lovens tilsynsordning, hevet fra 14 til 16 år før 1947 (§ 1), da vi fikk en midlertidig lov i påvente av en mer omfattende barnevernsreform, loven av 1953. Det tilsynet som så langt er omtalt, gjaldt fortrinnsvis barn satt bort i privat pleie. Det utgjorde den ene delen i et todelt tilsynssystem. Den andre delen omfattet tilsynet under vergerådene og forsorgstyrene.

Før "lov om behandlingen af forsømte børn" – vergerådsloven – av 1896 var det ingen ytre, offentlige instruksjoner som la føringer på drift og innhold av barneforsorgens institusjoner. Tilsynet med driften var inntil da et internt anliggende. Med vergerådsloven ble det stadfestet et offentlig ansvar for tilsyn av barn plassert av vergerådet i barnehjem og skolehjem. Vergerådsloven av 1896 (§ 24) påla vergerådene å føre regelmessig tilsyn med barn i barnehjem og deres behandling. Enten skulle vergerådet selv føre tilsyn, eller de skulle delegere myndigheten til noen de mente var skikket til det. Særlig gjaldt dette dersom barnet ble flyttet til en annen kommune enn der det bodde da det ble bortplassert. Ved mislighold skulle vergerådene forsøke å rette på dette. De var forpliktet til å sende inn rapporter til det ansvarlige departementet, Sosialdepartementet.

Vergerådene skulle ikke føre tilsyn med skolehjemsbarna. Det var Kirke- og undervisningsdepartementet som hadde det formelle overordnede tilsyn med skolehjemmene. Her skulle hjemmets eget styre føre tilsyn, dessuten skulle barna ha tilsyn av lege og prest (§ 29 og 31). I skolehjemmene skulle barn som ikke kunne gå i normalskolen på grunn av sin oppførsel, barn som foreldrene eller andre ikke kunne hankses med, vanskelige, "sædelig forkomne" og kriminelle barn, få et opphold slik at de kunne lære å innordne seg i samfunnet igjen. "Systemet var innviklet og uoversiktlig og medførte at tilsynet ikke fungerte som det skulle" (Hagen 2001: 72).

Til tross for forskjellige lovtiltak i den gode hensikts tjeneste erfarte man gang på gang at tilsynet sviktet. Verken bestemmelsen i pleiebarnsloven eller barneforsorgsloven ble praktisert på en tilfredsstillende måte (Rundskriv av 30. nov 1938, Sosialdept.). I 1938 ble det opprettet et barnevernskontor i Sosialdepartementet. Noe av det første

som ble gjort, var å sende ut et rundskriv som skulle skjerpe vergerådene, fattigstyrene og helserådene tilsyn med bortsatte barn. Både i helserådene, forsorgsstyrene og vergerådene kunne det råde usikkerhet og uvitenhet om hvilke plikter de forskjellige tilsynsorganene var pålagt. Blant annet ble det påpekt at forsorgsstyrene og vergerådene plikt til å melde fra til helserådene om bortsatte barn ofte hadde sviktet. Rundskrivet innskjerpet helserådets tilsynsplikt og den plikt forsorgsstyret hadde til å gi melding om bortsatte barn. Ikke alle helseråd hadde oversikt over sin plikt til å føre tilsyn med pleiebarn og fosterbarn, fordi helserådene ikke fikk meldinger fra vergerådene og fattigstyrene om dette. Heller ikke vergerådene og fattigstyrene var klar over den plikt de hadde til å melde fra til helserådene om dette. Hovedregelen var at helserådet uten videre hadde plikt til å føre tilsyn med alle fosterbarn under 14 år som var bortsatt mot betaling. Til de forskjellige organers unnskyldning kan det i ettertid slås fast at tilsynsordningen i sin helhet mer minnet om et politisk lappeteppes enn et enhetlig og oversiktlig system. Dette erkjente langt på vei også Sosialdepartementet, da det ganske snart etter krigen innså at man ikke hadde tid til å vente på en ny barnevernsreform før det ble ryddet opp i de mange paragrafer knyttet til tilsyns- og godkjenningsmyndigheten. Som det også står å lese i departementets redegjørelse: "Det gjør i så måte ikke noe fra eller til enten det er reglene i pleiebarnsloven eller barneforsorgsloven som skal følges i kommunen" (Hagen 2001: 73). Før krigen var det, etter Hagens vurdering, kaotiske forhold med hensyn til tilsyn. Et annet ankepunkt som også ble rettet mot det tilsyn som helserådene førte, var at de hovedsakelig konsentrerte seg om de hygieniske forholdene og ikke interesserte seg for andre sider ved barnas ve og vel (Hagen 2001).

7.3 Oversikt over tilsynsordninger 1945–1980

Etter krigen innså man at det ikke var tid til å vente på en ny barnevernsreform før det ble ryddet opp i de mange paragrafer knyttet til tilsyns- og godkjenningsmyndigheten.

I 1947 kom det en "midlertidig lov om tillegg til og endringer i lov om tilsyn med pleiebarn m.v. av 26. april 1905 og lov om forsorg for barn av 10. april 1915". Loven tok sikte på å styrke det tilsynet som var fastsatt i de tidligere lovene. Aldersgrensene for hvilke barn det skulle føres tilsyn med, ble hevet til 16 år. For de vanlige barnehjemmene ble

det nå innført et særlig tilsyn fra Sosialdepartementets side. Departementet skulle se til at bestemmelsene i disse lovene blir fulgt. Loven av 1947 presiserte ellers at ikke bare de vanlige barnehjemmene, men alle typer av barnevernsinstitusjoner, som barnekrybber, barnehager og daghjem, nå skulle godkjennes av departementet. Helt nytt var også påbudet om at skoler og kurs for barnevernsarbeidere skulle underlegges departementets godkjenning, likeså skulle styrere i alle typer barnevernsinstitusjoner godkjennes av departementet. I et bredere perspektiv representerte den midlertidige loven av 1947 et første skritt i retning av å profesjonalisere barnevernsyrket i regi av staten. Departementet erkjente at det ikke kunne stilles store krav til teoretisk utdanning for barnevernsarbeid, men man ville arbeide for å høyne nivået både ved tilsetting av nytt personale og ved å gi eldre personale anledning til tilleggsgutdannning (Ra: Sos.dep, 1. sos.ktr. A, eske 133, Rundskriv av 20.04.49). Et utvidet statlig engasjement kom også til uttrykk i 1947-lovens nye prinsipper for statsstøtte til barnevernsinstitusjonene, som, med unntak av skolehjemmene, til nå fortrinnsvis hadde drevet med private eller kommunale midler. Det ble bevilget 3 mill. kroner for straks å avhjelpe de største manglene i de eksisterende barnehjemmene, samtidig ble også de kommunale helserådene bedt om gi utførlige årsrapporter fra tilsyn i institusjonene, skrevet ut etter nye retningslinjer gitt av departementet.

Da Barnevernskomiteen av 1947, som forbedret barnevernsreformen i 1953, la fram sin innstilling om barnevernet i 1951, var tilsynsordningen et av de sentrale kritikkpunktene. Alle sentrale tilsynsorganer – vergerådene, forsorgsstyrene og helserådene – fikk sitt pass påskrevet: "De barn vergerådene setter bort og som de altså selv prinsippalt skal ha tilsyn med – blir ikke sett til så ofte og så inngående som forholdene skulle tilsi. Vergerådene utover landet synes ofte de har gjort sitt når de har sørget for anbringelse av barnet. Det etterfølgende tilsyn bryr de seg mindre om" (Barnevernskomiteens innstilling I 1951: 49). Vergerådene hadde heller ikke i tilstrekkelig grad sørget for tilsyn gjennom helserådene. Når det gjaldt forsorgsstyrene, var kritikken om mulig enda skarpere. Utenfor de større byene "blir ikke dette tilsynet gjennomført i praksis, og meldingene til helserådene forsømmes visstnok ofte". Endelig viste erfaringene fra helserådene at selv om de fikk meldinger om bortsatte barn i distriktet, så ble tilsynet forsømt.

Sosialdepartementet hadde det overordnede tilsynet og kontrollen med barnevernet og barne-

vernsinstitusjonene. Spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker, de tidligere skolehjemmene, ble i stor grad brukt som barnevernsinstitusjoner, men i og med at de skulle være skoler med pedagogisk innhold, sto de under Kirke- og undervisningsdepartementets myndighetsområde. Vi vil derfor behandle tilsynet med denne institusjonstypen for seg.

7.4 Barnevernsnemndenes tilsynsplikt

Hovedtrekket er at tilsynet med bortsatte barn fungerte svært dårlig i perioden før innføringen av lov om barnevern i 1953. Loven innskjerpet tilsynsplikten og understreket igjen at barnevernsinstitusjoner skulle godkjennes av departementet eller av den departementet hadde gitt fullmakt (§ 39). Det skulle foreligge en plan for institusjonens virksomhet, og institusjonen skulle være under oppsyn av et ansvarlig styre eller en tilsynskomite. Men loven ga også hjemmel for at når særlige grunner talte for det, kunne departementet fravike denne regelen, noe som vel svekket tilsynsplikten som loven mente å innskjerpe.

Det nye med loven av 1953 var opprettelsen av barnevernsnemndene og at disse skulle ta seg av oppgaver som tidligere var ivaretatt av vergerådene, de oppgaver forsorgsstyret hadde hatt med bortsetting og tilsyn med barn og helserådene tilsynsoppgaver. Helserådene skulle heretter kun ha tilsyn med de hygieniske forholdene (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 163, Rundskriv nr. 4, 1954). De fleste offentlige oppgaver i forbindelse med barnevernet ble dermed samlet i ett organ. Nemndene skulle følge med i de forhold som barn og unge levde under, og virke for bedre barnevern i kommunen (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 161, Rundskriv nr. 1, 1954). De skulle ellers være bindeledd mellom institusjonene og de kommunale og statlige myndighetene. Nemndene skulle uttale seg om behov for institusjoner av ulike slag og om behov for økonomisk tilskudd. De hadde også en oppgave i forbindelse med ettervernet. "Nemnda skal bistå dem som blir utskrevet i den vanskelige overgangstid, bl.a. med å skaffe passende sysselsetting. Den skal oppnevne tilsynsverger som skal ha kontakt med den utskrevne, og nemnda kan også under ettervernet yte økonomisk hjelp inntil fylte 23 år." Departementet "henstiller til at kommunene tar de nødvendige skritt for å gi barnevernsnemndene så gode arbeidsforhold som råd er" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 161, Rundskriv nr. 1 1954: 5, Lov om barnevern 1953, kap. VI).

Barnevernsnemndene skulle oppnevne en tilsynsfører for hvert barnehjem. Denne skulle også følge med i forholdene for hvert enkelt barn og ikke bare hjemmet generelt. Tilsynet skulle besøke hvert barnehjem minst seks ganger i året. Det var nødvendig at medlemmene av nemndene hadde god kjennskap til den enkelte barnevernsinstitusjon, til personalet og til forholdene i institusjonen. Samtlige medlemmer burde ha besøkt alle institusjonene. For det kontinuerlige tilsynet burde nemndene utpeke et par av sine medlemmer, eventuelt andre skikkede personer, som tilsynsfører for den enkelte institusjonen. Tilsynsføreren skulle være bindeleddet mellom nemnden og institusjonen og til enhver tid holde nemnden underrettet. Det var viktig at tilsynsføreren hadde et godt og tilfyllt forhold både til personalet og barna. Departementet understreket at nemndene måtte se til at barna fikk stor oppmerksomhet av de tilsynsførende. Departementet viser til barnevernloven § 42 om at nemnden skal se til at barna trives og føler seg trygge. Nemnden skal ha fortegnelse over alle barn i barneheim (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 161, Rundskriv nr. 2 1954), og "de tilsynsførende skal følge med i barnets forhold og gi rapporter til barnevernsnemnda" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 161, Rundskriv nr. 1 1954: 5–6). Hvert barn skulle altså ha sin tilsynsfører. Tilsynsføreren trengte ikke å være medlem av nemnden. Det måtte være en person som var skikket og villig til å påta seg vervet, eller en kunne benytte noen av kommunens funksjonærer. Tilsynsføreren og barnevernsnemnden skulle stå i nær kontakt med hverandre, og gi hverandre de opplysningene som trengtes. Det ble også oppfordret til at tilsynsvergen skulle gjøre seg kjent med barnet i den ventetiden som kunne oppstå før plassering i institusjon (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 164, Rundskriv nr. 29 1961). Tilsynsføreren skulle skrive rapport til barnevernsnemnden ved hvert besøk hos barnet, men dette ble ikke alltid gjort. En del fylkesmenn påpeker at mange ikke ønsket å rapportere skriftlig, fordi rapportene skulle oppbevares og arkiveres.

Ved utførelsen av tilsynet hadde medlemmene av barnevernsnemnden, eller den de ga fullmakt, adgang til institusjonene, og de kunne kreve at styreren, styret eller tilsynskomiteen ga de opplysninger som var nødvendige for at tilsynet kunne bli utført tilfredsstillende. Det kunne for eksempel være å få se igjennom journaler for barna, regnskap eller om det var noen mangler ved bygningene osv. Dersom nemnden oppdaget tilfeller der driften ikke var i samsvar med loven, skulle den først ta dette opp med styreren, styret

eller tilsynskomiteen for institusjonen og forsøke å få rettet forholdet på den måten. "Gjelder det alvorlige misforhold som går utover barna, må nemnden likevel ikke vike tilbake for å opptre med bestemthet og om nødvendig treffe mer vidtgående åtgjerder i samsvar med bestemmelsene i paragrafen [det refereres til § 43]" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 161, Rundskriv nr. 1 1954: 6.) Hvis nemnden ikke fikk rettet på forholdene via kontakt med ledelsen for institusjonen, hadde nemnden plikt til å melde fra til departementet. Dersom barnet trivdes dårlig, eller det hadde en atferd som ikke passet i institusjonen, kunne nemnden vedta å flytte barnet. Var det nemnden selv som hadde plassert barnet, skulle den sørge for ny plassering. Var barnet anbrakt av private, skulle nemnden hjelpe til med å finne en løsning. I spesielle tilfeller kunne barnevernsnemnden beslutte at en institusjon skulle stenges inntil departementets avgjørelse forelå. Da måtte nemnden selv plassere barna på annen forsvarlig måte. Det var nok ikke alltid så lett, da det ofte var mangel på plasser i barnehjem, og i tillegg mangel på fosterhjems plasser. Det kunne også ha økonomiske implikasjoner, for enkelte barnehjem var dyrere enn andre. Dette kan være en årsak til at nemndene vegret seg for å gripe inn ved mistanke om dårlig stell.

Ifølge barnevernloven av 1953 hadde nemnden ingen myndighet over barnet etter at det hadde fylt 21 år. Loven ga også mulighet for å oppheve omsorgen tidligere dersom "det ikke lenger er tilstrekkelig grunn for åtgjerdene" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 164, Rundskriv 29 1961: 19). Nemnden skulle i hvert enkelt tilfelle vurdere om det var forsvarlig å oppheve omsorgen. Da måtte nemnden "forvisse seg om at den utskrevne ved foreldres eller andres hjelp eller på egen hånd vil få tilfredsstillende underhold og utviklingsmuligheter. Det er meget viktig at nemndene ikke gir fra seg omsorgen før de er trygg på dette" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 164, Rundskriv 29 1961: 20). Barnevernloven § 50 sier også at "nemnda ved opphøret av omsorgen [...] skal være behjelpelig med å skaffe den unge passende sysselsetting. Dette bør skje i samråd med oppfostreren eller styreren for den institusjon der barnet har vært, og yrkesrettleder eller annen sakkyndig må såvidt mulig konsulteres" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 164, Rundskriv nr. 29 1961: 20). Klær og reisepenger er det også nemndens oppgave å skaffe til veie. Den skal oppnevne tilsynsverje som skal ha kontakt med den utskrevne, og nemnda kan også under ettervernet yte økonomisk hjelp inntil fylte 23 år.

Tabell 7.1 Barnevernsnemndenes sammensetning

	1954 715 kommuner	1963 689 kommuner
Presten	270	194
Leger	261	184
Lærere	258	490
Andre		Husmødre største gruppen

Kilde: Gerd Hagen 2001: 140

Departementet understreker at nemnden ikke er noen domstol. Det skal være et organ som folk kan ha tillit til og et organ de kan vende seg til. Nemndene må derfor søke å unngå alt som kan gi den preg av straffemyndighet. "Det bør derfor søkes unngått at møter holdes i rettslokaler" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 161, Rundskriv nr. 2 1954: 11).

En barnevernsnemnd besto av fem medlemmer, valgt av kommunestyret. Det ble valgt nye nemnder for hver kommunal valgperiode. I begynnelsen var det en dragkamp om makt og innflytelse i barnevernsnemndene mellom ulike sektorer og profesjoner, deriblant jurister, teologer og leger. Landets biskoper aksjonerte for at prestene skulle få en stor plass i barnevernsnemndene, noe de også hadde i begynnelsen. Deres makt ble etter hver redusert, og sammensetningen av barnevernsnemndene endret seg (se tabell 7.1), noe som vel også gjenspeiler både synet på nemndenes arbeidsoppgaver, og kanskje også endringer i synet på barn og hva barnehjemmene skulle være. Når husmødrene etter hvert blir den største gruppen og prestenes antall synker, kan det tyde på at det ble langt større vekt på å vurdere hvordan omsorgen av barna blir ivaretatt, framfor kristen oppdragelse.

Gerd Hagen skriver at da hun kom til Telemark som barnevernssekretær, var det stor variasjon i nemndenes kunnskaper om barnevern og i engasjementet for oppgaven. Mange av nemndene hadde heller ikke hatt møter før hun meldte sin ankomst. Det var heller ikke lett for en ny barnevernssekretær å møte nemndene. "I mitt første møte med en nemnd, der presten var formann, innledet han med et skarpt angrep på barnevernloven og den utidige innblanding fra staten. En annen formann, også en prest, saboterte møteinnkallingen (Hagen 2001: 155). Hun skriver videre at nemndenes protokoller og dokumenter ofte var svært mangelfulle, noe som kunne skyldes det nære kjennskapet nemndene hadde både til de

barna de hadde tilsyn med, og til de personene som arbeidet i barnehjemmene. Man hadde ikke lyst til å protokollføre misligheter som kom til å stå der for alltid, når det kunne gjøres opp på annen måte. Ut fra det vi vet, kan vi anta at forholdene var likedan i andre fylker.

7.5 Departementets tilsynsplikt og barnevernsinspektørenes funksjon

I en midlertidig lov av 1947 ble det innført endringer i og tillegg til pleiebarnsloven og barneforsorgsloven. For de vanlige barnehjemmene ble det nå innført et særlig tilsyn fra departementets side, og de to første av tre statlige barnevernsinspektører, Ella Esp og Nellie Nilsen, ble snart tilsatt (Ot. prp. 15, 1947/Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 133, Rundskriv av 20.04.49 fra Sos.dep.). Inspektørene skulle samarbeide med helserådene i tilsynsarbeidet, "et arbeid som hittil stort sett har vært mindre effektivt", og de skulle gi veiledning til organisasjoner og institusjoner som drev barnevernsarbeid (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 260, Om barnevernsinspeksjon). Vel så viktig var det at de skulle ha adgang til institusjonene og kunne kreve de opplysninger fra styret og styreeren som tilsynet hadde behov for. Deres opprinnelige oppgave var å føre tilsyn med barnehjem og andre barnevernsinstitusjoner som daghjem, parkantevirksomhetene, kolonier og barnepensjonater. Inspektørene skulle bistå departementet i barnevernsspørsmål. Det var for å få bedre kontroll og tilsyn med barnehjemsbarn og fosterbarn. I 1947 startet arbeidet for å få ansatt en tredje inspektør, med to inspektører kunne man i beste fall få innsisert hver institusjon hvert tredje år (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 260, PM fra Ella Esp om ansettelse av en tredje barnevernsinspektør, september 1947). Dette forteller oss noe om hva det var mulig for dem å utrette. I 1950 ble en tredje barnevernsinspektør, Thora Lund, ansatt. Dette gjorde det mulig å innsisere hver institusjon en gang hvert annet år. De som ble ansatt som barnevernsinspektør, skulle ha spesialutdanning i barnevernsarbeid.

Barnevernsinspektørene hørte inn under Sosialdepartementets 1. sosialkontor. I 1958 ble departementets kontorer splittet opp, og barnevernsinspektørene fikk da ulike ansvarsområder. Familie- og forbrukerdepartementet fikk ansvaret for daginstitusjonene og barnekoloniene, og Kirke- og undervisningsdepartementet for skolene for utdanning av småbarnspedagoger; hvert av departementene fikk da overført en inspektør hver (Rap-

port fra granskningsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Bergen, avgitt 26. juni 2003: 47, note 118). Med denne ordningen gikk man fra en regional til en institusjonell differensiering.

Da de tre barnevernsinspektørene virket sammen, var landet delt i tre regioner, og inspektørene hadde tilsyn med hver sin region. De reiste ofte på inspeksjonsbesøk sammen med fylkesmannen.

- Thora Lund hadde ansvaret for Bergen og Hordaland, Nord-Trøndelag, Sogn og Fjordane, Nordland, Troms, Finnmark
- Nellie Nilsen hadde ansvaret for Oppland, Telemark, Østfold, Aust-Agder, Vest-Agder, Akershus
- Ella Esp hadde ansvaret for Vestfold, Buskerud, Sør-Trøndelag, Hedmark, Rogaland, Møre og Romsdal

I instruksen for barnevernsinspektørene står det at de i første hånd skal utføre det overtilsyn med barnevernet som er tillagt departementet, og de skal etter nærmere bestemmelse delta i behandlingen av andre barnevernssaker. Videre heter det i instruksen at nemnder og institusjoner skal besøkes i den utstrekning oppgavene gjør det påkrevd og tiden tillater det. Tilsynet skal skje i samråd med fylkesmannen, barnevernssekretæren og andre organer. Inspektørene skal gi opplysninger og rettledning i barnevernsspørsmål til nemnder, institusjoner, organisasjoner og enkeltpersoner. Saker som departementet må ha kjennskap til, og saker de skal ta standpunkt i, skal legges fram på vanlig måte. Inspektørene skal gi skriftlig rapport etter hver reise, både om nemndenes virksomhet og institusjoner som er besøkt, og om eventuelle tiltak som er truffet.

Ella Esp skriver i årsrapporten for 1949 at hun forsøker å skaffe seg en oversikt over hvordan barna har det, hvilket utstyr og hvilke lekemuligheter barna har, personalets innstilling overfor barna, personalets arbeidsvilkår og det økonomiske grunnlaget for virksomheten. Inspektørene er ikke kommet for å kritisere, men for å hjelpe så langt råd er, skriver hun. Denne holdningen resulterer i at styrere kommer med sine vanskeligheter og snakker om barn som er problematiske. Årsrapportene viser at inspektørene hadde et våkent blikk både for barna og for de som arbeidet i institusjonene, men det var ikke mye de kunne utrette med et besøk hvert tredje eller annet år. Men til tross for den begrensede muligheten de hadde for å innsisere barnevernsinstitusjonene, fikk deres virksomhet konsekvenser, og de kunne komme til å avdekke uakseptable til-

stander ved enkelte institusjoner (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 133).

Som en følge av barnevernsinspektør Nellsens virksomhet ble det ved en inspeksjon høsten 1946 avdekket store mangler og til dels grov mishandling av 36 små barn ved et privat barnehjem i Bærum. Styreren ble fratatt godkjenning som hun hadde fått av hjemmets tilsynslege, som mente at alt var bra (se også avsnitt 7.8 om tilsynslegens rolle). I tilsynsrapporten fra Nellie Nilsen heter det: "Jeg hadde ikke ventet å finne slike tilstander på en barneheim i Norge i dag. Alle barna virker tilbakestående. Noen av barna kan være født med lav intelligens, men med det stell barna har fått her hvor ingen har hatt tid til å ta seg av dem og hvor de ikke har hatt noen lekemuligheter, er det sannsynlig at dette tilbakestående utviklingsrinn for flere barns vedkommende er ervervet og ikke medfødt" (Ra: Sos.dep. 3. ktr. B, eske 215).

I 1948 skrev Ella Esp et PM om sine erfaringer fra tilsynsarbeidet. Her pekte hun på at når personalet flytter fra sted til sted, skaper det vanskeligheter for barna. Barna blir opprevet og "slemme" ved at personalet skifter, men først og fremst ved at styreren skifter. Personalet må derfor få bedre boforhold. De bør ha hvert sitt rom. På den tiden da Esp skrev dette, var barnehjemmene også personalets hjem. Hun skriver videre at personalet bør få bedre lønn, og at pensjonsforholdene må bedres. Det er ikke bare styrere som flytter og skaper vanskeligheter for barna. Det å flytte barn bør unngås så langt som mulig. Det er meget trist å se hvor ødelagt barna kan bli av å bli flyttet, skriver hun. Et annet forhold hun peker på, er de mange feilplasseringene, for mangelen på spesialinstitusjoner har ført til at barn med tilpasningsvansker blir plassert i vanlige barnehjem, evneveike barn likeså. At barna er evneveike, mener hun kan ha med manglende stimulans å gjøre. Alle som trenger spesialbehandling, bør få det og ikke ødelegge forholdene i vanlige barnehjem. Videre peker hun på at et barnehjem skal være et hjem og ikke en anstalt. Anstaltpreget forsterkes dersom reglementet spikres opp i oppholdsrommene. Barna skal også oppmuntres til å ha kontakt med foreldrene sine. Mange hjem har motsatt seg den kontakten. Det er altså flere og ulike forhold som fører til at barnehjemmene ikke blir det hjemmet de er ment å skulle være, ifølge barnevernsinspektørene. For det første har det med dårlig økonomi å gjøre. Dårlig økonomi går ut over både barn og voksne. Men det kan også ha å gjøre med en holdning hos styreren og assistentene som fører til at barna blir isolert fra foreldrene sine og at anstaltpreget ved hjemmet blir

framhevet (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 260).

Som det framgår av PM-et, hadde inspektørene et våkent øye for mangler og mislighold i institusjonene. Den aktiviteten de to nye inspektørene utviste, førte til at flere institusjoner ble nedlagt. De fikk blant annet lagt ned Skien guttehem. I 1949 var det en skandale ved dette guttehemmet – den såkalte prylehistorien (Young 2004). En barnehjemsgutt fortalte sin far at han var blitt prylt. Faren gikk til lensmannen. Slik kom saken offentligheten for øret. Inspektøren sier det var et trist syn som møtte henne. Det var så trist og sørgelig å se barnehjemsbestyreren. Det var synd på ham. Han var så utslitt. Det ble skrevet en rapport om forholdene, men da Sosialdepartementets barnevernkontor flyttet fra Viktoria terrasse, ble tilsynsrapportene brent for å skåne bestyreren. Barnehjemmet var jo allerede nedlagt. De brente også store deler av resten av arkivet, slik at kildesituasjonen når det gjelder barnevernsinspektørenes arbeid, er nokså ufullstendig (Gerd Hagen, personlig meddelelse).

Inspektørenes tilstandsrapport ved inngangen til 1950-årene lot liten tvil tilbake: Tilsynet utover i landet med barn i privat pleie eller i barnehjem var "meget mangelfullt og lite tilfredsstillende. Dette forhold kan ikke fortsette." Et lyspunkt var det imidlertid at tilsynet i de større byene fungerte bedre.

7.6 Fylkesmannens rolle i tilsynet og barnevernssekretærenes funksjon

I barnevernloven av 1953 står det at Sosialdepartementet skulle utarbeide en instruks for fylkesmannens tilsynsansvar. Ut fra instruksjonen skulle fylkesmannen føre tilsyn med at barnevernsarbeidet i kommunene ble utført i samsvar med barnevernloven. Han skulle også medvirke til å styrke barnevernet i fylket. Fylkesmannen skulle ha oversikt over behovet for barnevernsinstitusjoner i fylket, bistå med opplysninger, råd og rettleiding i barnevernsspørsmål, og søke å fremme samarbeidet mellom de enkelte barnevernsnemnder i fylket og mellom disse og andre myndigheter. Han skulle holde overtilsyn med at barnevernsnemndene ga barn som kom inn under barnevernloven, den hjelp de hadde behov for. Han skulle holde seg underrettet om barn i fosterhjem og barnehjem, og om tilsynsførerens virksomhet, og sørge for at nemndene ga barna forsvarlig ettervern. Fylkesmannen skulle bistå nemndene i spørsmål angående plassering i fosterhjem og barnehjem, og

også bistå med riktigere plassering av barnet dersom han kom over et tilfelle der plasseringen av barnet var uheldig. Han skulle føre overtilsyn med at alle barnevernsinstitusjoner i fylket ble drevet i samsvar med lov og forskrifter, og at hver institusjon og styrer var godkjent, slik barnevernloven påla. For å kunne ivareta tilsynet burde han avlegge både nemnder og institusjoner besøk så ofte som ønskelig. Instruksen fastsatte at institusjonene burde besøkes minst en gang i året. Det skulle i tillegg føres tilsyn med at nemndenes bøker, kartotek og arkiv var i samsvar med forskriftene, og at de fastsatte skjemaer ble brukt. Hvert år innen utgangen av februar måned skulle fylkesmannen sende departementet en rapport om barnevernets stilling i fylket og om sin virksomhet på barnvernets område. Han skulle også ellers holde departementet underrettet om barnevernsspørsmål av særlig interesse og viktighet. Tilsyn med barnehjemmene var bare en liten del av fylkesmannens arbeidsansvar med barnvernet. Barneinstitusjonene innenfor hans ansvarsområde omfattet både barnehjem, barnehager, parkantevirksomheter, sommerpensjonater og andre institusjoner.

Til å utføre tilsynsarbeidet skulle det ansettes en barnevernssekretær i hvert fylke. Flere barnevernssekretærstillinger ble opprettet i 1955. Opprettelsen av disse stillingene førte til at barnevernsnemndene fungerte bedre enn vergerådene hadde gjort. At fylkesmannen fikk ansvaret for tilsynet, førte også til at barnevernet fikk en høyere status, og det hjalp sekretærene i deres arbeid. I praksis erstattet barnevernssekretærene barnevernsinspektørene da to av dem etter hvert ble tildelt andre oppgaver. Instruks for fylkesmannen og barnevernssekretæren var klar i 1957. Tanken var at barnevernssekretærene var bedre rustet enn inspektørene til å utføre tilsynsarbeidet, ved at de stod kommunene kulturelt og geografisk nærmere. Det var meningen at hvert fylke skulle ha en slik tjenestemann. Men det tok lang tid før alle fylkene fikk barnevernssekretærer. I noen fylker viste det seg at fylkesmennene var sterkt imot opprettelsen av slike stillinger. På statsbudsjettet for 1958–59 ble det for eksempel bevilget penger til en ny stilling som barnevernssekretær ved fylkesmannen i Nord-Trøndelag. Han var ikke interessert. Finnmark fikk stillingen i stedet. Så sent som i 1961 var Aust-Agder, Østfold og Nord-Trøndelag uten barnevernssekretærer. Da det ble bevilget en ny stilling over statsbudsjettet for 1961, foreslo Thora Lund at Aust-Agder skulle få denne, da "dept. har hatt dårlig kontakt med dette fylke", mens man hadde god kontakt med de to andre fylkene (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 257,

mappe oppretting av stillinger som barnevernssekretær 1957–61). Over budsjettet for 1962 fikk Nord-Trøndelag bevilget midler til opprettelse av en slik stilling, Østfold fikk midler på budsjettet for 1963. Bakgrunnen for denne prioriteringen var at det var vanskeligere med faglig hjelp i Nord-Trøndelag (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 258). Det var barnevernsinspektørene som hadde kontakt med fylkene og så hvilket behov de hadde. I hvilken rekkefølge fylkene fikk bevilget penger til barnevernssekretærstillingene, var avhengig av hvor god kontakt barnevernsinspektørene hadde med de ulike fylkene. I lang tid var flere stillinger som barnevernssekretær ubesatt.

I de fleste tilfeller var det barnevernssekretæren som utførte tilsynsoppgavene i fylkesmannens navn. Barnevernssekretæren ble ansatt av Justisdepartementet etter innstilling fra fylkesmannen og Sosialdepartementet. Søkere til stillinger som barnevernssekretær måtte ha administrativ erfaring, spesialutdanning i barnevernsarbeid, psykologisk innsikt og praksis i arbeid med barn. De måtte eventuelt også forplikte seg til å gå et spesielt kurs for barnevernssekretærer.

Barnevernssekretæren skulle utføre det daglige arbeidet med barnevernssakene og "bistå fylkesmennene i deres tilsyn med barnevernsvirksomheten" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 257, kopi av stillingsannonse i Norsk Lysingsblad nr. 97, 26. april 1956). Selv om barnevernssekretærens instruks var klar, var det opp til fylkesmannen å bestemme hvordan barnevernssekretærene skulle utføre jobben sin. Dette førte til at barnevernssekretærene hadde ulike frihetsgrader til å utføre den oppgaven de var pålagt. Barnevernssekretæren var således forpliktet til å utføre annet arbeid dersom fylkesmannen bestemte dette. Barnevernssekretæren kunne bl.a. pålegges å bistå med det praktiske tilsynsarbeidet i tilstøtende fylker der det ikke var noen barnevernssekretær. Barnevernssekretæren måtte også finne seg i at stillingen kunne bli flyttet til en annen fylkeskommune dersom dette viste seg å være hensiktsmessig. Det daglige arbeidet kunne delegeres fra fylkesmannen til en annen funksjonær inntil barnevernssekretær ble ansatt.

Barnevernssekretærenes arbeidsområde var stort og omfattende. De hadde en rekke oppgaver. Sekretærene skulle bistå nemndene med råd og veiledning, også i forbindelse med plassering av barna. De skulle besøke barnehjem og fosterhjem, og avlegge nemndene besøk. Barnevernssekretærene skulle ha konferanser med formenn i barnevernsnemndene og andre nemndsmedlemmer. De skulle gå igjennom arkiver og protokoller, infor-

mere om lovverket og om endringer i dette, informere om hva nemndenes arbeid gikk ut på, og opplyse allmennheten om barnevernet. Av andre oppgaver de kunne bli tillagt, kan nevnes leder av fylkets fosterhjemssentral, adopsjonsformidling, å ta avgjørelser i saker etter ekteskapsloven § 1 om inngåelse av ekteskap under lovlig alder og i saker angående barnebidrag og samværsrett. Bare en liten del av det arbeidet de utførte, gikk ut på å ha tilsyn med og besøke barnehjem og de barna som var plassert der av barnevernet. I Telemark hadde Gerd Hagen for eksempel tilsyn med barn plassert i ulike fosterhjem i 28 kommuner foruten at hun hadde tilsynet med 6 barnehjem.

Fylkesmennene var pålagt å sende inn tilsynsrapporter hvert år. Som det framgår av oversikten nedenfor, var det flere fylker som ikke sendte inn de årlige rapportene.

I 1959 sendte departementet ut et rundskriv til fylkesmennene som skulle minne dem på innlevering av tilsynsrapporter. De ber om at "det i rapporten bl.a. blir gitt opplysninger om i hvilken utstrekning barnevernsinstitusjonene har vært besøkt fra fylkeskontorene (av barnevernssekretæren) og om resultatene av disse besøk" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 254, Rundskriv til fylkesmennene, kladd, 17. februar 1959). Bakgrunnen for dette skrevet var at det "synes å være lite inspeksjon fra barnevernssekretærene i institusjonene" (ibid.).

Fylkesmennenes rapporter varierte både i form og innhold. Det var ikke alltid det ble levert rapporter, og mange ble levert for sent. Rapportenes omfang synes ikke å henge sammen med hvor mange barnehjem det er i et fylke, eller hvor mange besøk som ble foretatt. For eksempel er rapportene fra Aust-Agder på tre linjer, mens rapportene fra Telemark gjennomgående er fyldige og informative. Grunnen til at noen av rapportene er mangelfulle, kan variere: "Ikkje alt kan koma med i ein offisiell rapport, så mykje er gjort i det stille" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 254, Sogn og Fjordane 1958). Tidvis er det også flere fylker som ikke har hatt barnevernssekretær. Dette har resultert både i mangel på tilsyn og tilsynsrapporter. Gerd Hagen sa i et intervju med utvalget at troen på at en kan avsløre overgrep og omsorgssvikt gjennom tilsyn, er overdrevet. Når vi leser tilsynsrapportene, er det få, om noen, rapporter om slike forhold. Ella Espes PM var mer nærgående i sin generelle beskrivelse av tilstanden ved barnehjemmene enn barnevernssekretærene var når de rapporterte fra det enkelte hjem. I 1972 skriver barnevernssekretæren i Østfold at hun store deler av året har vært beskjeftiget med andre saksområder, og "ikke kunnet utføre tilsyn

ved nemndenes kontorer eller ved de forskjellige barnevernsinstitusjoner" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 256).

En av grunnene til at tilsynet ikke fungerte som det skulle, kan være at besøkene ved barnehjemmene "dels har vært meldt på forhånd, dels ikke", slik det heter i fylkesmannsrapporten fra Buskerud i 1958 (ref.). Dette var et forhold som Gerd Hagen understreket, og som blir påpekt i flere av de personlige beretningene om oppvekst i barnehjem.

De problematiske forhold barnevernssekretærene rapporterer om når det gjelder barnehjem, kan stort sett knyttes til fire saksforhold:

- barnehjemmenes fysiske utforming
- økonomi
- personalproblemer
- plasseringsproblemer og overbelegg

Enkelte ganger kan vi lese om store problemer knyttet til spesifikke barnehjem, men også om rosverdige forhold. Ellers er kommentarene ofte meget generelle. Mange bemerkninger og store deler av rapportene handler om barnevernssekretærenes arbeid i sin alminnelighet.

7.6.1 Problemer knyttet til barnehjemmenes fysiske utforming

Når det gjelder kommentarer om den fysiske utformingen og den bygningsmessige standarden ved barnehjemmene, så fikk disse forholdene størst oppmerksomhet i slutten av 50-årene, for siden å avta. I 1957, da de første fylkesmannsrapportene kom, var det flere fylker som rapporterte om dårlig bygningsmessig standard. I fylkesmannsrapporten fra Oslo og Akershus fra 1957 står det at "de fleste barnehjemmene trenger utbedringer og fornyelser og har som rimelig er, hatt økende driftsutgifter siste år" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 254).

Buskerud 1957: Kun Modum barnehjem er nybygd etter krigen, de andre "holder til i gamle mur- eller trebygninger". En del modernisering og oppussing har funnet sted, men mye står igjen dersom "hjemmene skulle være fullt tidsmessige" (ibid.).

Telemark 1957: "Barnehjemmets bygning er forøvrig altfor stor og uhensiktsmessig til at barnehjemmet kan bli tilfredsstillende." Om et annet barnehjem skrives det at hjemmet er i dårlig forfatning, planer for ombygging er godkjent, men ikke satt i verk. "Barnehjemmet bør imidlertid ikke fortsette i den tilstand det nå er." (ibid.).

Troms 1957: Fru Schibsteds Minde var det ikke noe å utsette på. Konklusjonen var at hjemmet "drives på en tilfredsstillende måte". "Besøket var

uannmeldt og barna så friske ut og så ut til å få godt stell. Men: kjøkkenet burde bli modernisert, lekka-sje i taket over gangen må tettes." (ibid.).

1957 Møre og Romsdal: "Ved Sunnmøre barneheim er det minimalt med utstyr og det kunne være ønskelig med litt ominnredning." (ibid.). Dette forholdet bedrer seg ikke nevneverdig. I 1960 bemerkes det om Sunnmøre barneheim at huset ser nymalt og bra utvendig, "men inne var det svært nedslitt og meget primitivt utstyrt. De få møblene som var der, var lite pene. Skal en sammenligne barnehjemmet med andre hjem på Sunnmøre, faller det helt utenfor rammen, da standarden over det hele er meget høy. Det må kunne gjøres en del her for å få det triveligere." (ibid.). Det bemerkes at barna ikke hadde leker.

Dårlig bygningsmessig standard og nedslitt bygningsmasse knyttes som regel opp mot dårlig økonomi. Derfor er det et paradoks når vi kan lese at Sunnmøre barnehjem etter krigen hadde god økonomi, ja så god økonomi at de kunne låne ut penger til andre virksomheter drevet av Indremisjonen (Verpe 2001: 61). I 1953 ble det sendt en søknad til Sosialdepartementet om driftstilskudd. Det ble avslått på grunn av god økonomi. Den gode økonomien skyldes til dels at barnehjemmet ba om penger via aviser og ved direkte henvendelser blant annet til sognerådet. Ved barnevernlovens innføring i 1953 ble det stilt større krav til kontroll med institusjonenes drift, og det ble slutt på å skrive i avisen for å be om penger. Det er å anta at det førte til dårligere økonomi, noe som førte til kommentaren om det minimale utstyret, men det kan også være måten en forvaltet ressursene på, og uttrykk for en ideologi som gikk ut på ekstrem nøkternhet og at en skal være takknemlig for det en får. Endrede syn på barn får barnevernssekretærene til å etterspørre leker, mens det tidligere var snakk om å dekke barnas primære behov for mat og klær.

På slutten av 1960-tallet blir kommentarer om den bygningsmessige standarden ved institusjonene mer sparsomme, men vi finner spredte anmerkninger helt fram til slutten av 70-tallet. Da går kommentarene som regel ut på at det er et uhen-siktsmessig forhold mellom bygningens størrelse og antall barn. Bygningene er ofte for store i forhold til det antall barn som bor på hjemmet. Mange barnehjem var bygget i en tid da antall barn i hvert enkelt hjem kunne være 30-40. På 60-tallet ble antallet anbefalt redusert til maksimum 15 barn.

7.6.2 Økonomiske problemer

Etter krigen ble flere barnehjem lagt ned på grunn av dårlig økonomi, sier Gerd Hagen i et intervju

med utvalget. Med dårlig økonomi følger dårlig bemanning og dårlig stell. Dårlig stell kan utlegges som redusert omsorg. En skulle derfor kunne ha ventet at rapportene kommenterte den økonomiske situasjonen ved hjemmene i større grad enn det ble gjort. En grunn kan være at de barnehjemmene som var dårligst økonomisk stilt, allerede var lagt ned, men det kan også skyldes at kontrollen med økonomien ble bedre. Barnehjemmene ble etter hvert stilt mer likt etter hvert som inntektene kom som statstilskudd etter søknad. Dette tilskuddet gikk stort sett til oppussing og til leker. Barnehjemmene fikk også bidrag fra kommunene. Det kunne tyde på at hjemmene ble sikret økonomisk. Men det viser seg at kommunebidraget er et tveegget sverd. For kommunenes bidrag står i forhold til antall barn ved de ulike institusjonene. Når institusjonene får pålegg om å redusere barneantallet, så reduseres også de kommunale bidragene, noe som vanskeliggjør den økonomiske situasjonen ved noen hjem. Det skrives i rapporten fra Nordland i 1967 om Narvik menighets barnehjem: Hjemmet hadde noen økonomiske vanskeligheter på grunn av det lave belegget.

Ellers rapporteres det fra Buskerud og Telemark helt opp til 1969 at barnehjem er nedlagt på grunn av dårlig økonomi. Den dårlige økonomien har ført til at bygningene ikke kan holdes i forskriftsmessig stand (Telemark) for fortsatt drift. I Møre og Romsdal klages det over dårlig økonomi både i 1958, 1962 og 1969 ved flere institusjoner, men det fører ikke til nedleggelse. I Finnmark skriver barnevernssekretæren i sin rapport for 1960 at den dårlige økonomien fører til at de ikke kan ansette en barnepleierske til, "bestyrerinnen mener at de ikke kan forsvare det økonomisk".

I 1980 overtok fylkene det økonomiske ansvaret for planlegging og drift av barne- og ungdomshjem og mødrethjem. Bakgrunnen for lovendringen var bl.a. at en slik endring ville gi barne- og ungdomshjemmene og mødrethjemmene bedre økonomi. Grunnen til at den økonomiske situasjonen forverret seg mot slutten av 60-tallet, var at det ble mer bruk av fosterhjem og forebyggende tiltak, og at oppholdstiden for barn i barnehjem ble betydelig redusert. Dette hadde konsekvenser for barnehjemmenes inntjening, da pengene fulgte barna.

7.6.3 Personalproblemer

Dårlig økonomi har ulike følger. Det fører, som Gerd Hagen sier, til redusert og utilstrekkelig bemanning, til manglende bygningsmessig vedlikehold og til nedleggelse av institusjoner. I enkelte

tilfeller klages det over de trange tider uten at konsekvensene av dette nevnes.

Mange rapporter handler om personalsituasjonen, og det er tre forhold det refereres til. Det er for lite hjelp, for dårlig utdannet hjelp – det gjelder både styrere og assistenter – og for ustabil hjelp. At mange av barnevernssekretærene hadde bemerkninger om den dårlige bemanningssituasjonen, at det var knapt med hjelp, kan ha minst to mulige forklaringer. Den ene er at barnehjemmene ikke har råd til å tilsette folk, slik de ga uttrykk for i Finnmark. Det andre forholdet dreier seg om problemer med å få tak i kvalifisert hjelp. Ofte kommer beklagelsen bare som et generelt utsagn som verken er knyttet til årsak eller til et bestemt barnehjem, som når rapporten fra Buskerud i 1957 lyder: Om personalet ellers "må det sies at det er knapt med hjelp de fleste steder". Det barnevernssekretærene i særlig grad bemerker, er vanskeligheter med å skaffe utdannet personale. Det er en vedvarende klage som strekker seg langt inn på 60-tallet. Når institusjonen er uten utdannet styrer, kan det bli mange vanskeligheter med driften, og konsekvensen kan bli at hjemmet må legges ned. Det heter i rapporten fra Telemark i 1968: "Hvite Bånd er et nytt og moderne hjem. I 1967/68 var institusjonen uten utdannet styrer, og det ble mange vansker med hensyn til driften av hjemmet. Styret fant det derfor nødvendig å innstille driften av hjemmet. Det har vært stengt siden 30/6-68." At et hjem ble stengt, behøver ikke bety at driften der var dårligere enn andre steder, men kan bero på et aktivt og årvåkent styre som tok affære når ting ikke var som de skulle være etter regelverket.

Enkelte hjem ble ikke nedlagt selv om personalsituasjonen til tider kunne være uholdbar. I rapporten fra barnevernssekretæren i 1964 om forholdene ved Metodistkirkens barnehjem på Finnsnes i Troms heter det: "Det er fortsatt vanskelig å skaffe betjening. Undertiden har bestyrerinnen vært alene, bare med hjelp av et par helt unge piker. Under bestyrerinnens fravær, ferier o.l. har situasjonen som oftest vært uholdbar." Det er særlig fra de nordligste fylkene at deler av personalet består av svært unge piker. I Finnmark i 1960 klages det over at bestyrerinnen har ikke "funnet høve" til å ta departementets barnevernskurs, og "betjeningen forøvrig er unge og litt ansvarsløse piker".

Vanskelighetene med å få tilsatt styrer med godkjent utdanning går som en rød tråd gjennom fylkesmannsrapportene. I rapporten fra Vestfold 1965 heter det: "For å få personale til barnehjemmene ser det ut som det stadig må dispenseres fra de krav departementet stiller for godkjenning. En

håper derfor at det snart må bli aktuelt med et suppleringskurs for dem som allerede er tilsatt, og på lengre sikt må det vel arbeides henimot å bedre lønns- og personalforholdene for disse viktige stillinger i samfundet".

Betegnelsen "personalvansker", som brukes enkelte ganger, kan dekke over ulike forhold som vansker med rekruttering, men det kan også dreie seg om samarbeidsvansker eller andre forhold som er direkte knyttet til en enkelt person uten at det nevnes. Når personalvanskene blir store, kan det føre til at institusjonen legges ned. Det rapporteres fra Oslo og Akershus i 1961: Elstad barnehjem ble i løpet av 1961 nedlagt på grunn av "personalvansker gjennom lengre tid". Barna ble plassert i fosterhjem. Personalvansker dreier seg også om stabiliteten av personalet ved den enkelte institusjon. Hyppige utskiftninger skaper problemer både for store og små. Kun enkelte ganger rettes oppmerksomheten mot hvilke følger og konsekvenser personalproblemene har for barna. "Det ustabile forholdet med styrere er uheldig for barna [...] noen har opplevd mer eller mindre å knytte seg til tre forskjellige mennesketyper som styrere ved hjemmet," heter det i rapporten fra Buskerud i 1967. Fra Troms 1964 skrives det: "Noe uheldig med hyppig skifte av personale, både styrer og assistent skiftet ut i løpet av året. Det virker opprivende på barna og de voksne."

7.6.4 Plasseringsproblemer

Om personalproblemene var store, er de manglende plasseringsmulighetene for barn med tilpasningsvansker et enda større problem, skal vi tro tilsynsrapportene. Det førte til at barn med tilpasningsvansker kom på barnehjem, med alt dette måtte innebære av problemer for personalet, som ikke var utdannet til å takle slike barn, for ikke å snakke om hvilke problemer det kunne skape for de andre barna. Men ikke alle rapporterer om like dramatiske forhold som det er ved Mandal barnehjem i 1958. Barnevernssekretæren besøkte barnehjemmet i august 1958, og bestyrerinnen ba da om bistand til å få legeundersøkt, eventuelt omplassert, et barn med store tilpasningsvansker som hadde pyromane tendenser.

I rapporten fra Telemark bemerker barnevernssekretæren både i 1960 og i 1961 at det er vanskelig å få anbrakt barn og ungdom med personlighetsvansker. "På den annen side er barnehjemmene i sin nåværende form ikke egnet til å ta imot slike." Dette kommer tydelig fram i rapporten fra Vestfold i 1966, der det står at det har blitt mer ro over barnehjemmet, og at forholdene kan

betegnes som "tilfredsstillende" etter at barnevernsinspektør Thora Lund hjalp med å plassere to jenter på et ungdomshjem og skaffet en gutt med tilpasningsvansker plass på et guttehem. Likeså rapporteres det om til dels grove feilplasseringer i Hedmark i 1961. Ved Ringsaker kommunale barnehjem er det 12 barn i alderen 3–15 år. To av barna "er noe evneveike og en er undersøkt av skolepsykolog og observert ved Hunn off. skole". Ett åndssvakt barn er flyttet i åndssvakehem. Ett barn "anmodes undersøkt av lege grunnet mistanke om lyte". Fire av 12 barn, det vil si 1/3 av barna ved dette hjemmet, antas feilpassert ifølge barnevernssekretæren. På Stange barnehjem er det en jente på 11 år som er sinke. Det søkes om opptak for henne ved spesialskole, heter det i fylkesmannsrapporten. I Finnmark rapporteres det om liknende tilstander i 1967. Fylket har fire barnehjem. "Kun ett av dem kan sies å ha hatt jevnt belegg av normale barn." De tre andre har hatt overskudd av barn med emosjonelle forstyrrelser og fysiske og mentale handikap. Et av barnehjemmene ble nedlagt i 1967. "Hjemmet hadde da et belegg på 9 barn hvorav 5 med avvik." Barna ble fordelt på fosterhjem, mens tre foreløpig er plassert i et annet barnehjem i påvente av plass i spesialskole. Det må en anta forverret situasjonen i det barnehjemmet de tre foreløpig ble plassert i. Det skrives videre at tre barnehjem i fylket er i overkant av hva behovet er, "men så lenge en er nødt å blande klientellet, som tilfellet er i dag, kan en vanskelig underkjenne et visst behov for de 3 eksisterende barnehjem". En kan lese seg til at det er en generell mening at det er uheldig å plassere barn med tilpasningsvansker og evneveike barn i vanlige barnehjem. Det er et ønske om i størst mulig grad å plassere disse barna i fosterhjem eller i spesialskoler. Dette går klart fram av rapporten fra Oslo og Akershus i 1967: "Det er et økende behov for fosterhjem for større barn, disse har ofte tilpasningsvansker, og det er stor mangel på institusjonsplasser for denne kategori av barn".

At plasseringsproblemene er store henger sammen med manglende institusjonsplasser noe som fører til at mange barn blir gjengangere i systemet.: "Antall behandlede saker blir atskillig større enn det som kommer fram av årsmeldingene, da de samme barn stadig går igjen i sakene til behandling" heter det i rapporten fra Buskerud i 1967. Det er mangel på adekvate fosterhjem og på institusjonsplasser både ved barne- og ungdomshjem og ved spesialskoler. For noen fører mangel på plasser til at de havner i varetektsfengsel, slik det rapporteres om fra Sør-Trøndelag.

7.6.5 En sammenligning mellom fylkesmannsrapportene fra Bergen og Hordaland og Bergensrapporten

I enkelte tilfeller har utvalget hatt en mulighet til å sammenholde fylkesmannsrapportene med andre rapporter og annet materiale. En slik sammenligning gir oss muligheter til å se hva som ligger bak enkelte antydninger om vanskeligheter i ulike institusjoner. At granskingsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Bergen har kommet med en rapport, gjør en slik sammenligning mulig, men det blir også muliggjort da fylkesmannsrapportene fra Bergen og Hordaland er ganske fyldige.

Fylkesmannsrapportene fra Bergen og Hordaland er ofte generelle i sin omtale av barnevernsinstitusjonene. Men det påpekes at svært mange av institusjonene har vanskeligheter med å skaffe betjening til de underordnede stillingene, og at ukvalifisert og stadig skiftende hjelp gjør arbeidet tungt og vanskelig. Videre pekes det i generelle vendinger på at det er vanskelig med plassering av barn. Særlig har det vært vanskeligheter med å få plassert ungdom over 13 år. Dette er vanskeligheter barnehjemmene har å stri med til langt utover på 60-tallet. Fylkesmannsrapportene fra Bergen og Hordaland skiller seg ikke i vesentlig grad fra andre fylkesmannsrapporter, bortsett fra ett forhold. Her nevnes det hvor mange besøk barnevernssekretæren har avlagt i barnehjemmene i løpet av et år. Når sekretæren nevner at hun har avlagt 22 besøk i de 8 barnehjemmene fylket rår over, er det langt mer enn andre barnevernssekretærer rapporterer om. Så hyppige og mange besøk kunne tyde på at barnevernssekretæren fikk godt innsyn i barnehjemmenes indre liv, og at det ville avspeile seg i rapportene, noe det ikke gjør. Det kunne også tyde på at forholdene var langt fra tilfredsstillende. Det er de jo heller ikke. Men det er de samme problemer som det blir pekt på, og som er et gjennomgangstema i rapportene fra de fleste fylkesmennene.

I et par tilfeller knyttes vanskelighetene til spesifikke barnehjem. I 1957 rapporteres det fra Jacob R. Olsens barnehjem at bestyrerinnen ble anmeldt for overtredelse av refselsesreglementet, og det ble foretatt en undersøkelse der også barnetall og arbeidsopplegg ble vurdert. Saken førte til at styret for barnehjemmet satte ned barnetallet. Da saken ble henlagt av politiet, besluttet styret å la barnehjemmet fortsette og anmodet bestyrerinnen om å trekke sin oppsigelse tilbake. Økonomien ved hjemmet er dårlig, slik at det er vanskelig å få kvalifisert hjelp. Svært mange av institusjonene har hatt vanskelig for å skaffe betjening til underordnede stillinger. Ukvalifisert hjelp og stadig skifte

gjør arbeidet tungt og vanskelig. I noen tilfeller skyldes dette at lønnen ved institusjonene har ligget under det som betales ved sykehusene, heter det. I 1966 heter det at ved J. R. Olsens barnehjem har det vært arbeidet med ombyggingsplaner, men dette har blitt forsinket da Bergen barnevernsnemnd ikke har vært helt sikre på hva de vil bruke hjemmet til. Det er lite egnet som barnehjem, da det er for stort, og barnetallet har blitt redusert. I 1968 stod barnehjemmet ferdig utbygd. I 1976 meldes det om bygningsmessig dårlig standard. Barnehjemmet ble nedlagt i 1980.

Hva sier så granskingsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Bergen om J.R. Olsens barnehjem? Det sier at arkivmaterialet er sparsomt, men de har intervjuet 13 barn som har vært på barnehjemmet i perioden 1954 til 1980. De fleste av barna som ble intervjuet, hadde vært ved hjemmet på 50-tallet og første del av 60-tallet, altså i den perioden da styren ble anmeldt for overtredelse av refselsesparagrafen. Ifølge Bergensrapporten sier en styrer som kom på 70-tallet, at bygningen var stor og institusjonspreget og bar preg av å være fattigslig. Det ser ut til at ombyggingen ikke har bedret forholdene i vesentlig grad. I begge rapportene klages det over at barneantallet er for høyt, men fylkesmannen synes å slå seg til ro med at tallet er blitt redusert. Noe var blitt gjort. Granskingsutvalgets informanter derimot synes barnetallet var for høyt selv etter at det ble redusert. Begge rapportene peker på vanskeligheter med bemanningssituasjonen, og begge bemerker at noen av problemene ligger i at lønnen ved barnehjemmet er dårligere enn det som blir betalt ved sykehusene.

I fylkesmannsrapportene leser vi at det er stor gjennomtrekk av personale. Dette knyttes til dårlig økonomi, men granskingsutvalget peker på en annen årsak, og det er styrerens måte å håndtere både barn og ansatte på. En kan undre seg over at slike forhold ikke kommer med i fylkesmannsrapporten, da en kan anta at dette må ha vært kjent på grunn av de hyppige besøkene som er avlagt i barnehjemmene av barnevernssekretæren. En grunn til at det ikke nevnes, kan være at det er forhold det er vanskelig å gjøre noe med. En løsning ville være å oppfordre problemskaperen til å fratre sin stilling. Hvor uvillig en var til å gå til et slikt skritt, viser refselsessaken som det er redegjort for ovenfor. Oppsigelse og fratredelse ville antakelig skape et akutt bemanningsproblem. Om styret var oppmerksomt på problemene, var det i mange tilfeller lite de kunne gjøre under de rådende forhold. Bestyrerinnen som ble anmeldt for overtredelse av refselsesparagrafen (vi får ikke vite hvem som anmeldte henne), ble værende på J. R. Olsens bar-

nehjem inntil 1964. I Granskingsutvalgets rapport refereres det til flere uttalelser og historier om forekomst av overgrep som alle er knyttet til den samme bestyrerinnen. Disse overgrepene skal ha forekommet til ut på 60-tallet, altså flere år etter at vedkommende ble anmeldt. Fylkesmannens rapport, henviser til de rent formelle sidene ved saken – at det foreligger en anmeldelse. De går ikke inn på grunnlaget for anmeldelsen. Rapportene synes heller ikke å følge opp barnehjemmet. På den annen side kan en kanskje anta at de mange besøk som foretas ved barnehjemmene i Bergen Hordaland, uten at det spesifiseres hvor mange besøk som er avlagt ved hvert barnehjem, kan knyttes til den kunnskap barnevernssekretæren satt inne med om forholdene, blant annet ved J.R. Olsens barnehjem, men uten at det har hatt virkning på styrerens atferd overfor barna. De forteller om overgrep helt til denne styreren sluttet.

Kofoedskolen ble etablert i 1962. I 1962 rapporterte barnevernssekretæren at skolen holdt til i bygninger som tidligere hadde tilhørt guttehjemmet Trygg, og at virksomheten raskt måtte legges om på grunn av dårlig økonomi. Vi får ikke vite hva denne omleggingen skulle gå ut på. Granskingsutvalget, som har intervjuet 5 ansatte og 7 ungdommer som har vært ved institusjonen, skriver i sin rapport at Kofoedskolen ikke var godkjent etter barnevernlovens bestemmelser da den ble tatt i bruk som barnevernsinstitusjon. Dette forholdet nevner ikke fylkesmannen. På ett punkt synes fylkesmannsrapportene å være mer negative i sin vurdering av Kofoedskolen enn Granskingsutvalget. I 1967 heter det at det har vært plasseringsproblemer. "Dette har gjort at institusjonen Kofoedskolen i perioden har hatt gutter boende som burde vært plassert i spesialskole og verneskole, og som har skapt store problem i Kofoedskolen." Når det er plasseringsproblemer som skaper store vansker, er det forholdet mellom guttene det siktes til. Granskingsutvalget legger til grunn av forholdet mellom guttene ikke har vært spesielt dårlig, eller at det har vært alvorlige tilfeller av vold eller mobbing, selv om det har vært tendenser til et litt tøft miljø og kanskje en gjensidig opplæring i kriminell atferd. Det er mulig det er dette forholdet fylkesmannsrapporten refererer til. At der blir lagt så stor vekt på plasseringsproblemene fra fylkesmannens side, og de konsekvenser de har, kan bunne i at det direkte berørte de arbeidsoppgavene som barnevernssekretæren var pålagt.

Som vi ser, er det forbindelser mellom hva Granskingsutvalget rapporterer, og fylkesmannsrapportene. Granskingsutvalgets rapport kaster lys over og gir oss innsikt i noen av de forhold som

barnevernssekretærene skriver om som problematiske.

7.6.6 Et enkelt hjem

Rapportene fra Østfold fylke er stort sett fyldige og gode. Det blir gjort rede for antall barnehjem, daghjem, fritidshjem og barnehager. Det heter at når det gjelder barnehjemmene, er inntrykket at de holder en god, til dels meget god, standard. Dette skrives både i 1959, 1962 og 1966. At rapportene er fyldige, gjør det mulig å følge utviklingen av enkelte barnehjem over tid. Fylkesmannen rapporterer om få problemer, men det er ett hjem som skiller seg ut: Tune barnehjem. 19. desember 1958 fikk fylkesmannen et brev fra departementet om at Tune barnehjem ikke var formelt godkjent, "da det var en del forhold i forbindelse med hjemmet og driften som burde drøftes nærmere før spørsmålet om godkjenning kunne bli avgjort". I begynnelsen av 1959 hadde fylkesmannen konferanser med representanter for Tune kommune, og det ble foretatt befarings ved hjemmet med henblikk på de forholdene departementet hadde pekt på. Rapport fra fylkesmannen til departementet ble sendt departementet 31. mars 1959. I brev av 7. juli 1959 antar departementet "at saken foreløpig kan stilles i bero". Så hører vi ikke mer om Tune før i 1966. Det er fremdeles problemer ifølge barnevernssekretæren. Hun skriver: "Som departementet vil være kjent med har det vært visse problemer ved Tune barnehjem i forbindelse med et par av betjeningens holdning til barna og også i forbindelse med arbeids- og spisetider." I 1967 kan vi lese at den mangeårige bestyrerinnen ved Tune barnehjem sluttet sommeren 1967, etter at det en tid hadde vært en del uro ved barnehjemmet. De har problemer med å få tilsatt ny styrer, men etter et år blir bestyrerinnen ved Sarpsborg kommunale barnehjem tilsatt.

Et utvalg utarbeidet en plan for barnehjemmet. De foreslo at hjemmet skulle bygges om til to mindre familiehjem. Tune familiehjem ble tatt i bruk våren 1969. Det avløste det gamle barnehjemmet, der verken bygninger eller beliggenhet var hensiktsmessig. Slik endte historien om Tune barnehjem. Det tok ti år før problemene ble løst. Det antydes i rapportene at vanskelighetene bunnet i personalproblemer og var knyttet til spesifikke personer. Til tross for en del forsiktige antydninger i rapportene om problematiske styrere var de fleste engasjerte og oppofrende mennesker som viet hele sitt liv til barna på barnehjemmene og som det er all grunn til å ha respekt for, uttaler flere som har arbeidet i denne sektoren. Men enkelte ganger

gikk det galt uten at en så seg i stand til å gjøre noe med det, og uten egentlig å vite hvor store problemene var, og hvilken belastning det var for det enkelte barn og for andre ansatte.

7.6.7 De gode hjem

Men ikke hele tiden og ikke overalt, rapporterer sekretærene tilbake om begredelige tilstander. Noen steder og til noen tider kommer det lyse budskap. Det kan være på sin plass å gjengi noe av det positive det legges vekt på. Flere barnehjem har kontakt med tidligere barnehjemsbarn, særlig der hjemmet har hatt et sommersted, slik noen hjem hadde.

- Erik Børresens barnehjem i Drammen kommune: "Barnehjemmet har stadig kontakt med flere av sine tidligere barn, ikke minst ved hjemmets landsted. Enkelte kommer med sin egen lille familie, og barnehjemmets store familie blir stadig større."
- Hagen barnehjem i Hedmark 1961: "Dessuten gir hjemmet i utstrakt grad opphold i ferier og høytider for barn som har vokst opp der, men som nå er voksne og er myndige. Den mulighet som hjemmet makter å gi sine barn, har meget stor verdi."
- Fra Solgløtt barnehjem i Drammen rapporteres det at de har liten plass, men prøver alltid å ta imot en eller to av sine tidligere gutter som er til sjøs og som regner Solgløtt som sitt hjem.
- Symra barnehjem i Møre og Romsdal i 1960: "Heimene ga inntrykk av harmoni og orden. Barnas rom virket personlige, og barna var høflige og tonene god mellom alle".
- Kristiansund barneheim: "Jeg satt lenge og snakket med bestyrerinnen her. Det var i kveldingen og like før sankthans, så de fleste barna var ute. Men etter hvert som de kom inn igjen, var de innom bestyrerinnen og pratet litt og så godnatt. Jeg hadde inntrykk av at det var de fleste som gjorde det. Huset var pent og velstelt." Sekretæren skriver at barna var høflige, og det var en positiv tone mellom dem. Dette er et av de meget få stedene i fylkemennsrapportene der forholdet mellom barna i barnehjemmene blir kommentert.

7.7 Tilsynsordningen med skolehjemmene/spesialskolene

Diskusjonen om tilsynsnemnder for skolehjemmene har en lang forhistorie. Etter vergerådsloven av 1896 paragraf 31 skulle alle elevene ved (de stat-

lige) skolehjemmene ha jevnlig tilsyn av prest og lege. Det overordnede tilsyn skulle føres av Kirke- og undervisningsdepartementet. Dersom hjemmet var privat eller kommunalt, skulle tilsynet fastslås i planen for skolehjemmet.

Skuleheimsnemnda av 1939 brakte spørsmålet om tilsyn igjen på bane etter at det hadde vært diskutert både i 1908 og 1910. Ifølge forslaget fra skuleheimsnemnda skulle det opprettes tre tilsynsnemnder for statsskolehjemmene. For de private og kommunale skolehjemmene skulle styrene (direksjonene) fungere som slikt tilsyn, en oppgave de allerede hadde. "Nemndene skulde ikke ha administrativ myndighet, men deres oppgave skulde være å hjelpe skoleheimene med råd og veiledning, ha rett til inspeksjon og til å uttale seg om forholdene og til å komme med forslag." Utvalet for skuleheimssaker, som ble opprettet i 1946, viste til tilrådingen fra skuleheimsnemnda fra 1939, da de kom med sin innstilling om tilsynsnemnder i 1947. Men det ble ikke fart i saken før i 1949.

I 1949 sendte statsråd Lars Moen, tidligere formann i skuleheimsnemnda av 1939, og daværende kirke- og undervisningsminister, ut et brev om regler for tilsynsnemnder ved skoleheimene. Her står det at nemndene skal bestå av tre medlemmer som oppnevnes for tre år ad gangen. Samme medlem kan oppnevnes på nytt, og nemnden velger selv sin formann. Nemnden skal føre tilsyn med "skoleheimens internat, med kosthold og hygiene ved skoleheimen og med elevenes forpleining og behandling i det hele" (§ 2). Mulige mangler skal man forsøke å rette på i samarbeid med skolehjemmets styrer og tilsynslege. "Blir manglene ikke rettet på den måten, sendes innberetning til direktoratet for skoleheimene" (§ 2). Nemnden skal undersøke alle klager de mottar om internatet, personalet, stellet, forpleiningen og behandlingen av elevene. Dersom det kommer fram at det er hold i klagen, skal dette forsøkes rettet på etter samme prosedyre som i § 2. Nemnden skal møte i skolehjemmet enten samlet eller ved enkelte medlemmer så ofte de mener det er nødvendig, men minst en gang annenhver måned. "Den skal møte uten å varsle på forhånd" (§ 4). Det skal føres møtebok for hvert møte, den skal skrives av medlemmene og oppbevares på skolehjemmet på styrerens kontor. Medlemmene får 100, – per år for arbeidet samt dekning til reiser og utlegg i forbindelse med tilsynet (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, eske 49, Brev med jnr. 1195 fra KUD ved Lars Moen, Oslo 3. mai 1949).

Det heter videre at de personer som skal være med i tilsynsnemndene, bør ha særlig interesse for skoleheimsarbeidet, og forutsetninger for sin opp-

gave. "Pedagogisk innsikt må være representert ved skolefolk og kanskje vil det være praktisk å ha med kyndighet av yrkesmessig art og med innsikt i faglig (håndverkmessig) opplæring." Oppnevning bør foretas av departementet etter forslag fra Direktoratet for skolehjemmene (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, Kopibok 1 1949, jnr. nr. 742, 21. april 1949). Det understrekes også at det er naturlig at tilsynsnemndene består av medlemmer som bor i nærheten av skolehjemmene.

Byråsjef Algot Wickberg skrev til Kgl. Socialstyrelsen i Stockholm i 1949 om tilsynsnemnder for skoleheimene. "I Norge har Direktoratet for skoleheimene den overordnede ledelse og kontroll av disse. En har nu under overveielse å opprette lokale tilsynsnemnder for det enkelte eller flere skoleheimer, en tanke som flere ganger tidligere har vært fremme. Tilsynsnemnden skulle bistå skoleheimslederen i dennes oppgave med å skape de beste resultater av arbeidet, inispisere skoleheimene og påse at arbeidet utføres etter gjeldende instruksjer bl.a. m.h.t. orden, hygiene og andre indre forhold. I vårt vidstrakte land er dette en oppgave som av praktiske grunner kan ivaretas av lokalt tilsyn" (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, Kopibok 1 1949, jnr. 676, 8. april 1949).

Kirke- og undervisningsdepartementet bestemte i 1949 at det skulle oppnevnes tilsynsnemnder ved statens skoleheimer. I mai samme år ble frk. Ragna Hagen, fru Åse Gruda Skard og fru Bergljot Q. Werenskiold oppnevnt som tilsynsnemnd for Bærum skolehjem. Det ble samtidig fremmet forslag til tilsynsnemnder for Toten, Trogstad, Leira, Åsgård og Bastøy (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, Kopibok 1 1949, jnr. 961, 24. mai 1949). Det ble ikke tatt standpunkt til hva som skulle gjelde ved de private og kommunale skolehjemmene Ulvsnesøy, Vaak, Buskerud og Lindøy, men styret ble bedt om å uttale seg, og "om styret i henhold til reglene for tilsynsnemndene vil oppneven 3 av sine medlemmer til en slik nemnd. Det er departementets forutsetning at det skal være minst en kvinne i tilsynsnemnda" (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, Kopibok 1 1949, jnr. 951, 21. mai 1949).

Det tok ikke lang tid før enkelte av tilsynsnemndene var i virksomhet og kom med sine rapporter og kritikker. I et referat fra møtet i tilsynsnemnden for Bærum skolehjem 5. mai 1949 ble det framsatt krav om ny sovebygning. Tilsynsnemnden mener at den form for låsing [elevene ble låst inne på rommene om natta] og den dårlige muligheten for privatliv var "sjenerende". De ønsker at ordningen skal legges om og forenkles. "Nemnda er enig i det forbudet mot å bruke den såkalte 'Cellen' som sko-

lehjemsdirektøren har nedlagt.” Riksarkitekten skal innbys til møte for å se på bygningene på Bærum.

Fra neste møte i juni 1949 heter det at riksarkitekten og skolehjemsdirektøren er med på møtet. Det kommenteres at flere bygninger er i dårlig stand, og at de også blir dårlig utnyttet.

”Sovebygningene var som forrige gang. Vi ber igjen om at elektrisk kontroll blir lagt inn i 1ste etasje så slåene kan settes ut av bruk. Vi ber om at kikkhullene i dørene må dekkes over så elevene kunne føle seg mer ’privat’. Ved besøket i særavdelingen: ”Elevene var i hagen, lett og praktisk klædd i soldrakter, solbrente og brune.” ”Ved måltidet slo det oss at en her har en altfor stor gruppe barn sammen med en gang. Det ville være en fordel om gruppa kunne deles, f.eks. med en gruppe nede i de såkalte ’besøksrum’ eller på annen vis. I mindre grupper vil det også være naturlig å la elevene få snakke mer med hverandre uten at dette skulle føre til overdreven uro. Det virket heller ikke bra at vi og lærerpersonalet fikk annen mat enn elevene. Det skulle være en selvfølge at alle som spiser ved samme bord, også får samme mat.”

”Ifølge frk. Alm (bestyrerinnen) er ’cellen’ ikke brukt siden sist, men hun hevder at det vil være vanskelig å unngå helt å bruke den da noen av elevene er overmåte vanskelige. Dette understreker det inntrykk man ellers også får, at her på skoleheimene er elever som ikke hører heime her, og det må være en hovedoppgave å finne frem til differensiering av elevmaterialet slik at en får anbrakt i andre institusjoner de elever som ikke hører til her.” (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, eske 49)

Fra møtet i tilsynsnemnden i april 1951 rapporteres det at tilsynsnemnden gikk igjennom alle bygningene, konfererte med overlege dr. Haugen og cand. psych. Bronj og noen funksjonærer. Det har vært gjort en del oppussingsarbeider, men tilsynsnemnden ønsker bedre utstyr. ”Ved besøket på Granum (den tyngste avdelingen) fikk vi se de to isolater som er laget i kjelleren, noe som fylte oss, like vel som institusjonens funksjonærer, med sorg og dyp beklagelse. De ble orientert om alle vanskene som knyttet seg til:

1. å ha mer eller mindre sinnssjuke og sterkt urolige pasienter i en bygning uten lydisolasjon og uten muligheter for adekvate forholdsregler til behandling og isolering av dem
2. og å ha her pasienter som ikke hører heime på denne institusjonen, men burde været anbragt i sinnssjukehus, åndssvakeheim eller psykopatanstalt. Det viser seg på alle måter at det er uholdbart å ha psykopatavdelinga så nær gran-

skingsheimen og alt må settes inn på å få psykopatavdelinga flytta til en annen stad slik at en her på Bærum kunne ha bare granskingsheim.” Ingen andre nemnder enn tilsynsnemnden for Bærum har sendt inn rapporter på denne måten. Men disse gir oss uansett et innblikk i forholdene. (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, eske 49)

I 1951 ble tilsynet med skolehjemmene lagt inn under tilsynet med spesialskolene for døve, blinde og evneveike. Den øverste ledelsen kom da til å hete Direktoratet for spesialskolene.

Skolehjemmene gikk over til å bli spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker. Når det gjaldt administrasjon av og tilsyn med spesialskolene, står det i lov om spesialskoler at ”[d]et departement som er overstyre for folkeskolen, er overstyre for spesialskolene. Overtilsynet utøves av en direktør, utnevnt av Kongen.” Under behandlingen av lovforslaget, ble det pekt på at ”Departementet er meget vel tilfreds med resultatene av denne administrasjons- og tilsynsordningen for skoleheimene, og en mener at den bør opprettholdes.” Men kirke- og undervisningskomiteen mente likevel at skolene for barn og unge med tilpasningsvansker burde komme under samme administrasjon og tilsyn som de andre spesialskolene.

Etter at lov om barnevern ble vedtatt i 1953, var det fortsatt Kirke- og undervisningsdepartementet som hadde plikt til å føre tilsyn med spesialskolene. Dette ansvaret lå hos direktøren for spesialskolene, som da hadde tilsyn og myndighet over skolene for døve, blinde og evneveike, de tidligere skolehjemmene og andre spesialskoler som lå under dette departementet. I tillegg skulle hver spesialskole ha tilsatt en lege som ”fører tilsyn med sunnheitsforholdene” (Lov om spesialskoler av 23. november 1951 § 7).

Hva loven påpeker og understreker, er én ting. Hvordan forholdene kunne være i praksis, var noe annet. Det synes som det er et svært løst forhold mellom lovens bokstav og praksis. Tidligere rektor Per Andersen, som i to perioder satt i spesialskolerådet, sier i et foredrag han holdt for utvalget, at det var vanskelig, om ikke umulig å etablere et tilsyn som gjorde at det ikke utviklet seg en egen institusjonskultur ved spesialskolene. Tilsynets praksis var slik at de ringte og sa når de kom. Dette forteller også en tidligere skolehjemspike. Det var tre medlemmer av tilsynsnemnden ved Toten skolehjem. Det var soknepresten, lensmannsfruen og lærerfruen, som hun benevner som bygdas samfunnsstøtter. Men det var bare soknepresten hun så, og hun skriver at hun med overlegg sier så, for

ingen fikk komme så nær at de kunne overbringe noen som helst form for klage. Sognepresten kom heller aldri uanmeldt, slik at alt var prikkfritt når han kom. Kaffen og nybakte kaker var klar, og han ble lirket inn på kontoret (Amundsen 1988: 19).

Om de kom eller ikke, spilte liten eller ingen rolle. Det var ingen instans som reelt sikret barnas rettigheter. De tilsynsansvarlige var heller ikke genuint interessert. Tilsynet var bare en ren formalitet og hadde ingen praktisk betydning. Departementets folk har aldri vært særlig flinke til å gripe inn, sa Per Andersen i et foredrag han holdt for utvalget. Ryktene om mishandling ble aldri ordentlig undersøkt. Spesialskolene ble ikke gransket. Noen styrere og ansatte ble forflyttet. Det var alt som skjedde. Men om ikke tilsynet var virksomme for å endre forholdene ved spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker, har offentligheten blitt gjort oppmerksom på de overgrep disse barna ble utsatt for, gjennom virksomheten til Arne Skouen og Gerd Benneche.

7.8 Tilsynslegens rolle

En skulle kunne regne med at tilsynslegene hadde en viktig oppgave med hensyn til å avdekke mangelfulle tilstander i barnevernsinstitusjonene, både når det gjaldt de hygieniske forhold og barnas psykiske og fysiske sunnhetstilstand. Men skal vi dømme etter de få spor som finnes etter tilsynslegenes virksomhet i de dokumentene vi har gransket (vi ser ikke bort fra at tilsynslegene har skrevet egne rapporter som nå ikke lenger er tilgjengelige), kan vi ikke se at tilsynslegene i vesentlig grad har bidratt til å påpeke feil og mangler ved barnevernsinstitusjonene. Vi kan her vise til til hva de to første barnevernsinspektørene, Nellie Nilsen og Ella Esp, rapporterte fra sine inspeksjonsreiser rundt om i landet. Inspektørene hadde særlig bitt seg merke i distriktslegenes sviktende innsats, eller som de selv uttrykte det, at "distriktslegene i alminnelighet visste svært lite om pleiebarn". (Ra: Sos.dep. 1. sos.ktr. A, eske 167) Grunnen til forømmelsen lå gjerne i at distriktslegene fikk for dårlig betalt for dette oppdraget, mente inspektørene.

Det kan virke som tilsynslegene overså eller rett og slett ikke var interessert i å avdekke de kritikkverdige forhold som eksisterte. Et eksempel på dette er den såkalte søster Julie-saken fra 1946. Søster Julie drev et barnehjem for 36 barn i alderen 0–3 år. Hun tok også imot elever som skulle lære barnepleie. Barnevernsinspektør Nellie Nilsen skriver etter et besøk på hjemmet den 12.12.46:

"Jeg kom under middagsmåltidet. Jeg hjalp så betjeningen med å få barna i seng. Så å si alle barn hadde våte strømper etter å ha tisset på seg. Et av barna var så kald at det var blållilla på en hånd og begge føtter. Barnas tale var høyst dårlig og langt tilbake for alderen. I de forskjellige avdelingene sover de, spiser de, sitter på potte og oppholder seg hele dagen på samme rom. Jeg har aldri tidligere vært et sted med så meget ulykkelig skrik den hele tid." (Ra: Sos.dep. 3. ktr. B, eske 215). Etter besøket ble Nellie Nilsen oppsøkt av to elever som overleverte en skriftlig klage på 20 punkter. Det mest graverende her var at barna ikke fikk nok å drikke, slik at de forsøkte å drikke tiss. Barna fikk også for lite mat. Enkelte barn ble tvangsføret, syke barn fikk ikke legebehandling, og spisebestikket var i en slik forfatning at barna kunne begynne å blø i munnen under matingen.

Kritikken mot forholdene i dette barnehjemmet kom på trykk i avisen Friheten den 13. desember 1946. Men kritikken ble imøtegått av hjemmets tilsynslege i et brev til Sosialdepartementet 18.12.46. Her bemerker legen blant annet at det er riktig at barna bindes til sengen når de sitter på potte, slik det er blitt påpekt i kritikken, men han kan ikke finne at det er noe galt med det. Han bemerker at barna ikke spiser samtidig. Han skriver at artikkelen i Friheten er uvederheftig og ond-sinnet, og at barnehjemmet er under stadig kontroll av Asker og Bærum Helseråd og av ham selv, og at ingen av kontrollorganene er enige i kritikken. Tilsynslegen mener at søster Julie har både evne og vilje til å bringe hjemmet opp til den høye standard tiden krever (Ra: Sos.dep. 3. ktr. B, eske 215, jnr. 7293B, 21.des.1946). Da saken ble avslørt, truet han med rettssak overfor departementet.

Tilsynslegen overså den vanskjøtsel barna var utsatt for. Han anbefalte fortsatt drift. Det kan synes som om situasjonen forverret seg, selv om barnetallet var blitt redusert. Den 10. april 1947 skriver Nellie Nilsen etter et besøk: "Jeg hadde ikke ventet å finne slike tilstander på et barnehjem i Norge i dag. Barna er etter mitt skjønn vanskjøttet, både fysisk og psykisk og enkelte av barna har skabb, noen byller og sår, de største barna har ikke vært ute siden ca. 1. november 1946 og har derfor måttet oppholde seg hele døgnet i et rom hvor luften er gyselig da barna spiser, sover og sitter på potte i ett og samme rom. [...] jeg har talt med dr. Fraas i telefonen og han vil etter anmodning sende hit en rapport om barnas helsetilstand. En uttalelse fra ham i telefonen om barnas helsetilstand stemmer ikke overens med de opplysninger jeg sitter inne med. Hvis hans skriftlige rapport ikke gir et riktigere bilde av tilstanden, må vi sørge for å få en

ordentlig undersøkelse av alle barna av en annen lege. Alle barna virker tilbakestående.” (Ra: Sos.dep. 3. ktr. B, eske 215). Etter denne rapporten skjedde det en rask oppfølging med gjentatte inspeksjoner, blant annet av statsråd Aasland. Allerede i slutten av april 1947 ble barnehjemmet nedlagt.

Vi finner eksempler på tilsynslegens vegring mot innsyn helt til ut på 1970-tallet. Sosialdepartementet hadde fått en henvendelse om kritikkverdige forhold ved et barnehjem i Drammen (se kapittel 8.6 nærmere beskrivelse). Det ble nedsatt en sakkyndig komité for å utrede forholdene. Utvalget peker på at de hadde hatt telefonisk kontakt med tilsynslegen, som hadde en uklar rolle, og som ikke var forpliktet til å undersøke barna rutinemessig under oppholdet. Tilsynslegen hadde uttalt til utvalget at han burde holdes utenfor dette, men hadde samtidig gitt den tilføyselsen at han mente driften var fullt forsvarlig og ikke dårligere enn i institusjoner flest. Utvalget på sin side konkluderte med at barnehjemmet ikke holdt mål, og at det burde legges ned. Denne tilrådingen ble tatt til følge med øyeblikkelig virkning.

Men ideen om tilsynslegens viktige rolle kan vi finne eksempler på. I 1957 skriver barnevernssekretæren for Troms at en kom på uanmeldt besøk til Fru Schibsteds Minde barnehjem. Et av barna hadde fått en smittsom hudsykdom, og det ble ordnet med kontakt med spesialist i Tromsø. Man tok opp spørsmålet om tilsynslege ved hjemmet (Ra: Sos.dep. 1. sos.ktr. A, eske 254). Dette ga uttrykk for at hjemmet ikke hadde tilsynslege, og at man hadde forestillinger om at sykdommen ikke ville ha fått lov til å utvikle seg om en hadde hatt en slik fagperson. En regnet med at en tilsynslege ville ha grepet inn på et tidligere stadium. Forventningen var at tilsynslegen ville være en garanti for sunnhetstilstanden. Men som vi har sett av de foregående eksemplene, kunne tilsynslegen tvert imot gå god for tilstander som andre fant kritikkverdige. Dermed kunne han bidra til å opprettholde og garantere for drift av barnehjem som det var all grunn til å rette et kritisk søkelys mot. Tilsynslegen kunne dermed i enkelte tilfeller legitimere og være en faglig garantist for vedlikehold av kritikkverdige og uverdige tilstander.

7.9 Oppfølging og ettervern

Fram til barnvernloven av 1953 var det få bestemmelser om ettervernet. Vergerådsloven påla riktignok skolehjemsstyrerne å følge med på utviklingen hos utskrevne elever. Det skulle være kontakt

mellom styreren og barnevernsnemnden før elevene ble utskrevet. Dette ble innskjerpet da man fikk direktoratet for skolehjemmene i 1941. Da ble det bestemt at styrerne hvert år skulle sende inn en beretning over utskrevne elever, og hvordan det var gått med dem. Dette kan ha sammenheng med innstillingen fra Skuleheimsnemnda (1939), hvor det ble understreket at ettervernet var viktig for å få bedre resultater i arbeidet med vanskelige barn som hadde et institusjonsopphold bak seg.

Barnevernloven av 1953 har et eget kapittel om ettervernet. Her står det blant annet at barn som barnevernsnemnden har satt bort, skal stå under nemndens omsorg til de fyller 21 år, men dersom det ikke lenger var grunnlag for tiltakene, skulle omsorgen oppheves tidligere. Videre heter det at når omsorgen for et barn ble opphevet, skulle nemnden, når den mente det var påkrevd, være behjelpelig med å skaffe vedkommende passende sysselsetting. Dersom barnet ikke selv hadde midler og det hadde behov for det, skulle nemnden dessuten sørge for nødvendige klær og eventuelt et passende beløp til livsopphold. Før nemnden opphevet omsorgen, skulle den forvisse seg om at den utskrevne ved foreldres eller andres hjelp eller på egen hånd ville få tilfredsstillende underhold og utviklingsmuligheter. (Lov om barnevern av 17. juli 1953).

For barn som hadde vært i spesialskole, observasjonsskole eller institusjon for særomsorg, påla loven nemndanemnden å sørge for ettervernet i samråd med styreren på institusjonen. Når det gjaldt barn som hadde vært i barnehjem, fosterhjem eller ungdoms- og lærlingheim, ”skal barnevernsnemnda ved utskrivningen oppnevne tilsynsverje når den etter samråd med oppfostreren eller styreren for vedkommende heim finner det påkrevd”. Loven presiserte også at et barn kunne stå under ettervern til det fylte 23 år. Her lister loven opp hvilke tiltak som kunne være aktuelle: ”økonomisk stønad i penger, naturalier eller tjenester av midler som kommunestyret har bevilget.” Loven åpnet også for at ettervernet kunne organiseres av interesseorganisasjoner eller på annen måte. Organisasjonen Hvite Bånd opprettet blant annet flere pensjonater for ungdom som hadde vært på barnehjem eller i spesialskole.

Det første departementale rundskrivet om ettervern kom ikke før i 1961 (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, Rundskriv nr. 29 1961). Det kan tyde på at ettervern var en nedprioritert oppgave. Man hadde konsentrert seg om andre oppgaver som tilsynsarbeidet, godkjenning av institusjoner og opplysningsarbeid slik at alle som hadde behov for det, skulle få kjennskap til lovverket. Ettervernet var

ment å skulle være en støtte og en hjelp til barn og unge etter at de var utskrevet fra en barnevernsinstitusjon. Formålet med ettervernet skulle være "å bistå de unge i den vanskelige overgangen fra det mer beskyttede liv i institusjonen, slik at de kan få fotfeste og finne seg til rette i samfunnet. [...] Den behandlingen som institusjonen har gitt, vil være av mindre verdi uten et godt og effektivt ettervern" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 164, Rundskriv nr. 29 1961). Men det var kun nødvendig å etablere ettervern i de tilfellene nemndene mente det var "påkrevd".

Etter loven skulle barnehjemmene og andre institusjoner ha en tilsynsfører som skulle være tilsynsverje for barna på institusjonen. I rundskrivet legges det vekt på valg av tilsynsverje. Det skulle være en egnet person, og det skulle opprettes et til-litsforhold mellom barn og tilsynsverje. Det er naturlig at denne tilsynsføreren er den samme som har hatt tilsyn med barnet mens det var i barnehjem eller fosterhjem, heter det. Tilsynsverjen skulle i den tiden den unge var på institusjon, være med på å forberede ettervernet, og spilte derfor en stor rolle for hvordan ettervernet kom til å fungere.

I fylkesmennenes instruks står det at de skal føre overtilsyn med at barnevernsnemndene blant annet "oppfyller sin tilsynsplikt og at barna får nødvendig ettervern" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 163, Rundskriv nr. 16 1957). Barnevernsnemndene skulle hvert år sende inn skjema med opplysninger om hvor mange barn de hadde under ettervern, og hvilke tiltak som var iverksatt; økonomisk stønad, tilsyn, hjelp til bolig eller arbeid osv. Men som nevnt behøvde ikke nemndene sette i verk ettervern i tilfeller der de mente det ikke var nødvendig.

Ut fra det som står i fylkesmannsrapportene, ser det ikke ut til at ettervernet var en prioritert oppgave fra nemndenes side de første årene. En som selv har erfaring med det manglende ettervernet på 1950-tallet, skriver: Ettervernet var mangelfullt og tilfeldig. De som hadde tilpasset seg, kunne få hjelp til å komme videre, mens de "strie", slike som hun selv, ikke fikk slik hjelp. Utreisen beskriver hun nærmest som en utkastelse. Kofferten hun hadde med seg da hun reiste, var lettere enn den hun hadde med seg da hun kom. 40 kroner, ubekvem påkledning og en ufullført framhaldsskole, men med kunnskaper om matlaging, søm og stryking, var det hun skulle møte verden med (Amundsen 1988).

Selv om fylkesmannen hadde som oppgave å sørge for at barnevernsnemndene i fylkene ga barna forsvarlig ettervern, kan det se ut til at dette

Tabell 7.2

1955	1960	1965	1970	1975	1980
320	596	1171	1583	1594	1474

Kilde: Statistisk årbok

i lang tid ikke var mer enn pene ord på papiret. Det er ikke mange spor etter barnevernsnemndenes ettervernsarbeid i de dokumentene vi har gått igjennom. Men det kan se ut som at det blir større oppmerksomhet rundt ettervernet etter som tiden går. I 1960 skriver barnevernssekretæren i Bergen-Hordaland: "Forståelsen og interessen for tilsynsvirksomheten og ettervernet er tydelig økende" Et slikt utsagn kan vi tolke dit hen at interessen hadde vært laber tidligere. (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 254).

Interessen for og nødvendigheten av et ettervern avspeiles også i statistikken. Vi ser en økning av antall barn under ettervern etter at Sosialdepartementet kom med sitt rundskriv.

Fra 1960 og utover kan vi finne enkelte omtaler om ettervern i fylkesmannsrapportene. At bevisstheten om ettervern øker, og hva det betyr for barnas videre utvikling og muligheter senere i livet, tyder to rapporter på fra 1968, henholdsvis fra Oslo-Akershus og Hedmark. "Barna har tilpasset seg godt både i skolen og institusjonen, og det har ikke vært problemer av særlig omfang. I begge pensjonater har en både et miljøterapeutisk og pedagogisk opplegg, og det blir også lagt særlig vekt på ettervernet, som allerede må begynne mens barna er i institusjonene". "Vedrørende tilsynet ved barneheimene har en etter hvert lagt vekt på å aktivisere, styrer, styrene og nemndene med tilsynet og ettervernet samt vurdering av de enkelte barns behov for eventuelle spesialskole og yrkesutdanning." (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 256).

Man ble etter hvert mer og mer oppmerksom på betydningen og nødvendigheten av et ettervern. En av grunnene til det kan være at veien ut av institusjonene ikke var så enkel eller entydig lenger. Tidligere, som påpekt av blant annet en av barnevernsinspektørene, fikk pikene når de nådde konfirmasjonsalderen huspost, og guttene gikk til sjøs eller ble gårdsarbeidere. Dette ble beklaget, men barnehjemsbarna visste mer eller mindre hvor de skulle, og var foreberedt. Når disse veiene mer eller mindre ble stengt, ved at inneboende hushjelpere ikke lenger var vanlig, og ved at norske skip begynte å flagge ut, ble skolegang utover folkeskole mer påkrevd og livsløpene mer differensiert. Da trengtes det en tettere oppfølging og et

aktivt ettervern for å rettlegge de unge i en stadig mer komplisert verden.

7.10 Samlet vurdering av tilsynsordningene

Det var ulike instanser til ulike tider som skulle føre tilsyn med bortsatte barn. Om vi ser på det regelverket som gjelder for tilsynsnemnder, tilsynsførere, barnevernsinspektører og barnevernssekretærer, er det ambisiøst i den forstand at det krever oppfølging, kontroll og rapportering, både skriftlig og muntlig, til de overordnede instansene. Tilsynet hadde rett og plikt ifølge reglene til å gripe inn og melde fra til departementet når forholdene ikke var tilfredsstillende. Det skulle, som vi har sett, blant annet oppnevnes en tilsynsfører for hvert barnehjem som skulle besøke barnehjemmet minst seks ganger i året. Det var altså ikke noe å si verken på ambisjonene eller reglene, men tilsynet fungerte ikke etter intensjonene, eller etter forskriftenes bokstav. Det er en lang vei fra pålegg til praksis. Det er mange grunner til at det ikke fungerte.

Tilsynsnemndene og tilsynsførerne var lekfolk i den forstand at de ikke hadde noen barnevernsfaglig utdannelse. Det var et arbeid som medlemmene påtok seg som en samfunnsplikt. De var valgt av kommunestyret og var på mange måter "bygdas beste menn og kvinner", noe som avspeiles i sammensetningen av nemndene. Interessen de hadde for dette arbeidet, var varierende. Nemndene fungerte ikke alltid som den kontrollinstans de var ment å skulle være. Både møtevirksomheten og rapportene var sporadiske, og av og til ikkeeksisterende. Barnevernsinstitusjonene kunne bli sett på som nødvendige, om ikke alltid like kjærkomne, institusjoner. De var et sted å plassere vanskeligstilte barn. En kan anta at nemndens medlemmer av og til kunne ha en større lojalitetsfølelse overfor styreren og styret enn overfor det enkelte barn de skulle føre tilsyn med. Om de blandet seg for mye inn i de interne forhold og i driften av hjemmet, kunne det kanskje avstedkomme problemer både i forhold til styre og til styrer. Det viste seg også vanskelig i mange tilfeller å få bekledd slike verv. Det var kanskje ikke tilrådelig å kreve for mye.

Departementets barnevernsinspektører hadde en friere stilling. De var ikke lokale. Deres lojalitet var ikke til det lokale miljøet. De var departementets forlengede arm. De var fagpersoner, ikke lekmen. Av det vi kan se av de rapportene de skrev, og som ikke ble makulert, var de utformet meget

innsiktsfullt og fyllestgjørende. Vi får et innblikk i barnehjemmenes indre liv og ser hvilke problemer de hadde å stri med. De påpekte svakheter og mangler og hadde et våkent øye for barnas behov, blant annet ved å understreke at barn trenger mer enn mat og klær. Barn trenger å stimuleres, og i flere tilfeller blir manglende utfoldelsesmuligheter og lekemuligheter påpekt. De tre inspektørene delte landet mellom seg. Av det skjønner vi at det var begrenset hva de kunne rekke over. Da den tredje inspektøren ble ansatt, kunne de rekke å besøke hvert barnehjem hvert annet år, mot før hvert tredje år. Det sier seg selv at det er begrenset hva en med denne besøksfrekvensen kunne få gjort og få innsikt i. Men som vi har sett, førte deres inspeksjoner til at barnehjem ble lagt ned. Det var verken mangel på vilje eller forstand som gjorde at barnevernsinspektørenes virksomhet hadde noe begrenset effekt. Det var rett og slett at den tiden de hadde til rådighet, var for knapp, og at arbeidsoppgavene var formidable.

Det kan derfor virke paradoksalt at tilsynsarbeidet til en viss grad ble svekket da en fra 1955 fikk opprettet barnevernssekretærstillinger i en rekke fylker. Barnevernssekretærene var ment å skulle være en erstatning for barnevernsinspektørene og skulle arbeide på fylkesplan. De skulle bistå fylkesmannen i hans tilsynsplikt. Men ikke før i 1963 hadde alle fylker fått slike stillinger. Deres handlingsrom, hva de kunne utrette i forhold til barnehjemmene for å kontrollere og komme med forslag til forbedring, var til en viss grad avhengig av fylkesmannens prioriteringer. Han kunne som nevnt pålegge dem andre arbeidsoppgaver. Barnevernssekretærenes arbeid og virksomhetsområde kan delvis leses ut av de rapportene de skrev. De varierer både i form og innhold. Det kan på den ene siden avspeile forholdene i fylket, men på den annen side kan det avspeile fylkesmannens interesse for barnevernsarbeidet. De arbeidet derfor under svært ulike betingelser som blant annet hadde med geografiske avstander i fylket å gjøre, antallet institusjoner og antall barnevernssaker og fylkesmannens interesser. I Sogn og Fjordane var det få barnehjem og få barnevernssaker og en sekretær. I Telemark var det stor interesse fra fylkesmannens side, men også stor arbeidsbelastning på sekretæren.

Om vi leser rapportene til barnevernssekretærene, har de et annet preg enn rapportene som inspektørene skrev. Vi får mindre innsyn i institusjonenes indre liv. En av grunnene til det kan være at besøkene var forhåndsannmeldt. De hadde som regel kontakt kun med styrer og i enkelte tilfeller det øvrige personalet. På den måten var det

begrenset hva de fikk, og kunne få, innsyn i, når de dagene de besøkte institusjonene, var mer å likne med "søndager" og langt fra hvordan dagliglivet i institusjonene utspant seg. Autoritetsforholdene på barnehjemmene kunne også ha noe å si for hva det var mulig å få greie på. Ofte var det en bestyrer eller et bestyrerpar som hadde unge piker til å hjelpe seg, piker som kanskje var ute på sin første jobb. Om de hadde noen oppfatninger om at noe var galt, skulle det mye til før de sa fra. De kunne jo også være usikre på sine egne vurderinger. De ansatte på barnehjemmene, bortsett fra styreren, var ofte uten makt og myndighet.

Barnevernssekretærene hadde ofte stor arbeidsbelastning, og arbeidsmengden økte. Det gjelder både antall saker de skulle forholde seg til, og nye saksområder som dukket opp. Tilsyn med barnehjemmene ble etter hver kun en liten del av det arbeidet de ble pålagt. Blant annet kom formidlingssentralen for anbringelse av barn til å kreve mer og mer tid. Formidlingssentralen hadde som oppgave å finne egnede fosterhjem for barn som ble tatt hånd om av barnevernet. Tilsyn med lekeplasser og barnehager hørte også med til sekretærenes arbeidsområde.

Det var både like og ulike grunner til at de forskjellige instansenes tilsynsplikt ikke fungerte etter hensikten. Både fylkesmennene og tilsyns-nemndene kunne variere i sin interesse for det arbeidet de var pålagt å skulle utføre. Det er en

anklage en ikke kan rette verken mot barnevernsinspektørene eller barnevernssekretærene. De første var, om vi skal dømme etter rapportene de skrev, svært profesjonelle, men de geografiske områdene de skulle dekke, var for store, og besøksfrekvensen ble derfor lav. Barnevernssekretærene fikk etter hvert en stor og omfattende saksmengde å forholde seg til, slik at tilsyn og besøk i barnehjemmene etter hvert ble en liten del av deres arbeidsoppgaver. Utover på 70-tallet rapporteres det mindre og mindre fra barnehjemmene, selv om antallet barn i barnehjem holder seg relativt konstant til 1980.

Instruksene kan leses som ideale fordringer eller et normativt pålegg, men de strukturelle betingelser de enkelte instanser arbeidet under, gjorde tilsynsoppgaven vanskelig.

Om tilsynsordningen ikke fungerte tilfredsstillende, kan en si at det som virkelig sviktet i lange perioder, var ettervernet. Det var mangelfullt og av og til ikke-eksisterende. Det betyr at de unge ble overlatt til seg i de tilfellene hvor de ikke hadde noe hjem å vende tilbake til etter at institusjonsoppholdet var avsluttet. Men som vi så, ble en utover på 60-tallet mer og mer klar over ettervernets betydning i en stadig mer komplisert verden. Institusjonsplasseringen avtar, andre forebyggende tiltak og ettervernet øker i omfang ut fra den erkjennelsen at barn og ungdom trenger oppfølging for ikke å havne i et uføre.

Kapittel 8

Institusjonene og barna

8.1 Innledning

Når en skal vurdere forholdene i barnehjem og skolehjem/spesialskoler i mandatperioden, bør en ta i betraktning at barneomsorgen i etterkrigsårene hadde et hierarkisk preg. Da adopsjon etter 1945 kom inn som et ledd i barnevernet, plasserte denne ordningen seg øverst på rangstigen blant tiltakene i barneomsorgen. Barn som skulle adopteres, måtte være friske og sunne, fysisk så vel som psykisk. Barn som ikke tilfredsstilte visse krav til kvalitet, passet ikke i et privat hjem, verken som adoptivbarn eller som pleiebarn/fosterbarn. Etter faglige oppfatninger burde de i første rekke tas hånd om i institusjoner. Ved at institusjonene således måtte ta seg av barn ingen familier skulle eller ville ha, kom de også til å plassere seg på det laveste sjiktet i barneomsorgen. Å bli satt i skolehjem/spesialskole var et tiltak i forlengelsen av barnehjemsopphold og/eller en problematisk skoletilværelse.

I dette kapittelet skal vi blant annet forsøke å gi stemme til de barna som oppholdt seg i barnehjem og spesialskoler ved å referere til ulike typer av selvbiografisk materiale, for dermed å komme deres opplevelser nærmere inn på livet. Men først skal vi gi en omtale av de ulike typer av institusjoner og hvilke hovedprinsipper det ble styrt etter.

8.2 Typer og omfang av barneinstitusjoner

Barnevernsnemndene kunne plassere barn i en rekke ulike institusjoner: mødre hjem, spedbarnshjem, vanlige barnehjem og ungdomshjem, spesialskoler, for barn og unge med tilpasningsvansker, verneskoler, barne- og ungdomspsykiatriske institusjoner, hjem for åndssvake, hjem for epileptikere, institusjoner for vanføre, tuberkuloseanstalter som tok imot barn, sykehus og rekonvalesent hjem for barn (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, Rundskriv nr 27, eske 161). Barnehjem og skolehjem/spesialskoler var således bare to av flere institusjonstyper hvor barnevernsnemndene kunne anbringe barn.

8.2.1 Om barnehjem

Det påpekes gang på gang i ulike sammenhenger, og uttrykt på omtrent samme måte, at et barnehjem skal være et *hjem*. Således skriver en av de tre departementsansatte barnevernsinspektørene, Ella Esp, i et PM datert 1948: "Et barnehjem skal være en erstatning for det hjem barnet ikke kan vokse opp i fordi det har mistet sine foreldre eller fordi forholdene i hjemmet er dårlige eller så ugunstige at barnet ikke kan være der. Barnehjemmet skal være så godt at det kan gi barna den trygghet, den kjærlighet og de forhold som kan hjelpe dem så de til tross for sin uheldige start kan ha mulighet for å vokse opp til dugelige mennesker" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 167).

Ella Esp stiller store krav til barnehjemmet. Det skal ikke bare være et hjem for øyeblikket, et hjem å være i, men det skal også være et hjem som forbereder barna på en framtid utenfor hjemmet. I flere av de notatene hun skriver, retter hun blikket mot den verden som barna kommer til å møte når de forlater hjemmet. Det har konsekvenser for hvordan hun mener hjemmet bør oppdra barna, hva de bør lære, og hvordan barnehjemmene bør utstyres. Hun har for eksempel observert at bestikk har manglet i enkelte hjem, og reflekterer over den virkning det må ha på barna når de kommer ut blant folk og ikke kan håndtere kniv og gaffel. Hun understreker viktigheten av leker og andre sysselsettingsmuligheter. Det er viktig for barnas utvikling. Det er også viktig at barna får lommepenger, slik at de lærer pengenes verdi å kjenne. Hun viser til en rekke mangler ved barnehjemmene som har konsekvenser for barnas trivsel og deres videre ferd i verden. Blant annet påpeker hun at barnehjemsbarnas yrkesmuligheter er svært begrensede. Guttene blir enten gårdsgutter eller drar til sjøs. Pikene blir hushjelpere.

Da Sosialdepartementet i 1952 formulerte retningslinjer for tilsyn av barnehjem og barneherberger, var de noe mer nøkterne i sine fordringer: "Barnehjem og barneherberger tar mot barn som av en eller annen grunn ikke kan oppfostres hos sine foreldre eller i fosterhjem. Barnehjemmene skal være som et virkelig hjem og bør ikke ha så mange barn at institusjonen får preg av en anstalt.

Barna skal ha mulighet til et så normalt familieliv som råd er.” (Ra: Sos.dep. 1, sos.ktr. A, eske 133). Med en slik formulering erkjennes det trolig at dette ikke er så lett å få til.

Videre heter det at det maksimale antallet barn i hver institusjon ikke bør overstige 20, og at det ikke bør ligge mer enn tre til seks barn på hvert rom. Et barnehjem bør inneholde et spiserom, et lekerom, et isolasjonsrom, et vaskerom med en servant pr. fire barn, wc og garderobe for barna, om mulig et sløyd- og bråkerom (eventuelt i kjeller) og materialrom for leker og sysselsettingsmaterialer. Dessuten må det være kjøkken og nødvendige forrådsrom, vaske- og tørkerom. Det bør være et personalrom med vask og wc for betjening, om mulig også en systue og arbeidsrom for personalet, et kontor, en fellesstue og et rom til hver av betjeningen og to rom for styreren. For alle barn som skal være på institusjonen over tre måneder, bør det i leke- og oppholdsrom være 3 kvadratmeter gulvflate pr. barn. Alle institusjoner bør ha god lekeplass utenfor huset eller adgang til park eller løkke i nærheten. Det hygieniske må i det minste være like godt som i en alminnelig leilighet. Institusjonene bør være i egne hus med god tomt, fritt og åpent beliggende og med rikelig med sol. Rommene bør være lyse og luftige med gode ventilasjonsmuligheter. Gulv og vegger skal være lette å vaske. Alt utstyr barna skal benytte, bør være tilpasset deres høyde. Om soverommene er i første etasje, bør vinduene sikres. Alt utstyr skal være lett å holde rent, og sengene bør stå med minst en meter avstand fra hverandre.

Som vi ser, legger retningslinjene stor vekt på den hygieniske standarden, noe som samsvarer med tidsånden. Men det er ikke mye i disse retningslinjene som stiller krav om hjemlighet.

Hvor vanskelig det kan være å leve opp til selv den enkleste standard og å skape tilnærmedesvis hjemlige forhold, viser flere av rapportene fra barnevernsinspektørene. I et notat datert 16. juni 1953 beskriver barnevernsinspektør Nellie Nilsen tilstanden ved Mona Ljunggrens barnepensjonat som deprimerende, både med hensyn til den bygningsmessige standarden og med hensyn til situasjonen for barna. Ved besøket var det sju barn på pensjonatet. De fleste var der for kortere tid, men tre av dem hadde vært der i flere år. En pike på elleve år hadde vært hos Fru Ljunggren siden hun var to. Hun beskrives som en solstråle. Harald på 13 hadde vært der i fem år. ”Han er sterkt åndssvak og kan ikke gå.” Nellie Nilsen mener at Harald burde vært plassert på et spesialhjem. Det tredje barnet som hadde vært hos fru Ljunggren en tid, var en gutt på fem år som

”bærer sterkt preg av å være miljøskadet. Han er slem mot de andre barna og er helt uforbederlig. Da jeg forsøkte å snakke med ham og appellerte til hans kjekhet og snillhet, så han forbauset på meg, men jeg fikk litt senere en varm neve i min hånd som jeg nødig ville slippe.” (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 133). Fru Ljunggren hadde også en sinnssyk dame på 50 år boende i huset. Nellie Nilsen mener at pensjonatet ikke bør godkjennes med mindre den sinnssyke sies opp, at den bygningsmessige standarden forbedres og personalsituasjonen styrkes. De voksne og barna er omgivelser for hverandre og utgjør hverandres betingelser. Når det meste synes å mangle, som i dette tilfellet, kan det ikke være lett å skape en erstatning for det hjemmet barna av ulike grunner har måttet forlate.

Enkelte ganger kan barnehjemmet komme til å likne på det hjemmet barna flyttet fra. Ella Esp skriver om Høyland menighets barnehjem i 1953: ”Mye mangler. Møblene til barna bør skiftes ut. Det er ikke leke- og sysselsettingsmateriale. Barnehjemmet har hatt et rom til utleie til en menighetssøster. Det var uforsvarlig da hun førte et utsvevende liv og hadde stadig menn på besøk om natten. Mennene kunne være fulle når de kom. Barnehjemmets bad benyttes også av leieboeren. Dette badet så grusomt ut. Barna som er der krever meget. To noe tilbakestående og vanskelige gutter. Bestyrerinnen har fått hjelp av sin 83 år gamle mor innimellom.” (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 133). Både unge og gamle var vilkårlige hjelpere. På et barnehjem var det en bestyrer som tok seg av 12 piker. Når en pike nådde konfirmasjonsalderen, fikk bestyreren lov til å beholde henne et år som hjelpepike. Det var den hjelpen hun hadde. Slik var forholdene, forteller Gerd Hagen.

Men av og til går det bedre enn en kunne vente. Emmas barnehjem i Oslo hadde også vanskelige barn å ta seg av, ifølge en rapport fra inspektør Nellie Nilsen, skrevet i 1952. Der bodde det 18 barn, hvorav flere hadde små evner. Noen av de barna beskrives som meget vanskelige. Særlig lille Lise på tre år er ”et forskremt og fra opprinnelseshjemmet vanskjøttet barn. Hun hadde bodd sammen med sin sinnssyke mor bak nedrullede gardiner i fire måneder” (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 133). De andre barna beskrives som sunne, lubne og nysgjerrige. ”De er som småbarn flest. De store barna var kjekke mot de små og styreren hadde en god hånd med barna og hun prøver å forstå deres natur og egenart.” Hun konkluderer med at hjemmet tross fysiske mangler er et godt sted for barna å være.

Det er mange forhold som trekkes fram og vektlegges når barnevernsinspektørene uttaler seg om hva et barnehjem bør være, og hvordan det bør se ut. I et PM skriver Ella Esp at barnehjemmet skal være som et pent alminnelig gjennomsnittshjem, men uten noen form for luksus. Det er interessant å legge merke til at hun mener hjemmet skal ha den standard barna kan tenkes å oppnå som voksne. Det er hele tiden det vanlige familiehjemmet som er sammenligningsgrunnlaget. Hun skriver for eksempel at noen barnehjem lar barna bruke soverommene som oppholdsrom, slik det også kan være i vanlige hjem. Hun viser stor forståelse for barnas situasjon og behov. Av særlig stor viktighet er det forholdet styreren har til barna, påpeker hun. Hun begrunner det med at i en vanlig familie er det både en mor og en far, mens det i et barnehjem som regel bare er en mor. I heldige tilfeller kompenseres det ved at noen "barnehjemsbestyrere har fått sin egen familie så interessert i enkelte barn at de kommer til å tilhøre dennes familie". Hun understreker at denne ekstratilknytningen er så viktig for barna at den burde vies større oppmerksomhet enn det hittil har blitt gjort. Denne tilrådingen står i kontrast til det som etter hvert kom til å være gjeldende prinsipper for hvordan personalet skulle forholde seg til barna (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 167).

I retningslinjer for godkjenning av barnevernsinternater av 10. februar 1954, utarbeidet av Nellie Nilsen, understrekes det igjen at barnehjemmene skal erstatte barnas eget hjem – at det skal være mest mulig likt et vanlig hjem og av god standard. Det blir understreket at en må unngå at barnehjemmene får preg av å være institusjoner (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 167).

Det er ingen ting i veien med retningslinjene, intensjonene eller inspektørenes omsorgsfulle forståelse for barnas behov. Men det er stor avstand mellom hvordan en mener det bør være, og hvordan det faktisk var de fleste steder, både når det gjelder bygningsmessig standard, hjemlighet og bestyreres utdanning. Det heter at ved alle nyansettelser bør en bare godkjenne ledere som enten er utdannet ved den toårige barnevernsskolen, og samtidig har praksis, eller være utdannet som sykepleier eller barnepleier og ha minst fem års praksis i barnearbeid. Det var således store krav som ble stilt både til utdanning og erfaring til den som skulle bekle en bestyrerstilling. Men realismen sniker seg også inn i retningslinjene, for det heter at dersom det ikke er mulig å skaffe søkere som fyller disse kravene, bør det bare tillates midlertidige ansettelser til en kan få bedre kvalifiserte ledere.

I skriftet til Cecilie og John Murphy påpeker de blant annet at man har kommet fram til at den tidligere praksisen med store hjem, med plass til 30–40 barn, ikke er heldig. Det konkluderes med at de store institusjoners tid er forbi, og de anbefaler en øvre grense på 15 barn. Videre påpekes det at rommene ikke skal ha preg av å være sovesaler. Små barn kan dele rom med 2–3 stykker, mens de større barna bør ha enkeltrom. Personalet må ha rom litt borte fra barnas soverom, med den begrunnelse at de kan trenge litt tid for seg selv. Det skrives mye og utførlig om innredning og utstyr. Rommene skal verken være for fine, oversolide eller uskjønne. Det bemerkes at de omgivelser barna vokser opp i, vil påvirke deres egen smak og kan i fremtiden være normdannende for hvordan et hjem skal se ut. Det er viktig med tekniske hjelpemidler i et barnehjem, for personalets viktigste oppgave er å ta seg av barna og ikke det praktiske. Måltidene er den stund på dagen da barna kan fortelle om dagens opplevelser, men det er også en stund for å lære bordskikk og gode manerer, som i en vanlig familie. Det er derfor viktig at barna spiser sammen med noen voksne på barnehjemmet. Det blir lagt vekt både på sosiale og ernæringsmessige aspekter ved måltidene. Det er den gylne middelvei som preger anbefalingene – ikke for mye, men heller ikke for lite (Murphy: 1958).

Det må være regler, men de bør ikke være slik at de ikke kan forandres. Det må være mulig å bryte regler for å lage litt avveksling i dagliglivet. Det blir anbefalt at barna selv må kunne få være med på å utforme de reglene som skal gjelde, ut fra den forestilling at det man selv har vært med på å skape, er man også forpliktet overfor. Straffen for den som bryter reglene, bør være rettferdig og streng. I små hjem, i motsetning til i de store, vil forholdene være mer oversiktlige, og personalet vil ha et nærmere forhold til hvert enkelt barn. Det ses på som naturlig at enkelte barn knytter seg særlig til en spesiell voksen. Det nevnes også at det etter barnevernloven ikke er lov å bruke korporlig straff i barnehjem. Det er ikke lov å lugge barna eller å gi dem ørefiker. Det legges også vekt på barnas utfoldelsesmuligheter gjennom lek. Barn har en naturlig virke- og skapertrang, heter det. Barn og voksne skal arbeide side om side slik at barna lærer at alt arbeid er av verdi. Det er heller ikke slik at gutter og jenter skal lære ulike ting. Det skrives mye om nødvendigheten av å skape trygge oppvekstvilkår for barn på barnehjem, men det nevnes også at det kan være vanskelig fordi barna må forholde seg til mange ulike voksne perso-

ner. De som arbeider i barnehjemmene, har et yrke. De arbeider åtte timer pr. dag. Det er uunn-gåelig at personalet skifter. De små møter flere omsorgspersoner i løpet av et døgn. Det kan være skadelig, påpekes det, men hvordan dette problemet skal løses, har de ikke noe svar på. De ønsker at det blir tatt opp til drøfting på et bredere grunnlag, som det heter i skriftet (Murphy 1958: 11).

I 1978 skriver Solveig Petersen om sine erfaringer som styrer for Sarpsborg barnehjem. Hun er den eneste ved hjemmet som har relevant utdannelse. De andre ansatte har lært hva de kan gjennom den erfaring de har fått i barnehjemmet. Sarpsborg barnehjem tok imot barn med sosiale og psykiske problemer. Hun beskriver barna som urolige og at de har dårlig konsentrasjons-evne. De kan være trassige, engstelige og triste. De viser tegn på at de har tatt skade av de vanskelighetene de har gjennomlevd, bemerker hun. Hun nevner at det er problemer med å få tid til å ta seg av det enkelte barn på grunn av mange praktiske gjøremål. I Sarpsborg barnehjem var det i 1978 ti barn, hvorav de fleste hadde vært der i over to år – noen i påvente av at forholdene i hjemmet skulle bedre seg, andre i påvente av fosterhjems plassering. Petersen mener at barna ikke bør knytte seg for sterkt til stedet og til dem som arbeider der, med tanke på det at de ikke skal være der lenger enn nødvendig (Norges Barnevern, nr. 3-4: 1978).

Perioden 1945 til 1980 er et relativt langt tids-spenn. Derfor er det relevant å spørre om skriftlige kilder fra ulike tidsrom kan si noe gyldig om hva som er uforandret, og hva som har forandret seg med hensyn til drift av barnehjemmene i denne perioden. Her har en sett nærmere på

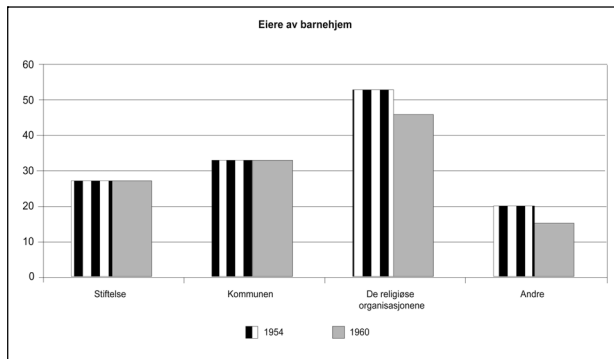
- retningslinjer for barnehjem formulert på slutten av 40-tallet
- retningslinjer formulert på slutten av 50-tallet
- en barnehjemsbestyrers nedtegnelse fra slutten av 70-tallet

På denne bakgrunn ser det ut til at begrunnelsen for at barn ble plassert på barnehjem ikke har forandret seg nevneverdig. Barnehjemmene er og har vært til for de barna som av ulike grunner ikke kan bo sammen med foreldrene sine. Det ser også ut til at det gjennom hele perioden har vært et problem å få utdannet medarbeidere. Selv i 1978 var det bare styreren som hadde utdannelse i enkelte hjem. Det kan også virke som at det gjennom hele perioden har vært knapphet på tid. Mange praktiske gjøremål har gått på bekostning av omsorg for barna.

Det er derimot tre forhold som synes å ha forandret seg, og som alle har hatt konsekvenser for den interne dynamikken i barnehjemmet.

- For det første har tiden barnet oppholder seg i barnehjem, blitt vesentlig redusert. Tidligere var hovedtendensen at de som ble plassert på barnehjem, ble der til de var gamle nok til å klare seg på egen hånd ved eget arbeid. I 1978 er de fleste av barna i barnehjemmet i påvente av fosterhjems plassering, ifølge Petersen.
- For det andre har styreren blitt en annen. Å være barnehjemsbestyrer ble i begynnelsen av perioden sett på som et kall. Styreren og det øvrige personalet bodde på barnehjemmet og var til stede, på godt og vondt, hele døgnet. Men i 1958 skriver Sosialdepartementet at de som arbeider i barnehjemmene, har et yrke. I et notat til utvalget betegnet Kjersti Ericsson dette "som en endring fra sosialt moderskap til profesjonalisering og arbeidstakerrettigheter". I 1978 var dette blitt et fag.
- For det tredje kan en se en forandring i synet på tilknytning. Både på 1940-tallet og på 50-tallet så man det som ønskelig at barnet skulle knytte seg til personalet i barnehjemmet. I 1978 skriver Petersen derimot at barna ikke bør knytte seg for sterkt til stedet og til dem som arbeider der. En slik tilknytning er lite ønskelig, da barna ikke skal være i barnehjemmet lenger enn nødvendig. Denne tilrådingen om at barna ikke skal knytte seg til de voksne, kan også bunne i andre forhold enn det som har med tiden å gjøre. Det kan også ha å gjøre med overgangen fra det sosiale moderskapet til profesjonell barnevernsarbeider. Profesjonalitet går blant annet ut på å behandle barna likt.

Om standarden jevnt over var dårlig til langt ut på 60-tallet, så varierte driften av barnehjemmene. De ble drevet av kommunale myndigheter, av private organisasjoner og stiftelser. Indremisjonen og Frelsesarmeen var blant de største eiere ved siden av kommunen. De kommunale barnehjemmene tok imot barn som var friske og ellers uten lyter. De private barnehjemmene tok imot barn som ikke var kvalifiserte for offentlige institusjoner. Disse barnehjemmene var oftest drevet av kristne organisasjoner. Dette mønsteret går igjen i fordelingen av ansvar for sosiale oppgaver mellom det offentlige og den private filantropien i disse årene. Fordelingen av barn var basert på prinsippet om at det offentlige skulle ta ansvar for de verdige, som kunne tenkes å bli selvhjulpne og skattebetalende voksne. De private organisasjonenes oppgave var å ta seg av oppbevaring og omsorg for de unyttige og

Figur 8.1 Oversikt over eierforhold

uverdige, barn som ble vurdert til å forbli samfunnsbyrder livet ut (jf. Ericsson og Simonsen, under trykking).

Frelsesarmeen tok hånd om de mest utsatte barna, men disse barnehjemmene ble godt drevet og styrt, sier nestor i norsk barnevern Gerd Hagen, i et foredrag hun holdt for utvalget. De hadde en samlet politikk for driften og hadde nær kontakt med de hjemmene de drev. Der hvor det også var lokal interesse og lokalt engasjement for barnehjemmene, var hjemmene gode og under overoppsyn. Lokal interesse førte til bedre kontroll. Det er en del forhold som ligger utenfor myndighetenes mulighet til å kontrollere og påvirke, og som har konsekvenser for driften av barnehjemmene, barnas trivsel og den omsorg de får. Det er holdningene og interessen i det omkringliggende miljøet.

8.2.2 Om skolehjem/spesialskoler

Den andre hovedgruppen institusjoner som barnevernet kunne plassere barn og unge i, var som nevnt de såkalte skolehjemmene/spesialskolene. De som ble plassert på spesialskolene, var barn som skapte vansker på en eller annen måte ved sin atferd, gjennom skoleskulk, rømning hjemmefra, lovbrudd eller andre typer normbrudd. Mange av disse barna var tidligere barnehjemsbarn. De aller vanskeligste kunne bli plassert på verneskole.

Forskjellen mellom vergerådsperioden og spesialskoleperioden var i prinsippet liten, sier Per Andersen, som i to perioder på 1960-tallet satt i Spesialskolerådet. Som navnet sier, var skolehjemmene/spesialskolene etablert som pedagogiske institusjoner. De skulle drive undervisning på det nivå der elevene skolemessig hørte hjemme, og være generelle oppdragelsesanstalter. Skolehjemmene/spesialskolene så også på seg selv som opplæringsinstitusjoner, skal vi dømme etter de årsberetninger styrerne skrev. I årsberetningen fra Vaak skolehjem (1948–49) heter det blant annet: Hver

klasse har nå 28 timer undervisning per uke. "Den sterkere klassedeling og det at klassene har vært mindre har gjort at skolearbeidet har falt meget lettere, og en har merket større framgang i kunnskaper og større interesse for skolearbeidet." (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, eske 45).

Det var noen problemer ved skolehjemmene/spesialskolene som man ved lovreguleringer forsøkte å rette på, men som det i praksis viste seg vanskelig å gjøre noe med. For det første gjaldt det den makt styreren utøvde ved disse institusjonene, og for det andre dreide det seg om differensieringsspørsmålet. Begge disse forholdene hadde store konsekvenser for miljøet i og driften av skolene, og den omsorg eller mangel på omsorg disse barna opplevde.

Etter vergerådsloven av 1896 paragraf 31 skulle skolehjemmene stå under ledelse av en styrer som ble oppnevnt av Kongen. Styreren hadde etter loven "saavidt intet modsat er bestemt, [ ] den besluttende Myndighed i alle Hjemmets Anliggender", og det var han som bestemte når et barn kunne utskrives på prøve eller om det skulle overføres til særavdeling.

Allerede i tilrådingen fra Skuleheimsnemnda i 1939 ble det tatt til orde for å minske styrernes makt over elevene. I sitt forslag til endring av vergerådsloven § 39 og § 40 skriver nemnda at "den makt som skuleheimsstyreren har etter disse paragrafane, går over til sentralstyret for skuleheimane". (Kirke- og undervisningsdepartementet, Tilrådning om skuleheimsskipnaden: 1939). I lov om spesialskoler av 1951 har man gjennomført denne endringen ved at Direktoratet for spesialskolene er den instansen som godkjenner om en elev kan skrives ut på prøve, og som samtykker i en eventuell gjenopptakelse eller endelig utskrivning. Styreren har også sitt å si, men ansvaret ble nå direktørens. Det var regelen.

I perioden med direktorat for skolehjem 1941–51 og direktorat for spesialskoler 1951–63 var det direktøren som skulle fordele elevene til de ulike skolene. I praksis har imidlertid styreren fremdeles om ikke all, så svært mye makt. Spesialskolene/skolehjemmene var stort sett isolerte institusjoner ved at de blant annet var plassert på øyer. Styreren var selvstendig. Styreren ved disse skolene hadde i realiteten avgjørende myndighet i forhold til tilsetting av personell og med hensyn til inntak av elever. Han/hun kunne styre elevinntakene og bestemte hvor lenge et barn måtte være i skolehjemmet. Det var vanskelig, nesten umulig, å overprøve hans/hennes beslutning om hvilke elever som skulle tas inn. Om skolen hadde bestemt seg for at en elev ikke passet inn, så ble det

sørget for at vedkommende ikke passet der. Det var enten barnevernsnemndene, skolene eller foreldrene som gjennom skoledirektøren oversendte henvendelsene til Spesialskolerådet om forespørsler om opptak. Spesialskolerådet, en gruppe på tre, hadde opptaksmyndighet. De sendte forespørselen til den skolen de mente passet. Men det var styrelsen som avgjorde om vedkommende elev skulle få plass eller ikke, sier Per Andersen, tidligere medlem av Spesialskolerådet, i et foredrag holdt for utvalget. Han sier videre: "Styrerne i spesialskolene var spesielle mennesker. Mange ofret hele sitt liv. De levde hele sitt liv blant guttene/jentene. Offerviljen var det lite å si på. Den menneskelige innsatsen var enorm. Styrerens/rektors innsats gikk betydelig utover det en med rimelighet kunne forvente."

Et av de forhold som ble sterkest kritisert ved skolehjemmene, og som bidro til at de ikke fungerte etter intensjonen, var blandingen av urolige, sosialt vanskeligstilte, evneveike og kriminelt belastede barn og ungdommer. Da utvalget vedkommande skuleheimssaker leverte sin innstilling 3. oktober 1947, ble behovet for en bedre differensiering av elevgruppen understreket. For å illustrere problemene kan vi referere årsberetningene fra et par skolehjem:

- Lindøy skolehjem 1947–48: De aller fleste elevene har svake evner. Det går tungt med skolearbeidet. "Vårt arbeid må derfor i første omgang ta mer sikte på å rette på oppdragelsesmanglene enn på kunnskapsmanglene. Belegget er uensartet, og det er psykopater som gjør tilværelsen vanskeligere både for lærere og elever."
- Trogstad skolehjem 1945–46: De fleste jentene har gått ut i huspost, men det er en del som betegnes som "undermålere", og disse er det ofte vanskelig å få til å tilpasse seg utenfor skolehjemmet.

10. mai 1949 skriver vikarierende skolehjemsdirektør H. Selander: "Våre skoleheime er i altfor stor utstrekning bebyrdet med barn som ikke passer der, nemlig de åndssvake og psykopatene. En skoleheims oppgave er å gi undervisning og oppdragelse og er derfor ikke beregnet for barn som ikke er mottakelige for dette fordi barnet er for lavtstående m.h.t. åndelig utstyr. Så lenge for sorgen for de åndssvake og psykopatene ikke er utbygget i vårt land er forholdene meget utilfredsstillende. For i noen grad å råde bot på dette har skoleheimene strukket seg langt i retning av å hjelpe disse barn, men vi har måttet kreve at deres psykiatriske nivå blir klarlagt først. Når det er

skjedd blir barna fordelt til skoleheimene slik at de på samme nivå (og alder) kommer i samme heim" (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, eske 54, jnr. 245, 10. mai 1948).

I 1950 la Kirke- og undervisningsminister Lars Moen fram stortingsmeldingen Om skoleheimsskipnaden (St. meld. 26 1950). I meldingen ble det påpekt at skolehjemmene måtte fritas for åndssvake elever, barn med medfødte karakteravvik, psykopater og sinnssjuke. Evneveike skulle overføres til spesialskoler for miljøskadde evneveike eller til åndssvakeomsorgen. Departementet regnet med at disse gruppene (psykopater og evneveike) utgjorde 60 % av det tradisjonelle elevklientellet ved skolehjemmene. De elevene som da ble igjen, ville være barn med stort sett normale evner (Andersen 2004). Skolehjemmene skulle kun ta imot barn med tilpasningsvansker der problemene var resultat av miljøpåvirkning eller andre faktorer det var mulig å rette opp ved omsorg og opplæring innenfor rammene av det man kunne gi på skolehjemmet. Skolene skulle fortsette å ligge under Kirke- og undervisningsdepartementet, da undervisning og pedagogikk sto sentralt i driften og opplæringen ved skolene.

Da lov om spesialskoler ble vedtatt i 1951, skiftet som påpekt skolehjemmene betegnelse til "spesialskoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker". I § 2 i loven er formålet formulert slik: "Skolene skal gi elevene en oppdragelse og veiledning som tar sikte på å avhjelpe deres tilpasningsvansker". Loven deler videre skolene for barn og ungdom med tilpasningsvansker inn i barneskoler og yrkesskoler. Barneskolene skulle gi opplæring i folkeskolens fag, mens yrkesskolene skulle gi yrkesopplæring med de nødvendige teoretiske støttefagene. Barn under 15 år skulle være i barneskole. Spesialskoleloven prøvde således å definere hvilke elever som skulle være ved hvilke skoler. Intensjonene var å få til en differensiering av elevmaterialet. Intensjonene var greie, men det gikk ikke i praksis å definere kriteriene for inntak. Ifølge Per Andersen ga loven ingen konkrete anvisninger.

Det var vanskelig for kommunene å få plassert barn med store tilpasningsvansker. Det var mange behandlingstrengende og utagerende barn og mangel på plasser. Den enkelte kommune kunne ofte oppleve situasjonen som kritisk. Barnevernsnemndene som skulle plassere barna, argumenterte slik at barnet framsto som tilpasset et bestemt søkersted. I slike situasjoner var det forståelig at søknaden ble begrunnet med vansker den enkelte spesialskole kunne godta som grunnlag for prøveinntak. Man understreket det som passet og underslo det

som ikke passet. Dette kunne rimelig nok føre til en del feilplasseringer. Det ble for eksempel aldri skrevet inn i søknadspapirene at barna hadde tendenser til ildspåsettelse. Mange elevers atferd viste seg så avvikende at skolens virkemidler var virkningsløse. Konsekvensen var at personalet i enkelttilfeller fant det nødvendig å bruke makt for å dempe og hindre utviklingen av konflikter, sa Per Andersen i et foredrag for utvalget. Det rapporteres ikke om maktbruk i årsmeldingene, men gjennom disse kan vi få et innblikk i noen av de vanskelige forhold som eksisterte ved enkelte skolehjem. Styreren for Bastøy skolehjem skriver i sin årsmelding for skoleåret 1946–47: ”Stort sett har elevenes forhold i dette år vært meget dårlig. Man har hatt mange og til dels særlig vanskelige tilfeller. I en lang periode hadde flere av elevene en ren mani til å ødelegge. Mest gikk det ut over vindusruter (i hundrevis), takrenner og nedløpsrenner, elektriske anlegg og inventar. Og elevenes oppførsel overfor hverandre og funksjonærene var meget dårlig, til tider usedvanlig slett.” Under alminnelige bemerkninger står det: ”Det har vært meget sykdom blant funksjonærene i året. Flere har hatt til dels lange sykepermisjoner, ikke så få tilfeller av ødelagte nerver. Dette igjen har ført til mye overtidssarbeid blant de gjenværende.” (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, eske 45).

De gamle skolehjemmene hadde et refselsesreglement. Vanlige refselses- og straffemetoder var å bli låst inne og sengestraft. Det siste var straffen for rømningsforsøk. Det var lov å isolere elevene om de var til skade for seg selv eller andre, men da under tilsyn, og det skulle protokollføres. Selv om slik straff kun skulle brukes dersom ingenting annet fungerte, var den nok mye brukt, skal man tro noen av elevberetningene som foreligger om livet i skolehjemmene. På enkelte skoler klaget elevene over at de ble banket og isolert. Først med spesialskoleloven i 1951 ble det totalforbud mot fysisk avstraffelse i skolehjemmene. Men straffepraksisen hang ved til langt opp på 60-tallet.

8.3 Hvem var barna?

De fleste av barna hadde et dårlig utgangspunkt da de kom til barnehjemmet, noe som i realiteten var utgangspunktet for institusjonsplassering. I barneomsorgsstatistikken for 1965 til 1975 er det tabeller som viser årsaken til at barn er kommet under vernetiltak. Statistisk sentralbyrå deler årsakene inn etter miljø, atferd og en kombinasjon av miljø og atferd med følgende underkategorier:

Tabell 8.1 Årsaker til iverksetting av vernetiltak

Miljø	Atferd	Atferd og miljø
mangler forsørger	tilpasningsvansker	mangler forsørger og har tilpasningsvansker
lever under skadelige forhold	fysisk eller psykisk lyte	mangler forsørger og har psykisk eller fysisk lyte
	tilpasningsvansker og fysisk eller psykisk lyte	mangler forsørger og har tilpasningsvansker
		lever under skadelige forhold og har psykisk eller fysisk lyte
		levde under skadelige forhold og hadde tilpasningsvansker

Kilde: Barneomsorgsstatistikken 1965-1975

Denne kategoriseringen ble beholdt gjennom hele 60- og 70-tallet. Under denne perioden er det egenskaper ved miljøet, heller enn ved barnet selv, enten det er tilpassingsvansker eller psykisk eller fysiske lyte (som er benevnelsen Statistisk sentralbyrå bruker), som er den vesentligste årsak til at barnevernet griper inn. Men fra 1965 til 1975 kan vi observere at miljøbegrunnelsene endrer karakter. De forflytter seg fra i hovedsak å være manglende forsørger til i hovedsak å være oppvekst under skadelige forhold. Bare i liten grad blir årsakene angitt til å være sammensatte og komplekse. Men det er også vel verdt å merke seg at kategorien uoppgitt årsak øker i omfang, slik at den i 1975 utgjør 1 av plasseringene. I de tilfellene der barna ble tatt hånd om av barnevernet på grunn av tilpasningsvansker og atferdsproblemer, var det foreldrene som hyppigst meldte fra til barnevernsnemndene.

Statistikken forteller oss ikke hvilke barn som blir plassert hvor, eller noe om sammenhengen mellom årsak til at barnet kom under vernetiltak og hvilke tiltak som ble iverksatt. Men rapportene fra barnevernssekretærene forteller oss at det er mangler ved hjemmet som fører til at barna blir plassert i barnehjem.

8.3.1 Hvem var barna i barnehjemmene?

Åse Gruda Skard med flere ble bedt om å vurdere forholdene ved Pleiestiftelsen for småbarn i Drammen, da det var kommet henvendelser til

Sosialdepartementet om at tilstanden ikke var helt tilfredsstillende. De leverte sin rapport i 1971. Da de første gang besøkte hjemmet befant det seg tolv barn der. Tre av barna var under ett år. De tolv barna var på institusjonen av ulike grunner. De gir både opplysninger om barnas bakgrunn og opphav og om barnas funksjonsevne. (Ra: Sos.dep, 1. sos.ktr. A, eske 289)

- Nr. 1 er en tre uker gammel gutt som var plassert der av ugift mor som var usikker på om hun skulle beholde ham.
- Nr. 2 er en ca. fem måneder gammel pike som var brakt til pleiestiftelsen med hodeskader og armbrudd. Faren hadde mishandlet piken, og hun var tatt i forvaring.
- Nr. 3 er en fire måneder gammel gutt som er innlagt fordi moren har fått nervesammenbrudd.
- Nr. 4, 5 og 6 er brødre. Moren er på tuberkulosesanatorium. Familien bor usselt. Sju mennesker på ett rom og kjøkken. Barna virker nervøse, og en av guttene er språkløs.
- Nr. 7 og 8 er søsken. Foreldrene er skilt. Moren, som er tidligere psykiatrisk pasient, klarer ikke ta hånd om barna. Begge barna har kontaktvansker, og gutten virker trist.
- Nr. 9 er en gutt som kommer fra et meget dårlig hjem. Faren sitter i fengsel og moren er løssaktig.
- Nr. 10 er en pike som er sterkt hjerneskadet. Moren og faren er skilt, og moren er på sykehus.
- Nr. 11 er en gutt som er skilsmissebarn og bløder.
- Nr. 12 er en pike hvis mor er forsvunnet og far er ukjent. Hun gir et avvikende inntrykk.

Som vi ser, er grunnen til at barna kommer til Pleiestiftelsen sammensatt. I flere av tilfellene manglet barna både forsørger og har selv et lyte. Et par av barna lever også under svært skadelige forhold. Barna må kunne sies å være svært sårbare.

En undersøkelse (Eikeland 1993) av 30 barnehjemsbarn som barnevernsnemnda i Hordaland hadde til behandling for omsorgsovertakelse i perioden 1970–73, tyder på at det er egenskaper ved hjemmemiljøet som fører til at barna kommer på barnehjem. Eikeland finner at omsorgsovertakelsen begrunnes med omsorgssvikt.

Omsorgssvikten bunner i: psykiatri hos moren (11), alkoholproblemer/kriminalitet (3), vold i hjemmet (4), generell omsorgssvikt (4), far eller mor død (1), sykdom ved fødsel (3), skilsmisse (3), omsorgssvikt (1).

Av de 30 er 8 blitt dybdeintervjuet. Vi skal se litt nærmere inn i disse åtte tilfellene.

- Nr. 1 ble tatt hånd om da moren fikk fødselspsykose. Oppholdet varte bare et halvt år. Tilbakeført til hjemmet.
- Nr. 2 og 3 er søsken. De ble tatt hånd om av barnevernet da moren hadde store psykiske problemer og ble svært aggressiv. Faren klarte verken å hankses med barna eller moren. Oppholdet på barnehjemmet varte i ti år.
- Nr. 4 kom fra et hjem der både mor og far drakk og faren var kriminelt belastet. Far satt i fengsel da gutten ble født. Gutten var på barnehjemmet i seks år.
- Nr. 5 er yngre bror av nr. 4. Hans opphold på barnehjemmet varte i åtte år.
- Nr. 6 ble tatt hånd om av barnevernet fordi faren var voldelig. Da moren skilte seg og flyttet til en annen kommune, ble nr. 6 tilbakeført til moren. Oppholdet på barnehjemmet varte ½ år.
- Nr. 7 ble plassert på barnehjem på grunn av vanskjøtsel. Mor og far festet, drakk og overlot barna til seg selv. Plassert på barnehjem som toåring. Oppholdet varte i tre år.
- Nr. 8 ble plassert på barnehjem da moren døde og faren var til sjøs. Nr. 8 var da ti år. Han ble på barnehjemmet til han var 16.

8.3.2 Hvem var barna i skolehjemmene?

Flere forfattere, som gjør bruk av forskjellig kilde-materiale (Ericsson 1997, Andresen 2001, Ustvedt 2000, Westfald Pedersen 1996), peker på de samme eller nesten de samme kjønns-spesifikke grunnene til at barn og ungdom ble anbrakt i skolehjem/spesialskoler og vernet skoler. Astrid Andresen (2001) konkluderer i sin undersøkelse med at pikene ble anbrakt på grunn av usedelig oppførsel og guttene på grunn av tyvaktighet. Hun har undersøkt 413 ungdommer plassert i skolehjem i perioden 1917 til 1950. Selv om undersøkelsesperioden faller utenfor mandatperioden for dette utvalget, kan det se ut til at årsakene til plassering i skolehjem ikke forandrer seg i vesentlig grad fram mot 1980-tallet. For eksempel viser Ericsson (1997) at 2/3 av de 194 pikene som var innom Bjerketun fra 1951 til 1961, kom dit på grunn av det som benevnes som uteflyting, gatetraffikk og usedelighet.

Usedeligheten har mange navn, skal vi tro de grunnene som oppgis for å plassere jentene i skolehjem: uteliv, slett oppførsel, tyverier, rømming, skoleskulk, trenger annen oppdragelse enn barnehjem kan gi, vanart, løgnaktighet, løsgjengeri, ulydighet, falsk, usedelig oppførsel, fare for utglidning, bedrageri, gateliv, usedelig trafikk, slett

moral, fare for å bli sedelig forkommen, arbeids-sky, lettsindig, foreldrene rår ikke med henne, ikke kunnet styre sitt sinne, slem mot mindre barn, underslag, vanskelig oppførsel, Tobakksmisbruk og vanskeligheter, asosial, abnorm seksuell tilbøyelighet.

I 1969 ble det nedsatt en hurtigarbeidende komité som skulle vurdere virksomheten ved Foldin verneskole – tidligere Bastøy. I den forbindelse ble det utarbeidet en oversikt over vurderingen av 50 tidligere elver. Der fant man at elevene ved Foldin ikke var en homogen gruppe av kriminelle barn, selv om den oppgitte hovedårsaken til at de kom dit var lovbrudd. 75 % av guttene var kriminelt belastet. De resterende 25 % kom til Foldin på grunn av skoleskulk og generelle tilpasningsvan-sker, dårlige hjemmeforhold og alkoholmisbruk. Bare de færreste kunne karakteriseres som farlige kriminelle. Når det gjaldt hjemmemiljøet, viser det seg å være svært mangelfullt (Ustvedt 2000).

Ustvedt (2000) gir et innblikk i den familiemes-sige bakgrunnen til enkelte av guttene som kom til Bastøy/Foldin. En gutt som kom til Bastøy i 1949, hadde bodd hos sin far og farmor. Moren var lugar-pike, og journalen beskrev henne som "usedelig" og ikke helt normal. En annen gutt kom til Bastøy i 1951. Han var født utenfor ekteskap. Moren giftet seg igjen, og gutten ble boende hos mor og stefar. Stefaren klaget over gutten og mente at moren all-tid tok guttens parti når denne gjorde noe galt. Ste-faren brakte saken inn for vergerådet, som mente at konfliktene i hjemmet hadde en uheldig virk-ning på gutten. I 1953 mottok Foldin en gutt som beskrives som oppsetsig og provoserende. Han var den eldste i en flokk på fire barn. Seks perso-ner bodde på ett rom og kjøkken. Hjemmet var for-sorgsunderstøttet, og faren var kommet på syke-hus for nerveproblemer. Moren, som var vaske-kone, var mye borte fra hjemmet. Vergerådet fant at gutten gikk for lut og kaldt vann, og at han var noe tilbakestående, da han ikke hadde lært å lese før to-tre år etter at han hadde begynt på skolen. Slik kan en fortsette. Guttene med atferdsproble-mer kom fra vanskeligstilte familier. Fedrene kunne være drikkfeldige, noen var tidligere straf-fet, og andre igjen hadde vært medlem av NS under krigen. Mange av guttene var født utenfor ekteskap, og noen av mødrene hadde hatt omgang med tyskere. Selv i tilfeller der bakgrunnen kunne karakteriseres som god når det gjaldt den bolig-messige standarden og de økonomiske forhold-dene, var bakgrunnen problematisk blant annet på grunn av foreldres alkoholmisbruk. Utgangspunk-tet for de fleste var dårligst mulig. De fleste var vanskeligstilte barn, og mange led overlast i de

institusjonene som var ment å skulle hjelpe og beskytte dem.

8.4 Hukommelse og troverdighet

Før vi går inn i det selvbiografiske materialet som avdekker hvilke opplevelser og erfaringer barna har hatt på ulike barnehjem og skolehjem/spesial-skoler, er det nødvendig å spørre om vi kan stole på det folk forteller som voksne om den omsorgssvikt og de overgrep de var utsatt for som barn. Retrospektive vurderinger vil alltid implisere etterpå-klokskapens mulige fallgruver. Det er derfor på sin plass å minne om at fortiden alltid vil ses gjennom nåtidens linser. Disse linsene er formet både av for-tidige erfaringer, men også av kunnskap ervervet gjennom livet. Det overordnede spørsmålet er om en kan feste lit til retrospektive rapporter om omsorgssvikt og overgrep.

8.4.1 Selvbiografisk langtidshukommelse

I et notat som professor Svein Magnussen har utar-beidet for utvalget, definerer han hukommelse som forskjellen mellom det som skjedde og det som senere blir gjenfortalt. Han skiller videre mel-lom ulike typer av hukommelse. Den type hukom-melse som gjelder hva og hvordan folk husker traumatiske opplevelser, som overgrep av forskjel-lig slag, kaller han episodisk hukommelse. Den episodiske hukommelsen er konstruktiv ved at gjenkalling av minner er en rekonstruksjon av det som har hendt. Denne rekonstruksjonen er påvir-ket av informasjon en har fått på senere tidspunkt enn i erfaringsøyeblikket, av egne fantasier, ideer og forestillinger om hva som skjedde. Gjentatte erfaringer er den viktigste faktor når det gjelder å etablere pålitelige langtidsminner. Når hendelser stadig gjentar seg, husker en det som er typisk for hendelsesforløpet, det som er felles for hver enkelt handling eller hendelse. Man husker hendelsen abstrahert fra detaljer. Det kan være vanskelig å knytte detaljer til enkeltepisoder. Ved gjentatte overgrep, for eksempel, vil en ikke alltid kunne huske når bestemte ting skjedde, og en kan for-veksle den ene episoden med en annen. Dette er imidlertid ikke uttrykk for at hukommelsen er upå-litelig.

Minner svekkes over tid. Men repeterte erfa-ringer er en viktig faktor i etablering av perman-tente minner. Studier av hukommelsen av trauma-tiske opplevelser viser at folk husker klart, og de husker lenge. Minner om sterke opplevelser sitter meget godt. Noen minner sitter altfor godt. Det

betyr at de gjenkalles gang på gang, ofte ufrivillig. Slike minner kan komme til å forstyrre dagliglivets orden. Selv om minnene er levende, er de ikke nødvendigvis detaljrike. Mange som har hatt traumatiske opplevelser, har ingen hukommelse om spesifikke detaljer og omstendigheter rundt hendelsen, selv om de husker selve kjernehendelsen. En vet at redsel og frykt innsnevrer oppmerksomheten. En registrerer sentrale trekk ved situasjonen, mens andre ting går en "hus forbi".

I psykologisk faglitteratur har traumatiske erfaringer i barndommen hatt en spesiell status. Med utgangspunkt i psykoanalytisk teori har flere traumeforskere hevdet at traumatiske barndomsopplevelser kan stenges totalt ute fra bevisstheten, fortreges, over mange år, men utløst av en "tilfeldig" hendelse eller hjulpet av terapeutiske teknikker kan de dukke opp i voksen alder, levende og detaljrike som om de skulle være bevart i sin helt opprinnelige form. Så vidt en kan bedømme på grunnlag av dagens forskning, er det typiske at traumatiske minner fra barndommen huskes, de huskes over lang tid, og sjansen for å erindre dem øker med det opprinnelige traumets alvorlighetsgrad. Når slike opplevelser glemmes, er det de samme grunnene til glemsel som for andre opplevelser. Men det er ikke slik at traumatiske minner går under jorden og dukker opp senere i livet.

8.4.2 Voksne som beretter om sin barndom

De fleste undersøkelser om langvarige og vedvarende psykiske problemer hos voksne som er forårsaket av traumatiske barndomsopplevelser, baserer seg på intervjuer med voksne. Det betyr at en må stole på retrospektiv gjenkalling av minner om barndommen. Voksne har en tendens til å justere sine barndomsminner i samsvar med ekspert-råd og anbefalinger. Folk synes å huske bedre hva som hendte enn når det hendte. Det betyr at dersom voksne utvikler psykiske problemer, vil de ha en tendens til å legge den traumatiske hendelsen til et tidligere tidspunkt i livet enn da den faktisk fant sted (Hardt & Rutter 2004).

Eldre mennesker har god kapasitet til å huske, men hukommelsen er påvirket av en rekke forhold. For eksempel farger stemningsleiet en er i, når en forteller om det som hendte. En kan derfor anta at stemningsleiet folk er i når de forteller om overgrep i barndommen, påvirker det som kommer fram. De fleste slike undersøkelser bygger på engangsintervjuer og påvirkes dermed av et varierende stemningsleie. Med utgangspunkt i ett intervju kan det dermed også være vanskelig å komme opplevelser om overgrep og omsorgssvikt nært og

detaljert innpå livet. Vi trenger å vite hva som har skjedd over tid, da vi antar at det kan påvirke beretningene. Men det vet vi lite om. Det en ofte sitter igjen med, er en retrospektiv fastfrosset historie.

Alle ting kan glemmes, i alle fall i den betydning at man ikke kommer på det som det spørres etter i en intervjusituasjon. Det gjelder også dramatiske opplevelser. Flere studier har vist at 15–25 % av intervjuobjektene "glemmer" å fortelle om dramatiske hendelser. Mange studier av voksne som i barndommen har opplevd dramatiske ting, viser en betydelig underrapportering. Omsorgssvikt og overgrep – enten de skjedde i familier eller i barnehjem – blir ofte fornektet og skjult. Når man intervjuer i dag, i 2004, legger man et annet innhold i begrepene enn man gjorde for eksempel på 1950-tallet. Man spurte ikke da om mobbing og andre former for overgrep. Det er hendelser som først er blitt navnsatt og begrepsfestet i 1970–80 årene, og som nå er blitt en del av dagligtalen. Om en skal kunne foreta en sammenligning mellom fenomener slik de ble erfart i fortid og slik de blir erindret i ettertid, spiller kvaliteten på informasjonen en stor rolle.

For å høyne kvaliteten på den informasjonen man skal innhente, kan man gå fram på ulike måter. For det første kan man sammenligne minnene/intervjuopplysningene gitt i dag med tidligere registre fra skoler, tilsynsleger og tilsynsførere. For det andre kan man sammenligne med hva foreldre eller barnevernsnemnda sa den gang, med hva de som forteller om overgrep, sier nå. Det byr imidlertid på store kildeproblemer. En tredje måte kan være å undersøke i hvilken grad søsken er enige om hva de husker. En fjerde vei å gå er å foreta en indirekte sammenligning mellom gjenkalling og prospektive rapporter med hensyn til risikoforhold og psykiske problemer.

Sammenligninger av barns og foreldres rapporter fra samme tidsepoke (Borge et al. 2001) indikerer at de er uenige om hva som er stress og negative livshendelser, om hvordan oppdragelsen var, og om foreldrene kritiserte barna sine (Nyhamn 2002). Selv om de blir mer enige med tiden, må ikke dette fortolkes som større nøyaktighet og troverdighet. Søsken har ofte samme, men feilaktige erindringer om vonde hendelser. Det har antakelig sammenheng med at de har snakket sammen om hendelsen. Dette avspeiler i så fall enighet om familie-/barnehjemsovergrep mer enn om spesifikke minner. Like historier styrker dermed ikke nødvendigvis beretningens troverdighet.

Husker voksne overgrep og mishandling som skjedde i barndommen og ungdommen?

Er det slik at mange voksne mislykkes når de skal fortelle om overgrep fra sin barne- og ungdomstid? Betyr det at de mangler bevissthet om slike minner? I hovedtrekk kan det slutes at når man systematisk undersøker hukommelse for omsorgssvikt og overgrep, viser det seg at folk husker forbausende godt, og man har kommet fram til rimelig entydige resultater.

En undersøkelse tok utgangspunkt i 175 voksne som en kunne dokumentere var blitt utsatt for overgrep som barn (Goodman et.al. 2003). Forskere satt med fasiten og kunne avgjøre hvorvidt nåtidsfortellingen om tidlige erfaringer stemte med hva som den gangen ble avslørt og nedtegnet. Ved undersøkelsestidspunktet hadde det gjennomsnittlig gått 13 år siden overgrepet hadde funnet sted. En har altså her dokumentasjon av hva som faktisk hendte, og av erindringer om hendelsene. Overgrepene hadde skjedd da intervjupersonene var mellom 4 og 17 år. På undersøkelsestidspunktet var de mellom 17 og 30 år. Et flertall av dem, 81 %, fortalte om overgrepet. Det betyr at de aller fleste husket og kunne korrekt beskrive det som hadde funnet sted mange år tidligere.

Følgende tre forhold bidro til at de voksne husket mishandlingen svært detaljert og korrekt:

- Alder spiller en stor rolle for i hvilken grad viktige hendelser huskes. Barn under 6 år husker ofte feil, mens barn over 6 år gjerne husker korrekt. Barna må være i stand til å fatte hva som har skjedd for som voksen overhodet ha mulighet til å rekapitulere en hendelse. Her vil barndomsfantasi bidra til at barn under 3 år ikke husker særlig mye. Dersom overgrepene og mishandlingen tok slutt etter at ofrene var 5 år, husket de det i 87 % av tilfellene, mens når dette stoppet før 5 års alder, var det vesentlig færre som husket det (69 %).
- Fordi alvorlige overgrep og mishandling er viktige hendelser, huskes de fleste svært godt. Jo mer alvorlig mishandlingen og overgrepene er, desto bedre husker voksne det som skjedde.
- Det var ingen kjønnsforskjell, men dette dreide seg om overgrep som hadde foregått i 70–80-årene, og det diskuteres om gutter da underslo slike hendelser.
- Mødrene spilte en viktig rolle. De som i sin tid følte at de ble trodd og fikk støtte da de vitnet om hendelsene, var også mye mer villige og i stand til å avsløre hva de hadde opplevd mange år tidligere.

Vi kan konkludere med at hukommelsen om de fleste av dagliglivets hendelser er forholdsvis kortlevd. Dramatiske episoder og traumatiske erfarin-

ger huskes over mange år. Men hukommelsen er modifiserbar, styrt av ekstern informasjon og individets egne kognitive kart og strategier. Dette kan lede til forvekslinger, feilhukommelse og falsk hukommelse – også når det gjelder dramatiske og traumatiske minner.

8.5 Empiriske kartlegginger

Det foreligger ulike kilder som gir oss innblikk i hvordan livet har artet seg eller kunne arte seg for barn som har oppholdt seg på barnehjem/skolehjem i kortere eller lengre tid.

Som påpekt tidligere er det i utvalgets mandat skissert flere mulige informasjonskilder for kartleggingen: Stiftelsen Rettferd for taperne, søknader om billighetserstatning, rapporten fra granskningen i Bergen kommune, materiale fra BUFA (omtalt i kapittel 9) og en kartlegging av tyskerbarneas erfaringer. En annen type kilde er skjønnlitterære framstillinger fra tidligere barnehjemsbarn, og fortellinger om erfaringer nedtegnet av andre. Det var blant annet en måte å henvende seg til allmennheten på i en tid da overgrep mot barn helst skulle forties.

En kan alltid spørre om de personlige beretningene er sanne. Har det virkelig hendt, det vi leser om? Selv om det alltid vil knytte seg usikkerhet til det som blir fortalt om konkrete hendelser ved at hendelser forveksles, noen minner blekner og andre hendelser forstørres opp, så vil grunntrekene i det som kommer fram, ha stor relevans. Som påpekt ovenfor gir hukommelsesforskningen uttrykk for at dramatiske opplevelser setter spor som ikke lett viskes ut. Når flere uavhengige personer beretter om det som skjedde ved navngitte institusjoner, så styrker det muligheten for at det som framkommer som hovedtrekk, har gyldighet.

8.5.1 Stiftelsen Rettferd for taperne

Etter at Bergensgranskningen ble offentliggjort i 2003, har i alt 729 personer henvendt seg til Stiftelsen Rettferd for taperne. I alt 239 av de 729 har åpnet sak som Stiftelsen har arbeidet videre med. De har alle vært i barnevernsinstitusjoner i tidsrommet 1945–1980 og oppgir å ha lidd overlast. Stiftelsen har registrert opplysninger om hver enkelt av de 239. Opplysningene omfatter barnehjemmets navn og sted/kommune; når de ble innskrevet; hvor mange år de oppholdt seg i institusjonen, og hvilken form for overlast de led. Den opplevde omsorgssvikten ble kodet som: manglende voksenkontakt og oppfølging, dårlig matstell, dår-

lig hygiene, trusler og innesperring. Overgrepene ble kodet som voldelig overgrep og seksuelt overgrep. I de fleste tilfeller er det opplysninger om hvem som var overgriperen; styreren, det øvrige personalet eller andre barn (se også kapittel 9.6.3).

Disse 239 har til sammen vært innom 180 ulike barnehjem. Noen hjem er her gjengangere ved at de nevnes av flere. At enkelte barnehjem nevnes hyppigere enn andre, betyr ikke at alle barn som har vært innom disse barnehjemmene, har blitt utsatt for overgrep der. Men det betyr at mange i dette materialet har vært innom disse hjemmene i sin institusjonskarriere, og at flere har noe å utsette på den behandlingen de fikk der. Det er all grunn til å se nærmere på de institusjonene som mange har vært innom og som mange retter anklager mot. Det kan synes som disse barnehjemmene er preget av en ekstremt autoritær oppdragelsesideologi der fysisk avstraffelse inngår som et viktig element i oppdragelsen av barna.

Det er særlig fem barnehjem som skiller seg ut, ved at de er hyppig nevnt, og at det rettes til dels grove anklager mot dem. Vi skal se litt nærmere på disse. At flere barn retter anklager mot det samme barnehjemmet, skulle styrke anklagenes troverdighet, samtidig som det svekker tilliten til institusjonen.

Seks av de 239 barna har vært på barnehjem A. Alle, fire kvinner og to menn, anklager institusjonen både for omsorgssvikt og fysiske overgrep. Barna der synes å ha lidd under mangel på voksenkontakt. De har lidd under generelt dårlig stell og har blitt utsatt for trusler og blitt sperret inne, og de har vært utsatt for direkte fysiske overgrep. Fem har vært på barnehjemmet i perioden 1960 til 1968. Den sjette var der på 50-tallet og i begynnelsen av 60-tallet. Det er en systematikk i anklagene deres ved at de beskriver at de har vært utsatt for samme type omsorgssvikt og overgrep.

Ni av ti som har vært på barnehjem B, retter sterke anklager mot dette hjemmet. Alle er menn. Seks av dem har vært utsatt for seksuelle overgrep. De ni har vært utsatt for fysiske overgrep og generell omsorgssvikt. I de to tilfellene hvor overgriperen oppgitt, er det styreren som nevnes. Overgrepene har skjedd gjennom hele 50-tallet og begynnelsen på 60-tallet. De fleste guttene har vært på barnehjemmet i sju år eller mer. Barnevernsinspektør Thora Lund nevner i brev av 6. desember 1954 at situasjonen ved dette hjemmet var nokså vanskelig, uten at problemene spesifiseres (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 133). I 1960 rapporterer barnehjemssekretærene fra et besøk ved det samme hjemmet og påpeker at det "ser ut til å ha skapt et hyggelig miljø for barna og

det er godt samarbeid mellom ledelsen (et ungt ektepar) og betjening forøvrig." (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 254) Hjemmet har flest gutter og har derfor god nytte av den mannlige bestyreren. Bestyrerekteparet har selv en sønn på 8 md., men foreløpig er det ikke noe problem "med likestillingen mellom barnehjemsbarna og denne da de alle kappes om å leke med ham". Dette hjemmet krever også mye tid å få besøkt, fordi det ligger slik til at man må ta seg dit ut med båt. I rapporten fra 1961 heter det: "En har det beste inntrykk av barnehjem B. De andre barnehjem har vært overbelastet." (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 254). Det er stor diskrepans mellom barnas rapporterte opplevelser og hva sekretærene har lagt merke til og nedtegnet.

Fem barn har vært på barnehjem C og der blitt utsatt for omsorgssvikt og fysiske overgrep både fra styreren og det øvrige personalet. Perioden de har oppholdt seg der, strekker seg fra 1942 til 1972 – en periode på hele 30 år, uten at overgrepene synes å ha blitt erkjent eller lagt merke til av noen myndighet. Tvert imot blir bestyrerinnen der hedret for sin innsats. Ifølge fylkesmannsrapporten fra 1963 ble bestyrerinnen tildelt H. M. Kongens fortjenestemedalje for sitt arbeid da hun gikk av. I 1964 fikk barnehjemmet ny styrer. En som kom til barnehjemmet etter at den nye styreren ble ansatt, har anklaget både styreren og det øvrige personalet for overgrep av fysisk og seksuell art. Det er vanskelig å si om skiftet av styrer har ført til at situasjonen ved hjemmet ble bedre eller verre. Etter at den nye styreren kom, er det rettet færre anklager mot hjemmet, men den anklagen som kom, er av alvorligere karakter (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 255).

Ved barnehjem D har tre personer blitt utsatt for seksuelle overgrep. Både styreren og det øvrige personalet synes å ha vært involvert i disse overgrepene. Til sammen retter 7 av de 12 som har vært på D, anklager mot hjemmet. Det dreier seg om seksuelle overgrep, om fysiske overgrep og omsorgssvikt av ulik grad. Overgrepene skal ha skjedd en gang på 50–60-tallet. At flere anklager barnehjemmet for omsorgssvikt, kan vi kanskje forstå når vi leser Nellie Nilsens noe bekymrede rapport fra 1954. Hun skriver at hjemmet har plass til 30 barn fra tre til sju år. Det er et stort barnehjem med til dels store sovesaler hvorav det er fem soverom med plass til henholdsvis ti, ni, sju, fire og fire barn (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 167).

I de fleste tilfellene finner vi at de som har blitt utsatt for seksuelle overgrep, også har lidd under generell vanskjøtsel og har vært utsatt for fysiske

overgrep, men mot barnehjem E blir det i hovedsak rettet anklager på bakgrunn av overgrep av seksuell art mot både mot en gutt og en pike.

Når vi ser på de anmeldte tilfellene fra Stiftelsen Rettferd for taperne under ett, så finner vi at de fleste anklagene dreier seg om omsorgssvikt og overgrep som har skjedd på 50- og begynnelsen av 60-tallet. Svært få, ca. 20 personer, rapporterer at de har vært utsatt for omsorgssvikt og overgrep på 40-tallet. Da var den materielle standarden ved barnehjemmene særdeles dårlig og bemanningssituasjonen vanskelig. At det ikke blir rettet mange naboklager mot barnehjemmene i den perioden, kan komme av at en har hatt krigen nært i minnet, og at den mangel som preget barnehjemmene, også preget samfunnet for øvrig. Omtrent det samme antallet anklagere, ca. 20, har vært ved barnevernsinstitusjoner på 70-tallet. Flere av disse har ikke spesifisert hvilke overgrep eller hvilken form for omsorgssvikt de har vært utsatt for.

Ca. 2/3 av dem som har meldt seg for Stiftelsen Rettferd for taperne med sine anklager, har en betydelig institusjonskarriere bak seg ved at de har bodd på mer enn ett barnehjem. Her kan vi vise til at 20 har en svært omfattende barnehjemskarriere bak seg ved at de har bodd på fem eller flere institusjoner. De har vært innom mange hjem, og de fleste av dem har hatt over ti år av sin oppvekst i ulike barnevernsinstitusjoner. Enkelte har vært ved ulike barnehjem i opptil 20 år. Dette er lenge, blant annet sett i lys av at gjennomsnittsoppholdet i barnehjem synes å ha vært ca. 3 år. Disse har ikke bare vært lenge ved institusjonene, men de har også lidd fysisk og psykisk overlast. De har alle vært på de barnehjemmene som flere har nevnt som institusjoner hvor det har forekommet omsorgssvikt og overgrep. Men noen har trolig lidd mer enn andre ved at de rapporterer om at overgrep har forekommet ved flere av de barnehjemmene de har vært på. Vi skal gi et par eksempler.

En kvinne har vært institusjonalisert i 20 år. Hun begynte sin karriere på barnehjem D i 1942. Der ble hun utsatt for trusler, innesperring og fysiske overgrep. Hun klager der over mangel på voksenkontakt og generell oppfølging. Deretter gikk turen videre til barnehjem E, hvor hun også opplevde innesperring, trusler og fysiske overgrep. Etter et opphold der kom hun til F barnehjem, hvor opplevelsene fra hjem E gjentok seg. Det neste hjemmet hun kom til, et indremisjons-hjem, hadde hun ikke noe å utsette på. Ingen overgrep rapportert herfra. Hun endte sin institusjonskarriere på Bjerketun, som hun heller ikke retter noen anklager mot.

En mann som har vært på barne- og ungdomshjem i 18 år, begynte sin karriere i 1949. Ved det første hjemmet han var på, led han ingen overlast, men så følger en lang og trist historie med trusler, innesperring og generell omsorgssvikt i årene fra 1953 til 1963. På barnehjemmet S ble han utsatt for seksuelle overgrep både fra andre barn og fra personalet. Dette barnehjemmet ble skandalisert på 50-tallet da en bestyrer der ble anmeldt for å ha forgrepet seg på flere gutter. Etter 1964 har han vært på fem ulike institusjoner, tilsynelatende uten der å ha lidd noen overlast. Det er ingen av de 20 som har vært ved flere institusjoner, som har opplevd overgrep ved alle de institusjonene de har vært på. Dette skulle en tro styrker beretningenes troverdighet. Vi må også legge til at selv de verste institusjonene ikke var like ille for alle.

8.5.2 Søknader om billighetserstatning i perioden 1990–2002

I alt 74 personer har i perioden 1990–2002 søkt om billighetserstatning, og disse har oppholdt seg på 54 ulike barnevernsinstitusjoner, alt fra spedbarnshjem, barnehjem, skolehjem, spesialskoler, verne-skoler og ungdomshjem. Nær halvparten av disse institusjonene blir nevnt av flere, og alle disse institusjonene nevnes også enten i materialet fra Stiftelsen Rettferd for taperne eller i Bergensrapporten. Dette bekrefter tendensen til at det er noen institusjoner som stadig går igjen ved at de får rettet mange og til dels grove anklager mot seg. Det som er særegent ved de som har søkt om billighetserstatning, er at de fleste har hatt svært lange institusjonsopphold. De har vært på institusjon i gjennomsnitt i 7,5 år. Oppholdstiden varierte mellom 9 måneder og 24 år. I alt 20 personer hadde mer enn ti års institusjonsopphold bak seg, mens 25 hadde vært på barnehjem eller spesialskole mellom fem og ti år. De fleste har også hva vi har benevnt som en institusjonskarriere, ved at de har gått fra den ene institusjonen til den andre. En slik karriere kan begynne på et barnehjem. Så kan vedkommende bli plassert i fosterhjem og siden på nytt barnehjem, for så å ende institusjonskarrieren på en spesialskole. Halvparten av dem som har søkt om billighetserstatning, har vært på flere enn en institusjon. Flere har vært kasteballer i systemet og har vært innom fra fire til seks institusjoner i sin karriere. Noen av dem nevner de mange flyttingene som en form for omsorgssvikt de har vært utsatt for.

De fleste anklagene retter seg mot forhold som ligger til dels langt bak i tid. Over halvparten retter seg mot overlast de ble utsatt for på 40–50-tallet.

Bare et fåtall har noe å utsette på den behandlingen de fikk på barnehjem på 70-tallet. Som tidligere nevnt kan det være et tegn på at forholdene tross alt har bedre seg noe i løpet av perioden som utvalget har undersøkt.

Hvilken overlast den enkelte har lidd, er nøye beskrevet. En kvinne som var 17 år på barnehjem og ungdomshjem, ble slått med stokker, lugget og dradd i ørene. Hun fikk ikke vaske seg fordi hun var tater. De andre barna fikk beskjed om å holde seg unna henne av samme grunn. Hun ble seksuelt misbrukt av en "tante" og en "onkel" ved hjemmet. Dette skjedde på 50-tallet. En mann forteller at han ble stengt inne i en mørk potetkjeller uten mat. Han ble slått med stokker, og han fikk sengestraff. Det er mange avstraffelsesmetoder som går igjen. Barna blir slått med kleshengere og stokker, de blir lugget og dradd i ørene, og de blir stengt inne. Potetkjelleren synes å være et yndet sted når barna skulle straffes og skremmes. Det som ellers er verd å merke seg, er at flere anklager institusjonene for at de fikk besøke foreldrehjemmet for ofte, samtidig som de har vært utsatt for fysiske overgrep på barnehjemmet. Noen barn føler seg ikke trygge verken i foreldrehjemmet eller på barnehjemmet.

Det er for øvrig flere kvinner enn menn som har søkt om billighetserstatning, og det er også flere kvinner enn menn som er blitt seksuelt misbrukt. At så mange kvinner har søkt om billighetserstatning, og at svært mange av dem har blitt utsatt for seksuelle overgrep, gir uttrykk for at dette oppleves som en svært grov krenkelse, og at det således også gir forventning om erstatning. Men også flere av disse søknadene har blitt avslått.

8.5.3 Bergensrapporten

Granskingsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Bergen har tatt for seg 11 ulike institusjoner i Bergensområdet i perioden 1954 til 1980. De har intervjuet både ansatte og barn, og en av konklusjonene de kommer med, er at de faktiske forholdene ved institusjonene var preget av stor variabilitet (Rapport fra granskingsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Bergen: 12). Hovedtendensen er at barna fikk lite tilpasset individuell omsorg. Mange barn ga uttrykk for at de manglet voksenkontakt, og at de ikke hadde noen å søke trøst hos når de hadde behov for nærhet og varme. Det ble også klaget på stor gjennomtrekk av personale, noe som førte til at barna måtte forholde seg til mange voksne. Men det påpekes også at det i enkelte tilfeller kunne oppstå et tillitsforhold mellom voksne og barn.

Oppdragelsen var basert på negative sanksjoner med anvendelse av et vidt spekter av straffemetoder som innesperring i mørke rom og kjellere. Dette var straffemetoder som lå utenfor det som datiden ville betrakte som akseptable oppdragsprinsipper og straffemetoder. Det blir også understreket at barna ikke visste hvorfor de ble straffet, slik at de opplevde de voksnes straff som vilkårlig og urettferdig. Seksuelle overgrep var det dyp taushet om. Det var et ikke-tema. De gangene det var mistanke om noe slikt, ble det ikke rapportert. Tausheten om dette fenomenet, påpeker Bergensrapporten, var tidstypisk. For en oversikt over omfang av omsorgssvikt og overgrep i de ulike institusjonene som ble gransket av utvalget, henviser vi til kapittel 9.7.

En ting var de kritikkverdige forholdene, den mangel på omsorg og den overlast barna opplevde på institusjonene. Noe annet var den ofte totale mangelen på ettervern. Det eksisterte et uklart og uavklart ansvarsforhold med hensyn til ivaretagelse av barna etter utskrivning. Ofte var også tilsynet med barna svært mangelfullt.

Vi viser ellers til sammenligningen mellom barnevernssekretærenes rapporter og Granskingsutvalget i kapittel 7. Vi finner at det både er overensstemmelser og uoverensstemmelser mellom de forhold barnevernssekretærenes rapporter om, og Granskingsutvalgets rapport. Dette er ikke forbausende, da kildegrunnlaget er svært forskjellig og oppdraget var forskjellig. Barnevernssekretærenes rapporter er samtidige dokumenter og spiller både samtiden og den oppgaven de var pålagt med å føre et godt nok tilsyn med barnehjemmene i fylkene, under gitte betingelser. Granskingsutvalgets oppgave var mer omfattende. De ble pålagt å sette et kritisk søkelys på institusjoner det allerede var rettet til dels sterke anklager mot. Granskingsutvalgets rapport er omfattende og grundig, og gir en dypere innsikt i de fenomenene som barnevernssekretærene nevner som problematiske.

8.5.4 Krigsbarna

I et notat Eva Simonsen har utarbeidet for utvalget, skriver hun at norske myndigheter under og rett etter krigen, godt hjulpet av opinionen og framstående psykiatere, bidro til konstruksjonen av "krigsbarna" som en ny sosial kategori i det norske samfunnet. I manges øyne utgjorde de en gruppe med angivelig felles trekk og behov, så vidt homogene at de kalte på særlige tiltak, tilpasset deres særskilte forutsetninger. Da det såkalte Krigsbarnutvalget ble oppnevnt sommeren 1945, fikk det i oppdrag å vurdere hva det norske samfunnet

skulle foreta seg med de mellom 10 000 og 12 000 barna som var født under og rett etter krigen med norsk mor og tysk far. Skulle barna sendes ut av landet eller få bli her? Skulle de få vokse opp hos moren, eller burde de komme vekk fra hennes antatt dårlige innflytelse? Burde det lages egne bestemmelser for krigsbarn om adopsjon og plassering i fosterhjem, slik at krigsbarn lettere enn andre barn kunne tas fra fosterhjem eller få opphevet adopsjonen om plasseringen ikke falt heldig ut? Skulle barna plasseres i institusjoner eller kolonier, eller egnet de seg for å vokse opp i familier? Var de bærere av dårlig arv, sannsynligvis sosiale avvikere eller åndssvake og framtidens mulige femtekolonnister? (Jf. vedlegg 3).

Utvalget ville ha et eget kontor for krigsbarnsaker som skulle administrere den særomsorgen en mente krigsbarna trengte. Men etter en periode med opphetet diskusjon om hva som burde gjøres, gled krigsbarnsaken ut av offentlighetens og myndighetenes synsfelt. Ingen lov kom, ingen kampanje, ikke noe kontor. "Det er nå alminnelig erkjent at krigsbarna bør gli inn i samfunnet blant andre barn uten at oppmerksomheten henledes på dem", ble det meldt fra norsk side til den 6. nordiske barnevernskongressen i 1948 (Lyngstad 1949).

Etter 1946–47 utgjorde ikke krigsbarna lenger en egen sosialpolitisk kategori. Det fantes ikke lenger noen sentral krigsbarnpolitikk. Barna (og mødrene) ble overlatt til sin egen skjebne. Offisielt ble barna betraktet mindre og mindre som "tyske" og "krigsbarn". Stort sett ble de til vanlige norske uekte fattigunger, til barnehjemsbarn, til bortsatte barn, til "åndssvake" eller "evneveike" barn, eller til tilsynelatende vanlige barn i vanlige familier.

Krigsbarnas veier til barnevernets tiltak handler om vurderings- og sorteringsprosesser i et hierarkisk oppbygd barnevern. Der var adopsjon forbeholdt de "beste" barna, med pleiefamilier, barnehem, spesialskoler, skolehjem og institusjoner for åndssvake som passende steder for de mindre verdige (Simonsen 2003).

Blant krigsbarna var det flere som ble tatt hånd om av vergeråd, helseråd eller fattigstyre og plassert direkte på barnehem rett etter krigen. Noen glimt fra hva krigsbarna forteller, gir et lite innblikk: Hans ble hentet hos moren og bestemoren av formannen i det lokale vergerådet og sendt til et barnehem på motsatt kant av landet da han var halvannet år gammel. Begrunnelsen var at moren ikke egnet seg til å oppdra ham fordi hun hadde omgang med tyskere under krigen, og at hun ikke hadde fast bopel. Lines mor så ingen muligheter, verken økonomisk eller sosialt, til å ta seg av Line

etter krigen. Line vet at hun var på et barnehem på Østlandet og så ble overført derfra til et annet barnehem i en by nordpå, for så å bli plassert i en spesialskole for evneveike. Andre var kommet på barnehem allerede under krigen mens de var noen måneder gamle, og kom aldri til noen familie. Det tyske Lebensborn hadde egne mødre hjem og barnehem, men brukte også norske barnehem til krigsbarn de mente ikke holdt rasemessige kvalitetsmål (Olsen 1998).

Fra han var noen måneder gammel, og under hele oppveksten og ungdommen, har Monrad vært under offentlig omsorg barnehem, spesialskoler og sosiale institusjoner. Martin har hørt at tyskerne hentet ham da han var spedbarn, fordi moren og søsteren hennes var kjent for å drive trafikk med tyske soldater, at huset hadde rykte for nærmest å være et bordell.

Andre krigsbarn ble tatt hånd av barnevernet etter at de var blitt større. Unni fikk oppnevnt verge og ble sendt av barnevernet til en ungdomsskole/et skolehjem i en annen by da hun var 15–16 år gammel. Hun vet ikke sikkert, men mener det var moren hennes som tok affære fordi hun var redd for at Unni skulle skli ut. På den tiden gikk det sterke rykter i bygda om hvor umoralsk og fæl Unni var. Også Valborg ble tatt hånd om av barnevernet da hun var blitt tenåring. Ingen i familien ville ha henne boende hos seg lenger. Av mangel på et sted å gjøre av henne ble hun plassert på et skolehjem for piker i Nord-Norge. Sølvi ble plassert på skolehjem fordi det ikke var noen som kunne ta seg av henne. Adoptivfaren var død, og adoptivmoren var syk. Da var hun 13 år gammel.

Krigsbarnas beretninger om oppvekst på barnehem og i andre institusjoner handler for mange om forhold som systematisk undergravde selvfølelsen og opplevelsen av egenverd. For noen var opplevelsen annerledes. Barnehemmet ble et tilfluktssted som representerte trygghet og beskyttelse når forholdene hjemme ble for ille. Noen minnes barnehemmet først og fremst som et sted der de opplevde samhold og kameratskap med andre barn, verdier som har betydd mye for dem senere i livet. Men de fleste av dem som forskerne som studerte oppvekstvilkår for krigsbarna, snakket med, gav en beretning om en hard og trist tilværelse som har satt dype spor: "Jeg ville ha sett det mennesket i dag som hadde gått igjennom de barnehemmene i den tida vi lever i nå. De hadde aldri overlevd, det skal jeg garantere," slår Harry fast. Hans og andres beretninger handler ikke så mye om bestemte enkelthendelser som kan tidfestes og knyttes til personer under overskriften "overgrep". De overgrepene de forteller om, brukes snarere

som illustrasjoner av livet de levde, uttrykk for hvordan tilværelsen deres var, enn som enkeltepisoder som skiller seg fra livet deres for øvrig.

Straffesystemet i institusjonene beskrives som bestående av både psykiske og fysiske virkemidler. Det er karakteristisk for det krigsbarna forteller, at smerten og fornedrelsen ved selv å bli slått ofte var liten i forhold til raseriet og avmaktsfølelsen ved å måtte se på at andre og mindre barn, særlig søsken, fikk lide. Som voksne kan krigsbarna som vokste opp på barnehjemmene, sette ord på opplevelsen av å bli utsatt for psykisk og fysisk mishandling. Som barn var de forsvarsløse i møtet med barnehjemmets system for disiplinering, straff og terror. Noen steder, som ved ett av Frelsesarmeens barnehjem der Hans bodde, var avstraffelsesmetodene på barnehjemmet nøye fastlagt, i likhet med rutinene for stellet ellers. Barna ble straffet på bestemte måter og etter fastsatte regler. Juling og slag hørte til hverdagen. Å bli spytt med kaldt vann fra en vannslange kan Hans huske skjedde med ham bare én gang. Det samme gjaldt da én av personalet holdt ham med hodet ned, mens en annen slo. Hans tror han var heldigere enn andre og ble slått mindre enn mange av de andre barna.

Wenche forteller at hun husker episoder fra barnehjemmet da hun selv ble slått, men først og fremst husker hun hvordan de andre barna, særlig de mindre, ble straffet på denne måten. I Wenches tid på barnehjemmet gjorde det et dypt inntrykk på henne hvordan personalet kunne more seg med å skremme de minste barna de hadde omsorg for. De voksne likte å kle seg ut med groteske masker og så gå inn på sovesalene til de minste om kvelden. Wenche og de andre større barna hørte de redselsslagne barnas skrik og gråt. Det var ingen ting de kunne gjøre. Hun mener at personalet også likte å terrorisere barna ved å narre dem når de iblant skulle få komme hjem på besøk til familien. Barna skulle ikke hjem likevel, besøket var avlyst, kunne de voksne more seg med å si, fulle av skadefryd. Personalet og særlig bestyrerinnen, slo barna i ansiktet. Det var forferdelig for Wenche å se hvordan de tok den lille søsteren hennes, mens hun selv måtte stå helt avmektig og se på. Hans sier at det å være vitne til at de minste barna nærmest ble tvangsføret, hardt og ukjærlig, uten å kunne ta igjen mot overmakten, var en del av den psykiske terroren som satte de dypeste sporene hos ham. Det samme gjaldt avstraffelsen av barna som var sengevætere. Når de hadde tisset i senga, måtte de vaske alle sengklærne. Hvis de ikke rakk det før skolen begynte, måtte de være hjemme fra skolen. Som straff var det flere av tantene som slo barna med de våte lakenene. "Og da alltid i andres påsyn.

Alltid!" husker Hans. Han opplevde at systemet gjorde barna til medskyldige, det fornedret og brutaliserte dem. Etter hvert som de ble eldre, ble de presset inn i mønstre som undertrykkere og overgripere overfor de mindre barna, nøyaktig slik de eldre barna hadde vært overfor dem selv da de var små.

Blant krigsbarna er det flere som mener at det var krigsbarnbakgrunnen deres som gjorde at de ble plassert i barnehjem og ikke i en pleiefamilie, eller at de ble adoptert. Sigurd mener også at det var grunnen til at han kom til et privat hjem, eid av Frelsesarmeen. De tok imot krigsbarn og barn som var tilbakestående eller åndssvake. Fra dette hjemmet ble ingen barn adoptert. Å være på dette hjemmet var det samme som å bli satt på legd, mener han. "Jeg var i min egen konsentrasjonsleir," er hans opplevelse. Andre opplevde også at det heftet noe spesielt ved dem som krigsbarn, at de derfor skulle straffes og fortelles hvor lite de var verdt. Sigurd er ikke i tvil om at han ble spesielt brutalt behandlet på barnehjemmet fordi han var "tyskerunge". Harry husker at det var mer juling enn mat på barnehjemmet. Personalet ventet også i det lengste med å tilkalle lege når han var syk.

8.5.5 Fortellinger om opplevelser i barnehjem

Gro Elin Knudsen Einang har fortalt om sin oppvekst på Anna Jebsens Mindes barnehjem på 60–70 tallet til Arvid Møller, som har nedtegnet hennes fortelling (Einang 2003). Hun kom på barnehjem fordi foreldrene hennes hadde store psykiske problemer. Som voksen skrev hun en stil om sitt første inntrykk av barnehjemmet. Hun skriver at hun møtte en stor hvit murbygning omgitt av en mur. Innenfor muren var det en stor hage. Huset hadde fire etasjer. I første etasje en vaskekjeller, tørkerom og en leilighet der vaktmesteren bodde med familien sin. I andre etasje var det kjøkken, spisestue, lekerom, leksestue og en dagligstue. I tredje etasje var det fire store soverom, bad og tre hybler for betjeningen og en leilighet for bestyrerinnen. De fire soverommene fordeler seg slik: ett rom for barn mellom ett og seks år, ett for barn mellom seks og tolv år og et for barn fra 15 til 18 år. Soverommene var møblert med senger og nattbord, men på rommene til de største barna var det skrivepult. Veggene var helt nakne, og det var tre og en halv meter høyt under taket.

Slik hun beskriver hjemmet, er det langt fra den hjemlighet som for eksempel barnevernsinspektørene mener bør prege et barnehjem. Det var 24 barn på barnehjemmet, noe som vel må sies å

overskride det anbefalte antallet. Barna hadde bodd der siden de var ett år gamle. De fleste var der fordi de ikke hadde foreldre, eller fordi mødrene ikke var i stand til å ta seg av dem.

Hun forteller til Møller at det både er ulemper og fordeler ved å bo på et barnehjem. En av ulemperne hun nevner, er at personalet skifter ofte, og barna står i fare for å miste personer de er blitt glade i og knyttet til. Angsten for å miste den en er glad i, blir sterk. Hun nevner også at barna ikke får den oppmerksomhet de trenger, fordi det er for få ansatte.

I store deler av tiden hun var på barnehjemmet, var det "tante Johanna" som var bestyrerinne. Da Gro Elin var 14 år, døde tante Johanna. Tante Johanna skulle være mamma for barna. Gro Elin beskriver henne som på mange måter et positivt menneske som tok barna med på mange utflukter. Hun var i mors sted og viste Gro Elin tillit. Hun stolte på Gro Elin. Blant annet fikk hun være barnevakt for andres barn. Tante Johanne ville oppdra pikene til å bli snille og gode. Ros og oppmerksomhet fikk de når de oppførte seg slik tante Johanna ville, ellers ikke. De ble straffet om de ikke oppførte seg pent og ble truet med at da måtte de finne seg et annet sted å bo. En gang bannet Gro Elin, og de andre sladret til tante Johanna. Hun ble kalt inn på kontoret og fikk beskjed om å stå rett i ryggen og rekke frem tungen. Så fikk hun strødd pepper på tungen for at hun skulle lære å passe munnen sin. Det gjorde skrekkelig vondt, og hun forteller at hun ble helt hysterisk. Dette er det eneste overgrepet av fysisk art hun forteller om. Selv om hun var en av tante Johannas utvalgte, var det allikevel for lite omsorg for et kjærlighetshungrende lite barn. Det er det som er den såre strengen i hennes fortelling.

Anna Jebsens Minde er et av de barnehjemmene Granskingsutvalget for barnevernsinstitusjon i Bergen har undersøkt. De har intervjuet seks barn som har oppholdt seg på institusjonen i perioden 1953 til 1978. Et av barna de intervjuet, var en pike som oppholdt seg der på 60–70-tallet.

Gro Elin forteller at det var 24 piker på barnehjemmet. Granskingsutvalget finner også at det var et høyere antall barn enn det skulle være etter forskriftene. Bemanningen var for lav, slik at det gikk utover den omsorgen barna fikk. Gro Elin har fortalt om savnet av omsorg og kjærlighet, selv om hun var en av tante Johannas utvalgte. Dette at noen barn var foretrukket fremfor andre, trekker Granskingsutvalget fram som et problem, da det preget miljøet mellom barna. Både Gro Elin og Granskingsutvalget finner at huset var stort og hadde et institusjonspreg. Styrer nr. 3 er identisk

med Gro Elins tante Johanna. Granskingsutvalget skriver at fysisk straff ikke har vært et sentralt ledd i oppdragelsen. Gro Elin skriver om den ene episoden der hun fikk pepper på tungen. Granskingsutvalget nevner ikke denne episoden. Men Gro Elin forteller at en pike en gang fikk ris på baken. Den episoden er derimot fortalt til Granskingsutvalget. De uttaler at styrer 3, tante Johanna, hadde andre måter å straffe barna på enn fysisk avstraffelse. Dette skriver også Gro Elin om. Straffen kunne være innesperring eller også det Gro Elin benevner som psykisk terror, som blant annet innebar en trussel om at de kunne bli sendt bort. Barna var livredde for å bli sendt bort. Granskingsutvalget konkluderer med at det ikke har skjedd seksuelle overgrep mellom barna. Gro Elin forteller at hun hadde et tilnærmet seksuelt forhold til en annen jente på barnehjemmet. De trøstet hverandre og hadde sex sammen før de fylte 14 år. Gro Elin forteller at de var svært glad i hverandre. Denne formen for frivillig seksuell omgang mellom de to pikene kan neppe kalles overgrep.

Granskingsutvalget mener at den omsorgssvikten som er blitt beskrevet av noen av informantene, i vesentlig grad henger sammen med styrernes holdninger, og at den dårlige bemanningen har vært en medvirkende årsak til at de ansatte ikke har kunnet ta seg av barna på en forsvarlig måte. Den dårlige bemanningen synes også å ramme dem som var styrer 3s favoritter. Det å være favoritt var nok en beskyttelse, men selv det var ikke nok til å kompensere for tapet av en mor og en far. Det er så stor overensstemmelse mellom hva Gro Elin forteller, og hva som kommer fram etter Granskingsutvalgets undersøkelse, at det er grunn til å feste lit til den personlige beretningen.

Eli Nicolaisen har skrevet en roman om sitt opphold på et ikke navngitt barnehjem, trolig i Nordland fylke, i femtiårene. Hun bodde på dette barnehjemmet i sju år. Hun skildrer livet i barnehjemmet slik en småpike opplever det på godt, men mest på vondt. Hun ble utsatt både for omsorgssvikt og overgrep. Omsorgssvikt i den forstand at hun ikke ble tatt vare på av tantene, som hun kaller dem. De lar henne gå med for små støvler slik at hun må trekke tåneglene. Hun får øreverk som ikke blir behandlet, med det resultat at hun får nedsatt hørsel. Hun har hyppig blærekattarr som fører til at hun tisser i buksen, noe hun blir straffet for. Straffen er grusom. En dag skal hun hjelpe til i vaskekjelleren. Hun skriver: "Det kom tiss der jeg stod. Jeg klarte ikke å holde meg. Tante så det. Hun ble så sint. Hun drog meg inn til en av vaskekummene med kokende vann. Der drog hun ut proppen så vannet rant ned på stein-

gulvet. Hun satt rumpa og beina mine under strålen. Jeg skrek og skrek. Det sved hele tiden, jeg så jeg var rød. Jeg brettet bleier. Tante sa: Så, så få opp farten, ikke sånn, sa hun [...] skjønner du ingen ting. Hun tok strykejernet og satte det på armen min. Det freste. Sånn går det når du er så klønete. Det er din egne skyld, når du ikke hører etter hva jeg sier” (Nicolaisen 1983: 87). I en liten notis skriver hun at boken ikke er skrevet for å klandre et bestemt barnehjem, men for å gjøre samfunnet oppmerksom på den hverdagen som var på en barnehjemsinstitusjon i femtiårene. Skal vi dømme etter det forfatterinnen skriver, var det en barndom preget både av forsømmelse og fysiske overgrep av svært alvorlig art (Nicolaisen 1983).

Oddmund Harsvik har skrevet om sin kone Britt Synnøves opplevelser på Lunden barnehjem i Sandefjord og på Toten skolehjem (Harsvik 2003). Han bygger beretningen på brev, tilsynsrapporter og fortellingen til Britt Synnøve. Den har et halvdocumentarisk preg. Britt Synnøve bodde på barnevernsinstitusjoner fra hun var 5 måneder til hun var 17 år. Hun kom til Lunden barnehjem i 1955 og var der til 1967, da de av ulike grunner ikke ville ha henne der lenger. Hun forteller at det var en praksis at barnehjemmet ville kvitte seg med de vanskelige pikene som var kommet i puberteten.

Barnevernssekretæren skriver om Lunden barnehjem: Bestyrerinnen ble sykmeldt 20. nov 1966, vikar ansatt fra samme dato. Etter at barnevernsinspektør Thora Lund hjalp til med å skaffe plass for to jenter ved ungdomshjemmet Solstreif i Laksevåg, og en gutt på 12 med tilpasningsvansker kom i guttehjem, har det blitt mer ro over barnehjemmet, og forholdene betegnes som ”tilfredsstillende” Dette var et år før Britt Synnøve ble overført til Toten skolehjem. Vanskeligheten for Britt Synnøve begynte da bestyrerinnen ble syk.

Hendelsene som det fortelles om i *Tapt barndom*, er langt nær så dramatiske som dem Eli Nicolaisen beretter om, men de er bedre dokumentert, blant annet med utskrifter av Britt Synnøves barnevernsmappe. Det berettes ikke om fysisk mishandling eller voldsbruk overfor Britt Synnøve eller noen av de andre barna ved Lunden barnehjem, men de ble utsatt for maktmisbruk og omsorgssvikt. Det er særlig to forhold barnevernet klandres for. Det ene er at hun i mange år levde i den villfarelse at moren var død, inntil moren og en tante oppsøkte barnehjemmet da Britt Synnøve var 11 år gammel. Det andre var at hun ble sendt til Toten skolehjem for barn og unge med tilpasningsvansker. Styret ved barnehjemmet presset på for å få henne overflyttet. Hun ønsket å være hvor hun var. I et innlegg i Sandefjord blad (referert i sin hel-

het i boken) skriver hun: ”i mangel av andre plasser ble jeg flyttet til Toten pikeskole, en skole på linje med det Bastøy var for gutter. Ut fra det venner forteller, hadde jeg gjort omtrent like mye galt som andre barn på samme alder gjorde: Skulket skolen, smånasket og røyket tobakk.” (Nicolaisen 1983: 130).

Hensikten med boken, skriver forfatteren, er å sette fokus på mange barns oppvekstvilkår under offentlig omsorg i vår nære fortid. Om vi ikke leser om fysiske overgrep, så forteller det mye om hva det vil si å være en kasteball i systemet, og om den vilkårlighet som rår, og som kan komme til å stemple barn med normal utrustning som mindre begavede, og med den konsekvens det får for deres ferd videre i livet.

8.6 Ekspertvurderinger

Det er av interesse å få samtidige faglige vurderinger av de forholdene som er omfattet av mandatet for denne utredningen. Uten det vil en kunne stå i fare for at ny kunnskap og aktuelle perspektiver i for sterk grad legges til grunn for vurdering av tidligere praksiser. Det vil i så fall kunne medføre at man foretar vurderinger av fortiden der kritikken retter seg like mye mot datidens faglige skjønn som mot den praktiske utøvelsen av omsorgen for barn og ungdom i aktuelle institusjoner. Samtidsvurderingene har vi fått tilgang til gjennom ulike kilder: avisoppslag som tilkjennegir noen av de problemstillingene som sto i fokus i samtiden, faglige tilsynsrapporter (se kapittel 7), og sist, men ikke minst, rapporter fra sakkyndige utvalg.

Her skal vi vise til at Sosialdepartementet omkring 1970 fikk en henvendelse med kritikk av de mentalhygieniske forholdene ved et barnehjem i Drammen. Det ble nedsatt et sakkyndig utvalg som bestod av landets nestor i barnpsykologi, dosent Åse Gruda Skard, en førskolelærer og en lege, for å få utredet forholdene ved barnehjemmet. Fra barnepsykiatrisk hold hadde det blant annet blitt påpekt at barn som fikk sin oppvekst ved dette hjemmet, viste en symptomatologi som tydet på tidlige deprivasjonsskader. I første omgang nektet barnehjemmets styrer å ta imot utvalget uten tilatelse fra styret, da hun var nedfor og sterkt rystet av den offentlige kritikken som hadde blitt framført. Det kom imidlertid etter hvert til å bli gjennomført to heldagsbesøk med vurdering både av miljøforholdene og av hvert enkelt barn. I november 1971 ble det så framlagt en relativt omfattende rapport fra dette utvalget med følgende hovedkonklusjon: ”Etter grundig overveielse er vi kommet

til at fortsatt drift av pleiestiftelsen er uforsvarlig. Vi henstiller til Sosialdepartementet at institusjonen blir nedlagt. Også adopsjonsbevillingen bør inndras. Flere av de barna vi observerte, var klart behandlingstrengende og alle bør følges opp i tiden fremover. Barnevernsnemndene i de respektive hjemstedskommuner bør bli pålagt å holde oppsyn med barna og om mulig skaffe dem jevnlig og en viss psykologisk-psykiatrisk kontroll. Utvalget er villig til å diskutere eventuelle mulige hjelpetiltak i tilknytning til ny plassering" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 289).

De tolv barna, hvorav tre brødre og ett søskenpar, var anbrakt av barnevernet i sin kommune. Bakgrunnen for anbringelsen var på den ene siden en hjemmesituasjon preget av vold, alkohol eller andre risikoforhold. På den annen side var det tale om mors psykiatriske lidelser og i ett tilfelle tuberkulose. De minste barna ble undersøkt ved hjelp av Gesells utviklingsskjema. De største ble også observert i lekesituasjoner ute. Vurderingene ga uttrykk for at flere av barna var hjelpetrengende, og det ble blant annet påpekt at flere av barna hadde en påfallende og ikke vanlig sosial holdning, og at ingen av barna hadde et språk som var tilsvarende det vanlige for alderen. Generelt var barna reserverte, passive og viste liten evne til å ta initiativ blant annet i lekesituasjoner.

Når det gjelder miljøforholdene, ble det påpekt at institusjonen var preget av dårlig renhold og hygiene og svak tilrettelegging for barnas utfoldelse og lek. De små barna fikk for eksempel liten anledning til å se seg om, da sengene hadde tette vegger rundt, og det var lite farger eller figurer som kunne stimulere barnas utvikling. Babystellet gikk raskt og effektivt uten prating og pusling, og spedbarna måtte antakelig ligge mye alene isolert. Lekerommet så helt ubrukt ut, og selv om personalet viste varme for barna, hadde de tydeligvis lite kjennskap til moderne psykologiske krav til barnestell og lite teft for hva barn kan ha behov for. Rapporten beskriver blant annet dårlige lekeforhold, hvor det også var mangel på tilsyn, noe som medførte at en av de største i gruppen skremte de mindre og skapte redsel, gråt og fortvilelse. Leken var preget av rastløshet og lite konsentrasjon, og de få lekene som var til barnets disposisjon, var det stor rift om. Det påpekes at når leken var så mangelfull, hadde det trolig sammenheng med det fattige, lite stimulerende og ensidige leketilbudet barna hadde ute kombinert med lite kontaktstimulering.

Når det gjelder personalsituasjonen, ble det påpekt at det var meget få personer til å ta seg av barna. Styreren og barsepleieren var de eneste som hadde utdanning i spedbarnsstell. Det er

ikke mulig, påpekes det, å ivareta barnas behov for kontakt og stimulering i tilstrekkelig grad med så mangeartede og tidkrevende oppgaver som hviler på personalet. Det påpekes at barna for en stor del kom fra dårlig stilte familier, og de må derfor kalles risikobarn. For å kunne hjelpe disse barna til en tilfredsstillende utvikling kreves det tid, overskudd og kunnskaper.

I forhold til styreren påpekte for øvrig utvalget at en må være klar over "at vi på denne måten kritiserer hennes livsverk, og at hun nødvendigvis må komme i sterk forsvarsstilling til utvalget og andre som ser med kritiske øyne på institusjonen" (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 289). Dermed har også utvalget pekt på noe av det problematiske som knytter seg til mange av de mangelfulle trekken ved tilsynsfunksjonen, at "alle vet" at dette er idealister som stiller sitt liv og sin tilværelse til rådighet for å hjelpe vanskeligstilte barn. Når barnehjemmene ikke lykkes, men ofte har medført risikoforhold for barna, har dette derfor ikke sammenheng med mangel på den gode vilje. Det har i første rekke sammenheng med mangel på de ressurser som er nødvendige, materielt, pedagogisk og med hensyn til kompetanse, for å skape forsvarlige forhold for vanskeligstilte barn.

Vi skal så vise til en fagrapport fra 1967 om forholdene ved tre spesialskoler. Disse tre skolene var alle kategorisert som skoler for evneveike, og omfattet Røstad offentlige skole, Ekne offentlige barneskole og Ekne offentlige framhalds- og yrkesskole. Bak utredningen stod de to psykologene Ruth Frøyland Nilsen og Gert Henrik Vedeler, og oppdragsgiver for utredningen var Stortingets ombudsmann for forvaltningen. Det sakkynndige vurderingsoppdraget besto i å gjennomføre samtaler, i første rekke med barna ved skolen, for å få inntrykk av hvordan de hadde det. Dette ble nærmere spesifisert til særlig å omfatte brevkontroll, refselse, adgang til bevegelse utenfor institusjonsområdet og barnas adgang til kontakt med tilsynsnemnda. Observasjonen av disse tre skolene ble gjennomført i siste uken av april 1967, og rapporten ble avlevert 12. mai samme år. (Rapport til Stortingets ombudsmann for forvaltningen, 12. mai 1967)

Utvalget gjennomførte observasjonen ved å delta mest mulig i barnas liv og vanlige dagsrytme på institusjonen, dvs. ved måltider, undervisning, lek og fritidssysler. Dermed kunne en komme i kontakt med både elever og ulike grupper av voksne på en naturlig måte. Dermed ble det også gitt mulighet for individuelle samtaler både med barn og personalet. Dessuten ble det holdt møter med representanter for forskjellige personalgrup-

per, noen ganger med styreren til stede, andre ganger ikke. Et premiss for vurderingen som særlig ble påpekt for barneskolene, var at disse skolene skulle ta imot barn som var rykket opp fra sitt hjemlige miljø, fra sin familie og sin vante livsform, fra sin skole, og ofte var flyttet mange dagsreiser til et fremmed sted. Ut fra dette fant de sakkyndige det naturlig å vurdere spesialskolene først og fremst ut fra hvordan de fylte sin oppgave som hjem for barna. Dernest måtte så skoletilbudet tas i betraktning.

Utvalget fant mange svakheter ved de observerte skolene, særlig det upersonlige preget. Det var for eksempel ingen voksne som under måltider satt til bords sammen med barna. Måltidene ble, påpekes det, en upersonlig ekspedisjonssak, ikke den menneskelige hyggestunden som det kunne bli i en mindre gruppe med voksne til stede. Barna ble heller ikke tatt med i omsorgen og ansvar for seg selv og andre. Deres daglige liv beskrives som fattig og preget av mangel på muligheter til læring av sosiale omgangsformer. Leker og bøker som skulle stå framme, var for det meste innelåst, og hobbyvirksomhet var begrenset til bestemte rom og timer på dagsplanen. For de eldre barna var det å skulle gå til sengs klokka 20.30 opplevd som urimelig tidlig.

Det påpekes at svært mange av barna hadde følelsesmessige vansker og tilpasningsproblemer, og savnet personlig kontakt med voksne. Under samtaler med enkelte barn kom det fram at barna mistrivdes, kanskje mest over å måtte bo hjemme fra. Men det var påfallende, påpeker utvalget, hvor lite slike individuelle og personlige vansker ble erkjent av institusjonens ledelse. De ansatte hadde særlig påpekt det problematiske ved lørdager og søndager, da barna var underbeskjeftiget og mistrivdes tilsvarende. Utvalget påpekte for øvrig følgende: "En uunnngåelig, men mentalhygienisk uheldig konsekvens av de store grupper av barn som til enhver tid er sammen, er det harde klima som da lett utvikler seg innen barnegruppene. Vi fikk inntrykk av at flere barn kunne være redd andre barn uten samtidig å føle seg tilstrekkelig beskyttet av en voksen som var oppmerksom på forholdet. Likeledes ble de oppmerksom på seksuelle spenninger mellom de noe større barna som personalet ikke lot til å være klar over, eller som de ikke hadde personlige eller faglige forutsetninger for å hankses med" (side 6).

Når det så gjelder framhalds- og yrkesskolen, ble det av utvalget understreket det betenkelige i at kontakten med de voksne også her er såpass tynn på grunn av for få voksne i forhold til antall elever, "at gruppen av gutter kunne bli noe voldsom for

enkelte mer sensitive og svake gutter. Vi hadde en del samtaler med enkelte av elevene som ga uttrykk for at de følte seg utrygge overfor andre gutter uten at de øyensynlig kunne vende seg til noen voksen om slike forhold" (side 15).

I sin konklusjon påpeker utvalget at de ikke hadde inntrykk av at barna på de tre omtalte spesialskolene ble mishandlet, slik kritiske røster hadde hevdet. De hadde ikke inntrykk av at brevkontroll fant sted, heller ikke at man benyttet refselsler i fysisk forstand eller med uheldig frihetsberøvelse, osv. Derimot ble det påpekt, særlig fra en av skolene, at en tidligere tilsynsnemnd fungerte dårlig, og at den hadde liten kontakt med barna. Selv om mishandling og overgrep nå ikke finner sted, påpeker utvalget, "representerer institusjonene en mentalhygienisk uforsvarlig situasjon for de barn som er henvist til å ha dem som sitt hjem gjennom mange år" (side 16). Det henvises her til mangel på individuelle hensyn og muligheter til å utøve den fleksibilitet som er nødvendig. Det store barnetallet pr. voksen tillater på ingen måte, påpeker utvalget, det minimum av personlig kontakt mellom voksen og barn som er nødvendig for en sunn personlighetsutvikling. Det vises også til mangelfullt samarbeid i personalstaben og at internatpersonalet har for dårlig utdanning og for lav status. Videre henvises det til at institusjonene er for isolerte fra omverdenen, med uheldige følger for enkelte barn og for institusjonen som helhet. Selve undervisningen later derimot til å være relativt bra og utmerker seg som det desidert beste leddet i det totale tilbudet som institusjonen representerer.

Det vil selvsagt være begrensninger knyttet til en rapport som dette, da den bygger på et relativt begrenset empirisk grunnlag. Like fullt er det både interessant å registrere hva fagfolkene så etter, og hvilke observasjoner de rapporterer om. Vi ser for eksempel at spørsmålet om seksuelle eller andre overgrep fra personalets side ikke står på agendaen. Derimot har rapporten fokus på depriverende og andre uheldige sider ved institusjonslivet, og legger på den måten viktige føringer for den kritikk mot spesialskoler som på den tiden var under oppseiling.

8.7 Et hovedinntrykk

Hovedinntrykket som avtegner seg i det selvbiografiske materialet, er en manglende grunnholdning til barnas fysiske og psykiske integritet. Mange av informantene har påpekt at de kjente seg utnyttet og lite verdsatt. Dette avspeiler både en manglende pedagogisk grunnlagsfilosofi og man-

gel på indre tilsyn både med ansatte og forholdene elevene imellom. Dernest reflekterer det utvilsomt at mange barn både hadde det vanskelig, og at de var vanskelige. Med små ressurser sto de ansatte rådløse i møtet med problemer de ikke mestret. Forklaringen på uholdbare forhold ligger dermed ikke bare i en mangelfull etikk og pedagogikk, men også i samfunnets tilrettelegging av og kontroll med disse institusjonene.

Den kritikk barnehjemsbarna i ettertid retter mot barnehjemmene, er forskjellig fra den kritikk som rettes mot institusjonene på offisielt hold. Med sitt perspektiv innenfra gir barnehjemsbarna

en beskrivelse av et mangelfullt barnevern og hvilke konsekvenser dette fikk for dem det var ment å skulle vareta. I det rommet som oppstår mellom den offisielle intenderte politikken og det opplevde, mellom intensjoner og realiteter, ligger en viktig forskjell mellom voksnes og barns opplevelser. Barna og de voksne ansatte på barnehjemmet levde i to atskilte verdener. Der for eksempel personalet mener de drev konsekvent og god kristen og moralsk oppdragelse, forteller de tidligere barnehjemsbarna i dag at de opplevde et brutalt, uforstående og undertrykkende system.

Kapittel 9

Omsorgssvikt og overgrep

9.1 Innledning

Om en tilfeldig gruppe mennesker blir spurt om hva de forstår med begrepet omsorgssvikt, vil svarene antakelig bli temmelig sammenfallende. Det vil for en stor del dreie seg om ulike former for vanskjøtsel, fysisk og psykisk. Hvis en på tilsvarende måte spør om hva overgrep betyr, vil svarene trolig referere til mishandling eller en eller annen form for seksuell utnyttelse av barn.

For å konkretisere kan det her refereres til de opplysninger tidligere barnehjems- og spesialskolebarn kom fram med i forbindelse med søknader om billighetserstatning for tidsrommet 1990–2002. Vi bemerker at de fleste av disse kom før de store presseoppslagene for alvor gjorde seg gjeldende. Av begrunnelsene for søknadene framgår følgende karakteristiske eksempler på omsorgssvikt: mange og dramatiske flyttinger, kasteball i systemet, ikke legetilsyn ved sykdom og fysiske plager, lite og dårlig mat, dårlige klær, følelseskulde, ingen som brydde seg, og barna ble overlatt til seg selv. Typiske eksempler på fysiske overgrep var fysiske avstraffelser som pryl, mishandling, slag med stokker, utestenging naken i vinterkulde, kald dusj, kvelertak, fastbinding i seng, tvangsarbeid uten mat, innelåsing i mørke kjellerrom, brenning med strykjern. Et sentralt element her var som vi ser, bruk av fryktframkallende metoder for påføring av smerte og frihetsberøvelse. I dette inngår også mangel på beskyttelse av de yngre barna, som kunne utsettes for mange former for overgrep fra de eldre. Når det refereres til fysiske overgrep, innebærer det også overgrep av psykisk karakter og det som må karakteriseres som graverende uttrykk for omsorgssvikt. Seksuelle overgrep blir i de samme søknadene beskrevet i generelle former, men hovedsakelig dreier det seg om en skala fra tukling til påtunget samleie.

I det følgende skal vi forsøke å utdype og nansere dette bildet. Vi skal også gi en vurdering av omfanget av omsorgssvikt og overgrep, og peke på mulige konsekvenser for de involverte barna. Til sist skal vi ta for oss det mulighetsperspektivet som resiliensforskningen har bidratt til å løfte fram. Til slutt vil vi prøve å vurdere enkelte indivi-

drelaterte sider ved bakgrunnen for at dette kunne skje. Det kommer vi imidlertid tilbake til i et eget kapittel.

9.2 Begrepsklargjøring og empiri

Omsorgssvikt og overgrep refererer vanligvis til forskjellige former for alvorlige krenkelser av barna fra voksne som har omsorgsansvaret for dem. Når vi går til faglitteraturen, finner vi mange måter å nansere og klargjøre disse begrepene på. Her presiseres det for eksempel ofte at et barn blir utsatt for omsorgssvikt og overgrep når det blir forsømt eller påført fysisk eller psykisk skade på en slik måte at dets fysiske eller psykiske helse står i fare (Killén 1993). I denne sammenhengen kan det også refereres til passiv og aktiv fysisk mishandling og passiv og aktiv psykisk mishandling. Grensen mellom hva som er passiv og aktiv mishandling, vil ofte være både flytende og lite entydig.

Men som påpekt ovenfor kan vi oppfatte omsorgssvikt som et generelt begrep som kan anses å svare til ulike former for vanskjøtsel. Det viser til forhold der barna mangler grunnleggende fysisk og psykisk omsorg. Dette kan betraktes som en passiv form for mishandling. Mangelfull fysisk omsorg er kjennetegnet av dårlig ernæring, hygiene og helsestell, mangel på klær og dårlige boforhold. Mangelfull psykisk omsorg omfatter sviktende tilsyn, mangel på voksenkontakt og mental mishandling som innebærer at barna blir ignorert, forsømt og avvist. Det betyr at den følelsesmessige omsorgen og oppdragerfunksjonen svikter. En slik tilværelse kan true barns sikkerhet, deres utvikling og helse. Mangel på psykisk omsorg kan især skade barnas følelsesmessige modning og balanse. De ulike måtene å utøve omsorgssvikt på er ikke gjensidig utelukkende. Det har vi blant annet funnet indikasjoner på i det selvbiografiske materialet fra Stiftelsen Rettferd for taperne. Ofte finner en at barn utsettes for en kombinasjon av fysisk og psykisk omsorgssvikt.

Under passiv mishandling kan en liste opp en rekke unnlattelsessynder og mangel på interesse for barnas ve og vel. Barna blir ignorert og under-

stimulert. De får ikke tilstrekkelig tilsyn under sykdom og "går for lut og kaldt vann", som det heter i dagligtalen.

Den aktive fysiske mishandlingen som gjerne kalles overgrep, er vanligvis lett påvisbar, da den ofte setter synlige spor i form av blåmerker, blodutredelser eller brennemerker. Det kreves dermed liten innsikt for å slutte seg til at et barn har blitt offer for fysiske overgrep eller mishandling. Mye av den faglitteraturen som dreier seg om overgrep av barn, konsentrerer seg om fysisk mishandling som kan få dramatiske konsekvenser. Her kan det vises til en tidlig norsk studie hvor man undersøkte 30 tilfeller av barnemishandling fra årene 1968–1972, som var reist for påtalemyndighetene. Barna var mellom 0 og 5 år gamle, og de hadde blitt mishandlet av foreldrene sine eller andre foresatte. Den hyppigst forekommende konsekvensen var bruddskader, og tre av de 30 innrapporterte tilfellene hadde dødelig utgang (Tangen 1975).

I motsetning til den aktive fysiske mishandlingen eller overgrepet som er situasjonsspesifikk og kan utløses ved at barnet overtrer noen bestemte atferdsnormer, som det kanskje ikke har kunnskap om, så er den aktive psykiske mishandlingen ofte av mer permanent karakter. Den varer ofte ved og kan utløses ene og alene ved barnets nærvær. Aktiv psykisk mishandling betyr ofte at barnets omsorgspersoner viser en fiendtlig holdning overfor barnet som blant annet kommer til uttrykk gjennom nedvurdering, latterliggjøring og trusler om straff osv. (Bunkholdt & Sandbæk 1998).

En annen begrepsklargjøring av omsorgssvikt kan innebære å skille mellom vanskjøtsel og fysiske overgrep. Som påpekt ovenfor innebærer *vanskjøtsel* at barna mangler grunnleggende omsorg fysisk og helsemessig. Som en konsekvens av vanskjøtsel vil barna mistrives og få dårlige utviklingsmuligheter. Her danner ofte mental mishandling og avvising et mønster hos voksne omsorgsgivere som kan skade barnas følelsesmessige utvikling. Det betyr at foresatte unnlater å følge opp barnas læring og opplæring, og at de utsettes for sterkt avvikende oppdragelsesnormer og metoder. Ifølge Emery & Laumann-Billings omfatter *fysiske overgrep* både barnemishandling og barnevold. Videre hevder de at barnemishandling finner sted når omsorgsgiveren har til hensikt å handle (slå, riste, brenne) eller unnlater å handle (ignorere, overse, stenge inne) slik at barnet kan få alvorlig fysisk skade eller oppleve omfattende psykologisk traume (Emery & Laumann-Billings 2002).

Seksuelle overgrep innebærer en grov krenkelse som ytrer seg med innslag av makt, tvang og hem-

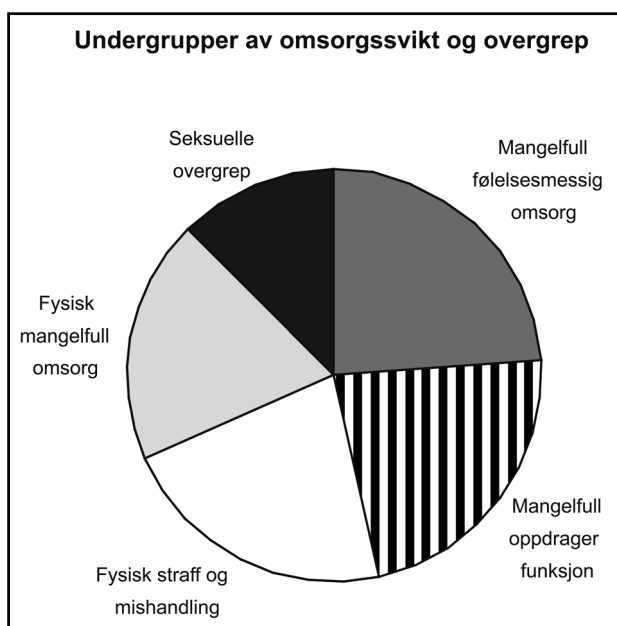
meligholdelse. Det kan refereres til to hovedgrupper av seksuelle overgrep: På den ene siden kontaktovergrep som omfatter alt fra tukling med barnet til alvorligere overgrep som samleie og lignende. På den annen side ikke-kkontaktovergrep som omfatter seksuelle handlinger uten direkte fysisk kontakt, men der barnet blir eksponert for ubehagelige sanseinntrykk samt overgrep i betydningen trusler.

Både kontaktovergrep og ikke-kkontaktovergrep kan forstås som en seksuell aktivitet mellom voksne og barn, der en voksen person utnytter barnets avhengighet og umodenhet for egen seksuell tilfredsstillelse (Bunkholdt & Sandbæk 1998). Dette impliserer en maktforskjell mellom overgriper og barn. Avhengige, utviklingsmessig umodne barn og unge blir involvert i seksuelle aktiviteter de egentlig ikke forstår, og som de ikke er i stand til å gi sitt samtykke til eller å motsette seg. Dette bidrar blant annet til å forstyrre sosiale tabuer knyttet til familierollene og ledsages gjerne av hyppige benektninger når overgriperne blir konfrontert med avsløringene.

Selvbiografiske data som foreligger, indikerer at barn i barnehjemmene ofte kunne bli mishandlet, vanskjøttet og straffet både fysisk og psykisk. Det framgår blant annet av rapporten fra Bergen-granskingen og materialet fra Stiftelsen Rettferd for taperne. Det innebar mangelfull følelsesmessig omsorg, dårlig ernæring, dårlige klær, mangelfullt helsetilsyn og mangelfull oppdragelse. Slike forhold er også beskrevet i rapportene fra barnevernsinspektørene (jf. avsnitt 7.6). De voksne omsorgsgiverne ved barnehjemmene sviktet således ofte i sin omsorgs- og oppdragerfunksjon. Barna fikk verken fornuftig opplæring, veiledning eller etter-syn. Videre unnlot de voksne å sørge for at barna fikk samvær med andre barn utenfor institusjonen.

Figur 9.1 er hentet fra en undersøkelse som ble gjennomført i USA i 1993 (Sedlak & Broadhurst 1996) og illustrerer en fordeling av ulike former for omsorgssvikt og overgrep. Fordelingen gir i hovedtrekk uttrykk for de tendenser som er beskrevet i den internasjonale litteraturen om omsorgssvikt og overgrep i en barnebefolkning (jf. Emery & Laumann-Billings 2002). Som det framgår av figuren, har nesten halvparten av barna vært utsatt for omsorgssvikt (mangelfull følelsesmessig omsorg og mangelfull oppdragerfunksjon). Av figuren framgår det at om lag 1/5 av barna hadde blitt utsatt for fysisk straff. En mulig bakgrunn for denne høye andelen kan være at det ikke var noe lovfestet forbud mot å slå barn i Amerika.

Mønsteret kan ha vært omtrent det samme for omsorgssvikt i barnehjem i Norge i perioden

Figur 9.1 Undergrupper av omsorgssvikt og overgrep

1945–1980, da den samme tendensen viser seg i materialet fra Stiftelsen Rettferd for taperne. Nesten halvparten av de 239 personene vi her har opplysninger om, melder blant annet fra om manglende voksenkontakt og oppfølging.

Omsorgssvikt og overgrep kommer til uttrykk på mange måter, og de ulike ytringsformene og varierte definisjonene gjør det vanskelig å slutte noe presist om omfang, da det vil variere med hvilken definisjon som legges til grunn. Som ventet kan vi imidlertid fastslå at omsorgssvikt og fysiske og psykiske overgrep forekommer langt hyppigere enn seksuelle overgrep. Det er ellers en tendens til at barn som har blitt offer for seksuelle overgrep, i stor grad også har vært utsatt for omsorgssvikt og fysiske overgrep. Denne tendensen framgår både av Bergensmaterialet og det øvrige selvbiografiske materialet utvalget har hatt til rådighet. Jenter blir i større grad enn gutter utsatt for seksuelle overgrep, mens gutter blir straffet fysisk i større grad enn jenter. Når det gjelder omsorgssvikt, er kjønnsforskjellen derimot liten (Emery & Lauermann-Billings, 2002; Goodman et al., 2004).

Formene for omsorgssvikt varierer med alder, og noen aldersgrupper synes å være mer sårbare enn andre. Ifølge undersøkelsen til Sedlak & Broadhurst (1996) var barn mellom fire og åtte år mest utsatt for fysisk mishandling – slag, smekk, ørefik, lugging og lignende. Disse barna var for små til å stikke av eller forsvare seg, samtidig som de var store nok til at overgriperne trodde straffen hadde en effekt. Følelsesmessig vanskjøtsel forekom hyppigst blant barn i 6–8-årsalderen. De

ekstreme mishandlingstilfellene var ifølge denne undersøkelsen relativt få sett i forhold til alle forekomster av omsorgssvikt og barnemishandling. Men til gjengjeld var de livstruende eller førte til langvarige somatiske og mentale skader. Moderat mishandling var skader som vedvarte i sin observerbare form i minst 48 timer. Dette var sår, kutt, hevelser og lignende, men også depresjoner eller følelsesmessige forstyrrelser som ikke var alvorlige nok til at man fant grunn til å oppsøke lege.

9.3 Mulige virkninger av forbud om fysisk avstraffelse

Langt inn i utvalgets mandatperiode var det mer eller mindre vanlig at barn fikk "smekk", "luggetupp", "ørefik", "nesestyver", "smake riset" osv. De mange og varierte folkelige betegnelse kan være uttrykk for en utbredt tro på at fysisk straff var et effektivt virkemiddel i oppdragelsen, særlig når barn ikke ville lytte de voksnes påbud. En norsk gallupundersøkelse fra 1946 indikerte at nær 50 % av foreldrene hadde gitt barna juling, og helt fram til 1970 gav hele 73 % av befolkningen uttrykk for at foreldre burde ha adgang til å straffe barna fysisk. I 1978 var dette tallet sunket til 60 %. Loven som knesatte forbudet mot fysisk avstraffelse av barn, ble først iverksatt i 1987 (Thuen & Sommerschild 1997). Etter barnevernloven av 1953 var det imidlertid forbud mot bruk av fysisk straff i barnevernsinstitusjonene. Men mangelen på et generelt forbud kan likevel ha ført til at autoritære voksne i barnevernsinstitusjonene kunne føle seg frie til å foreta fysiske avstraffelser, legitimert ved at det samme skjedde i de tusen hjem. Dette var nok en rådende tankegang. Når det ikke fantes et generelt lovforbud mot fysisk avstraffelse av barn, så kan det i realiteten ha hatt større innvirkning på praksisen i barnehjemmene enn barnevernlovens forbud fra 1953.

Sverige fikk en lov mot "aga" i 1979 (SOU 1978). Dette lovpåbudet var en følge av et langvarig arbeid med å styrke barns rettigheter. Loven forbød ikke bare fysisk straff, men også annen fornærdende behandling av barn. Overgrep mot barn skulle betraktes på lik linje med overgrep mot voksne. Loven fikk betydning for arbeidet med å redusere omfanget av fysisk straff og mishandling av barn. Helt siden 1965 hadde man i Sverige registrert folks holdninger til fysisk avstraffelse av barn. I 1965 oppga 35 % av de spurte svenske foreldrene at de kunne greie å oppdra sine barn uten å slå eller på en annen måte straffe dem fysisk. I 1981 hadde andelen økt til 71 %, for så å stige til 89 % i 1991.

Her kan det vises til en komparativ undersøkelse, hvor man sammenlignet oppdragelsesmetodene til amerikanske og svenske fedre. Denne studien konkluderte med at svenske og amerikanske fedre grep inn like hyppig dersom deres førskole-sønn eller -datter ikke oppførte seg riktig (trasset i butikken; løp ut i trafikkert gate; ville ikke legge seg til å sove; ville ikke kle på seg om morgenen). Men de brukte ulike oppdragelsesmetoder. Svenske fedre brukte verbal kontroll, og de holdt oftere fast i barnet, mens amerikanske fedre smekket. Det gjorde svenske fedre meget sjelden (Jutengren & Palmérus 2002, Palmérus & Jutengren 2004). Lovreguleringen kan være en av de faktorene som bidro til å redusere omfanget av fedres fysiske avstraffelse av barn i Sverige. Det gir i så fall uttrykk for at handlinger er påvirkbare, og at forekomster av fysiske overgrep er kontekstavhengige. Men vi skal likevel ikke trekke den slutningen at dersom det hadde kommet et generelt lovforbud i Norge tidligere, så ville omfanget av fysiske overgrep i barnehjemmene blitt redusert i vesentlig grad. Vi hadde som nevnt et lovforbud allerede fra 1953, og det hadde trolig ikke særlig stor virkning. I Sverige tok det ti år før fysisk avstraffelse av barn nærmest var avskaffet. Det kan trolig være grunnlag for den slutning at fysisk avstraffelse i barnehjem og institusjoner forekom hyppig fordi det rett og slett var vanlig i familiene på den tiden. Det kan likevel antas å ha vært skadelig for de barna som ble straffet fysisk. Det ble opplevd som urettferdig og rammet de mest sårbare.

9.4 Seksuelle overgrep

Tidlig på 1990 tallet forsøkte Statens institutt for folkehelse (Folkehelsa) å kartlegge omfanget av ulike typer seksuelle overgrep i den norske befolkning (Normann, Tambs & Magnus 1992). Man trakk ut et representativt utvalg voksne i Norge som fikk tilsendt spørreskjema i posten (Tambs 1994). Under 30 % besvarte det tilsendte skjemaet, og den lave svarandelen innebar at det var vanskelig å trekke noen generelle slutninger. Spørsmålene var stilt på en måte som gjorde det mulig å skille mellom ulike typer overgrep. Selv om en stor andel av de voksne svarte at de hadde opplevd ganske uskyldige og moderate former for seksuelle overgrep, hadde 5 % av kvinnene og 1 % av mennene erfart alvorlige overgrep i barndommen. Under halvparten av disse hadde opplevd gjentatte overgrep. Folkehelsa-undersøkelsen indikerte en sammenheng mellom alvorlige overgrep som barn og lite omsorgsfull mødre som straffet dem fysisk.

Barna fikk skoleproblemer, og de hadde få venner. En mindre, tilsvarende undersøkelse blant studenter i Trondheim indikerte at hver femte norske kvinne under 20 år hadde en eller flere ganger vært utsatt for ikke-kontakt- overgrep (Schei, Muus & Bendixen 1994). Formålet med begge undersøkelsene var å få et mål på livstidsprevalens ved hjelp av spørsmål av typen "Har du noen gang ...". Omfanget varierte med type overgrep og alvorlighetsgrad. Som ventet var det større omfang av ikke-kontakt-overgrep enn kontaktovergrep, men kontaktovergrepene var alvorligere.

Normann med flere (1992) har laget en studie av barn som ble undersøkt ved mottaket for seksuelt misbrukte barn på Aker sykehus. I 1986 tok mottaket inn 20 barn til behandling og undersøkelse. I 1991 var tallet steget til 283. Dette sier ikke noe om omfanget av seksuelle overgrep i befolkningen som helhet, men gir et bilde av økningen over tid av meldte tilfeller. De 283 barna fordelte seg på 2/3 piker og 1/3 gutter. De fleste barna var mellom tre og seks år, med en aldersspredning fra 9 måneder til 18 år. En fant at halvparten av barna hadde vært utsatt for overgrep, for 1/3 var man usikker, og når det gjaldt resten, fant man ingen indikasjoner på at de hadde vært utsatt for overgrep da de ble undersøkt. Overgriperne var oftest menn, hyppigst far. I noen få tilfeller var det mødre som hadde forgrepet seg på sine barn. I meget få tilfeller var overgriperen en ukjent person (Normann referert i Grinde 1993).

Kriminalstatistikken viser også at anmeldelser vedrørende seksuelle overgrep øker i samme tidsrom. I 1985 kom det inn 28 anmeldelser, og så steg tallet til 103 anmeldte saker i 1990. Det er alminnelig akseptert at en har oversett slike saker tidligere (Grinde 1993). At antall saker øker, innebærer ikke nødvendigvis at omfanget øker. Det forteller oss derimot at det er en økt oppmerksomhet om fenomenet seksuelle overgrep.

I de siste årene er det publisert en rekke norske studier av barn og unge som er til behandling for overgrep (Jensen 2002, 2004; Mossige et al. 2003, Tjersland et al. 2003). Disse undersøkelsene omhandler overgrepsofre som er henvist til behandling poliklinisk eller i sykehus, og kan ikke si noe om omfanget av seksuelle overgrep i befolkningen som helhet. Det har sammenheng med at de henviste ikke er representative for befolkningen, da de er skjevfordelte med hensyn til sosial bakgrunn, bosted, utdanning, valg av behandlingstilbud osv.

I dag foreligger det ingen publiserte studier av omfang av overgrep eller omsorgssvikt blant barn som er plassert av barnevernet i norske barne-

vernsinstitusjoner. Derimot er en kjent med at det pågår en intervjuundersøkelse av tidligere barnehjems- og sanatoriebarn ved Høgskolen i Bergen (Eikeland 2004). Inntil videre må imidlertid en kartlegging for en stor del referere til utenlandsk forskningslitteratur (jf. vedlegg nr. 1). Det norske selvbiografiske materialet utvalget har hatt til rådighet, må også tas i betraktning og vurderes i sammenheng med denne litteraturen.

9.5 Internasjonale undersøkelser

På slutten av 1960-tallet gjennomførte Michael Rutter og kolleger den etter hvert klassiske undersøkelsen om skolebarns helse og utdanning på den britiske øya Isle of Wight (Rutter, Tizard & Whitmore 1970). Skolebarn i 9–12-årsalderen, deres foreldre, lærere og helsepersonell deltok her i en omfattende kartlegging av barnas mentale og somatiske helse. Resultatene ga vestlige land de første indikasjoner på omfanget av lærevansker og somatiske og mentale helseproblemer blant vanlige skolebarn. For noen år siden ble forsøkspersonene, som da var blitt 44–45 år, re-intervjuet, og i 2004 kom de første resultatene fra denne oppfølgingsstudien (Collishaw, Maughan, Pickles, Messer & Rutter 2004). Det man var interessert i å få vite noe om, var blant annet hvordan det hadde gått med dem som hadde rapportert om seksuelle overgrep da de var skolebarn, og hvilke skjebner de fikk.

Så mange som 10 % av 9–12-åringene oppga at de hadde vært utsatt for gjentatte, alvorlige fysiske og seksuelle overgrep i barndommen. Dette førte til at de i ungdomstida fikk hyppigere milde depresjoner og problemer med venner enn de som ikke hadde opplevd overgrep og vanskjøtsel. Det som framkom som spesielt viktig, var hvordan de unge opplevde forholdet mellom seg og familien og den omsorgen de fikk, men også karakteristika ved overgriperen. Som voksne fant man at de som hadde opplevd overgrep som barn, fikk flere psykiske problemer enn andre, og det hadde med problematiske forhold i familien å gjøre, psykiske lidelser hos foreldrene og miljøet.

Men 1/3 av de voksne som hadde blitt mishandlet og vært utsatt for overgrep som barn, rapporterte ikke om noen mentale problemer som voksne. De hadde utviklet resiliens og motstandskraft mot mentale helseproblemer. Hvorfor det gikk dårlig med noen, mens det gikk bra med andre, hadde sammenheng med hvordan de hadde klart seg gjennom ungdomsårene, men også i hvor stor grad de hadde en støttende kone/mann,

arbeid og gode venner i voksen alder. Det var mindre selvbefridelse og skyldfølelse blant de resiliente enn blant dem som hadde fått psykiske problemer.

Tidlig på 1970-tallet gjenspeiler utenlandske studier at seksuelle overgrep mot barn blir sett på som en alvorlig form for mishandling. Den gryende oppmerksomheten om fenomenet kom som en følge av økt åpenhet omkring seksualitet, blant annet etter påtrykk fra kvinnebevegelsen, og rapporter fra voksne kvinner som hadde blitt utsatt for seksuelle overgrep som barn. I USA kartla man i 1973 på bakgrunn av "The National Family Violence Survey" omfanget av fysisk og seksuelt misbruk av barn. Etter 70-årene fant man at omfanget av rapporterte tilfeller om overgrep økte dramatisk (Finkelhor 1984, 1993). Man hadde tilsynelatende begynt å avdekke toppen av et isfjell, gjennom å kartlegge forekomsten (prevalensen) av overgrep i befolkningen. Ifølge en engelsk oversikt (Birchall 1989, referert i Grinde 1993) ble barnemishandlingssaker mer enn doblet i perioden 1977–1987, mens seksuelle overgrep bare utgjorde 0,7 % i 1977, økte de til 25 % av sakene i 1986. Dette gir et bilde av økt oppmerksomhet, men det er ikke noe adekvat mål for hvor ofte overgrep reelt forekommer, eller om det har skjedd en økning i forhold til tidligere tider. Her vil likevel oppfatningene kunne variere.

Ser man på hele barnebefolkningen under ett, har om lag 10 % vært utsatt for eller forsøkt utsatt for seksuelle overgrep en eller flere ganger i livet. Flere forskere vil i dag hevde at 5 % av alle barn (hvert 20. barn) blir utsatt for alvorlige kontaktovergrep av seksuell art (Finkelhor 1984, 1992; Glaser 2002, Putnam, 2003). Collishaw og kolleger (2004) fant at 8,3 % av de re-intervjuede deltakerne i oppfølgingsundersøkelsen fra Isle of Wight hadde opplevd gjentatt, uønsket seksuell kontakt med en voksen før 16-årsalderen.

Da Finkelhor og Dziuba-Leatherman (1994) forsøkte å kartlegge omfanget blant 2000 10–16-åringene i USA, ved hjelp av telefonintervju, fant de en rate av nye tilfeller på 3,2 % for jenter og 0,6 % for gutter for kontaktovergrep. For alle barna i undersøkelsen var livstidsprevalensen på spørsmålet ("Har du noen gang opplevd") på 10,5 %. Å være i 9-årsalderen framstår her i gjennomsnitt som mest risikabelt, og jenter utsettes for overgrep i større grad enn gutter. Det har vært antydning at det for gutters vedkommende forekommer en underreportering, ved at de kan antas å frykte at de ikke blir trodd, eller for å bli oppfattet som homoseksuelle.

De fleste kartlegginger av seksuelle overgrep er undersøkelser der voksne har blitt intervjuet om

barndommens opplevelser, eller man har spurt leger eller barn som er under behandling. Internasjonalt foreligger det få større studier av nye eller tidligere tilfeller av seksuelle overgrep blant barn, og det er enda mindre forskningsbasert kunnskap om overgrep blant barn i institusjoner. De få studiene som finnes om barn som ikke vokser opp hos foreldrene sine, er i hovedsak om barn plassert i fosterhjem. Undersøkelser fra forhold i barnehjem

kommer gjerne i kjølvannet av skandaler, slik som vi så i tilfellet med Bergensrapporten (jf. Wales-skandalen omtalt i Utting 1997).

Empiriske undersøkelser har konkludert med at seksuelle overgrep forekommer langt hyppigere i fosterhjem (7–8 ganger så ofte) og barnehjem (6 ganger så ofte) enn i befolkningen for øvrig. (Hobbs et al. 1999, Lindsay 1999, Farmer & Pollock 1998, Rushton & Minnies 2002). Barn utfører

Tabell 9.1 Oversikt over tre typer overgrep fra Bergensrapporten

Institusjon/virksomhetsperiode/ barnekategori	Barne- gruppe (gj.snitt 1945–80)	Psykisk straff	Fysisk straff	Seksuelle overgrep	Voksen/ barn-ratio
Anna Jebsens Minde 1866–1972 piker 2–18 år	N=10	JA	JA	JA	5:10
Barnehjemmet Sandviken 1879–1979 piker 3–15 år	N=20	JA	JA	JA	6:20
Solstreif ungdomshjem 1964–1974 13–20 år,	N=9	NEI	NEI	NEI	7:9
Garnes guttehjem 1878–1973 7–15 år	N=20	JA	JA	JA	7:20
Eliasmarken Ungdomshjem 1960–1987 13–20 år	N=6	NEI	NEI	NEI	6:3
Kofoedskolen 1961–1987 Gutter	N=15	NEI	NEI	JA	9:14
Jacob R. Olsens barnehjem 1919–1981 0–16 år gutter og jenter	N= 30	JA	JA	JA	10:30
Morgensol 1915–1980 gutter/jenter 2–18 år	N=9	JA	NEI	JA	6:12
Småbarnstuen 1929– 2–12 år feriekoloni	N=12	JA	NEI	NEI	5:12
Solgården barnehjem 1908–1989 2–15 år	N=20	JA	JA	JA	6:20
Sætregården ungdoms- og ridesenter 1972–79 12–16 år gutter	N=6	NEI	NEI	JA	4:6

også overgrep mot andre barn. Ett av seks seksuelt misbrukte barnehjemsbarn utførte overgrep mot andre barn i barnehjem. En gjennomgang av opplysningene fra Stiftelsen Rettferd for taperne gir uttrykk for den samme tendensen.

Barnehjemsbarna er i utgangspunktet sårbare. De barna som kom til barnehjem, var forskjellige fra de barn som kom i fosterfamilier (pleiefamilier), og disse igjen var forskjellige fra dem som bodde hjemme. Ekstra sårbare blir barnehjemsbarna når vi tar i betraktning den tilleggsrisikoen de har hatt for å bli utsatt for gjentatte seksuelle overgrep.

Majoriteten av dem som blir misbrukt, oppgir at det var én enkelt episode. Bare halvparten av ofrene avslører historien, sier Putnam (2003). At ofre ikke avslører hva har hendt, er noe som påpekes så å si i alle undersøkelsene. I kliniske utvalg (barn som går i terapi) er det svært ofte at barna har vært utsatt for gjentatte overgrep av den samme overgriperen. I slike tilfeller er det sjeldnere at overgrep meldes.

9.6 Selvbiografiske data

For å få empiriske indikasjoner på omfanget av ulike former for overgrep ved barnehjem og spesialskoler, skal vi ta for oss de fire kildene av selvbiografiske data utvalget har hatt tilgang til (jf. kapittel 8.5).

9.6.1 Rapport fra granskingsutvalget i Bergen

Bergensmaterialet har dokumentert at ikke alle institusjonene var beheftet med overgrep. Likevel var barna i 2/3 av institusjonene utsatt for til dels stygge overgrep både av fysisk og psykologisk art. Tabell 9.1 nedenfor gir en oversikt over funnene i Bergensundersøkelsen slik det er framstilt i rapporten.

Tabellen indikerer noen risikofaktorer; størrelsen på barnegruppen og raten av barn i forhold til voksne. Over en 35-årsperiode sank antall barn i institusjonene. Barnetallet viser til gjennomsnittet for hele perioden. Intervjudata fra Bergen viser at når seksuelle overgrep ble rapportert, så bekreftet flere informanter samme overgrepshistorie. Hvor mange som rapporterte om overgrep i de enkelte institusjonene, varierte mellom åtte og tre informanter. Både ansatte, besøkende og andre barn ble utpekt som overgripere. Overgrepshistoriene anses bekreftet når flere som opplyser om samme forhold vurderes i sammenheng.

9.6.2 Søknader om billighetserstatning

I alt 74 personer har i perioden 1990–2002 søkt om billighetserstatning. Utvalget har utarbeidet en oversikt over informasjonen vi har fått fra disse personene. Som vi ser av tabell 9.2 nedenfor, var det nesten like mange av hvert kjønn som har søkt om erstatning.

Vi har opplystninger om hvilke former for omsorgssvikt og overgrep de har vært utsatt for, og hvem som har stått for overgrepene. De aller fleste som ble utsatt for seksuelle overgrep, led også annen form for overlast. Dette er et sentralt trekk ved hele det materialet vi har gjennomgått. Vi ser også at det er jentene som i stor grad blir utsatt for overgrep av seksuell art, noe som også går igjen i flere undersøkelser. I et par tilfeller kan det se ut som om barnehjemmet i og for seg ikke har krenket vedkommende, men at de seksuelle overgrepene de har blitt utsatt for, har blitt påført dem av utenforstående. Overgriperne er altså å finne både i og utenfor institusjonene. I de fleste tilfellene var det imidlertid en bestemt person fra personalet som stod for overgrepene. Styrene får 17 anklager rettet mot seg, mens det øvrige personalet får 21 anklager. I ti tilfeller blir det rapportert at det var andre elever som stod for overgrepene. Men det er også andre som blir anklaget: personalets ektefeller, foreldre ved hjemmebesøk, en lærer, en nabo til barnehjemmet og eldre gutter på hjemmet. Både kvinner og menn blir nevnt som overgripere. Et par av overgriperne har blitt anmeldt og straffet.

9.6.3 Data fra Stiftelsen Rettferd for taperne

Stiftelsen Rettferd for taperne har på utvalgets anmodning gjennomført en systematisering av de henvendelsene de har mottatt. De har utarbeidet en oversikt over informasjon fra 239 personer som tidligere har vært barnehjemsbarn/spesialskolebarn. De henvendte seg til stiftelsen på bakgrunn av at de hadde vært utsatt for omsorgssvikt og overgrep. De informerte blant annet om 1) hvilket barnehjem/skolehjem de hadde bodd i, 2) når innskrevet, 3) antall år i institusjon, 4)

Tabell 9.2

	Menn N= 36	Kvinner N= 38
Omsorgssvikt	12	17
Fysiske overgrep	33	31
Seksuelle overgrep	10	18

Tabell 9.3 Omfang av overgrep og omsorgssvikt foredelt på kjønn

	Menn N= 142	Kvinner N=97
Omsorgssvikt	72	52
Fysiske overgrep	89	50
Seksuelle overgrep	51	23
Uoppgitt overlast	45	20

opplevd omsorgssvikt kodet som i) manglende voksenkontakt, oppfølging, ii) dårlig matstell, hygiene, iii) trusler, innesperring, 5) voldelig overgrep, 6) seksuelt overgrep og 7) hvem overgriperen var.

Totalt ca. 1/3 av disse tidligere barnehjemsbarna hadde altså blitt misbruk seksuelt. Vi må ha i minne at opplysningene om misbruk kom fra en selektert gruppe som selv hadde valgt å henvende seg til stiftelsen. Det er å vente at de hadde opplevd mye vondt og hatt mange problemer. Av de 74 som rapporterte om seksuelle overgrep, var det bare sju som sa at de ikke hadde vært utsatt for alvorlig omsorgssvikt. Det betyr at nesten alle som hadde vært utsatt for seksuelle overgrep, også hadde opplevd annen form for fysiske overgrep og vanskjøtsel. Påstanden om at seksuelle overgrep ledsages av omsorgssvikt og andre overgrep underbygges av disse opplysningene.

Av overgriperne var 27 styrere, 44 øvrig personale, 18 barn og to utenforstående. Totalt sett stod personalet for 78 % av overgrepene. Ofte var ett og samme barn utsatt for flere overgripere. Det indikerte at det var alvorlige overgrep som pågikk over tid. Oppsummert gav henvendelsene til Stiftelsen Rettferd for taperne uttrykk for følgende:

- Hver tredje gutt og hver femte jente var offer for alvorlige overgrep.
- 91 % av barna led også under alvorlig omsorgssvikt.
- I de aller fleste tilfellene (78 %) var overgriperne personalet. For øvrig var overgriperne også andre beboere (20 %) og utenforstående (2 %).

9.6.4 BUFA-materialet

Dette omfatter referat fra telefonsamtaler med i alt 75 personer som har ringt BUFA i tidsrommet september 2003 til juni 2004. Med unntak av fire-fem av "rapportene", hvor andre har ringt eller som omhandler utenforliggende forhold, er det av

interesse å gi en kort beskrivelse av dette materialet.

De aller fleste i dette materialet er tidligere barnehjemsbarn, og kun åtte viser til opphold ved spesialskoler. De fleste innringerne har gitt uttrykk for at de har og har hatt et vanskelig liv, og dette forklares for en stor del av vanskelige forhold i hjemmet og av den uverdige behandlingen de opplevde i barnehjem og/eller ved spesialskoler. Noen har ringt for å påpeke at barnehjemsbarna selv ikke burde bære ansvaret for å dokumentere hva den enkelte har opplevd av overgrep. Kritikkverdige forhold som ble funnet ved en gransking av den enkelte institusjon, burde gi tilstrekkelig grunnlag for erstatning til dem som hadde oppholdt seg der, uten å la bevisbyrden hvile på den enkelte. Å pålegge hver enkelt å dokumentere overgrep mot seg selv, slik som ved billighetserstatningsordningen, representerer et nytt overgrep fra det offentlige, mener de.

De fleste innringerne beretter om mangel på elementær omsorg, om strenghet og mishandling. Det totalbildet som framtrer, er at de ansatte ved disse institusjonene har vist stor oppfinnsomhet når det gjelder å påføre barn smerte og redselsopplevelser. Det berettes om korporlige avstraffelser, om pisking og andre voldelige handlinger og om isolasjon. Innesperring i mørke kjellerrom synes å ha vært en hyppig straffemetode. I 24 tilfeller blir det rapportert om seksuelle overgrep, hvorav 16 av overgriperne er ansatte, og i 8 tilfeller dreier seg om eldre elever. Fire av de åtte med spesialskolebakgrunn viser til slike overgrep. Her refereres det til seksuelle overgrep fra eldre elever (2) og ansatte (2). Det avtegner seg ikke noe mønster i dette materialet med hensyn til opphoping av overgrep ved enkelte institusjoner (kun ett barnehjem forekommer to ganger). Når det gjelder de mest groteske avstraffelser og seksuelle overgrep fra ansatte, er det stort sett enkeltpersoner det refereres til. Hyppigst gjelder det styreren, men det kan også være vaktmester, en pleierske eller en gårdsgutt.

Tabell 9.4 Omfang av overgrep og omsorgssvikt foredelt på kjønn

	Menn N=41	Kvinner N=34
Omsorgssvikt	17	18
Fysiske overgrep	20	19
Seksuelle overgrep	14	10

9.7 Omfanget av overgrep

Det representerer en stor faglig utfordring å skulle gi et dekkende bilde av omfang av omsorgssvikt og overgrep i institusjoner i perioden 1945–80, da det vil hefte betydelig usikkerhet ved de opplysninger og data som finnes om hva som faktisk skjedde. Å uttrykke en hovedtendens er et problem i seg selv, da det åpenbart var store kvalitetsforskjeller mellom de norske barnevernsinstitusjonene. Det gjelder trolig i særlig grad barnehjemmene, noe som blant annet framgår av rapporter fra barnevernsinspektørene. På nasjonalt nivå er det vanskelig i etterkant å gi noen konkret oversikt over hvor mange barnehjem som hadde god versus dårlig kvalitet, da en mangler tilstrekkelige arkivopplysninger og vurderinger basert på systematiske kvalitetsindikatorer.

Kan det så trekkes noen generelle slutninger om omfanget av overgrep?

Som vi har vist i det foregående, kan funn fra utenlandsk forskning være et mulig utgangspunkt for å estimere eller anslå sannsynlig omfang av omsorgssvikt og overgrep i norske barnehjem. Men de prosenttall som undersøkelsene har kommet fram med, må brukes med stor forsiktighet, selv om disse estimatene i noen grad kan valideres mot de norske selvbiografiske kildene.

Det er særlig to problemer med de norske kildene vi her refererer til. Det ene problemet er at de som har meldt seg, sannsynligvis også innbefatter personer som ikke har vært ofre, men som fabrikkerte en historie for å få erstatning. På den annen side indikerer vedlegg 2 og omtalen av hukommelse i kapittel 8.4 at 95 % av dem som rapporterer om overgrep, kan antas å fortelle troverdige historier. Problemet er at dette tallet må antas å bli lavere når mediene slår opp skandaler og mange blir oppmerksomme på mulighetene til å oppnå erstatning. Derfor må man bruke anslagene fra de norske kildene med varsomhet, i likhet med andre kilder. Et annet problem er at det er vanskelig å anslå omfanget av overgrep på bakgrunn av dem som har meldt seg. Her har det således foregått en selvseleksjon, og de som har meldt seg, kan ikke forventes å være noe representativt utvalg av populasjonen tidligere barnhjemsbarn/spesialskoleelever. Av kildegrunnlaget kan en dermed ikke slutte noe generelt om omfang.

Med referanse til det som er presentert i det foregående, samt i vedlegg 1, kan følgende forsøk på generaliseringer trekkes fram på dette punktet: Utenlandsk forskning som er referert i det foregående og i vedlegg 1, har konkludert med at det kan ventes at 5 % av alle barn utsettes for alvorlige over-

grep av seksuell art. For barn under 12 år rammes 4 % av jentene og 2 % av guttene. Her blir det også angitt at omfanget av seksuelle overgrep i institusjoner kan antas å være vesentlig større enn i barnebefolkningen generelt. Som et radikalt estimat er det i vedlegg 1 pekt på at det vil kunne bety at inntil 12 % av guttene under 12 år i institusjon kan ha vært offer for seksuelle overgrep. Tilsvarende radikale estimater indikerer at så mange som 24 % av jentene kan ha opplevd seksuelle overgrep i institusjoner. Videre er det anslått at en av seks seksuelt misbrukte institusjons-/barnehjemsbarn utøver overgrep mot andre barn i barnehjemmet. Bare halvparten av ofrene avslører hendelsene. Det må presiseres at dette er tall som bygger på utenlandske undersøkelser. Det foreligger ingen norske studier som kan anvendes for å vurdere hvor gyldig denne forskningen er for norske forhold. Vi må ta i betraktning at slike fenomener må forstås kontekstuellet og vil variere med tid og sted.

Men et holdepunkt for å vurdere omfanget av seksuelle overgrep, og dermed også gyldigheten av disse estimatene, finnes i det ovenfor refererte selvbiografiske materialet. (Når det gjelder Bergensrapporten, kan vi ikke si noe om omfang, bare at det har skjedd overgrep av denne typen på fem av de elleve institusjonene som er gransket.) Om vi ser dette materialet under ett, finner vi at ca. 30 % opplyser at de har vært utsatt for seksuelle overgrep. Men det er stor variasjon i materialet. For eksempel er det 23 % av kvinnene fra Stiftelsen Rettferd for taperne som melder om at de har blitt utsatt for seksuelle overgrep, mot 47 % av de kvinnene som har søkt om billighetserstatning. Når det gjelder mennene, er det henholdsvis 35 % og 27 % som opplyser at de har blitt utsatt for seksuelle overgrep. Vi må anta at de som søker oppreisning, på en eller annen måte har lidd overlast i større omfang enn barnehjemsbarn i sin alminnelighet. Derfor kan disse dataene ikke anvendes for å trekke generelle slutninger om omfanget av overgrep i barneinstitusjoner. På den annen side er dette en type handlinger som er totalt uakseptable, og den forekomsten som er registrert i det selvbiografiske materialet, er i seg selv mer enn nok til å påpeke at dette avspeiler forhold som ikke kan forsvares ut fra noen som helst synsvinkel.

9.8 Konsekvenser av overgrep og omsorgssvikt

Seksuelle overgrep er ansett for å være en alvorlig risikofaktor for å utvikle mentale helseproblemer i barndommen, ungdommen og voksen alder. Jo

mer tvang i situasjonen, desto mer alvorlige følger kan slike hendelser få. Undersøkelser av menn og kvinner som opplevde seksuelle overgrep som barn, har påvist et mønster av personlige og mellommenneskelige forstyrrelser (Mullen et al. 1994, Stein et al. 1988, Fontes 1995, Glaser 2002).

Majoriteten av de barna som opplevde alvorlige seksuelle overgrep, fikk problemer av forskjellig art (Glaser 2002). Uønskede svangerskap, forstyrret seksualisert atferd, skyld og skamfølelse var vanlig, men aller mest vanlig var depresjoner og oftest i ungdommen. Depresjon førte til at barna og de unge fikk et dårlig selvilde, noe som igjen førte til at de fikk problemer med jevnaldrende, og at de presterte dårlig på skolen. I sin alvorligste form kunne depresjon føre til selvmordstanker og selvskading.

Barna blir redde for overgriperen, og de blir redde for nye overgrep. Når overgrep forekom på barnehjemmene, og når dette var kjent blant barna, så førte det til angst og uro som forstyrret de daglige gjøremål. Det kunne oppstå usikkerhet med hensyn til om barna skulle omplasseres, hvilken kontakt de skulle ha med sin biologisk familie, og vennskap kunne gå tapt.

Å følge historiene til de mange enkeltindivider som har vært utsatt for seksuelle overgrep, er selvsagt umulig. Dersom det hadde vært mulig, ville man høyst sannsynlig sett at livet deres utviklet seg i svært ulike retninger, men en kunne også komme fram til at det var noen livsløpsutforminger som var mer typiske enn andre. Hvordan det går med det enkelte barn, avhenger av barnets mestingsgrad, tilpasning, alder og modning, men også av varigheten av overgrepet og overgrepets alvorlighetsgrad. Hvilke forhold barna hadde til sine jevnaldrende og til andre voksne, og en rekke forhold senere i livet, vil påvirke opplevelsene (jf. vedlegg 1).

Når en følger livsløp prospektivt, det vil si at en samler informasjon om de samme individene over tid, slik at en har en serie med observasjoner som gjør en i stand til å studere endringer over tid (Scott & Alwin 1998), framkommer det store forskjeller mellom individer som har hatt samme utgangspunkt (Nordhagen og Borge 1994). Her kan det vises til en kriminologisk studie der man fulgte de samme individene fra barndommen til de ble pensjonister. Ekteparet Glueck startet dette prosjektet i 40-åra i Boston. De intervjuet 500 kriminelle og 500 ikke-kriminelle ungdommer. På 1970-tallet gjorde de så en oppfølgingsundersøkelse. Laub og Sampson tok deretter fatt i denne undersøkelsen og intervjuet de kriminelle guttene igjen da de var blitt 70 år (2003; Sampson & Laub

1993). De sporet opp et utvalg av de opprinnelige informantene og valgte systematisk ut representanter for både gode og dårlig skjebner. De fant større variasjon enn de hadde ventet, og de konkluderte med at jo lenger forskere kan følge de samme individene over tid, desto mer nyansert og mer variert ser svarene ut til å bli. Undersøkelsen er godt metodisk fundert og dokumenterer ulike livsløpsutforminger. Dersom man hadde kunnet følge utviklingen og fungeringen blant overgrepsofrene fra tiden i barnehjemmene fram til i dag, ville man antakelig ha funnet den samme store variasjonen.

Det er antatt at omsorgssvikt leder til aggresjon, angst og depresjon. Men det er nødvendig å ta i betraktning at en rekke risikofaktorer forklarer bakgrunnen for at overgrep kan skje. Risikofaktorer kan være alt fra barnets alder og kjønn, barnehjemmets ideologi, beliggenhet, størrelse, historie og biologiske forhold både ved overgriperen og ved offeret (barnehjemsbarn og personlighetsforstyrret ansatt). Barnegruppen som kom til barnehjem, var forskjellig fra barnegruppen som kom til fosterfamilier (pleiefamilier).

Selv om det i noen tilfeller er slik at vanskjøtsel (ignorering) psykologisk er like skadelig som fysisk mishandling, så har ofre for mishandling størst risiko for å utvikle psykologisk uheldige senfølger. Senvirkningene av omsorgssvikt omfattet ofte sammensatte problemer hos dem som ble rammet. Det er alt fra post-traumatisk stressyndrom (jf. selvmord blant noen som ble kontaktet i forbindelse med Bergensrapporten, se Dyregrov 2004) subtile psykologiske forstyrrelser, skam, skyld, forstyrrede tanker og til falsk hukommelse.

Mer enn halvparten av barna i barnehjem hadde psykiske problemer av depressiv karakter. Det inkluderte symptomer som bekymringer, følelse av ulykkelighet, nervøsitet, oppskaking, selvmordstanker og dårlig selvilde. I dag ville disse barna fått dobbeltdiagnose, som er en oversettelse av "comorbidity". Det betyr at det foreligger to forskjellige typer patologiske tilstander parallelt i ett og samme individ. Det mest vanlige eksemplet er depresjon som opptrer hyppig sammen med andre former for lidelser i ett og samme individ. Depresjon kan forekomme hos minst 60 % av barn og unge med alvorlige utagerende atferdsforstyrrelser (Harrington 2002).

I Norge foreligger det to nye studier som tar for seg forholdet mellom mishandling i barndommen og kriminalitet (Kjelsberg og Dahl 1999, Clausen 2004). Kjelsberg og Dahl studerte 932 ungdommer som hadde vært innlagt i institusjoner for psykisk helsevern. De koblet pasientdata med registerdata

om kriminalitet, og fant at verbal mishandling i barndommen var knyttet til økt risiko for senere kriminell atferd. Clausens utvalg bestod av 5732 barn som i 1993 var mellom 9 og 18 år. I 1997 hadde 23 % av utvalget blitt siktet for en forbrytelse. Nesten 32 % av dem som hadde vært utsatt for fysisk mishandling, hadde vært siktet for en kriminell handling, mens 22 % av dem som ikke var blitt mishandlet, hadde blitt siktet for kriminalitet. Clausen konkluderer med at hans funn bekrefter internasjonale undersøkelser som viser at mishandling og omsorgssvikt er risikofaktorer for utvikling av antisosial atferd og kriminalitet. De fleste som blir mishandlet, blir ikke kriminelle, men mishandling gir en økt risiko for slik atferd (Clausen 2004).

Overgrep i alle former kan skade barn. Det er imidlertid vanskelig å vite i hvor høy grad barna hadde blitt psykisk forstyrret før de kom i barnehem. Barna kunne for eksempel bli plassert i barnehem i stedet for i fosterhem eller til pleieforeldre fordi de allerede hadde store problemer. Britiske studier har vist liten forandring i psykisk helse hos barn i barnehem etter et opphold på seks til ni måneder. En finsk undersøkelse påpeker derimot forverring over en to års periode (se Rutter og Taylor 2004). Når alvorlige skader ikke oppstår hos barn som har blitt utsatt for vold, er det fordi barna har utviklet resiliens. De har blitt mentalt og somatisk motstandsdyktige mot å utvikle alvorlig patologi. Vi finner igjen disse barna omtalt i epidemiologien som "falskt positive". Det er barn som utvikler seg tilfredsstillende tross vonde erfaringer, og som i voksen alder fungerer godt i samfunnet selv om de har hatt samme typer vonde opplevelser som de som har hatt en dårlig utvikling og siden har fått store problemer.

9.9 Resiliens

Noen barnehjemsbarn utviklet seg bra tross dårlige odds (Borge 2003, Collishaw et al. 2004, Luthar 2003). På tross av erfaringer med omsorgssvikt og overgrep, har de vonde erfaringene prelet av på noen barn. De syntes ikke å ha tatt nevneverdig skade av slike opplevelser. Det vil derfor være feil å si at det å komme i barnehem eller på spesialskole alltid var forbundet med problemer i voksen alder. Mange barn og unge vokste opp uten større problemer. Likevel har kanskje de fleste minner om vonde opplevelser fra barnehemstiden. Men også andre kan ha vonde minner fra barndom og oppvekst, selv om de ikke har vært i nærheten av en institusjon.

I voksen alder fikk de resiliente barnehjemsbarna arbeid og familie som folk flest. Barnehjemstiden syntes ikke å ha ødelagt livet deres. Dette fenomenet, som kalles resiliens, betyr at en får en normal utvikling tross unormale omgivelser. Resiliens er prosesser som gjør at utviklingen når et tilfredsstillende resultat til tross for at barn har hatt erfaringer med situasjoner som innebærer en relativt stor risiko for å utvikle problemer eller avvik. Vi vet i dag at mer enn halvparten av alle barn som har vært utsatt for risiko og stress, ikke utvikler alvorlige psykiske problemer. Det er en allmenn observasjon at nesten annethvert barn som levde under de vanskeligste oppvekstforhold, likevel greide seg bra i livet. Men i mange år har det at barn greide seg bedre enn ventet, vært viet liten vitenskapelig oppmerksomhet. Det har vært en sterk tendens til å rette søkelyset mot det som går galt.

For å bli et produktivt og kompetent voksent menneske må barn lære å regulere sine følelser og sin oppførsel, utforme et positivt, integrert selv-bilde og utvikle og opprettholde bånd til andre mennesker. Omfattende forskning fra mange land viser at for at barn skal få en slik utvikling, trenger de konsistent og omsorgsfull foreldreomsorg. I institusjoner og barnehem med miljø preget av omsorgssvikt og mishandling ble ikke disse grunnleggende behovene dekket hos barna (Bolger & Patterson 2003).

Mange barnehjemsbarn ble utsatt for omsorgssvikt og/eller overgrep. Omsorgssvikt og overgrep førte til avvikende oppvekstbetingelser. Omsorgssvikt og overgrep medfører økt risiko for utagerende atferd, depresjon, angst, aggresjon, kriminalitet, negativt selv-bilde, dårlige vennskap og manglende selvstendighet. Ikke bare hadde barna det vondt i sin barndom og ungdomstid, men i mange tilfeller kunne det føre til et ødelagt voksenliv. Det siste kan anses godt dokumentert. Skremte, tilbaketrukne, engstelige småjenter kunne få depresjoner og angst i voksen alder. Sinte, aggressive og antisosiale smågutter kunne utvikle voldelige og antisosiale tendenser som voksne. Dårlig forhold barna seg imellom hadde en tendens til å utvikle seg videre. Barna manglet ofte evne til å opprette og beholde gode vennskapsforhold og kameratskap. Dette illustrerer "elendighetsforskningens" sentrale funn, nemlig at omsorgssvikt ofte fører til dårlig sosial tilpasning gjennom hele livsløpet – fra en er ung til en blir gammel.

Likevel ødelegger ikke mangelfull omsorg og seksuelle overgrep for alle barn. Mange får en normal tilpasning i voksenlivet. Det illustrerer hvor

fleksibel og variert menneskelig utvikling kan være. Vekst, optimisme og glede er mulig tross en vond tid i barnehjem. Resiliensforskningen har bidradd til å forstå hvordan og hvorfor barn og unge kan rette opp et dårlig utgangspunkt. På folkemunne sier man: "Han vokser det nok av seg." Uttrykket refererer til en folkelig observasjon om at det tross alt er gode muligheter for de fleste, selv om det butter imot de første tiårene i livet.

Resiliens er ikke vanlig blant institusjonsbarn, da de vanlige beskyttelsesfaktorene ofte ikke er til stede i barnas miljø. Det var for få snille voksne, og de som eventuelt var der, var vanskelig tilgjengelige ("sydama", "vaskehjelpen" og lignende). De andre barna hadde nok med seg selv og sloss for sitt. Autoritære voksne kunne hindre barna i å møte jevnaldrende og familien, de som kunne ha fungert som buffere i en vanskelig hverdag.

Likevel fant en resilient utvikling sted. Kanskje ble noen utsatt for færre overgrep og mindre mishandling enn mange av de andre barn. De mestret dagliglivet ved at de ikke opptrådte provoserende og uønsket og derfor unngikk ris og straff. Resiliente barn kan altså ha opplevd en mindre dose omsorgssvikt enn de ikke-resiliente barna.

En annen beskyttelsesfaktor lå antakelig i personlige forhold. Dersom det var slik at forholdene ved barnehjemmene var mangelfulle og kritikkverdige, må variasjonen mellom barna kunne forklares ved individuelle trekk ved dem. Dette er en noe forenklet framstilling, men poenget er at også forhold som intellektuelle egenskaper, kjønn, alder og personlighet spilte inn. Barn med et pent utseende, en utadvendt personlighet og gjennomsnittlige evner var i bedre stand til å utvikle motstandskraft enn barn uten slike personlige fortrinn. Det er umulig å vite om dette faktisk beskyttet barn i barnehjem, men det har vist seg å være slik blant barn som opplevde det økonomiske krakket i 1930-årene, blant foreldreløse barn i institusjon og blant flyktninger i flyktningleirer (Borge 2003).

En tredje mulig beskyttelsesfaktor lå i barnas opplevelse av egen kontroll. Paradoksalt nok kan de befolkningsrike barnehjemmene ha åpnet opp for selvstendighet, egen kontroll og tro på egne muligheter. Det var få voksne og mange barn, store saler, mange rom og rikelig med uteareal.

Dette åpnet opp for at barna kunne slippe unna, gjøre ting som de selv ønsket, og ikke minst oppsøke positive voksne (om det fantes) og gode jevnaldrende. På denne måten kunne de unnsnippe både kontroll, ukvemsord og straff. De kunne oppleve øyeblikk av glede og dermed få styrke til å møte vanskeligheter.

Gode vennskapsforhold barna imellom fremmer resiliens (Bolger og Patterson, 2003; Vitaro et al.) Det var ikke vennskapet i seg selv, men det at en hadde gode venner, som førte til økt selvtillit. Et godt selvbilde og selvtillit var det som førte til at barna utviklet resiliens.

I hvor stor grad slike resiliensprosesser fant sted ved norske barnehjem og i spesialskoler, vet vi ikke noe om. Men internasjonal resiliensforskning peker på beskyttelsesmekanismer som vil være relevante også i en slik sammenheng: å unnsnippe store doser mishandling, inneha positive personlighetskarakteristika, utøve en viss grad av egen kontroll samt opprettholde gjensidige vennskap. Til sammen kan dette ha redusert følelsen av håpløshet og gitt styrke til å holde ut og legge planer for framtida. I tillegg kan barnas alder ha vært en beskyttelsesfaktor. Jo eldre barna var når omsorgssvikt og overgrep fant sted, desto mindre skade. Når overgrepet fant sted i småbarnsalderen og tidlig skolealder, ble skadene større.

Sårbarheten øker når barna blir utsatt for overgrep og omsorgssvikt. Mange barnehjemsbarn flyttet ofte. Det kunne føre til at forholdene for barnet forverret seg, om de ble utsatt for overgrep på det nye stedet, men skifte av barnehjem kunne også føre til at barna unnslopp sine plageånder og dermed unngikk at mishandlingen vedvarer. Dersom et barn opplevde situasjonen på et nytt barnehjem som bedre enn på det tidligere hjemmet, bidro det til resiliens.

Oppsummert var den viktigste beskyttelsesfaktoren hos de sårbare barna at de selv gjorde noe med situasjonen. Det spilte antakelig ikke så stor rolle hva de gjorde, poenget var at de gjorde noe. Ved det opplevde de at de hadde kontroll og kunne foreta egne valg. Denne selvopplevde kontrollen og tanken på at det faktisk gikk an å gjøre noe med situasjonen i barnehjemmet, bidro til resiliens og håp om en bedre framtid.

Kapittel 10

Bakgrunnen for at omsorgssvikt og overgrep kunne skje

10.1 Innledning

Å søke etter bestemte og avrensede bakgrunnsfaktorer som kan forklare omsorgssvikt og overgrep, reiser store faglige og metodiske utfordringer som vil kreve en omfattende forskningsinnsats. Det vil ofte være tale om sammensatte forhold som kan være vanskelig å avdekke. Det gjelder for øvrig både i familien og i institusjoner. I familien vil barn kunne leve i usikkerhet og frykt, der for eksempel foreldre med rusproblemer skaper en uholdbar situasjon, uten at dette oppdages og avdekkes av barnvernsansvarlige eller av andre omsorgsinstan- ser. Ved institusjonene vil forholdene vanligvis være mer oversiktlige og tilgjengelige for observa- sjon. Det er tidligere vist til Erving Goffmans begrep "den totale institusjon", som kan gi en rele- vant beskrivelse av barnevernsinstitusjonen ved å påpeke at i disse institusjonene levde både ansatte og barn sammen, i et slags lukket samfunn. Selv om det fra samfunnets side ble fastlagt regler for hvordan tilsynet med disse institusjonene skulle utføres (jf. kap. 7), bidro blant annet lukketheten til at barna kom i en svært usikker situasjon. De var prisgitt noen voksenpersoner med en nærmest ubegrenset makt. I de totale institusjonene er det vanskelig å komme inn utenfra, og det har også vist seg problematisk å gjennomføre vesentlige endrin- ger. Den ideologi som styrte disse institusjonene, særlig i begynnelsen av mandatperioden har lange historiske røtter.

10.2 Straffetradisjonen

En del av bakgrunnsbildet for omsorgssvikt og overgrep finnes i en straffetradisjon som dels dreier seg om gjengjeldelse og dels om bruk av smerte som pedagogisk virkemiddel. Fra 1700-tal- let har således anvendelsen av forskjellige former for negative sanksjoner i en offisiell sammenheng ikke kun vært knyttet til strafferetten, men også blant annet til skolens liv og virke. Her finner vi på den ene siden en strafferettstenkning og praksis preget av gjengjeldelse som grunntanke og utø- velse av barbariske straffemetoder. På den andre

siden kan vi vise til en straffepedagogisk tradisjon som har gjort det legitimt å påføre barn ubehag og smerte, fysisk, psykisk eller sosialt med det formål å oppnå positive oppdragelses- og læringskonse- kvenser. Dette handler om forståelsesmåter og metoder som med en senere tids øyne kan karak- teriseres inhumane, lite barnesentrerte og uver- dige pedagogiske virkemidler i oppdragelse og opplæringsvirksomhet i hjem og skole.

Det er vanskelig å gi et sannferdig bilde av den praktiske pedagogikken i skolen i tidligere tider, uten å ta i betraktning de ingredienser og grunn- trekk i en pedagogisk tankegang og praksis, der negative sanksjoner har hatt en nærmest udiskuta- bel plass i sosialiseringen av barn og ungdom. Men det må også pekes på at kritikken mot denne peda- gogikken langt fra av nyere dato. Selv om de prak- tiske konsekvensene var temmelig små til langt innpå 1900- tallet, har kritikken mot nedverdi- gende straffemetoder i flere hundre år vært et sen- tralt tema for de fremste bidragsyterne innen det vi i dag betegner som den pedagogiske idéhistorien (Befring 2004: 137-175). Den nye barnpsykolo- gien som fikk et faglig og politisk gjennombrudd i 1920-30-årene, hadde negative konsekvenser av straff som et sentralt tema, og dette bidro etter hvert til endrede pedagogiske holdninger i hjem og skole (Skard 1966). Men samtidig utløste psy- kologien konflikter mellom tradisjonelle og moderne forståelsesmåter, der spørsmålet om demokratisk versus autoritær oppdragelse, frihet versus underkastelse, var sentrale debattdimensjo- ner (Sorkmo 1993: 114-122).

10.2.1 Trekk fra 1700- og 1800-tallet

Her skal vi først peke på at det på midten av 1700- talet kom en rekke politiforeskrifter som fastsatte offentlig risstraff for mindre barn, og straffarbeid i tukthus eller fengselsstraff for de større. Disse reaksjonsmåtene ble benyttet både for å møte vin- ningsforbrytelser, hærværk og de plagsomme for- mene for uorden bant barn og ungdom som gav seg uttrykk ved "i stedet for at gaae i Skolen, anvende deres Tid paa, Nat og Dag at gjøre Allarm på Gaderne" (Berg, Fr Aug Wessel: 631).

I kampen mot sosiale avvik grep også straffesystemet til bestialske sanksjoner som avhogging av fingre og hender, brenning på bål, partering og kniping med glødende tener. Lemlestelsesstraffer av denne art ble først opphevet i 1815. Det å være mindreårig var som regel et straffeminskende moment. Vi kan imidlertid merke oss at en 14 år gammel jente som hadde drept moren sin med øks, så sent som i 1878 ble avrettet etter en brutal forordning fra 1698: Jenta ble knepet med glødende tener, halshugd og fikk deretter hodet plassert på en stake. Dette skal være siste gangen at denne straffereaksjonen ble nyttet her i landet. På midten av 1700-tallet fikk vi også en del politiforeskrifter om offentlig ris av mindre barn og internering i tukthus for de større. Utover 1700-tallet fikk vi straffeforeskrifter for et stadig videre område av kriminelle handlinger som er utført av barn og ungdom. En forordning av 1798 påla for eksempel foreldrene å straffe barna sine med ris i "Tvende Vidners Paasyn" (Petersen 1904: 52).

Da det ble innført konfirmasjons- skoleplikt for allmuens barn (i henholdsvis 1736 og 1739) var det særlig basert på en pietistisk tankegang om kristendomsopplæring som virkemiddel for å heve den moralske standarden i befolkningen. Oppstarten av skoleplikt fant dermed også sted i et tidsrom med mye fattigdom og vanskelige betingelser for humane framskritt. Dermed er det heller ikke overaskende at den pedagogikk som ble praktisert var preget av en straffetankegang. På denne bakgrunn er det således lett å forstå at kroppslig refleks ble vurdert som en akseptabel disiplinær reaksjon også i den nye allmueskolen (Befring 2004: 177-221).

Det er også i denne konteksten vi kan forstå at tukthusinternering kunne settes inn i kampen for å innføre den nye skoleplikten. Tukthusene ble fra 1740-årene tildelt en viktig rolle i det sosiale opprydningsarbeidet, og Christiania tukthus (fra 1741) ble mønster for tilsvarende institusjoner i Bergen, Trondheim og Kristiansand. Her kunne tiggere, omstreifere, ulydige og late tjenestefolk, løsaktige kvinner, utro ektefolk og unge gutter som "løbe paa Gaderne og drive" kunne bli tvangsplassert. At dette også kan betraktes som den tids barnevernsinstitusjon kommer til uttrykk ved at foreldre som hadde "ulydige, gjenstridige og vanartige Børn" også kunne få dem innsatt i tukthuset. Her heter det at for at "endog fornemme folk med slik Revselse kan få tæmmet onde Børn, må til dem, for billig Betaling, særdeles Værelser hvorde innrettede". I slike tilfeller skulle også funksjonærene i tukthuset være pålagt taushetsplikt (Befring 1963: 49).

Når det gjelder forholdene i allmueskolen, kan vi registrere at den lærerinstruks som ble utarbeidet i forbindelse med skoleforordningen av 1739, ga et generelt påbud om at skoleholderne måtte besinne seg og at de først skulle påtale dårlig oppførsel med kjærlig formaning. Når dette etter flere forsøk ikke medførte noen forbedring, skulle derimot elevene straffes med ris. Samtidig kan vi merke oss at skoleholderne også kunne pålegge foreldrene å "alvorligen straffe" sine barn hvis de uten deres viten uteble fra skolen.

I den lærerinnstruksen som ble utformet 100 år senere, i 1834, finner vi relativt små endringer når det gjelder straffetiltak overfor "de forsømmelige, dovne, uordentlige og vanartige Børn". Lærerne pålegges først å benytte "lemfeldige Midler" som "Irettesættelse i den hele Skoles Overvær", formaning, plassering i en skammekrok og bemerkninger i skoleprotokollen. Hvis dette ikke fikk den tilsktede virkning, skulle "legemlig Revselse" benyttes, men da på en måte som ikke var "skadelig for Barnets Sundhed, eller anstødelig for Sædeligheden" (§ 15).

I en historisk analyse av straffetiltakenes stilling i skolen påpeker Knut Tveit følgende: "I dei 200 åra kroppslig straff var lovleg i skolen, sikta lovgivinga mot å redusere bruken, og å hindre misbruk. Indirekte viser dette at straff må ha vore meir utbreidd enn styresmaktene tykte om, og at straffemåtane ikkje alltid blei vurderte som akseptable. Det var spesielt to forhold lærarane blei åtvare imot: Ulik behandling av rike og fattige elevar, og overgrep mot elevane i sinne" (Tveit 1990: 117). Tveit påpeker vidare at det som finnes av spreidd og høyst ufullstendig informasjon om bruken av korporlig straff i allmueskolen, tyder på at dette var svært vanlig. Om det kanskje ikke var så ofte elevene fikk ris på bar bak, så vanket det titt og ofte både slag og ørefiker. Tveit viser til en prostedisputasmelding fra 1806 som forteller at undervisningen vanligvis gikk for seg med "hogg og slag".

10.2.2 Kropplig integritetsvern

Først i siste halvdel av 1800-tallet ble barns integritetsvern for alvor tatt opp i en offisiell sammenheng. Vi kan først merke oss endringen i kriminallovgivningen i 1874, hvor det ble mulig å idømme barn mellom 10 og 14 år opphold i redningsanstalt istedenfor å plassere dem i fengsel. I 1896 ble så den kriminelle lavalderen hevet fra 10 til 14 år.

Spørsmålet om korporlig avstraffelse i skolen ble for første gang tatt opp i Stortinget i 1881 av venstrepolitikerne, cand.theol. Ole Volla. Han foreslo en begrensning og til dels et forbud mot

bruk av den slags metoder i skolen. Vollan grunn-gav forslaget med å poengtere at det var en tendens i tiden til å avskaffe "de vilkaarlige og barbariske Straffe, hvorpå våre eldre love var saa rige".

Det var misbruket og de harde straffemetodene i skolen Vollan primært ville til livs – metoder som etter hans overbevisning bare tjente å framkalle "Haardhed, Trods og Raahed hos Eleverne".

Dette moderate forslaget ble nedstemt i Stortinget. For å forstå hvorfor, må vi kjenne noe av den kulturelle konteksten og de pedagogiske vurderinger som gjorde seg gjeldende i tonangivende kretser i tiden. Gjennom tre korte sitat skal vi gi et glimt av den "pedagogiske filosofi" som langt på vei var god latin i dette spørsmålet til langt inn på 1900-tallet.

For det første kan vi referere til et avisinserat fra "en skolemand" som på følgende måte harseleerer over Vollans forslag: "For ramme Alvor for en Nationalforsamling at fremsette et så ørkesløst Forslag, der kun synes dikteret af en forbignende Ilterhed, synes blott at kunde tilskrives en mærkelig Taktløshed" (Dagbladet 14. mars 1881). Der nest kan vi vise til rettsprotokollene fra 1887, som blant annet kan fortelle at høyesterett dette året ila en lærer en bot på kr 50,-, fordi han hadde pisket en skolegutt slik at dette kunne være årsak til at gutten ble varig lam. Det var gutten selv som hadde reist sak mot læreren og landets største dagsavis hadde følgende kommentar: "Den gutten givne revselse var vel fortjent og synes ikke at være sterkere enn han nok kunde taale" (Aftenposten 17. august 1887). Hovedorganet for lærerstanden, Norsk skoletidende, hadde denne kommentaren: "Dette var velbegrunnet tale [...] Har det i sin tid vært lagt for stor vekt på riset som oppdrager, saa er det visselig i det inntraadte omslag lagt alt for meget for had. Kjærligheden skal gjøre alt; korporlig straff er barbari; alt som smager af tvang må bandlyses" (Norsk skoletidende 1887: 334).

Først ved skolelovsreformene i 1936 ble det gitt et utvetydig forbud mot bruk av kroppslig refselse i skolen. Vernet av skolebarns fysiske integritet ble nå klargjort ved følgende lovformulering: "Kroppslig refsing må ikkje nyttast i skulen (§ 70)". Den samme enkle formuleringen ble nyttet i lov om grunnskolen av 1969. I forbindelse med dette lovarbeidet fikk vi likevel en ny debatt om spørsmålet. Her ble det blant annet reist spørsmål om ikke skolebarn har et tilstrekkelig rettsvern ved § 228 i "den alminnelige, borgerlige straffelov". Her ble det imidlertid påpekt at et forbud i skoleloven blant annet kunne beskytte lærerne mot å bli oppfordret av foreldrene til å anvende korporlig straff på deres barn.

10.2.3 Sosialt integritetsvern

I forbindelse med utredningsarbeidet i 1960-årene ble det også reist spørsmål om å vurdere integritetsvern i et videre perspektiv enn det direkte kroppslige. Et et mindretall i folkeskolekomiteen 1963, fremmet nå forslag om at denne paragrafen burde utvides til å lyde "kroppslig refsing og krenkende behandling av elevane må ikkje nyttast". Dette mindretallet (Mosse Jørgensen og Eva Nordland) presiserte at krenkende behandling er å forstå som "nedsettande omtale av barnet som person, av heimen eller det særlege miljøet til barnet eller andre reaksjonar frå skolen si side som kan verke som hån eller latterleggjering av barnet sjølv, heimen eller det særlege miljøet til barnet" (Innstilling frå Folkeskolekomiteen av 1963, 15. juni 1965: 223).

Vi merker oss også at Stortinget i forbindelse med lovarbeidet i 1969 fikk en uttalelse fra "Rådet for norsk forening for barne- og ungdomspsykiatrisk teamarbeid" med følgende påpekning: "En antar at krenkende omtale som beskrevet ovenfor, i noen tilfeller vil kunne bli en del av en "verbal ørefik" for barnet. Ut fra en mentalhygienisk tenkning vil en slik behandling kunne grense mot vold hvis skadevirkninger bør sidestilles med kroppslig straff og til tider også være mer dyptgripende i sin virkning. Rådet vil derfor be om at det gis en lovformulering som pålegger skolens personale å vise særlig varsomhet på dette punkt".

I sin innstilling sa kirke- og undervisningskomiteen i Stortinget seg enig i at krenkende behandling av skoleelever ikke måtte finne sted. Av lovtekniske grunner, primært vansker med å utforme entydige kriterier for hva som er og ikke er krenkende, kunne komiteen ikke slutte seg til det refererte mindretallsforslaget. Komiteen ba derimot departementet vurdere spørsmålet i forbindelse med utformingen av reglement. Vi kan likevel merke oss at det var den utvidede lovparagrafen som ble tatt inn i den reviderte grunnskoleloven av 1975. I den gjeldende opplæringsloven av 1998 er denne bestemmelsen tatt inn i målsetningsparagrafen (§ 2).

Dette handler om integritetsvern og representerer en utvidet forståelse av straff og negative tilbakemeldinger i en pedagogisk referanseramme. Her er det snakk om skjerming av barn mot negative konsekvenser og det handler om pedagogiske ansvarlighetsnormer. I den sammenheng er det relevant å vise til Barnevernskomitéens vurdering: "En viktig side ved ivaretagelsen av personlig integritet består i den enkeltes rett til å få vernet sin selvrespekt og få utviklet tiltro til egne evner og muligheter. Dette er en grunnverdi som i relativt liten grad har blitt fokusert i en pedagogisk og opp-

vekstpolitisk kontekst, noe som må betraktes som en betydelig utfordring på det barnepolitiske og barnefaglige området" (NOU 2000: 12: 67).

10.2.4 Hva med barneinstitusjonene?

Her skal vi først vise til at forbudet mot kropplig avstraffelse av skolelever i folkeskolelovene av 1936, ikke ble gjort gjeldende for skolehjemmene, da de ikke sorterte under folkeskolevesenet. Men dette spørsmålet ble tatt opp av Skolehjemskomiteén av 1936 ved dets leder, stortingsrepresentant (og senere statsråd) Lars Moen. Han uttalte blant annet: "Eg har lita tru på refsing i det heile", og "Refsing av born er eit myrkt kapittel i kultursoga vår" (Norges Barnevern, 8 1939).

På grunnlag av ny psykologisk innsikt og den sterke kritikken som var reist mot bruken av straff i skolehjemmene, foreslo komiteén forbud mot fysisk straff. Departementet sluttet seg til dette, og allerede i 1948 gikk det ut et brev til alle skolehjembestyrere om at: "Direktoratet skal [ ] bestyrerne fra idag ikke gjøre bruk av ris som straffemiddel overfor skolehjemmets elever." (Ra: KUD, Direktoratet for skolehjemmene, kopibok 1 1948, 22. mars 1948). I denne saksbehandlingen med et brev som nærmest har status som et rundskriv, ligger det en tilkjennegivelse av at skolehjemmene kunne være nokså fristilt fra de pedagogiske vurderinger som ble gjort gjeldende i den vanlige skolelovgivningen.

Hva så med barnehjemmene? Disse institusjonene ble langt på vei vurdert som familieliknende innretninger. Et holdepunkt for å forstå forventninger og forhold i barnehjemmene, har en således i foreldrelovgivningen. Her kan det vises til "Lov om innskrenkning i anvendelse av legemlig refselse" av 1891, som hadde denne formuleringen: "Til fremme av oppdragelsens øyemed er foreldre og andre, der står i foreldres sted berettigede til at anvende mådeholden legemlig refselse på børn, der står under deres myndighet". Langt på vei finner vi her en legitimering av korporlig straff som ledd i oppdragelsen. Vi kan merke oss at denne bestemmelsen først ble avskaffet ved stortingsvedtak av 1972, og at denne inngår i barneloven av 1981.

Det foregående viser at det i mandatperioden (1945-80) fant sted faglige og politiske prosesser for økt bevissthet og en utvidet forståelse av nødvendigheten av å beskytte barn mot krenkelser som ledd i en pedagogisk prosess (oppdragelse, opplæring etc.). I slutten av denne perioden ble også foreldrenes rett til "mådeholden legemleg refselse" avskaffet. Selv om det formelt sett ble klargjort bestemmelser som ivaretar barns integritetsvern, vil likevel

den praktiske gjennomføringen by på vesentlige utfordringer. På den ene siden må en alltid regne med en relativt lang implementeringsfase for nye forståelsesmåter, prinsipper og krav. Tankeganger og metoder lar seg ikke så lett endre, særlig når dette ikke har hørt til vanlig praksis. På den annen side er det heller ikke lett å avgjøre i enhver situasjon hva som kan karakteriseres som refselse eller krenkende behandling. Her kan vi merke oss de forsøk som ble gjort i forskrifter om grunnskolen av 1975, for å gjennomføre essensielle grensedragninger. Her blir det for det første påpekt at det ikke blir regnet som kroppslig refsing om en lærer tar i en elev for å stanse eleven eller vise eleven til rette eller gripe inn for å verne eleven eller andre. Det blir også påpekt at i akutte situasjoner, når det er fare for at en elev skader seg selv eller andre, vil det være nødvendig å stanse eleven, eventuelt skille eleven fra resten av gruppen og plassere eleven i et eget rom for en kortere periode.

Vi kan også vise til at det siste gang det på en systematisk måte ble foretatt en utredning av mulige refsingsmetoder i skolen, så ble den enkelte skole og den enkelte lærer stilt relativt fritt til bruk av slike metoder, innenfor relativt vide rammer (utkast til reglement av 1970). Her ble det på den ene siden pekt på at skolen må arbeide for å skape et tillitsfullt forhold mellom den enkelte elev og skolen, og at dette innebærer at skolen ikke automatisk må anvende refselse som reaksjonsmiddel for en elev som forser seg. På den annen side ble det understreket at "i den grad skolen anser refsing som tjenlig pedagogisk middel, må den kunne nytte de tillatte retningsmidler relativt fritt, og ikke være bundet av at refsingsmidlet skal ha direkte sammenheng med forseelsen". De mildeste metoder som her ble påpekt var "klar irettesetting" eller "reprimande", og de strengeste var gjensitting utover vanlig skoletid, parade, utelukke elevene for deltakelse på ekskursjoner, bedriftsbesøk, leirskoleopphold, på klasseturer m.m., vise eleven på gangen for resten av timen, utvisning for resten av skoledagene, utvisning for inntil 3 dager, la barnevernsnemnda ta seg av eleven, pålegge elevene erstatningsansvar på skadeverk etc.

Det er både første og siste gangen norsk skolehistorie har hatt et så detaljert register av negative sanksjoner som har kommet til uttrykk i et offisielt regelverk. Dette er likevel metoder som har lang tradisjon, og empiriske kartlegginger tyder på at reprimande, parade, vise eleven på gangen eller gjensitting er de hyppigst anvendte virkemidler (Befring 1973).

Forsøk på å foreta en klargjøring av straffemetoder etter en strenghetsdimensjon, reiser imidler-

tid store problemer. Hovedspørsmålet er hva barna og elevene opplever. Det sentrale må være deres følelse av ydmykelse og personlig krenkelse. Det som her er skissert indikerer at denne krenkelsen har legitimert basis både i forståelsesmåter og praksis for utvalgets mandatperiode.

10.3 Hardheten i fortiden

Det foregående viser at straff som virkemiddel har vært en integrert del av samfunnslivet på mange forskjellige områder. I et fagnotat har Magne Raundalen på oppdrag fra utvalget lagt stor vekt på det han kaller hardheten i oppdragelsen. Etter hans vurdering var hardheten i barneoppdragelsen opprinnelig et produkt av hardheten og kampen for tilværelsen. For mange var tilværelsen preget av fatigdom og slit langt inn i det forrige århundre. Utholdenhet var en nøkkel til å forstå hvordan det harde voksenlivet kunne mestres. Og utholdenhet ble skapt gjennom hard og langvarig arbeidstrening fra barnsben av.

Mens livet har blitt styrt av nødvendigheten, ble nødvendighetens strategi antagelig konstituerende for barneoppdragelsens ideologi. Livet på landsbygda, slik det er beskrevet av utallige forfattere, var sterkt preget av arbeidets nødvendighet og læringskraft. Gjennom den såkalte "oppfinnelsen av barndommen" fikk nok barna et lettere og mer beskyttet liv, men de ble nødvendigvis ikke tryggere. De måtte selv velge sin egen vei. Kravet til å være "sin egen lykkes smed" ble et tydelig og sterkt trekk fram mot vår tid, men mye av hardheten og straffen fulgte med. En opphetet debatt så sent som på 1970-tallet i forbindelse med lovforslaget om at foreldre skulle forbys å slå sine barn, forteller noe om det.

Undersøkelser indikerer at foreldre som ikke går inn for fysisk straff av barn, fortsatt kan holde lydhetskravet som ufravikelig (Sigsgaard og Varming 1997). Foreldreforestillinger og skoleidealer om at det lydige barnet er det mest ønskelige lever videre. Lydige barn får en ved å tukte dem. De barna som er "naturlig lydige" unngår mye av hardheten, mens de som ikke innordner seg, blir straffet. Barn på skoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker var i utgangspunktet mest utsatt for den hardhente oppdragelsesideologien.

10.3.1 Institusjonene og hardheten

Forskning har vist at sterke og vedvarende strømninger i pedagogikken i vår nære fortid, inneholder negative bedømmelser av barnas dagligliv og

aktiviteter. Skolens oppgave måtte derfor bli å gjøre folk av barna. Skolen ble et retteprogram, skriver Raundalen. Overfor de helt umulige kunne en bli helt hjelpeløs, og da kunne en lett komme til å tillate seg det utillatelige. Som gruppe har barna stort sett vært vellykkede i å mestre kulturens økende krav gjennom oppvekst og skole. Flertallet av barn fra alle klasser har gjennom snart 300 år lært seg å lese. Stort sett har barn klart å innordne seg og overleve skolen, men ikke alle. Noen av disse utstøtte barna kom til skolehjem som Toftes Gave hvor resosialisering var knyttet til et strengt arbeidsregime. Skolehjemmene/spesialskolene hadde en rekke fellestrekk. De var preget av et tungt etterslep av autoritetstro, undertrykkelse, utsortering og utstøting. Av grunner som ikke uten videre lar seg begrunne med rømningsfaren, hadde myndighetene plassert mange av bygningene på øyer. Slik ble barnas liv og skjebne meget vanskelig tilgjengelige for allment innsyn.

Timeplanen for ukedagene omfattet både skoleundervisning, yrkesopplæring, arbeid og fritidsaktiviteter. Elevene ble holdt beskjeftiget fra de sto opp til de la seg. En hovedgrunn til denne organiseringa av dagen var at det nettopp var arbeidssomhet, flid og disiplin elevene skulle lære. Fritid var lenge et ukjent begrep i skolehjemspedagogikken. En annen grunn var nok at den stramme strukturen forebygget bråk og problemer. Hardheten skulle virke disiplinerende. Ketil Bentzen, styrer på Foldin verneskole for gutter, oppsummerte i 1970 den pedagogiske tradisjonen slik: "Trass i at skolehjemmene for lengst er nedlagt, har – tør jeg hevde – denne filosofi og "metodikk" vist seg temmelig seiglivet. Til grunn for den ligger troen på barnets frie vilje, at gutten med atferdsvansker er "slem" og må oppdras med hardt arbeid, regulert av bevoktet fritid og en passe mengde moralisering, en behandling preget av tilfældigheter og overgrep mot hans personlige integritet." (Ericson 2003).

Hardheten er synlig i studiet av en rekke institusjoner fra sykehus til skole, skriver Raundalen. Et uttrykk for det er å finne i medisinen og sykehuset motstand mot å ta inn et humant syn på og hensyn til barn. Det mest i øynefallende her er kampen mot at foreldre skulle få være med som støtte for sitt barn på sykehuset. Et annet eksempel er feriekoloniene for fattige barn. Foreldrene skulle ikke si adjø, de skulle bare stikke av ubemerket. Barna fikk ingen forklaring på hvorfor de ble borte, og foreldrene fikk ikke lov til å komme på besøk. Det er her snakk om et inhumant system, og det kommer nokså nær når man har fått barns egne beretninger om overgrep på barnehjem og

skolehjem (jf. kapittel 8). I noen grad kan dette bero på uvitenhet, men også være forankret i et mer vitenskapelig syn på barn som gikk ut på at det beste var atskillelse. Mange av disse instansene var meget resistente mot ny kunnskap.

Noen av institusjonene kan en betrakte som rene straffesanstalter for asosiale barn. Hadde noen havnet der, var det en lokalhistorisk begivenhet som stemplet så vel familien som barnet i lange tider framover. Det å samle asosiale i egne grupper kan resultere i negativ læring og forverring for alle. En kan regne med at de som arbeidet i institusjonene og særlig spesialskolene den gang, erfarte dette smertelig. Mange lærere og ansatte kunne både bli frustrerte og fortvilete når deres bestrebelser så ut til å virke mot sin hensikt. Barna ble bare verre. En slik frustrasjon kunne i mange tilfeller lede til at drastiske midler ble tatt i bruk i oppdragelse og disiplinering, slik vi finner levende beskrivelser av blant annet i Yngvar Ustvedts bok om Bastøy. I dag vet vi også at mange av de tidlig aggressive og asosiale har gått i hard trening der hjemme. Mange kom fra tungt belastede familier (jf. kapittel 8), og vi vet at deres atferd kan være meget resistent mot positiv endring, særlig når virkemidlene er straffende og negative. I en forstand er det nettopp straff, avvisning og trakassering som har formet deres uakseptable adferd fordi de har fått for meget av det negative.

10.3.2 Avvikere søker arbeid med barn

Det farligste av alt for barna som av ulike grunner ble plassert på institusjon, var at de ble usynliggjort. Når kontrollfunksjoner og tilsynsordninger ikke fungerte, påpeker Raundalen, ga det spillerom for negative krefter i miljøet, for det vil til alle tider forekomme at spesielle personer søker seg til yrker som gir tilgang til og kontroll og makt over barn. Farligst ble dette når den med makt og kontroll i tillegg hadde identitet som Guds utsendte på jord. Med en så sterk og dominerende "misjonsbefalingen," ble arbeidet i lukkede institusjoner attraktivt for maktpersoner og personer med andre avvik. Kanskje er det slik at maktpersonens eget avvik er lettere å overse og skjule når de man skal hjelpe allerede er stemplet og utstøtt som svært avvikende. Kanskje var det slik at et visst antall av disse forstyrrede personer fikk leve nokså fritt fordi mistankens terskel var lav og fordi noen av dem faktisk utøvet oppdragelsens målsetting – om enn til overmål. Man må heller ikke se bort fra ledelsens store betydning her. Både ved at lederen var en maktperson som dermed ga signaler nedover i hierarkiet, og ved at han ofte var forsvareren

av den tøffe linjen. Man kan jo bare stille seg spørsmålet om det var de empatiske og milde eller det var de straffende og ubarmhjertige som hadde status i systemet, det være seg i barnehjemmet eller på spesialskolen. Hvem søkte seg til maktposisjoner? I samtaler med "gjenlevende" fagpersoner om den umenneskelige situasjonen mange barn opplevde på poliosykehuset, kom det frem at disse var mest opptatt av hvor vondt det hadde vært for dem å være kuert av en forferdelig oversøster (Lorentzen, 2003). I vår tid, når bevisstheten om denne problematikken er blitt meget høyere, er det gjort tiltak for å begrense faren for at overgripere søker arbeid med barn, ved å kreve vandelsattest. Raundalen refererer i sitt notat til en kronikk (Aftenposten 3 juni 2004) om de skandaløse overgrepene i Abu Ghraib-fengselet i Bagdad, der Nils Johan Lavik fremsetter en hypotese om at moralsk forfall i ledelsen kan få groteske utslag nedover i rekene. Om det ikke nødvendigvis var slik på barnehjemmene, så vet vi at på enkelte barnehjem var styreeren eller bestyrerinnen den eneste voksne person. De andre hjelperne som var der var ofte unge piker på sin første jobb. Det var lite disse unge menneskene hadde å stå i mot med, om de så overgrep forekomme.

10.3.3 Drift og ledelse

En viktig endring i barnehjemmene i løpet av etterkrigstida dreier seg om drift og ledelse. Denne endringen oppsummerte Ericsson i sitt notat på følgende måte: Fra sosialt moderskap til profesjonalisering og arbeidstakerrettigheter. Skiftet kan illustreres ved et innlegg i Norges barnevern nr. 7 1959 med følgende overskrift: "Barneflokk søker en mor. Skal Waisenhuset i Stavanger måtte stenge heimer fordi ingen vil overta husmorplassen?" Jobben dreier seg om å "være i mors sted, med de ofrene det naturligvis krever". "De som begynner der i ungdommen, har ofte funnet et livskall i denne gjerningen," fortelles det videre. Men i dag er "kallsbevisstheten og tjenersinnet jevnt over skjøvet i bakgrunnen", og det er vanskelig å få noen til å gå inn i "forpliktende og selvforglemmende arbeid i barneheimer". Problemene til Waisenhuset i Stavanger varsler at ei ny tid er i emning. Barneomsorg var i ferd med å gå fra å være et kall til å bli en jobb, og etter hvert et fag. Det "sosiale moderskapet" i sin mest konsekvente form ble utøvd av en ugift kvinne som i mange år var bestyrer på samme barnehjem og så "sine" barn vokse opp. Hun bodde sammen med barna på institusjonen og gjorde det som var nødvendig for at hverdagslivet på barnehjemmet skulle fungere,

uten å telle overtidstimer. I dag har barnehjemmene ansatte som kommer og går, de er på arbeid når de har vakt men ellers ikke, de har rettigheter som arbeidstakere, og disse regulerer arbeids- og lønnsvilkår. Turnoveren blant ansatte i et barnehjem kan være stor. Mens de ansatte i det "sosiale moderskapets" tid kunne være motivert av kallsbevissthet, er dagens barnehjemsansatte ofte utdannet innen barneomsorg, de er profesjonelle. Det "sosiale moderskapet" hadde absolutt sine kvaliteter. En slik modell kunne borge for mer varige relasjoner mellom barnet og de voksne, og mindre tvil fra barnas side om at de voksne bare var sammen med dem "for pengenes skyld". Kanskje opplevde også de ansatte mindre rollekonflikter mellom profesjonalitet og personlige relasjoner til barna.

Samtidig skal en heller ikke romantisere det sosiale moderskapets institusjoner, minner Ericsson oss om. De var tross alt institusjoner, ikke hjem. Og barna kunne bli svært henvist, ikke bare på godt, men også på ondt, til noen få personer. Var relasjonen til "den sosiale mor" dårlig, var det ikke så mange andre å ty seg til. I samtaler med tidligere barnehjemsbarn får en også ofte høre historier om bestyrerinnens betydning, på godt og vondt. Hele klimaet på institusjonen kan endre seg når det kommer en ny bestyrerinne. Maktovergrep kan dessuten også foregå i ly av den totale omsorg, og er kanskje vanskeligere, både å forebygge og avsløre enn i kontekster der ansvar, rettigheter og plikter er klarere definert og mer avgrenset.

Den offisielle politikken fra midten av 1950-tallet og utover, var at barnehjemmene skulle være små og familieliknende. En ønsket å få slutt på store institusjoner som la til rette for en rutinisert og uniformert behandling av små barn. Men det tok nok tid å endre på disse trekkene. Ericsson refererer til en barnevernsansatt som i 1978 fortalte hva hun hadde opplevd på et barnehjem der hun hadde arbeidet: Knagger for klær, holdere for tannglass, senger etc. var merket med nummer. Dette nummeret smittet over på barna, så personalet tiltalte dem med nummeret i stedet for med navn: "Kom her, 5," eller "Det er din tur, 7". Siden dette bare er en anekdote, sier den ikke noe om hvordan det vanligvis var. Men mange tidligere barnehjemsbarn sitter nok igjen med en følelse av at de i liten grad ble sett og behandlet som individer. Dette kan være tilfelle også for barn som ellers synes de hadde det bra på barnehjemmet.

I løpet av perioden endret barnehjemmene seg fra oppvekstinstitusjoner til institusjoner for korttidsopphold. Det ble etter hvert større gjennomtrekk, både av barn og personale. Dette har skapt sine egne utfordringer, både når det gjelder

å etablere omsorgsrelasjoner og å avverge overgrep.

10.4 Religionens slagkraft

Religionen var et instrument både til å styre barnet og for å rettferdiggjøre hardheten i barneoppdragelsen, skriver Raundalen. Begrunnelsen var uangripelig: de små skulle berges for det evige liv. Fra det en kan lese om barneoppdragelse fra 1850 og framover bygget oppdragelsens mål på Bibelens grunn, og var preget av kampen mot arvesynden, og for øvrig med hovedvekt på gudsfrykt og lydighet, noe som langt på vei var ensbetydende. Lydighet mot foreldrene var lydighet mot Gud. Foreldrene var i følge Luther Guds stedfortredere på jord. En svensk analyse av 200 utgaver av katekismer fra 1750-tallet og framover (Norberg 1978) konkluderer med at foreldrenes påbud var Guds vilje, og denne besto i å bryte ned barnas syndige vilje. Resultatet for hjem og skole ble at barna skulle behandles strengt. Selv om det ledende oppdragelsessynet ble utsatt for helt andre ideer og idealer fra utsiden, var kirken og prestene så sentrale i alt som hadde med skole og barnesyn å gjøre at de holdt stand mot radikale tanker og ideer. Budet om nestekjærighet og noen drypp fra 'la de små barn komme til meg' var en garanti mot at skolen ble direkte inhuman og mishandlende, men på grunn av pietistiske strømninger opprettholdt skolen hardheten og lydigheten som retningsgiver. Kanskje er det slik at hardheten i synet på barn og barneoppdragelse ikke primært var en religiøs arv, men at religionen var et instrumentelt vern mot frigjørende ideer. Autoriteten ble hardere og farligere når religionen mistet grepet. Da måtte den begrunnes i seg selv. Slik også med grensesettingen i våre dager, som på mange måter tas for gitt. Det viktigste er ikke hva man setter grenser for, men at man setter grenser, og ved at man har gitt budskapet et aggressivt innhold, har man også fått med seg fortidens hardhet.

De kristne sto sterkt i barnevernets organisasjoner, skriver Ericsson i sitt notat. Norges Barnevernsamband ble for eksempel lenge ledet av profilerte personer fra Norsk misjon blant hjemløse (Ingvald Carlssen og Olav Bjørnstad). Det samme var tilfellet i barnevernets tiltaksapparat, blant annet ved at mange institusjoner ble drevet av kristne foreninger og organisasjoner. Endelig var det mange ansatte i barnevernet som mente at kristendommen hadde en selvfølgelig plass i behandlingen av barna. Den kristne innflytelsen i barnevernet forsvant på ingen måte over natta da den

nye loven ble vedtatt. Dette avspeiles blant annet i artikler i barnevernsfeltets sentrale tidsskrift Norges Barnevern, der barns religiøse behov og betydningen av religion i oppdragelsen understrekes i flere artikler på 1950-tallet. I et foredrag om "Hvordan vi kan mestre særlig vanskelige situasjoner i våre barnevernsinstitusjoner" fra 1959 understreker styrer Signe Heier ved Veldre barnehjem at "bønnen gir den beste løsning på alle floker, og forbønnen er den største makt i vårt barnevern" (Norges Barnevern nr. 10).

I denne kristne arven var det sikkert både godt og dårlig. På den ene sida var mange kristne i barnevernsfeltet, blant annet på barnehjemmene, besjelet av en kallstanke som muliggjorde oppofrende arbeidsformer og en total omsorg som vanskelig lar seg realisere innen en moderne, profesjonalisert kontekst. På den andre sida har vi det Alfred Oftedal Telhaug (1994) i sin omtale av pietistenes oppdragelses- og omsorgsfilosofi kaller for "underkastelsens pedagogikk": Barn skal oppdras til å leve sitt liv til ære for Gud. Dette programmet skal realiseres gjennom pietismens tre hovedverdier: Den naturlige egenviljen skal brytes og bringes til lydighet under Guds vilje. Lydighet er den største moralske dyd og egenviljen den største last. Lydighet skal kombineres med sannhetskjerlighet og med en omsorg som fremmer flid og utholdenhet i alle ting. Pietistene startet og drev flere institusjoner for foreldreløse barn. Den institusjonen Telhaug bruker som eksempel, er Betania Vaisenhus, som ble åpnet i "Lars Oftedals Stavanger" i 1877. Etterklanger av "underkastelsens pedagogikk" var nok merkbare i mange barneinstitusjoner lenge etter Lars Oftedals tid.

Religiøse holdninger og formålsparagrafer var i noen tilfeller en risikofaktor da de påvirket både personligheten til de voksne og miljøet på stedet. I verste fall var streng religiøs atferd en form for barnehjemspolitik som ikke bare forårsaket mishandling, men direkte fremmet uønsket opptreden hos voksne. Det var både gode og dårlige barnehjem innenfor denne kategorien, men det er å bemerke at mange søknader om billighetserstatninger har kommet fra barnehjem med et spesielt livssyn.

10.5 Individuelle psykologiske forhold ved barn og voksne

Bakgrunnen for at barn blir utsatt for omsorgssvikt og overgrep befinner seg som vi har sett på ulike nivåer, et ideologisk nivå, strukturellt nivå, organisasjonsnivå, men også på individnivå.

Det er altså ingen enkeltstående grunn til at barn blir utsatt for overgrep og omsorgssvikt. Vi har ikke svar på slike enkle spørsmål som: Hvorfor blir noen voksne overgripere, hvorfor blir noen barn ofre, og hvorfor forekommer omsorgssvikt på noen institusjoner og ikke på andre? Det man derimot har mye kunnskap om er psykososiale risikofaktorer i barns liv. Psykososiale risikofaktorer synes å være overraskende stabile over tid (se Borge, 2003a.) Utfordringen i dag ligger i å forstå hvilke mekanismer eller prosesser risiko passerer gjennom for at et barn skal gå fra å befinne seg i en risikofylt situasjon til å utvikle mentale og fysiske helseproblemer.

For å kunne vurdere bakgrunnen for at omfattende omsorgssvikt og overgrep kunne finne sted, er det nødvendig å ta for seg to sentrale tema.

- For det første må en gå til datidens psykologiske og psykiatriske forståelsesmåter og kunnskaper. Det gir noe innsikt i hva man den gang oppfattet som den rette lære for omgang med barn.
- Det andre tema har barna i fokus. Vi må spørre hva institusjonene gjorde med barna.

10.5.1 Datidens psykologiske kunnskap

Tiden fra 1945 til 1980 var en viktig periode i vitenskapen om barns utvikling og mentale helse. Karl Evang var med på å utforme WHO's utvidede helsebegrep i 1946. Nic Waal kom hjem etter ett studieopphold i USA og opprettet et eget institutt i 1951 (Moe 2003). Psykologifaget var under oppbygging, og det kom en rekke viktige stillinger på 1950 og 1960 tallet. I 1960 ble Statens senter for barne- og ungdomspsykiatri opprettet, og det kom etter hvert skolepsykologiske kontorer i de fleste kommuner i landet. Vi ser også fra barnevernssekretærenes rapporter at psykologisk kompetanse etterspørres mer og mer (jf. kapittel 7). Barnehjem og andre barneinstitusjoner fikk derimot i liten grad nytte godt av fagekspertisen, da skolen ble prioritert.

Det ville bli en alt for omfattende oppgave om vi skulle si noe generelt om utviklingspsykologien som i dag i denne perioden. Vi vil derfor nøye oss med å referere til teorier og forskningsresultater som har direkte relevans i denne sammenheng.

En undersøkelse utført på 30-tallet (Skeels 1939) viste at foreldreløse barn profitterte på å komme i barnehjem der de traff andre barn, selv om de andre barna var retarderte. Man begynte å forstå at kontakt småbarn seg i mellom, hadde betydning for barns utvikling. Anna Freud og medarbeidere (1951) påpekte resiliens og psykologisk

Boks 10.1 Sammenhengen mellom følelser og fysisk utvikling

I 1951 publiserte E.M.Widdowson artikkelen "Mental Contentment and physical growth" i Lancet. Cambridge forskeren og hans team arbeidet i en liten by i Tyskland etter krigen. De var interessert i sammenhengen mellom følelser og fysisk utvikling.

Det var to barnehjem i landsbyen med 50 barn hver i alderen 4 til 14 år. De kalte barnehjemmene "Bienenhaus" og "Vogelnest". Det var ikke noen forskjell på den maten barna i de to barnehjemmene fikk. De fikk like mye, eller like lite. Barna var undervektige og barna i Bienenhaus mindre enn i Vogelnest.

Forskerne bestemte seg for å følge vekt og høyde utviklingen hos barna i de to barnehjemmene over ett år med målinger hver 14. dag. De første 6 månedene skulle ingen av barnehjemmene få noe ekstra rasjoner. De neste 6 månedene skulle barna i Vogelnest få ubegrenset mengder brød slik at de alltid kunne bli mette. De fikk også ekstra rasjoner av syltetøy og appelsin-saft. Barna i Beinenhaus fikk ikke noe ekstra. Barna ble veid akkurat som før.

I løpet av de første 6 første månedene, la barna i Vogelnest på seg 1,4 kg i snitt, mens barna i Bienenhaus kun la på seg 0,5 kg. Etter 6 måneder fikk barna i Vogelnest ekstra rasjoner, men det viste seg at vektøkningen var betydelig mindre i perioden med ekstra mat enn uten. Ved Bienenhaus, la barna på seg gjevnt og trutt selv om de fikk samme rasjon som før.

Hva kunne dette komme av?

I 1948 var Fraulein Schwarz bestyrerinne på Bienenhaus, men Fraulein Grun var ved Vogelnest. Da barna på Vogelnest fikk ekstra mat, fikk Fraulien Grun ny jobb. Fraulein Schwarz ble derfor overført til Vogelnest og en tredje bestyre-

rinne, Fraulein Wiess ble bestyrer på Bienenhaus.

Fraulein Grun og Weiss var svært like som personer, skriver forskerne. Lyse, glade og genuint glad i barna og barna i dem.

Fraulein Schwarz, som ble overflyttet fra Bienenhaus til Vogelnest var ikke slik. Hun var eldre, streng, nektet det meste og hersket over barnehjemmet med en jernhånd. Barna og personalet levde i konstant frykt for reprimander og kritikk, som ofte var urimelig. For eksempel, et barn ble skjelt ut for å ha hatt på seg vanter som ble våte, og neste dag ble samme barn skjelt ut for ikke å ha hatt på seg vanter. Fraulein Schwarz valgte som regel måltidene til å fordele straff og plukket ut enkelte barn som syndebukker. De andre barna måtte sitte stille foran suppekoppen og høre på og mange gråt. Fraulein Schwarz hadde åtte favoritt barn som hun hadde tatt med seg fra det andre hjemmet. Disse ble favorisert og viste betydelig større vektøkning enn de andre. Da de kom sammen med bestyrerinnen til Vogelnest og fikk dobbel rasjon la de på seg mer en dobbelt så mye som før.

Selv om barna i Vogelnest fikk betydelig mer mat enn på Bienenhaus etter at Fraulein Schwarz hadde blitt bestyrerinne, så la de ikke på seg.

Forskerne konkluderer:

"This kind of experiment is difficult to "repeat" or "confirm" but there is no doubt that even the most perfectly planned nutritional investigation may be ruined by psychological factors over which the investigator may have no control."

motstandskraft hos seks barn som hadde vært i konsentrasjonsleir og som var sterkt merket av opplevelsene der. Etter krigen kom de til et barnehjem i England. Tross grufulle erfaringer og tap av foreldre, viste barna bemerkelsesmessig motstandskraft. De mestret livet som voksen. Man spekulerte på om det var det sterke vennskapet mellom de små barna som utgjorde den mest sentrale beskyttelsesfaktoren (jf. Borge 2003a).

1950 åra ble preget av forskning om mor-barn relasjonen, som den viktigste psykososiale påvirkning på barn. Morsomsorg og mental helse var tema i en monografi som utkom i 1951 (Bowlby,

1951). Bowlby hevdet at atskillelse mellom mor og barn i barnets første tre leveår kunne føre til alvorlige følelsesmessige problemer senere i livet. Påstanden førte til en storm av protester og kritikk. Bowlby hadde undersøkt barn på tuberkulosesanatorium og sammenlignet med en kontrollgruppe. Han fant at vanligvis, ikke alltid, medførte en slik atskillelse problemer for barnet. En rekke andre empiriske undersøkelser viste at skaden ikke var uopprettelig. Det var derfor umulig å konkludere med at barns adskillelse fra mor er en patologisk faktor, så lenge det ikke var bevist at det var flere problemer blant barn som hadde opp-

levd adskillelse, enn blant barn som ikke hadde opplevd det.

Tizard (1977) viste at barn som tidlig kom på institusjon og som senere ble adoptert eller kom i fosterhjem, knyttet gode og varige bånd til sine nye foreldre. Det var ikke et magisk tidspunkt (adskillelse før 3 års alderen) slik Bowlby tidligere hadde påpekt. Barbara Tizard og medarbeidere viste at det var mulig å måle kvaliteten på institusjoner for små barn på en pålitelig, kvantifiserbar måte. Hun viste også at barnas atferd ble påvirket av de voksnes atferd.

I løpet av sin forskerkarriere reviderte Bowlbys sin teori. Nyere forskning viste en tydelig tendens til at barn knytter bånd til mange, og det kan skje betydelig senere enn de første tre leveårene. "Superlim"-hypotesen om at mødrene var uadskillelige fra sine barn ble forkastet. 30 år etter at Bowlby hadde formulert sin hypotese, modererte han seg og kalte hjemmet "den sikre base". Bowlby's teori førte til mange overdrivelser, men den fikk også noen positive følger, blant annet begynte sykehus og spedbarnsstuer å tillate foreldre å komme på besøk.

Å reservere morsbegrepet bare for mor-barn forhold ble for snevert, mente man. Derfor erstattet man det med "omsorgsgiver" (caregiver) begrepet. Allerede tidlig på 50 tallet måtte både Bowlby og andre innse at mødrene ikke var uerstattelige. Fedre og andre voksne kunne være helt adekvate omsorgsgivere og barna kunne være både i barnehage og på sykehus uten å ta skade. Også institusjoner kunne være bra for barn, gitt at barna fikk anledning til å være sammen med omsorgsfulle voksne.

En undersøkelse fra to barnehjem i Tyskland etter krigen viser at de voksnes omsorgsevne hadde betydning for barnas vektøkning, se boks 10.1.

I 1968 ble det publisert to undersøkelser (Bell, 1968, og Thomas, Chess og Birch 1968) som konkluderte med at nyfødt barn hadde personlighet helt fra fødselen av. Vi fikk begrepet "temperament". (Det hadde ingenting med sinne å gjøre). Med temperament mente man barns personlighet. Det ytrer seg ved at noen barn er vanskelig å roe, noen lett å ha med å gjøre og er utadvendte, mens andre kan være svært sky og vanskelig å nærme seg. Denne innsikten fikk etter hvert betydning for hvordan omsorgsgiverne forholdt seg til barna, og tilsvarende betydning for å forstå hvordan barna forholdt seg til omsorgsgiverne. Denne kunnskapen kan kanskje forklare hvorfor noen barn er mer utsatt for omsorgssvikt og overgrep enn andre.

10.5.2 Barnehjem som livshendelse i unge menneskers liv

Siden 60 åra fram til i dag har livshendelser vært et sentralt begrep i psykologisk forskning. En har skjont at det er nødvendig å skille mellom hendelser på den ene siden, og hvordan folk føler og opplever disse hendelsene på den andre siden. Familie-medlemmer kan for eksempel oppleve den samme hendelsen på svært ulike måter. Å komme på barnehjem er en livshendelse som kan oppleves svært ulikt av de barna som kommer dit. Akutte livshendelser affiserer ikke alle på samme måte. For eksempel kan overføring fra den biologiske familie til et barnehjem ses på som en akutt livshendelse. Men denne livshendelsen får ikke den samme betydning for alle som utsettes for den. I verste fall kan en slik erfaring utvikle seg til en kronisk negativ belastning. Men når ikke alle barn blir affisert på samme måten, kan vedvarende psykopatologi ligge bak i historien til enkelte barn og ikke til andre. Det har vist seg at der man tror at en livshendelse har utløst en depresjon, så viser det seg at depresjonen var til stede før selve livshendelsen, og derfor ble hendelsen sett på med tungsinn og vurdert negativt (Waaktaar et.al 2004). Det var med andre ord ikke noen ensidig sammenheng mellom det å oppleve en påkjenning og utvikle en depresjon. En hendelse kan utløse en depresjon, men en depresjon kan og komme til å prege opplevelsen av hendelsen. Slik sett kan for eksempel risiko være knyttet til de problemene barnet bærer med seg inn i barnehjemmet, og ikke knyttet til det faktum at det ble skilt fra mor ved å komme på barnehjem.

Man ble etter hvert oppmerksom på at et av nøkkelproblemene i separasjon fra mødre, ikke lå i selve separasjonen (hendelsen), men kom fra en lang rekke psykososiale risikofaktorer i familien. Følgelig ble det viktig å finne ut om risikoen lå i selve adskillelsen fra mødrene eller i familiesituasjonen før barnet kom på barnehjem. Vi har mange eksempler på barnehjemsbarn som har sagt at det var godt å komme bort fra familien.

Fram til midten av 70 tallet var det konvensjonell visdom at skolene hadde liten virkning på barns psykologiske utvikling og fungering. Selv sagt visste folk at noen skoler hadde flere problemer enn andre, men man antok at dette gjenspeilet lite annet enn forskjeller blant elevene. Men ved nærmere studier, viste det seg at kvaliteten på skolen var avgjørende. Man innså at variasjoner i framgangen til elevene hadde å gjøre med kvaliteten på miljøet. En slik innsikt har relevans for vurdering av barnehjemmene hvor kvaliteten spiller en enda større rolle, da barnehjemmene jo er barnas hjem.

10.5.3 Forhold før, under og etter barnehjemsopphold

Bakgrunnen for at barna kom på barnehjem var for en stor del at de levde under elendige hjemmeforhold eller at de manglet forsørger. Familiesituasjonen var så vanskelig at barnevernet fant å måtte omplassere barnet (se kapittel 8.3). Det at barnehjemsbarn ble fjernet fra hjemmet, var i seg selv indikasjon på at noe galt hadde skjedd. Men dermed er det ikke sagt at det bestandig innebar mangler på kjærlighet og trygghet.

Mødre som var gode og varme omsorgsgivere kunne bli alvorlig syke, og i mange tilfelle kunne ikke faren ta seg av barnet. Da trengte man hjelp. Det er viktig å minne om at majoriteten av vedtakene om omsorgsovertakelse, bygget på samtykke fra biologiske foreldre. Imidlertid er det sannsynlig at mange foreldre ble utsatt for mildt press og ga etter da de ikke hadde andre muligheter. Noen barn ble også tatt fra foreldre av ideologiske grunner – uten at det var noe spesifikt å sette fingeren på med hensyn til barnas omsorgssituasjon. Det

gjaldt særlig tyskerbarn og taterbarn. Materielt sett kunne det være mange mangler, men vi vet, blant annet fra den refererte tyske undersøkelsen at omsorg og vennlighet betyr mer enn mat og husrom for trivsel.

Ifølge historisk statistikk var det i 1953 i alt 1831 barn på barnehjem i Norge. I etterkrigstidens Norge var det trolig i visse sammenhenger akseptert at man ikke strakk til som oppdrager og foreldre, og at andre måtte ta foreldreansvaret. De mange institusjonene og de mange barna som var plassert i fosterhjem kan vitne om det. Derfor er det på sin plass å illustrere heterogeniteten i barnehjemsgruppen. Ikke alle barna som bodde i barnehjem ble like mye vanskjøttet og ikke alle kom fra like elendige kår.

Mange barn fikk forbedret sin tilværelse da de ble fjernet fra skadelige hjemmeforhold. Det å slippe unna dårlig omsorg i familien og å komme til et barnehjem, kunne ha en beskyttende effekt. Andre barn kunne ha et godt utgangspunkt, men en hendelse som at mor døde, førte til at de kom på

Tabell 10.1 Barnas risiko- og beskyttelsesfaktorer

	Risikofaktorer	Beskyttelsesfaktorer
Nemndas vedtak	Plasser etter 3 års alderen når Vedvarende mangler i hjemmet Omstreifer eller reisende og bostedsløse Familien hadde til intensjon å sende bort barnet	Plassert som 0-2 åring Akuttplassering pga mors sykdom eller død Etablert familie i byen eller bygda
Forhold ved barnet	Genetisk sårbarhet: tater, tyskerbarn Gutt Under middels intelligens	Vanlig intelligens
Forhold ved barnehjemmet/institusjonen	Stort barnhjem/institusjon med høyt antall beboere Etablert på 1800 tallet Få voksne i forhold til barn Religiøs tilhørighet Både bolig og skole på samme sted	Liten institusjon Nyere dato Godt forholdstall mellom ant. voksne og antall barn Ingen spesiell ideologi Mulig å treffe andre barn dersom skolen lå utenfor
Forhold ved styrer	Psyriske forstyrrelser Økonomiske bekymringer	Kvinnelige ansatte, sy- eller vaske-damer og lignende.

barnehjem og der kunne de få det verre. Noen kom fra dårlige hjemmeforhold og kom til dårlige barnehjem. Det var mange utviklingsveier for barna. Dersom barn kom fra vanskelige hjemmeforhold og i tillegg opplevde vonde ting i institusjonene, er det innlysende at det var skadelig.

I vergerådstida fra 1945 fram til 1953 brukte man betegnelsen "forsømte barn" i statistikken. Fra 1953 gikk man over til å bruke betegnelsen "tatt under beskyttelse". Man kan si at perspektivet skiftet. Den første betegnelsen fokuserer på foreldres forsømmelse av barna. Den andre på barnas behov for beskyttelse. Kanskje var man blitt mer opptatt av å beskytte barna enn å klandre mislykkede biologiske oppdragere som "forsømte"sitt avkom.

Det kunne innebære både risiko og beskyttelse å bli plassert i barnehjem. For å forstå bakgrunn for at omsorgssvikt og overgrep kunne skje, kan det være til hjelp å oppsummere forhold som virket hemmende eller fremmende på overgrep, se tabell 10.1.

Tabellen taler for seg selv i og med at den kategoriserer forhold som er omtalt tidligere i utredningen.

I 60 åra fant man at unge i Londons indre bykjerne hadde flere problemer enn unge i mindre urbane strøk. Det hadde ikke primært sammenheng med en seleksjon av inn- og utflytting. Det så heller ut til at det var en risiko knyttet til stedet London. Men man visste ikke hva det var med livet i indre bykjerne som skapte risiko for familiene og de unge. Det man imidlertid forstod, var at i den grad det medførte risiko for barna å bo i storbyen, så opererte denne risiko gjennom familien, ikke gjennom byen (Rutter, 1979). På samme måte kan vi forestille oss at risikoen ved barnehjemmene ikke nødvendigvis lå i barnehjemmet som sådan, men i de bestyrere og ansatte som arbeidet der.

Da man hentet barn ut fra depriverte barneinstitusjonene i Romania, så man at jo kortere tid de hadde oppholdt seg der, jo bedre gikk det med deres intellektuelle og sosiale utvikling. Overføring av barn til barnehjem i Norge kan ha virket positivt på samme måten. Dersom barna ble tatt fra et hjem preget av deprivasjon og av utilfredsstillende psykisk og fysisk omsorg før de var 6 måneder og så kom til en god institusjon, har de antakelig hatt et tilfredsstillende liv siden.

10.5.4 Institusjonell deprivasjon

Det er en stor forskningslitteratur om barn i institusjoner. Det er påvist at barn oppvokst i spedbarnehjem og barnehjem har en uvanlig høy fore-

komst av psykososiale forstyrrelser. Spørsmålet blir derfor om dette skyldes forhold ved barnehjemmene eller om det skyldtes forhold som, ligger forut for institusjonsplassering. Mange barn kom fra dårlige hjemmeforhold (fattigdom, sykdom, arbeidsledighet, alkoholmissbruk osv.) Vi vet at slike forhold utgjør stor risiko for fysisk og psykisk mishandling. Dersom dette fant sted før barna ble tatt fra familien, må en mulig omsorgsvikt i barnehjemmene vurderes i forhold til tidligere skader. Med andre ord, dersom man ikke kan kontrollere bakgrunn til de barn som kom i barnehjem, er det fort gjort å trekke feil konklusjoner om at barnehjemmet har all skyld.

Roy og medarbeidere (2000) undersøkte 5-7 årige barn som kom til barnehjem eller fosterhjem da de var spedbarn. Overtagelsen av omsorgen skjedde da barna var babyer på grunn av foreldrenes manglende omsorgsevne. Barnehjemsgruppen og fosterbarnsgruppen var sammenlignbare med hensyn til familieproblemer før de ble tatt fra sine biologiske foreldre. Roy og medarbeidere fant at hyperaktivitet og oppmerksomhetssvikt forekom betydelig oftere blant barnehjemsbarna sammenlignet med fosterhjemsbarna. Resultatene peker meget sterkt i retning av at barnhjemmsomsorg eller snarere mangel på omsorg var "årsak" til problemene.

Noe av den samme strategien har blitt brukt for å undersøke ekstrem institusjons- deprivasjon hos Romania barn adoptert til vel fungerende britiske familier (Rutter & ERA (English and Romanina Adoptee) Study Team, 1998). Først undersøkte man om det radikale miljøskiftet, fra ekstremt fattigdom til over gjennomsnittlig bra, hadde sammenheng med forbedringer i intellektuell utvikling. De fleste barna viste en positiv intellektuell utvikling. I de tilfelle framgangen lå under gjennomsnittet spurte en hvem disse barna var og hva det kunne skyldes. Det viste seg at de barna, som hadde hatt et langt institusjonsopphold bak seg før de ble adoptert, ikke hadde den samme utviklingen om de som hadde hatt et kort opphold. Det var stor forskjell mellom de barna som var yngre enn 6 måneder da de ble adoptert og de som var nærmere 2 år før de forlot landet. Dette eksemplet viser at i tilfelle med grov deprivasjon var den alvorligste risiko knyttet til lengden på oppholdet i barnehjemmet. Den viktigste beskyttelsesfaktoren var det faktum at de ble adoptert.

Risiko kan operer gjennom de voksne i institusjonene, og ikke bare gjennom det faktum at barna kom på barnehjem. Generelt befinner både stebarn og barnehjemsbarn seg i større risiko for omsorgssvikt enn barn som bor hos sine biologiske forel-

dre. Det å være "substitutt foreldre" var en form for stress for mange voksne i barnehjemmene. Majoriteten av de ansatte var allikevel antagelig omsorgsfulle voksne for barna.

Personalets personlighetsprofil er en faktor av betydning når vi skal forstå hvorfor omsorgssvikt og overgrep forekom. Dersom personalet hadde dårlig sjøltillit, mangelfull impuls kontroll, negative følelser og forhøyet nivå i reaksjoner på stress, økte sannsynligheten for vanskjøtsel. Alkohol og rusavhengighet kunne spille en rolle både som en kronisk risiko og som en utløsende faktor for fysisk mishandling av barn. Man kan også spekulere på om basal biologisk aggresjon ble utløst hos voksne som slet med mange vanskeligheter. Det kunne i sin tur føre til fysiske overgrep på barna. Personale med rusmisbruk sammen med ukontrollerbar aggresjon kunne være potensielle voldsutøvere overfor barna. Videre kunne koblingen mellom avvikende personlighetsfaktorer, psykopatologi, og økonomiske problemer og fortvilelse føre til omsorgssvikt, overgrep og mishandling av barna.

Vi kan si at det finnes to typer av misshandlere i institusjonene. Den ene typen er generelt voldelig og antisosial uansett situasjon. De misbruker ofte alkohol og er oppfarende og vanskelige. Den andre typen består av personer som gir dårlig omsorg og straffer barna fysisk. De er vanligvis ikke aggressive, men aggresjon blir utløst i situasjoner preget av stress. Overgrepene hadde sammenheng med barnas trass, ukontrollert gråt, ulydighet og opposisjon.

De voksne som utsatte barn for omsorgssvikt og overgrep hadde forstyrrede oppfatninger av og mangler i sin forståelse av barna. Barna ble ofte tilagt negative motiver. De voksne kunne tro at barna hadde til hensikt å være slemme selv om de oppførte seg normalt. Samtidig hadde de gjerne urealistiske forventninger til hva man kunne vente av barn på ulike alderstrinn, for eksempel at en ett åring kunne stoppe å gråte på kommando. Overgripere av ulike slag ser på barna som langt mer slit-somme å "håndtere" enn ikke-overgripere.

Voksne med personlighetsforstyrrelser kunne utvikle en følelsesmessig opphisselse som ofte hadde sammenheng med konflikter i personalet, men som i sin tur gikk ut over barna. Barn ble ris-

tet ("shaken baby syndrome"), påført fysiske skader, i verste fall det som kalles "Münchhausen by proxy syndrome." Da lot de voksne som om de var omsorgsfulle. I stedet påførte de barn en kunstig fremkalt sykdom, arm eller benbrudd, eller ga dem farlig mat og drikke.

Dersom man har i mente "englemakerskene" på Kampen i Oslo, trenger man ikke gå lenger tilbake enn i 1890-åra. Da drepte disse dagpasserne småbarna på utspekulerte måter. De ga dem gips å spise, glemte dem bak ovnen eller mistet dem i brønnen. (Antall dødsfall blant bortsatte spedbarn ble redusert da man sluttet med å gi et engangsbeløp til fosterforeldre, men krevde at et levende barn skulle framviser før en fikk neste betaling). Sett i et slikt perspektiv, er det ikke usannsynlig at andre lignende typer alvorlige overgrep fant sted overfor uskyldige små barn 50 til 60 år senere.

Men det er viktig å understreke at de fleste som arbeidet på barnehjem verken vanskjøttet eller mishandlet barna. Barnehjemmene var svært forskjellige både når det gjaldt formål, antall voksne per barn og i hvilken grad det hvilte en gammeldags autoritær ånd over institusjonen eller ei. Variasjonen mellom hvordan de voksne behandlet barna var stor, og ansatte med egne psykososiale problemer både var og er dårlige omsorgspersoner for barn.

Til tross for at virkeligheten har endret seg til det bedre for alle, så har ikke hardheten i barneoppdragelsen gitt slipp. Hardheten mot barn er en viktig årsak til at så mye galt kunne skje med dem under offentlig omsorg i etterkrigstiden som vi gjerne betrakter som opplyst og human. Mange av de overgrep som fant sted var krenkelser som var like forkastelige den gang som nå, men de ble ikke rapportert. En av grunnene til at omverdenen ikke fikk vite noe, kan være at man ikke oppdaget overgrepene. Denne unnskyldningen kan imidlertid ikke gjelde den mishandlingen som var en del av institusjonens regime. Vi har og grunn til å tro at det hele tiden har eksistert grunnlag for mistanke om alvorlige overgrep, men vilje, mot og metode til å gjøre noe med overgrepene har manglet. Moralen blir at vi aldri må la hensynsfullhet overfor voksne i maktposisjoner føre til hensynsløshet overfor barn i utsatte posisjoner.

Kapittel 11

Erstatningsspørsmål

11.1 Innledning

For dem som mener seg utsatt for urettmessig behandling i institusjon, kan det være aktuelt å kreve erstatning. Utvalget har derfor funnet grunn til å redegjøre for ulike erstatningsordninger. På oppdrag av utvalget har professor dr. juris Asbjørn Kjønstad skrevet et notat om erstatningsrettslige synspunkter som er tatt inn som vedlegg nr. 6 til utredningen, og det følgende bygger i hovedsak på notatet. Nedenfor behandles først erstatning etter de alminnelige erstatningsrettslige regler, deretter behandles billighetserstatning.

Samfunnets velferdsordninger – folketrygden, helsetjenester, sosialhjelp – kan karakteriseres som de viktigste formene for erstatning til skadelidte. De blir ikke beskrevet her.

For at skadelidte skal kunne kreve erstatning etter de alminnelige erstatningsrettslige regler må tre hovedvilkår være oppfylt:

1. Det må foreligge ansvarsgrunnlag. I dette ligger det at skadevolderen må ha opptrådt uaktsomt, eller det må ha foreligget et såkalt objektivt ansvarsgrunnlag.
2. Den skadelidte må ha blitt påført et økonomisk tap eller en betydelig skade.
3. Det må foreligge årsakssammenheng mellom ansvarsgrunnlaget (1) og personskaden (2).

Dessuten må kravet ikke være foreldet. Vilkårene blir nærmere gjennomgått i det følgende.

11.2 Erstatningsrettslig grunnlag

11.2.1 Krav om økonomisk tap eller betydelig skade

Erstatning forutsetter normalt at den skadelidte har hatt et økonomisk tap. Hvis de øvrige vilkårene er oppfylt, har han eller hun rett til å få dekket sitt *fulle økonomiske tap*, som kan bestå av inntektstap eller ulike utgifter. Så vel fysisk som psykisk skade kan føre til erstatning. På grunn av jussens beviskrav er det likevel lettere å få erstatning for fysiske skader. Barnemishandling, seksuelle overgrep og omsorgssvikt som ligger langt

tilbake i tid, kan det være vanskelig eller umulig å dokumentere.

Også ikke-økonomisk tap kan kreves dekket i en viss utstrekning. En skadelidte som er påført varig og betydelig skade av medisinsk art, har etter skadeserstatningsloven § 3-2 rett til *menerstatning*. I praksis kreves det minst 15 prosent medisinsk invaliditet. Denne erstatningen skal kompensere for reduserte muligheter til livsutfoldelse, livsnyttelse og livskvalitet etter at skaden skjedde. Maksimumsbeløpet ligger for tiden på ca. en million kroner. En annen mulighet er *oppreisning* for tort og svie. Dette kan bare kreves fra den personlige skadevolderen, og det kreves at han eller hun har voldt skaden ved forsett eller grov uaktsomhet. Disse vilkårene er strenge, og det er derfor sjelden at en skadelidte får oppreisning. Dessuten er beløpene ofte lave. Ved seksuelle overgrep i barndommen har domstolene satt oppreisningen til maksimum 150 000–200 000 kroner (se Rt. 1997 s. 852, Lindboe 2003 s. 301 og St.meld. nr. 44 (2003–2004) s. 84). For voldtekt av en voksen kvinne har Høyesterett nylig hevet standarderstatningen fra ca. 50 000 til 100 000 kroner (se Rt. 2003 s. 1580 og Rt. 2003 s. 1586).

11.2.2 Krav om årsakssammenheng

I kravet om årsakssammenheng ligger det i juridisk forstand at den aktuelle handlingen må ha vært en nødvendig betingelse for at skaden skulle inntre. Spørsmålet er hva som ville skjedd hvis omsorgssvikten i barnevernsinstitusjonen ikke hadde funnet sted. Hvis flere årsaksfaktorer har virket sammen, er det tilstrekkelig at omsorgssvikten har vært én av flere nødvendige betingelser for at skaden har inntrådt. Det ses likevel bort fra uvesentlige årsaksfaktorer. Dersom forholdene i barndomshjemmet før og etter at vedkommende var i institusjonen, har vært helt dominerende i årsaksbildet, mens omsorgssvikt i institusjonen har vært av liten betydning, kan det ikke kreves erstatning for denne.

Når det er tvil om hva som faktisk har skjedd, skal det mest sannsynlige legges til grunn. Det må være mer sannsynlig at omsorgssvikten har vært

en nødvendig og ikke uvesentlig årsaksfaktor for skaden, enn at den ikke har vært det. Vanligvis er det den skadelidte som har bevisbyrden, slik at bevisvil går ut over ham eller henne. Dermed kan det være vanskelig for tidligere barnehjemsbarn å få erstatning. Forholdene ligger langt tilbake i tid, og det er ofte få konkrete holdepunkter for hva som har skjedd.

I noen tilfeller anvendes omvendt bevisbyrde, som innebærer at skadevolderen må bevise at det ikke foreligger årsakssammenheng når visse forutsetninger foreligger. Dette er gjort i noen lover, for eksempel lovene om krigspensjonering av 1968, yrkesskadeforsikring av 1989 og smittevern av 1994. Også Høyesterett har snudd bevisbyrden. I saker om erstatningsansvar for leger har legen måttet bevise sin uskyld når sykejournalene har vært mangelfulle. Følgende momenter kan tale for at skadevolderen skal ha bevisbyrden når det gjelder omsorgssvikt i institusjon:

- Skadevolderen har oftest hatt størst muligheter til å sikre bevis og/eller til i ettertid å dokumentere hva som har skjedd.
- Det foreligger ofte grove former for skyld fra dem som står bak omsorgssvikten.
- Omsorgssvikt i institusjoner har visse likhetstrekk med de eksemplene som er nevnt ovenfor om krigspensjon, yrkessykdommer og sykejournaler. (På ulovfestet grunnlag kan man likevel ikke stille opp en så streng presumsjon som ved krigspensjon og yrkessykdommer.)

Hvis skaden er voldt av flere ansvarlige skadevoldere, blir de solidarisk ansvarlige etter skadeserstatningsloven § 5-3 nr. 1. Den skadelidte kan kreve hele tapet dekket hos en av dem, som så kan kreve dekning hos de andre. Eller den skadelidte kan velge å kreve delbetaling fra hver. Det kan ofte være tvil om hvorvidt saken skal reises mot en kommune, fylkeskommune, staten eller andre. I så fall kan det være en fordel å reise den mot alle de aktuelle, slik at kravet mot dem ikke blir foreldet i mellomtiden.

11.2.3 Ansvarsgrunnlag

Det mest generelle erstatningsgrunnlaget er den såkalte culparegelen, også kalt uaktsomhetsansvaret, ansvaret for uforsvarlighet eller skyldregelen. Etter denne regelen blir skadevolderen erstatningsansvarlig hvis han eller hun har forvoldt skaden med forsett eller ved uaktsomhet. Det er når skadevolderen kan bebreides eller lastes for sine handlinger og/eller unnlatelser, at den skadelidte

kan ha rett til erstatning på dette grunnlaget. Culparegelen har et meget vidt anvendelsesområde. Alle handlinger, unnlatelser og andre aktiviteter i et samfunn kan vurderes ut fra et krav om forsvarlighet og aktsomhet. Det gjelder også det som foregår i institusjoner hvor barn oppholder seg. Culparegelen vil her være den viktigste rettsregelen som kan komme til anvendelse. Andre mulige grunnlag er arbeidsgiveransvar/organansvar og ulovfestet objektivt ansvar. Det siste vil neppe være aktuelt ved omsorgssvikt eller overgrep i institusjon, og blir ikke nærmere behandlet her.

Arbeidsgiveren er ansvarlig for skade som de ansatte volder ved forsett eller uaktsomhet, se skadeserstatningsloven § 2-1 nr. 1. Arbeidsgiveransvaret omfatter ikke skade som skyldes at arbeidstakeren går utenfor det som det er rimelig å regne med etter arten av virksomheten eller saksområdet og karakteren av arbeidet eller vervet. Denne bestemmelsen kan være av stor betydning ved omsorgssvikt og overgrep. Seksuelle overgrep og andre alvorlige forbrytelser ligger klart utenfor det som kan forventes av en arbeidstaker, og dermed blir ikke arbeidsgiveren ansvarlig. Ved mildere former for omsorgssvikt kan det stille seg annerledes.

Ved såkalte kumulative feil kan arbeidsgiveren bli ansvarlig selv om det ikke kan påvises at en arbeidstaker har opptrådt uforsvarlig. Flere mindre feil som arbeidstakere har begått, kan summeres, og den samlede effekten kan bli at skadelidte har vært utsatt for culpøs virksomhet. Det samme gjelder ved anonyme feil, hvor det er på det rene at en eller flere arbeidstakere har opptrådt culpøs, men man vet ikke hvem det er. Dette kan være tilfellet når det gjelder omsorgssvikt som ligger langt tilbake i tid.

En kommune, staten, en organisasjon mv. kan dessuten bli ansvarlig etter det som kalles *organansvaret*. I det ligger at en juridisk person identifiseres med dem som har handlet på dens vegne, ved at deres handlinger anses som foretatt av den juridiske personen eller dens organer. Handlingen må også i dette tilfellet være uaktsom (uforsvarlig). Den skadelidte kan i slike tilfeller også kreve oppreisning ved grov uaktsomhet fra organet. Det er vanskelig å tenke seg at seksuelt misbruk fra for eksempel en bestyrers side skulle anses som utført av organet. Annerledes kan det muligens være der overgrepet eller omsorgssvikten kan sies å være en følge av dårlig opplagte rutiner.

Enten det er spørsmål om arbeidsgiveransvar, organansvar eller ansvar for den som selv utøvet handlingen, er det sentralt å ta stilling til om det er utvist uaktsomhet, med andre ord om behandlingen av barnet har vært uforsvarlig.

11.2.4 Foreldelse

Foreldelsesloven av 1979 setter som hovedregel en treårsfrist for foreldelse av erstatningskrav, se § 9 nr. 1. Fristen løper fra den dag da den skadelidte fikk eller burde skaffet seg nødvendig kunnskap om skaden og om den ansvarlige. Avgjørende er når den enkelte fikk tilstrekkelige kunnskaper til å gå til søksmål. Antakelig hadde de fleste ikke slik kunnskap før samfunnsdebatten om omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjonene startet. Men det begynner å bli en stund siden, og treårsfristen kan etter hvert løpe ut for de fleste skadelidte. Hvis forholdet er straffbart, er det likevel en frist for å reise erstatningssak på ett år etter straffesaken, se foreldelsesloven § 11, men det straffbare forholdet kan allerede være foreldet.

I tillegg løper det etter § 9 nr. 2 en absolutt 20-årsfrist fra det tidspunktet da den skadevoldende handlingen opphørte. I praksis vil det si da institusjonsoppholdet ble avsluttet, og for mandatperioden ligger dette mer enn 20 år tilbake i tid. Denne fristen gjelder likevel ikke når det dreier seg om personskader som er voldt i ervervsvirksomhet eller noe som er likestilt med dette, og den ansvarlige burde kjenne til at det skadegjørende forholdet kunne medføre fare for liv eller alvorlig helseskade. Fysiske eller psykiske lidelser som følge av omsorgssvikt vil oppfylle kravet om personskade. En barnevernsinstitusjon kan betraktes som likestilt med ervervsvirksomhet, og de ansvarlige burde forstå at omsorgssvikt kan føre til alvorlig helseskade. Følgelig kan 20-årsfristen neppe anvendes når det gjelder omsorgssvikt i institusjon.

Det er ikke åpenbart at det offentlige skal påberope seg foreldelse.

11.2.5 Nærmere om erstatningsansvar for uforsvarlig behandling (uaktsomhetsansvaret, culpanormen)

Vurderingen av om en handling er uforsvarlig, bygger på en rekke momenter som domstolene pleier å tillegge vekt i slike saker. Den må foretas ut fra de kunnskaper og den erkjennelse man hadde på handlingstiden. Culpanormen er i stor grad en rettslig standard som viser til normer utenfor erstatningsretten: Bonus pater familias-standarden, sedvane, etikk, skrevne normer for forsvarlig opptreden og sakkyndiges mening om hva som er en forsvarlig framgangsmåte. Hvis disse ikke gir noe klart svar, må det foretas en selvstendig erstatningsrettslig vurdering av handlingen. Dessuten kan skadevolderens og den skadelidtes situasjon trekkes inn.

Begrepet "bonus pater familias" innebærer at skadevolderens handlemåte sammenlignes med hvordan en alminnelig forstandig mann eller kvinne ville ha opptrådt i en tilsvarende situasjon. Det kreves ikke nødvendigvis at handlemåten er perfekt, for en alminnelig forstandig person har menneskelige svakheter og mangler.

Domstolene legger ofte vekt på hva som er vanlig framgangsmåte på det feltet hvor skade er voldt. Sedvanen kan imidlertid "sensureres". Av dette følger at de som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner, vanligvis ikke blir erstatningsansvarlige hvis de har opptrådt slik det var vanlig å opptre der på den tiden, men at det ikke alltid er tilstrekkelig å opptre i samsvar med majoritetens atferd.

Etikkens krav til handlinger faller ofte sammen med culpanormen, men ikke alltid. Det er dessuten ikke gitt hvilke handlinger som er moralsk akseptable. Seksuelt misbruk er i strid med grunnleggende moralnormer i vårt samfunn, og har vært det lenge. Slike overgrep i barnevernsinstitusjon kan ikke rettferdiggjøres av at de ansatte ellers har vært ildsjeler og idealister og på den måten gjort en etisk høyverdig jobb. Fysisk avstraffelse som ledd i oppdragelsen kommer i en noe annen stilling, fordi det her har skjedd en endring i moralsynet i Norge i løpet av 1900-tallet.

Det finnes også skrevne normer for hvordan folk skal opptre eller ikke opptre i forhold til hverandre. Ved den erstatningsrettslige culpavurderingen legges det stor vekt på om skadevolderen har overtrådt lov eller forskrift som viser hva som er forsvarlig opptreden, fordi samfunnet gjennom slike normer har tatt stilling til hva som bør kreves av den enkelte av hensyn til andres verdier. Grovere former for omsorgssvikt og overgrep rammes av straffelovens forbud mot vold og av andre bestemmelser (se framstillingen ovenfor), og dette vil være et sterkt argument for erstatningsansvar. Det samme gjelder barnevernlovens forbud mot bruk av kroppslig refselse i barnevernsinstitusjon, se § 43, som har eksistert siden 1953. På dette punktet har loven vært strengere i institusjon enn i vanlige hjem, hvor kroppslig refselse var tillatt fram til 1972. Likevel må det tas i betraktning at fysisk avstraffelse av barn lå innenfor datidens oppdragelsesmetoder.

Sakkyndige brukes ikke bare til å klarlegge faktum i slike saker, men også til å foreta vurderinger av handlingens forsvarlighet. Disse er ikke bindende for dommeren, men tillegges ofte vekt. Slike vurderinger fra psykologer, barnevernspedagoger mv. kan være viktige i saker om erstatning for omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjon. Som nevnt må da kunnskapen og innsikten på handlingstidspunktet legges til grunn.

Et viktig moment i erstatningssaker er om det fantes noen alternativ handlemåte. Det må vurderes om de ansatte i barnevernsinstitusjon kunne eller burde handlet annerledes enn de gjorde i den situasjonen de den gang var i. Om en omsorgssvikt kunne vært unngått, vil blant annet avhenge av de ansattes kunnskap og de ressursene de hadde til rådighet. Seksuelt misbruk må det derimot kreves at de holdt seg borte fra. Mangelfullt tilsyn fra statlige organer, kommunale barnevernsnemnder og andre kan være ansvarsbetingende. Det gjelder særlig når det er bestemt i lov eller forskrifter at tilsyn skal føres, for i slike tilfeller vil det foreligge en særlig handleplikt.

En handlings skadeevne er produktet av faregraden og den potensielle skadens størrelse. Med faregraden menes risikoen eller sannsynligheten for at skade kan inntre. Jo større faregraden er, og jo større den mulige skadens størrelse, desto mer forsiktig må man være. Nesten alle dommer i erstatningssaker drøfter hvor stor faregraden er. Man vet i dag langt mer om skadevirkningene av ulike former for behandling av barn enn man gjorde for 50 år siden, for eksempel omsorgssvikt på det følelsesmessige plan og ulike former for avstraffelse. For seksuelt misbruk og alvorlige fysiske overgrep må man derimot også på den tiden ha skjønnet at dette innebar en høy risiko for skader.

Har en handling liten nytteevne, er det mindre grunn til å utsette andre for den risikoen den innebærer. Grunntanken bak barnevernets plasseringer av barn i fosterhjem og institusjon er at de vil ha det bedre der enn hjemme, og institusjonsoppholdet anses altså i seg selv som nyttig. Barnet skal "reddes" fra hjemmet (se også NOU 1982: 26 Barnevernshandling og omsorgssvikt).

I erstatningssaker drøftes det også hvor store oppofrelser det ville kreve av skadevolderen å fjerne eller minske mulighetene for at skade skulle skje. Det kan være vanskelig å oppnå en tilfredsstillende omsorg med få ansatte i forhold til antall barn. På den annen side krever det ikke store ressurser av den enkelte voksne å unnlate å utøve overgrep eller omsorgssvikt i deres alvorlige form, fordi det først og fremst dreier seg om innlevelse i barns situasjon, bevissthet om hva som skader barn, og vilje til å sette barns behov foran sine egne.

Det erstatningsrettslige vernet kan også avhenge av rolleforventningene til de to partene. Skadevolderen er i dette tilfellet en ansatt i en barnevernsinstitusjon. Han eller hun er voksen, får lønn for det arbeidet som gjøres, og forventes å være ansvarlig. Større krav stilles når skadevol-

dere har en profesjonell bakgrunn for arbeidet, enn når de er ufaglærte, slik mange av dem var. For leger var det riktignok ikke et strengt profesjonsansvar fram til ca. 1980, men det er ikke åpenbart at dette også gjaldt for ansatte i sosialsektoren.

For den skadelidtes del kan det være snakk om at han eller hun har akseptert en risiko, slik at erstatning faller bort. Læren om aksept av risiko har visstnok ikke lenger den samme betydningen i erstatningsretten som den hadde tidligere, særlig overfor barn og unge. Barn som utsettes for seksuelle overgrep, blir i enkelte tilfeller hevdet å ha lagt opp til det eller "vært med på leken". Dette vil uansett være uten betydning; det er de voksne som har ansvaret for å sette grensene. Ikke minst gjelder dette for barn som er tvangs plassert i institusjon.

Erstatningen kan videre settes ned som følge av skadelidtes medvirkning. For eksempel har barn som har klatret i høyspentmast, fått redusert erstatning. Høyesterett og lovgiveren har tidligere vært strenge overfor barn og unge som har medvirket til egen skade, men de er blitt mildere i den senere tid, i hovedsak etter 1980. Likevel kan den strenge linjen neppe gjøres gjeldende overfor barn og unge i institusjon.

11.2.6 Dommer i erstatningssaker

Utvalget er blitt kjent med to dommer fra Oslo byrett på 1980-tallet som gjelder erstatning fra staten. I begge tilfeller hadde saksøkerne etter vergerådets beslutning vært plassert på Toftes Gave som gutter, på 1940-tallet.

Den ene gutten var der fra 1940 til 1944, og saken faller følgelig utenfor mandatperioden (Oslo byretts dom 18.11.1986). Det kan likevel nevnes at det han søkte erstatning for, var manglende lese- og skriveferdigheter. Han fikk ikke medhold. Retten la til grunn som mest sannsynlig at de manglende ferdighetene skyldtes dysleksi eller spesielle blokkeringer på bakgrunn av uheldige omstendigheter ved forholdene i hjemmet før anbringelsen i skolehjem, uheldige omstendigheter ved selve anbringelsen eller oppholdet, eller en kombinasjon av disse forholdene. Det heter videre i dommen at han i dagens skole ville fått spesialundervisning, men at det på den tiden ikke fantes slike tilbud. Samfunnets manglende evne på dette punktet var generell og kunne ikke begrunne et erstatningskrav. Saksøkeren hadde fått billighetserstatning fra staten på kr 175 000. Han hadde også reist sak mot kommunen. Denne var løst i minnelighet ved at han fikk erstatning på kr 75 000, uten at kommunen hadde erkjent ansvar.

Uheldige omstendigheter ved oppholdet angis som nevnt som en av årsakene til hans manglende ferdigheter. At statens manglende evne på dette punktet ikke kunne begrunne et erstatningskrav, må bety at retten ikke fant skyldkravet oppfylt, uten at dette sies uttrykkelig.

I den andre saken (Oslo byretts dom 7.9.1982) var saksøkeren anbrakt på Toftes Gave fra 1946 til 1949. Saken gjaldt erstatning for tap som følge av at han rettsstridig ble plassert der og under oppholdet fikk urettmessig behandling og mangelfull skoleutdannelse og ble utskrevet uten vitnemål. Retten fant at staten ikke kunne holdes ansvarlig for plasseringen. På de øvrige punktene kom retten til at saken var foreldet. Begrunnelsen er kort, og retten foretar ingen vurdering av berettigelsen av hans krav.

Flere erstatningssaker er utvalget ikke kjent med. Utvalget har vært i kontakt med adv. Aasmund O. Sandland, som førte den førstnevnte av de to sakene. Han undersøkte den gangen hva som fantes av rettsavgjørelser på området, og mener at det ikke finnes flere erstatningssaker om forholdene i barnehjem.

11.2.7 Sammenfatning

Økonomisk tap er det som er lettest å få dekket, hvis det kan påvises. Men i en viss utstrekning er det også mulig å få dekket ikke-økonomisk tap. Omsorgssvikt eller overgrep trenger ikke ha vært hovedårsaken til skaden. Det er tilstrekkelig at disse forholdene har vært en nødvendig betingelse for at den skulle oppstå, så lenge ikke andre årsaksfaktorer har vært helt dominerende. Ved bevistvil er det i disse sakene nærliggende å anvende omvendt bevisbyrde, slik at tvilen under gitte forutsetninger går ut over skadevolderen.

Arbeidsgiveren blir neppe ansvarlig for sine ansattes seksuelle misbruk av barn i institusjon, men kan bli ansvarlig for omsorgssvikt. Behandlingen av barnet må i så fall ha vært uforsvarlig. Det er ikke nødvendig at feilen kan tilskrives en bestemt ansatt, hvis det totalt sett kan sies at barnet ble utsatt for uforsvarlig behandling. Arbeidsgiveransvaret dekker bare de ansattes feil, ikke overgrep begått av barna mot hverandre.

Det kan likevel ikke utelukkes at institusjonen som sådan kan bli ansvarlig fordi den kunne holdt bedre kontroll med hva som foregikk, både fra de ansattes side og fra de andre barna. Det blir i så fall et culpaansvar direkte for institusjonen, basert på at den har opptrådt uforsvarlig. Selv om det ikke var mye fokus på overgrep mot barn på den tiden, fantes det enkeltsaker som ble slått opp i mediene.

Det kunne følgelig ikke være en helt fremmed tanke at overgrep kunne finne sted i institusjoner for barn. Institusjonene kunne iverksette rutiner som minsket risikoen for at overgrep ville skje.

Uforsvarlighetsvurderingen, eller culpanormen, er sammensatt. Det går igjen i framstillingen ovenfor at seksuelle overgrep står i en særstilling i forhold til culpanormen. En alminnelig forstandig person ville ikke utført slike handlinger. De har i hele perioden vært ansett som moralsk forkastelige, og straffeloven inneholder forbud mot dem. Den alternative handlemåten er å la det være, og dette krever ikke store ressurser av skadevolderen. Risikoen for skade ved slike handlinger var kjent også på den tiden. Det ligger ingen unnskyldning for slike handlinger i skadevolde-rens situasjon, og barn i institusjon kan ikke sies å ha akseptert risikoen og heller ikke medvirket til skaden på en måte som skulle føre til redusert erstatning.

For alvorlige fysiske avstraffelser og annen grovere vold må det samme gjelde. Mildere fysisk refselse ligger i grenseland. Dette ble neppe på samme måte ansett som moralsk forkastelig i forhold til vanskelige barn i institusjon, og alternative måter å stoppe uønsket atferd på lå ikke alltid i dagen. Det må legges vekt på at det var forbudt etter barnevernloven. Men selv om den enkelte skadevolder bærer ansvaret for å sette seg inn i de reglene som gjelder, må det tas i betraktning at dette var en ny regel fra 1953, og at det tar tid før nye regler blir internalisert og håndhevet. Dessuten kan foreldrenes refselsesrett, som fortsatt eksisterte fram til 1972, ha påvirket det generelle synet på avstraffelser.

Omsorgssvikt i form av mangler på det fysiske eller psykiske plan er det vanskeligere å plassere i forhold til culpanormen. I sin alvorligere form var det straffbart som vanskjøtsel, men ikke ellers. En alminnelig forstandig person ville nok vanligvis ikke utsette barn for omsorgssvikt, men som nevnt kunne det med små ressurser og få ansatte i institusjonen være vanskelig å gi tilstrekkelig følelsesmessig omsorg til alle. Kunnskap om omsorgssviktens skadeevne var neppe stor. Omsorgssvikt i sin alvorligere form burde likevel vært unngått, ikke minst i betraktning av at omsorgsovertakelsen nettopp skulle beskytte barnet mot slike forhold i hjemmet. Alvorlig omsorgssvikt må derfor anses som uforsvarlig, også med datidens øyne. Det blir likevel ikke mer enn en generell antakelse, idet de ulike manglene og grensen for det forsvarlige må vurderes konkret.

Det må kunne konkluderes med at det er vanskelig å oppnå erstatning etter de vanlige reglene.

Seksuelt misbruk og alvorlige fysiske overgrep er det som lettest vil bli ansett som uforsvarlig. Hvis det først anses bevist at slike overgrep har funnet sted, vil det også være nærliggende å komme til at det er årsakssammenheng mellom disse og senere plager. De vil i så fall være erstatningsbetingende. Men fordi slike overgrep faller utenfor det som er rimelig å regne med i et arbeidsforhold, blir bare overgriperen selv ansvarlig, ikke arbeidsgiveren.

Det kan tenkes at institusjonen selv eller tilsynsmyndighetene kan holdes ansvarlig på culpa-grunnlag, for ikke å ha lagt opp rutiner mv. som kunne gi større grad av kontroll med hva de ansatte foretok seg og hva som foregikk barna imellom. Men siden det ikke er disse som har utført selve den aktive handlingen, skal det ganske mye til for å ilegge dem erstatningsansvar.

Uansett vil foreldelsesreglene gripe inn i mange av disse sakene, antakelig etter hvert de aller fleste, og kan hindre erstatning uavhengig av hvor godt kravet ellers er begrunnet.

11.3 Billighetserstatning

11.3.1 Om ordningen

Billighetserstatning er en erstatning som den enkelte kan søke om fra staten, men som ingen har rettskrav på å få. Den ytes etter en konkret rimelighetsvurdering. Tidligere søkte man Stortinget om dette, mens søknadene i dag avgjøres av et eget utvalg, Billighetserstatningsutvalget. Bare større og politisk pregede saker behandles av Stortinget. Det er ikke lenger adgang til å klage utvalgets avgjørelser inn for Stortinget. Ordningen er ikke nærmere regulert i lov eller forskrift. Antallet søknader om billighetserstatning har vært økende. Nå behandles det årlig ca. 500 søknader.

Kriteriet for billighetserstatning er at man er kommet spesielt uheldig ut. Dette ses i forhold til andre i samme situasjon i samme periode, som for barnevernets barn innebærer at de sammenlignes med andre barn under barnevernets omsorg. Avgjørelsen treffes ut fra en helhetsvurdering, hvor det er viktig om det foreligger kritikkverdige forhold fra det offentliges side. Vurderingen skjer ut fra det som var den rådende standarden den gangen, og hva som var mulig å gjennomføre. Beviskravene er ikke så strenge som ved vanlig erstatning, og det foretas ikke en vanlig culpavurdering. Det gjelder heller ikke bestemte regler om foreldelse.

Beløpet er for tiden maksimum kr 200 000, men det innvilges sjelden så mye. Ordningen tar ikke

sikte på å dekke skadelidtes fulle individuelle tap, og beløpene er som regel lavere enn det som utbetales i erstatning etter vanlige erstatningsrettslige prinsipper.

11.3.2 Generelt om søknadene

Utvalget har gått igjennom sakene om billighetserstatning på Riksarkivet. I tillegg har vi utarbeidet en statistikk over det totale antall slike saker, basert på tallene i Justiskomiteens innstilling til Stortinget om disse sakene en gang i halvåret. Den viser at det totalt i perioden fra 1957 til 2001 ble behandlet 7843 søknader, hvorav 3246 eller vel 41 % ble innvilget. (1957 er valgt som startår fordi de første sakene i Riksarkivet er fra det året.) Av det totale antall behandlede saker var 77 søknader begrunnet i forhold som går inn under utvalgets mandat – mishandling, overgrep eller omsorgssvikt i institusjon. Det utgjør ca. 1 % av sakene. Av disse ble erstatning innvilget i 41 saker eller 53,2 %, mens 25 søknader eller 32,5 % ble avslått. 11 saker fikk et "annet resultat". Andelen innvilgede søknader er altså større på dette området enn ellers. 25 av avgjørelsene ble klaget inn for Stortinget, og én av disse fikk medhold der.

De vanligste søknadsgrunnlagene i dag er pasientskader, mangelfull skolegang, feilaktige institusjonsopphold, forsømmelser i barnevernet og personskaader som følge av straffbare handlinger, særlig ved seksuelle overgrep mot barn. Fra 1. januar 1975 ble det adgang til å søke voldsoffererstatning. Saker som ikke kommer inn under denne ordningen, eller der forholdet skjedde før denne ordningen ble opprettet, faller inn under ordningen med billighetserstatning. Det samme gjelder saker om pasientskadeerstatning som ikke kommer inn under ordninger for slike skader, eller som får avslag der.

På 1990-tallet ser det ut til at kr 70 000–90 000 var vanlig erstatning i saker som involverte seksuelle overgrep. Fra slutten av 1980-tallet er det en sterk økning i slike saker.

Den første saken utvalget har funnet fra sitt mandatområde, er fra 1988. Sakene fordeler seg slik over årene 1988–2001 (i de årene som ikke er nevnt, var det ingen saker):

1988 – 1	1997 – 20
1990 – 1	1998 – 18
1994 – 6	1999 – 9
1995 – 4	2000 – 9
1996 – 5	2001 – 4

Sakene dekker 0,5–2,5 % av det totale antallet saker i hvert av årene. Det samlede antall saker for

disse årene er 4873 saker, og barnevernssakene utgjør i alt 1,5 % av disse.

Materialet viser at få av søkerne har fått medhold på grunnlag av forhold som bare er knyttet til opphold i barnehjem, trolig færre enn 20. Det er den totale situasjonen under barnevernets tiltak som vurderes. For mange vil det si at forhold i fosterhjem tillegges mer vekt enn forhold i barnehjem. At barnevernet ikke grep inn tidlig nok, eventuelt at barnet ikke ble overflyttet fra barnehjem til fosterhjem raskt nok, kan også ha hatt mer å si enn opplevelsene i barnehjemmet. Dessuten omhandler svært mange av sakene også søknad om erstatning for tapt skolegang. En del av søkerne får da billighetserstatning på dette grunnlaget, og ikke for forholdene i barnehjemmet. I kapittel 7 er det tatt inn en tabell over sakene.

11.3.3 Behandlingen og vurderingen av søknadene

Søknader om billighetserstatning for forhold i barnehjem sendes Justissekretariatet, som forelegger dem for Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet for saksbehandling med innhenting av opplysninger mv. Bevisene er brev og dokumenter fra barnevernsnemnda, barnehjemmene og andre dokumenter det har vært mulig å frambringe. Av betydning er også om andre har fortalt lignende historier fra samme sted. Dette er for eksempel tilfellet for en del søkere som har vært ved Eilert Sundts barnehjem på Eidsvoll. En av grunnene til bevisproblemene i slike saker er at mange kommuner har makulert arkivene sine, kommuneadministrasjonen har flyttet, osv. I mange av klagen til Stortinget ser det ut til at mangel på dokumentasjon har gjort det vanskelig å bevise de påstandene som framsettes i søknadene. Dette inntrykket forsterkes av den informasjonen som foreligger i forbindelse med hver enkelt søknad i de ulike arkivene.

Som nevnt skal forholdene for det enkelte barn sammenlignes med den alminnelige standarden på den tiden. Om dette sies det i en av sakene:

”Barnevernet på 50- og 60-tallet kan ikke sammenlignes med dagens barnevern. Det er på det rene at manglende kvalitet i barnevernarbeidet har fått uheldige konsekvenser for mange. Etter departementets syn kan søker ikke sies å ha kommet spesielt uheldig ut sammenlignet med andre barnevernsbarn fra samme periode.”

I en annen sak heter det:

”Mangelfullt tilsyn med datidens barnehjem samt manglende tilbud til adferdsvanskelig ungdom generelt fikk negative konsekvenser for et stort antall av barna som vokste opp eller ble plassert på barnehjem/institusjon i 1940- og 50-årene.”

Billighetserstatningsutvalget mente at søker ikke hadde kommet mindre heldig ut enn andre som vokste opp på barnehjem og ble plassert i spesialskole i samme periode.

I en tredje sak, der det ikke fantes dokumenter, fant departementet det sannsynliggjort at søkeren snakket sant, og la til grunn at mobbing for sengevæting og fysisk straff ikke skulle forekomme i barnevernsinstitusjoner på 1960-tallet.

Personens videre utvikling trekkes også inn. Det er spørsmål om oppholdet i barnehjemmet har ført til utstrakte problemer senere. De som har kommet i trygt hjem etter opphold i barnehjem/institusjon, har som regel ikke fått erstatning, dersom det også ellers har gått rimelig bra med dem. For en del som har fått erstatning, spiller det naturlig inn at de ble flyttet tilbake til et utrygt hjemmemiljø i stedet for i fosterhjem, eller at de var i et forferdelig fosterhjem. En av søkerne anfører at barnehjemmet var ille, med mye hard fysisk avstraffing, men det var da han kom hjem til foreldrene som 14-åring, at det virkelig ble ille.

11.3.4 Hvorfor så få saker under mandatet?

Det kan spørres hvorfor ikke flere saker om billighetserstatning grunner seg på forhold som omfattes av utvalgets mandat. Nærmere undersøkelse av sakene viser at mange opplysninger om vonde forhold i barnehjem er ”kamouflert” ved at de er innført i søknader som omhandler tapt skolegang eller feilplasseringer. Et eksempel på dette er en sak om en jente, født i 1940-årene, som ble utsatt for seksuelle overgrep to ganger mens hun var i skole for evneveike: ”Det presiseres imidlertid at feilplasseringen er hovedgrunnlaget for søknaden” (St. prp. nr. 81 (1996–97), ankesak nr. 34). Et annet sted skriver det behandlende departementet at de ikke finner dekning i arkivmaterialet ved spesialskolen det gjelder, for at seksuelle overgrep har funnet sted. Det skulle antakelig mye til for at slikt skulle bli skrevet ned, og følgelig er det mye forlangt at det skal framgå av arkivmaterialet.

Trolig er det også slik at mange av de som har vært utsatt for omsorgssvikt og overgrep, ikke har søkt om erstatning. Det kan være fordi de ikke er så ressurssterke at de har kapasitet til å søke, eller fordi de har lagt det bak seg. Ikke alle har kommet

uheldig ut, til tross for slike erfaringer. I forbindelse med Bergensrapporten så vi at mange mente at dette ikke var noe å rippe opp i; de var ferdige med det. Atter andre går inn under større grupper, som omstreifere, tatere og krigsbarn.

I andre søknader (to av klagesakene) kommer det fram at de som ble utsatt for overgrep, var de som fikk skylden og ble stemplet da det ble oppdaget. I de aller fleste tilfeller ble det ikke oppdaget, eller ingen sa noe. Mange av søknadene som nevner seksuelle overgrep, peker på at overgrepene ble begått av andre barn, gjerne eldre, på samme hjem. De voksne sto som regel for den harde fysiske avstraffelsen, matnekt osv.

I en sak fra 1999 heter det: "Etter fast praksis ved billighetserstatningsordningen kan belastninger som følge av kapasitetsmangler i offentlig hjelpeapparat ikke danne grunnlag for erstatning." Søkeren hadde her ikke fått plass i bolig fordi kommunen ikke hadde slike. Hvis denne begrensningen i ordningen er kjent for mulige søkere, kan det føre til at de avstår fra å søke.

11.3.5 Nærmere om enkeltsaker

I en sak fra tidlig i mandatperioden, hvor det ble innvilget billighetserstatning med kr 75 000, hadde kvinnen hatt et ca. to års opphold ved Bjerketun verneskole fra hun var 16. Hun hadde selv ønsket å komme hjemmefra, og faren samtykket i plassering, men var ikke enig i at det skulle skje i skolehjem. De forholdene som ble anført ved oppholdet der, var bruk av isolat og verbal mishandling. Hennes problemer i voksen alder besto i at hun var mye deprimert, hadde psykiske plager i form av angst og tvangspreget atferd, etter hvert også store rygg- og nakkeproblemer, og hadde vært innlagt på nevrologisk og psykiatrisk avdeling. Hun hadde ikke fått ta den utdanningen hun ønsket på grunn av tapt skolegang. Både Barne- og familiedepartementet og Justisdepartementet var i tvil om hun hadde fått verre behandling enn andre barn i andre institusjoner i samme periode. De mente at hun likevel hadde kommet mindre heldig ut enn mange andre, og innvilget derfor erstatning. Den manglende skolegangen og mishandlingen ble sett i sammenheng.

En kvinne fikk avslått sin søknad om erstatning for fysiske overgrep under opphold i barnehjem fra hun var 6 til 9 år (midt i mandatperioden). De besto i at hun ble låst inne, brent med strykejern, låst inne om natten uten mulighet for å gå på toalettet, med påfølgende straff hvis de gjorde i buksen. Opplysningene ble ikke ansett verifisert, og avslaget var i tillegg begrunnet i at andre også har opp-

levd det samme; hennes opplevelser var ikke enestående.

En kvinne fikk etter klage innvilget erstatning med kr 50 000 etter å ha vært i barnehjem fra hun var to år og i ca. 15 år. Hun var i det samme barnehjemmet hele tiden. Hun hevdet å ha vært utsatt for blotting, tukling, beføling og masturbasjon, og å ha vært tvunget til å være vitne til sodomi og voldtekter. Første voldtekt skal ha skjedd da hun var 6 år. Etter en voldtekt da hun var 12 år, oppdaget bestyrerinnen i barnehjemmet det og anklaget jenta for hendelsen. Voldtatt ble hun også senere, av 10 ulike menn på ulike tidspunkter. Bestyrerinnen visste kun om en hendelse som skulle ha skjedd mens hun ikke var til stede på hjemmet. Men hun understreket at det ikke var lett å ha full oversikt, siden det var mange barn og få ansatte. Hun kjente ikke til at søkeren var blitt utsatt for overgrep på hjemmet, men var bekymret for at stefaren var for nærgående når søkeren var på besøk hos moren. Overgrepene skal ha blitt utført av eldre gutter på barnehjemmet. Som voksen hadde hun angst, til dels sterk og lammende, og særlig overfor menn. Hun led også av hukommelsestap, selvmordstanker, tvangstanker og tvangshandlinger, hallusinasjoner og hadde begått selvmordsforsøk. Hun hadde avbrutt sykepleierutdanningen og hadde vært helt eller delvis sykmeldt i de senere år. Sosialdepartementet og Justisdepartementet anbefalte søknaden innvilget. De anså søkerens betydelige psykiske problemer for å være forårsaket av overgrepene, som de fant sannsynliggjort bl.a. ut fra psykolograpporter, og overgrepene hadde hatt store konsekvenser for søkeren. Billighetserstatningsutvalget mente forholdene ikke var sannsynlige nok ut fra det som ble lagt fram, men klagen ble innvilget av Stortinget.

En kvinne fikk billighetserstatning med kr 150 000 etter to opphold i barnehjem – det ene varte i et halvt år fra hun var 3 ½, det andre fra hun var 13 og antakelig i noen år (tidlig og midt i mandatperioden). Det første oppholdet, som skulle være på 6 uker, ble på over 6 måneder. Moren bosatte seg i nærheten, men fikk ikke besøke barna. Moren fikk ikke ta med barna for å flytte til Oslo fordi bestyrerinnen mente en enslig mor ikke kunne ta seg av to små barn uten at hun giftet seg igjen. Barnet hadde mange infeksjonssykdommer under oppholdet – ørebetennelser, blærekatarr osv. Hun måtte drikke sin egen urin. [Boken *Barnehjemmet* er en beskrivelse av blant annet dette oppholdet.] Oppholdet i pikehjemmet var godt det første året. Så ble det bytte av styrer, og det var ikke så bra lenger, blant annet økte belegget fra 7 til 11. Det ble ansatt en sivilarbeider, som voldtok

søkeren jevnlig i flere måneder. Etter 6 måneder fant en av de ansatte ut at noe var galt, søkeren fortalte det og ble trodd. Representanter fra barnevernet kom og "forhørte" søkeren, overgriperen var til stede og blånektet, styrer og styrerinne trodde heller ikke på henne, og det ble ikke foretatt gynekologisk undersøkelse. De to som trodde på henne, sa opp stillingene sine i protest. Søkeren flyttet til en av tantene ved barnehjemmet hun hadde vært på som liten. Heretter gikk det bra, men voldtekten har siden skapt store problemer for henne. Hun har hatt flere sammenbrudd og er ufør på søketidspunktet. Søknaden innvilges "på bakgrunn av søkers uheldige møte med barnevernet og de graverende seksuelle overgrep hun ble utsatt for, sammenholdt med de alvorlige psykiske konsekvenser dette har medført for henne".

En mann fikk innvilget sin søknad med kr 15 000 etter en oppvekst i fem forskjellige institusjoner og ett fosterhjem fra han var seks dager gammel (tidlig i mandatperioden). De forholdene han anfører, er at han ved et av hjemmene, der han var i tre år fra han var seks år, opplevde å bli stengt inne i et kott og i en mørk kjeller, det ble også brukt bjerkeris. Dette fortalte han til "tilsynsmyndigheten" uten at noen reagerte. Det var mye mishandling i fosterhjemmet. Ved det hjemmet hvor han var fra han var 19 år, var det vondt. Advokaten viser til at flere har søkt om erstatning etter å ha vært ved dette hjemmet. Styreren hadde et menneskesyn som tilsa at søkeren måtte behandles som "et råttent egg". Læreren klarte å lære søkeren lesing, skriving og regning, mens styreren uttalte ved utskrivningen at hun ikke klarte å lære ham så mye. Han sluttet skolen før 9. klasse. Som voksen var han i jobb, hadde fått kjøpt seg bil, hadde kontakt med moren sin og bodde for seg selv. Begrunnelsen for innvilgelsen var at de vanskelige forholdene i oppveksten, samt den manglende opplæringen, hadde fått store følger for ham senere i livet.

Begrunnelsene i de følgende sakene påpeker kritikkverdige forhold hos barnevernet:

En kvinne var gjennom to år blitt seksuelt misbrukt i et ungdomshjem (sent i mandatperioden). En miljøarbeider ble dømt til fengsel for noe av dette. Erstatningen ble begrunnet med at barnevernet kunne legges til last for misbruket; det var et offentlig ansvar at hun ble utsatt for skade.

En mann som hadde vært på barnehjem fra han var 9 til 15 år (tidlig/midt i mandatperioden), hevdet at han hadde vært utsatt for fysisk og psykisk trakassering, innelåsing i potetkjeller eller på kvisten, slag med stokker, belter og kleshengere, og at bestyrerinnene plukket ut "favoritter" som de utnyttet seksuelt. Han ble tilkjent erstatning med

kr 50 000. Det ble begrunnet med at barnevernsnemnda hadde ansvaret for tilsynet, og at departementet tidligere var gjort kjent med påstander om dette barnehjemmet.

Tilsynet var også fremme i en sak hvor en mann fikk kr 80 000 i erstatning. Han anførte at han under sitt 18 år lange opphold i barnehjem (midt i og sent i mandatperioden), fra han var ett år, var blitt slått med kleshenger, stengt inne på loftet, lagt i tvangstrøye i barneseng. Mishandlingen var utført av nestbestyrerinnen, som sluttet da han hadde vært der i 8–9 år. Han hadde fortalt dette til bestefaren, som brakte det videre, men ble ikke trodd av barnevernet. Han fortalte det visstnok også til andre på hjemmet, uten at noen grep inn. Innvilgelsen var begrunnet i barnevernsnemndas manglende tilsyn, mishandlingen søkeren opplevde på barnehjemmet, og konsekvensene dette hadde hatt for søkeren i voksen alder.

Fem menn og en kvinne fikk avslag på sitt krav om erstatning for seksuelle overgrep og fysisk straff utøvd i en treårsperiode midt i mandatperioden da den aktuelle bestyrervikaren arbeidet der. Bestyrervikaren ble dømt for overgrep mot to barn på samme tid. Barna på hjemmet hadde visstnok også utført overgrep mot hverandre. Barne- og familidepartementet mente at erstatning ikke kunne innvilges på et barnevernfaglig grunnlag. Barnevernet kunne ikke vite om forholdene før saken kom fram. Barnevernet hadde trolig på den tiden heller ikke kunnskap om hvor langtidsskadelig dette kan ha vært for barna, og kunne følgelig ikke klandres for ikke å ha ytt ettervern.

11.4 Vurdering av erstatningsordningene

Som nevnt er det vanskelig å oppnå erstatning etter de alminnelige erstatningsrettslige reglene. Domstolene foretar en individuell vurdering av den enkelte sak, og kravene er strenge. Hvis det er ønskelig at flere skal få erstatning etter disse reglene, må det gjøres noen innrømmelser fra det offentliges side. Dette kan enten skje ved at staten eller kommunene unnlater å gjøre gjeldende alle sine innsigelser mot kravet, eller ved at det i lovs form fastsettes noen unntak. Først og fremst kan det nevnes foreldelse. I mange av disse sakene kan det virke støtende at det offentlige påberoper seg foreldelsesreglene framfor at det foretas en reell prøving av den skadelidtes krav. Når en person har gjennomgått lidelser som følge av en plassering som det offentlige barnevern har foretatt, kan moralske argumenter tilsi at foreldelse ikke påbe-

ropes. En mulighet er at det blir gjort en tilføyelse i foreldelsesloven om at den offentlige part ikke kan påberope seg foreldelse. Ut fra kommunenes stramme økonomi kan det tenkes at unntaket burde begrenses til å gjelde staten.

Beviskravet kan også by på problemer. Men som det framgår ovenfor, er det en mulighet for at det i disse sakene vil være omvendt bevisbyrde. Usikkerheten rundt dette kunne avklares ved en lovbestemmelse om at den offentlige skal ha bevisbyrden for at den skadelidte ikke har vært utsatt for overgrep eller alvorlig omsorgssvikt i en institusjon hvor han eller hun beviselig har bodd. En tredje modifikasjon kan tenkes i reglene om arbeidsgiverens og det offentliges ansvar for seksuelle og andre alvorlige overgrep. Hvis det først anses bevist at den skadelidte har vært utsatt for slike overgrep, bør det kunne bestemmes at eieren av institusjonen blir ansvarlig som arbeidsgiver selv om dette lå utenfor det en arbeidsgiver kunne regne med. I tillegg kan staten holdes ansvarlig for manglende tilsyn, uavhengig av om det konkret kan bebreides tilsynsmyndigheten at forholdet fant sted eller ikke ble oppdaget i tide.

Billighetserstatning er lettere å oppnå, og det er ikke nødvendig å føre sak for domstolene. Utvalget har som nevnt hatt tilgang til alle de avgjørelsene som har vært truffet om billighetserstatning. Dette er et rikt og interessant saksmateriale som det er grunn til å gjøre til gjenstand for nærmere forskning, noe utvalget ikke har hatt mulighet til på denne korte tiden. Totalinntrykket av sakene er at det ikke alltid er helt lett å se av saksframstillingen og begrunnelsen hvorfor noen får og andre ikke får erstatning. Det er mye mulig at praksis er konsekvent i sine vurderinger, men med et så vagt og skjønnsmessig kriterium som at man må ha kommet "spesielt uheldig ut", må avgjørelsen i mange saker være vanskelig, og det er ikke å undres over om det noen ganger kan virke tilfeldig om en person faller over eller under grensen. Uansett viser sakene at det foretas en grundig og langvarig saksforberedelse, som må være sterkt ressurskrevende for det offentlige. Etter utvalgets syn bør det legges visse føringer på vurderingen av sakene til tidligere barnehjemsbarn og skolehjemsbarn/spesialskoleelever, slik at en noe større grad av standardisering kan finne sted (se kapittel 12.14 nedenfor).

Kapittel 12

Oppsummering, konklusjoner og tilrådinger

12.1 Om utredningen

Utredningsarbeidet er gjennomført i tidsrommet medio januar til ultimo oktober 2004. Arbeidet har i første rekke et historisk-rekonstruerende siktepunkt. De konklusjoner utvalget har funnet grunnlag for å trekke, vil imidlertid ha implikasjoner også i et framtidsperspektiv. Noen av disse blir belyst i siste del av dette kapittelet.

12.1.1 Mandatet

Utvalgets mandat har vært å framskaffe kunnskap om omsorgssvikt og overgrep i institusjoner for barn i perioden 1945–1980. Ifølge mandatet skulle kartleggingen kun omfatte institusjoner hvor det i dette tidsrommet ble foretatt plasseringer av barnevernet. På denne bakgrunn har utvalget funnet at utredningen i første rekke må sette søkelys på barnehjem og skolehjem/spesialskoler. Etter gjennomføringen av spesialskoleloven av 1951 vil det bety barnehjem og offentlige skoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker. Hertil kommer det som fra 1953 fikk betegnelsen verneskoler.

I mandatet er det understreket at formålet med utredningen er å framskaffe en helhetlig oversikt og innsikt både når det gjelder omfanget av omsorgssvikt og overgrep, bakgrunnen for at dette kunne skje, og om hvordan tilsynsfunksjonen ble ivaretatt.

I samsvar med mandatet har utvalget gjennomført en kartlegging som baserer seg på forskning, publikasjoner og arkivmateriale, på søknader fra tidligere institusjonsbarn om billighetserstatning, og selvbiografiske informasjoner fra den nasjonale veiledningstjenesten i Barne-, ungdoms- og familieforvaltningen (BUFA), fra Stiftelsen Rettferd for taperne og fra granskingen i Bergen kommune. Det siste materialet er begrenset til tidligere barnehjemsbarn.

Utredningen har hovedsakelig blitt til på grunnlag av fagkunnskap som har vært representert i utvalget, men en har også involvert flere eksterne fagpersoner som har levert notater til utvalget. En stor del av dette bakgrunnsmaterialet finnes som vedlegg til utredningen.

12.1.2 De ulike nivåene

Utredningen gir i første rekke resultatene av en systematisk gransking av fortidens vurderinger, ordninger og handlinger på barneinstitusjonsområdet. Men den har også en nåtidsorientering, og i konklusjonen presenteres også konsekvensvurderinger og tilrådinger med et framtidsperspektiv. Utredningen befinner seg på fire forskjellige nivåer:

For det første et perspektiv- og intensjonsnivå hvor det legges vekt på oppvekstfaglige målsettinger, verdier og prinsipper. I tillegg til de formulerte intensjonene i lov- og regelverket omfatter dette verdivurderinger og uttrykte forståelsesmåter hos ansvarlige personer og instanser. Dette danner et viktig grunnlag for å få innblikk i hvordan man så på de oppgaver og det ansvar man var tillagt, på de prioriteringer som ble foretatt, og på de metoder som ble anvendt. På dette punktet har enkelte tilsynsrapporter og vurderinger av fagfolk i samtiden representert svært nyttige bidrag.

For det andre kan det refereres til et formelt og strukturelt nivå hvor lovgivning og forskrifter for institusjonsvirksomheten beskrives og vurderes. Dette gjelder også retningslinjer for tilsyn. I utredningen har tilsynsapparatet blitt tillagt stor vekt, særlig i et historisk lys, men også i et framtidsrettet perspektiv.

For det tredje kan vi referere til organisasjons- og tiltaksnivået og til erfaringsbaserte konsekvensvurderinger både på systemnivå og for de berørte barn og unge. Ved siden av beskrivelser av institusjonene, basert på tilgjengelig arkivmateriale, innbefatter dette rapporterte opplevelser fra tidligere barnehjemsbarn og spesialskoleelever.

For det fjerde har vi et framtidsrettet perspektiv hvor vi kommer med konkrete vurderinger og tilrådinger når det gjelder erstatningsspørsmål, institusjonskvalitet, tilsynsordninger og forskning. Siktepunktet her er å legge til rette for kvalitetsutvikling og kvalitetskontroll, basert på framlagte data og vurderinger.

12.1.3 Metodiske utfordringer

En sentral utfordring i utredningsarbeidet har bestått å gi en mest mulig dekkende og valid

beskrivelse av barneinstitusjonenes liv og virke i et tidsrom som hører fortiden til. Dette handler på den ene siden om å få klargjort hvilke lover, bestemmelser, retningslinjer og forståelsesmåter som synes å ha vært styrende for virksomheten. På den annen side innebærer dette en faglig-metodisk utfordring om å framskaffe gyldig informasjon om og innsiktsgrunnlag for å kunne beskrive essensielle trekk og hovedtendenser for den oppdragelses- og opplæringsvirksomheten som ble praktisert i disse institusjonene. Dette handler om den konkrete ansvarstakingen og om dagliglivsinnholdet for de barn og unge som var plassert i barnehjem og skolehjem/spesialskoler. Her har en stått overfor det generelle problemet at både ansatte og barn i begrenset grad har satt skriftlige spor etter seg. En viktig utfordring har derfor bestått i å finne observasjoner fra samtiden som kan gi et innblikk i institusjonenes indre liv og virksomhet.

Her har tilsynsrapportene fra ulike instanser vært et viktig kildemateriale ved at de er samtidige, ved at de bygger på direkte observasjoner, og ved at de kan antas å være faglig uavhengige. Disse rapportene har gitt essensiell informasjon om de vilkårene barna levde under. Dermed gir de holdepunkter for å vurdere hva som faktisk skjedde, og hvorfor. Rapportene har i særlig grad gjort rede for problematiske, kritikkverdige eller regelstridige forhold. Dernest har en hatt tilgang til et par uavhengige fagrapporter, som også for en stor del har fokusert på uheldige og kritikkverdige sider ved virksomheten. Men i alle disse rapportene finnes det også beskrivelser av den idealisme, den offervilje og det pågangsmotet som mange av de ansatte la for dagen, ofte gjennom et langt liv. Noen av tilsynslegene har for øvrig også poengtert det oppofrende aspektet. Det at en har hatt tilgang til både tilsynsrapporter og uavhengige fagrapporter, har bidratt til å gi et relativt nærgående bilde og en nyansert og balansert oppfatning av livet i institusjonene. For vårt formål er det en vesentlig kvalitet ved samtidige kilder at de kan forventes å avspeile tidstypiske faglige forståelsesmåter. Det innebærer at vi kan få et innblikk i hva som ble vektlagt, hva man så etter, og hva som ikke stod på den faglige dagsordenen. I den forstand kan dermed også de samtidige kildene representere et metodisk problem ved at de tidstypiske forståelsesmåtene kan medføre en overrapportering av visse problemer og en underrapportering av andre. Uavhengige rapporter vil likevel være av stor betydning for å kunne få avdekket konkrete svakheter og risikoforhold, og dermed for å kunne beskrive diskrepans mellom idealer og realiteter.

En viktig datakilde til denne kartleggingen har bestått av arkivmateriale innhentet fra

Riksarkivet, Sosialdepartementet, Barne- og familiedepartementet, Utdannings- og forskningsdepartementet og Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir, tidligere Barne-, ungdoms- og familieforvaltningen: BUFA), Riksarkivet oppbevarer arkivet etter Sosialdepartementets 1. sosialkontor, Direktoratet for skolehjemmene og Direktoratet for spesialskolene. Det er via arkivstudiene innhentet informasjon fra rundskriv, rapporter fra tilsynsbesøk ved barnehjemmene, både fra departementets inspektører og fylkesmennenes barnevernssekretærer, avisutklipp, notater om forholdene i etaten og annet relevant materiale. I arkivene etter direktoratene er det blant annet funnet fram til årsmeldinger fra skolene og rapporter fra tilsynsmyndenes arbeid.

Arbeidet med arkivmaterialet har vist at det i flere sammenhenger kan være mangelfullt, særlig om interne forhold i de enkelte institusjonene. Dette kan skyldes dårlig utviklede arkivrutiner i de forskjellige institusjonene, manglende overlevering til arkivverket eller at materialet har gått tapt ved opprydninger, flytting, vannskader eller brann. Det karakteristiske for mange av de bevarte institusjonsarkivene er at de for enkelte år kan være fylde, mens de for andre år kan være lite informative. Et generelt inntrykk er også at institusjonenes kontorarkiver, som inneholder saker av administrative, personalmessige og økonomiske forhold, ofte utgjør de mest omfattende og best dekkende delene av arkivet, mens elevarkivene kan være langt mer mangelfulle. Sensitive opplysninger om behandlingen av barna, eksempelvis protokollering av disiplinær- eller straffetiltak, irrettesettelser og lignende, mangler ofte. I de fleste tilfeller vil en også lete forgjeves om en i institusjonsarkivene søker etter saker som omhandler overgrep og omsorgssvikt.

Som påpekt ovenfor har en også hatt tilgang til et relativt omfattende empirisk materiale som består av retrospektive selvbiografiske opplysninger fra barn og elever som fikk en del av sin oppvekst i disse institusjonene. En må alltid spørre om slike personlige beretninger er sanne. Har det virkelig hendt, det vi leser eller hører om? Selv om det alltid vil knytte seg usikkerhet til det som blir fortalt om konkrete episoder, ved at hendelser forveksles, noen minner blekner og andre forstørres opp, så vil grunntrekkene i det som kommer fram, ha både relevans og gyldighet. Hukommelsesforskningen gir uttrykk for troverdighet på dette punktet ved å peke på en generell tendens til at dramatiske opplevelser setter spor som ikke lett viskes ut

(jf. vedlegg 2). Når flere uavhengige personer beretter om det som skjedde ved navngitte institusjoner, så styrker det også muligheten for at det som framkommer, som hovedtrekk har gyldighet.

Selvbiografiske beskrivelser av konkrete hendelser vil imidlertid være påvirket av både minneforskyvninger og glemselsprosesser – særlig med hensyn til detaljer. En kan også vente at et lite mindretall vil rapportere om hendelser som er oppkonstruert og ikke har rot i virkeligheten. Her kan den store medieoppmerksomheten i de siste par årene ha virket forstyrrende inn, da dette blant annet aktualiserte spørsmålet om økonomisk erstatning for overgrep. Likevel er det trolig minst like mange som ikke har ønsket eller maktet å trekke fram i lyset det de har blitt utsatt for av omsorgssvikt og overgrep i barne- og ungdomsårene. For noen kan de negative opplevelsene også ha vært en kilde til personlig utvikling.

Med de påpekte usikkerhetsmomentene har utvalget funnet det faglig forsvarlig å legge til grunn at særlig traumatiske og kritiske opplevelser vil ha en tendens til å sette varige spor etter seg. For en nærmere klargjøring henvises til presentasjonen i kapittel 8 og til et eget fagnotat (vedlegg 2). Det går fram av notatet at traumatiske minner fra barndommen ofte kan gjenfortelles med stor nøyaktighet, selv etter lang tid. Sjansene for at slike hendelser huskes, øker med alvorlighetsgraden. Til tross for impliserte feilkilder har utvalget derfor funnet at dette materialet, vurdert i sin helhet, kan anses å ha tilstrekkelig validitet til å danne grunnlag for en konklusjon om at det faktisk fant sted både fysiske og seksuelle overgrep mot barn i mange av disse institusjonene.

Her vil utvalget for øvrig poengtere at selv om de fleste som hadde et direkte ansvar for virksomheten, er borte, så har enkeltpersoner som hadde sentrale funksjoner i deler av denne fortiden, gitt viktige bidrag til belysning av hele dette sakskomplekset.

12.2 Historiske hovedlinjer

Det offentlige barnevernet her i landet fikk sitt gjennombrudd med gjennomføringen av vergerådsloven fra 1900. Loven markerte et brudd med den filantropiske epoken i barneforsorgen, som gjennom 1800-tallet hadde nedfelt seg i ulike institusjoner initiert av det sivile samfunn. Etter innføringen av vergerådsloven fikk de nye kommunale vergerådene mandat til å gripe inn overfor barn og foreldre med advarsler og formaninger, med opphevelse av foreldremyndigheten og bortplassering av barn og

unge i fosterhjem eller institusjoner. Vergerådsreformen bygde videre på de institusjonene som hadde utviklet seg gjennom 1800-tallet, og det nedfelte seg et todelt institusjonssystem: den private og kommunale sektor bestående av ulike typer av barnehjem, og den statlige sektor bestående av mildere og strengere skolehjem. Dette institusjonssystemet fikk i hovedtrekk fortsette også etter at barnevernloven av 1953 ble innført, like fram til midt på 1970-tallet. Gjennom etterkrigstiden har barnevernsinstitusjonene bestått av vanlige barnehjem, herunder også mødre- og spedbarnshjem, opptakshjem, ungdoms- og lærlinghjem, barnepensjonater og lignende. "Barnehjem" blir ofte brukt som en samlebetegnelse for alle disse institusjonene. Side om side med barnehjemssektoren har spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker, verneskolen og noen observasjonsskoler utgjort den andre sektoren i barnevernets institusjonssystem.

12.2.1 Barnehjem

Barnehjemmene hadde gjennom mandatperioden 1945–1980 den desidert største andelen av institusjonsplassene i barnevernet. I tiden fra 1955 til 1975 var det årlig mellom ca. 1900 og 1400 barn som oppholdt seg i barnehjem. Etter 1978 lå antallet stabilt under 1000. Gjennom vergerådsperioden fikk barnehjemmene for det meste råde grunnen selv. Epoken var i høy grad preget av institusjonsmangler både med hensyn til økonomisk driftsgrunnlag, boligforhold og hjelpemidler, og når det gjelder bemanning og personalets kompetanse. Myndighetene grep i liten grad inn med tiltak som kunne legge grunnen for en bedring av forholdene. Dette var tydelig et saksområde som hadde lav prioritet. Vergerådsperioden var alt i alt preget av en politisk tilbakeholdenhet som gir uttrykk for en neglisjerende og ansvarsfraskrivende holdning.

Barnevernsreformen av 1953 hadde blant annet som siktemål å legge forholdene bedre til rette i barnehjemmene. De skulle, som andre tiltak og virkemidler, organiseres med en administrasjon og et innhold som kunne tjene til "barns beste". I forskrifter og retningslinjer som ble gitt av Sosialdepartementet utover på 1950-tallet, ser vi en ny human og faglig tilnærming til spørsmålet om barnehjemmenes virksomhet. Vesentlig i denne sammenhengen var at man ville avvikle de store institusjonene til fordel for mindre "hjem", fortrinnsvis bestående av 8–10 barn. Den øvre grensen for departementets godkjenning ble satt til 15 barn. Samtidig var det et mål for departementet å legge til rette for at bortplasserte barn slapp å flytte langt bort fra sitt opprinnelige hjemsted. Dertil kom nye krav til personalets

kompetanse. I tråd med nye utviklingspsykologiske perspektiver kan man også spore en gryende profesjonalisering i barnehjemssektoren.

Likevel beholdt barnehjemmene i stor utstrekning preget av å være lukkede institusjoner, der ledelsen, eller styreren i det daglige virke hadde vide fullmakter. Etter utvalgets oppfatning synes det hevet over tvil at det i mange barnehjem, også i de mindre, kunne utvikle seg en uheldig institusjonskultur preget av rutiner, interne strategier og løsninger som kunne gå på bekostning av barnas livskvalitet, omsorgsbehov og rettsikkerhet. Det er ikke vanskelig å forestille seg at slike institusjonskulturer, når de fikk utvikle seg over tid uten noe særlig innsyn fra omverdenen, også kunne skjule omsorgssvikt og fysiske overgrep eller stilltiende la det finne sted. Dette er også forhold som må vurderes i lys av en neglisjerende holdning til disse institusjonene fra ansvarlige myndigheter (jf. senere avsnitt).

12.2.2 Skolehjem/spesialskoler og verneskoler

Spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker, observasjonsskolene og verneskolene skulle etter barnevernloven av 1953 erstatte vergerådsepokens skolehjem. Samlet sett utgjorde de langt færre institusjonsplasser enn det vi finner i barnehjemssektoren. Rundt regnet dreide det seg årlig om 300–500 elever.

Skolene var lite forberedt på den situasjonen de ble konfrontert med gjennom 1950- og 1960-årene, som ikke minst var forbundet med en kraftig økning i ungdomskriminaliteten. De ble satt til å ivareta oppgaver som de verken hadde utrustning eller tilstrekkelig kompetanse til å ta seg av. Det var også på dette området de største konfliktene kom til uttrykk innenfor barnvernssektoren. Elevgruppen ved skolene kunne være nokså variert og sammensatt, bestående av barn og unge med vansker over en skala fra utpregede psykiske og sosiale problemer til generelle læreversker. Spesialskolene kunne ofte komme i en pressituasjon som følge av mangel på spesialpedagogiske hjelpetiltak i den vanlige skolen og lite utviklede tilbud innenfor barne- og ungdomspsykiatrien. Skolene kunne også bli overtalt til å ta imot elever under 15 år som hadde en utpreget kriminell karriere bak seg og som man ikke fant plass til ved andre institusjoner. Alternativet for disse kunne være fengsel. Mange styrere strakte seg langt av hensyn til disse ungdommene. Men konsekvensene kunne være at skolene fant at de måtte ta i bruk makt- eller isoleringstiltak for å demme opp for uro, konflikter og aggressive utbrudd.

Skolene var også i en del tilfeller hjemsoekt av dype personalkonflikter som gjerne bunnet i forskjellige faglige forståelses- og tilnæringsmåter når det gjaldt spørsmålet om hvordan barna skulle møtes, hjelpes eller behandles. Bjerketun-saken er i så måte trolig den mest omfattende. Myndighetene viste her i liten grad vilje til å gjøre noe med den institusjonskrisen man var oppe i. Spesialskolene og verneskolene hadde i det hele tatt problemer med å vinne politisk gehør for de problemene de strevde med. Mye minnet her om skolehjemmenes turbulente situasjon (jf. kapittel 4). Vi må regne med at personalet ved de enkelte skolene til tider må ha opplevd situasjonen som pedagogisk uholdbar og personlig deprimerende.

Samlet sett kan spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker, og verneskolene, i perioden fram til midten av 1970-tallet betraktes som institusjoner preget av vedvarende tunge utfordringer og uløste systemproblemer. Noen generelle kjennetegn var her ressurs- og kompetanseunderskudd, organisatoriske og pedagogiske problemer, hyppige feilplasseringer og overbelegg. Denne tilstanden kan åpenbart i ulike situasjoner også ha virket inn på elevenes forhold til hverandre, eller uttrykt annerledes, på elevkulturen i form av skjulte normer og hierarkiske mønster, og skjulte regler (med påfølgende sanksjoner) for hvordan man skulle te seg for å overleve i miljøet.

12.2.3 Institusjonskritikken

Barnevernets institusjoner har vært utsatt for en århundrelang kritikk. Noen av de tidligste kritiske vurderingene stod Eilert Sundt for, da han i 1870-årene stilte spørsmålet om institusjonsanbringelse var et formålstjenlig plasseringstiltak for barn. Etter hans oppfatning var bruk av fosterhjem langt å foretrekke framfor plassering av barn i institusjoner. Den virkelige familien kunne ikke erstattes av "nogen klosterlignende institusjon", skrev Sundt, som gikk inn for at man skulle satse på en utbygging av fosterfamilieordningen. Siden den tid har nok den gjengse holdningen i Norge vært at fosterhjemmet for de fleste barnevernsbarn i det store og hele vil være et bedre alternativ enn institusjonsplassering. Også til grunn for vergerådsreformen lå det et premiss om at bruk av institusjoner skulle nyttes kun i de tilfeller der fosterhjemmet ville komme til kort på grunn av barnas atferdsvansker. I de tilfellene der det ikke heftet andre problemer ved barnets situasjon enn at det hadde vært utsatt for sviktende forelderomsorg, skulle fosterhjem nyttes, så langt det var mulig å skaffe plass.

Den senere kritikken av institusjonene skulle handle om flere uheldige utviklingstrekk. Utover i første halvdel av 1900-tallet viste det seg både for barnehjemmenes og skolehjemmenes del at inn-taksprosedyrene sviktet. Mange av institusjonene fikk preg av å være oppbevaringssteder for barn med ulike typer av psykososiale problemer eller vansker i skole og samfunn som institusjonene ikke hadde adekvat kompetanse til å ta seg av på en konstruktiv måte. Kritikken av skolehjemmene ble særlig krass. I forskjellige gjennomganger og undersøkelser av institusjonsbarn ble det pekt på at skolehjemmene hadde beveget seg langt bort fra vergerådsreformens motiv om at institusjonene utelukkende skulle være for barn og unge med sosiale tilpasningsvansker. Dertil kom det stadig nye avsløringer av de inhumane forholdene i institusjonene, blant annet gjennom en rekke senere skjønnlitterære og selvbiografiske bidrag.

Undersøkelser av hvordan det gikk med de unge etter at de var utskrevet fra institusjonstilværelsen, viste i flere tilfeller at et slikt opphold langt fra hadde svart til forventningene. Resultater som dette ble også bekreftet av tilsvarende undersøkelser fra utenlandske institusjoner. For skolehjemmenes del måtte man konkludere med at deres virksomhet i liten grad hadde virket forebyggende på kriminalitetsproblemene. Mange viste tilbakefall til kriminell atferd en tid etter utskrivning. Antall straffede steg i takt med tiden som hadde gått etter utskrivning. Tilbakefallet viste seg også å være to til tre ganger større for barn i plassert i institusjon enn for barn i fosterhjem.

I løpet av etterkrigstiden føydte det seg nye temaer til institusjonskritikken. Det kom blant til uttrykk gjennom personalkonflikter i institusjonene, der representanter for psykologiens og psykiatriens nye tilnærmingsmåter i behandling av barna reiste motstand mot nedarvede tradisjoner og en lukket kultur i institusjonene. Internt i institusjonene kunne det være svært vanskelig å vinne gehør for nye faglige perspektiver og tiltak, selv om man viste til at de baserte seg på anerkjent akademisk kunnskap. Institusjonenes innhold og metoder viste seg oftest å være vanskelig å endre.

12.3 Fra segregering til integrasjon

Barnehjem og skolehjem/spesialskoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker var tillagt en viktig funksjon i barnvernet i mandatperioden 1945–80. Barnevernets plasseringer i barnehjem hadde i særlig grad sammenheng med uholdbare og uforsvarlige forhold i hjemmet. Plasseringer i

spesialskole for barn og unge med tilpasningsvansker hadde vanligvis bakgrunn i en problematisk oppvekstsituasjon kombinert med rapporterte tilpasningsvansker i skole- og samfunn. Barnevernloven av 1953 pekte her blant annet på forhold som kan utsette barnets helse eller utvikling for skade eller alvorlig fare (§ 16 a). Det ble også gitt konkrete henvisninger til "misbruk av rusdrikk" i hjemmet, til sjukdom i heimen som kunne utsette barnet for fare, eller til antakelsen om at noen i heimen kunne ha gjort seg skyldig i et straffbart forhold overfor barnet (§ 21).

Fra 1970-årene hadde plassering i barnehjem en nedadgående tendens, og parallelt med dette fant det sted en økning av plasseringer i fosterhjem. Dessuten førte endrede faglige og politiske forståelsesmåter til at spesialskolene for barn og ungdom med tilpasningsvansker etter hvert kom til å bli avskaffet. Denne prosessen, som kom til å bli fullbyrdet i løpet av 1980-90-årene, kan i første rekke forstås på bakgrunn av det integrasjons- og nærmiljøperspektivet som fra midten av 1970-årene for alvor slo igjennom i skolepolitikk, spesialpedagogikk og rehabilitering. Dette kom tydeligst til uttrykk gjennom endringene av grunnskoleloven av 1975, hvor det ble klargjort at alle barn har rett til å høre til det sosiale og kulturelle fellesskapet i tilknytning til den lokale skolen. Denne tankegangen, som seinere har blitt betegnet som inkluderingsperspektivet, fikk også gjennomslag på områder som helse og kultur. I vår sammenheng var den generelle oppvurderingen av det lokale miljøet på det oppvekstpolitiske feltet av størst relevans.

Det kritiske lyset på barneinstitusjonene fra både presse og faginstanser var utvilsomt medvirkende til å gi integrasjonstanken vind i seilene og dermed til den omtalte avinstitusjonaliseringen. Etableringen av organisasjonen Rettferd for handikappede i 1966 kom snart til å bli en betydelig maktfaktor i den politiske prosessen som medførte nedleggelse av spesialskolene. Med Blomkomiteen innstilling i 1970 var i realiteten den nye integrasjonskursen fastlagt. Som vi har pekt på, kom også to faginnstillinger til å underbygge den nye retningen på dette området (Jf. Rapport til Stortingets ombudsmann for forvaltningen, 12. mai 1967, Ra: Sos.dep, 1. sos.ktr. A, eske 289).

12.4 Det indre livet i institusjonen

Gang på gang ble det ble fra faglig ansvarlig hold understreket at et barnehjem skal være et *hjem*. Således poengterte en av de tre departementsan-

satte barnevernsinspektørene, Ella Esp, følgende i et PM datert 1948: "Et barnehjem skal være en erstatning for det hjem barnet ikke kan vokse opp i fordi det har mistet sine foreldre eller fordi forholdene i hjemmet er dårlige eller så ugunstige at barnet ikke kan være der. Barnehjemmet skal være så godt at det kan gi barna den trygghet, den kjærlighet og de forhold som kan hjelpe dem så de til tross for sin uheldige start kan ha mulighet for å vokse opp til dugelige mennesker." (Ra: Sos.dep. Nytt 1. sos.ktr. A, eske 167).

Ella Esp understreket blant annet viktigheten av leker og andre sysselsettingsmuligheter, og viste til en rekke mangler ved barnehjemmene som ville få konsekvenser for barnas trivsel og deres videre ferd i verden. Blant annet påpekte hun at barnehjemsbarnas yrkesmuligheter var svært begrensede. Guttene ble enten gårdsgutter eller dro til sjøs. Pikene ble hushjelper.

I en sakkyndig vurdering fra 1971 av et barnehjem ble forholdene funnet så utilfredsstillende at det ble forelått nedlagt, noe det også ble. Det ble blant annet påpekt at institusjonen var preget av manglende renhold og hygiene og svak tilrettelegging for barnas utfoldelse og lek. Rapporten understreker også at det var mangel på tilsyn (jf. kapittel 8.6). Når det gjelder personalsituasjonen, ble det opplyst at det var meget få personer til å ta seg av barna. Styreren og barselpleieren var de eneste som hadde utdanning i spedbarnsstell. Det påpekes at barna for en stor del kom fra dårlig stilte familier, og de måtte derfor betraktes som risikobarn (Ra: Sos.dep, 1. sos.ktr. A, eske 289).

I forhold til styreren understreket for øvrig utvalget at de kritiserte hennes livsverk, og at hun nødvendigvis måtte komme i forsvar overfor dem som så med kritiske øyne på institusjonen. Når barnehjemmene ikke lyktes, men ofte har medført risiko for barna, var det ikke på grunn av mangel på den gode vilje. Det var i første rekke en konsekvens av mangel på oppmerksomhet fra myndighetene og underskudd på de ressurser som er nødvendige, materielt, pedagogisk og med hensyn til kompetanse, for å skape forsvarlige forhold for vanskeligstilte barn.

I en fagrappport fra 1967 om de indre forholdene ved tre spesialskoler ble det blant annet påpekt at disse skolene skulle ta imot barn som var rykket opp fra sitt hjemlige miljø, fra sin familie og sin vante livsform, og sin skole, og ofte var flyttet mange dagsreiser til et fremmed sted. (Rapport til Stortingets ombudsmann for forvaltningen, 12. mai 1967, Selv om dette er observasjoner fra såkalte evneveikeskoler, refereres rapporten her for å illustrere noen generelle trekk ved spesialsko-

lesystemet.) Fagfolkene fant mange svakheter ved de observerte skolene, særlig det upersonlige preget. Elevenes daglige liv ble beskrevet som fattigslig og preget av mangel på muligheter til læring av sosiale omgangsformer. De ansatte pekte særlig på det problematiske ved lørdager og søndager, da barna var underbeskjeftiget og mistrivdes tilsvarende. Utvalget understreket at mange av barna hadde følelsesmessige vansker og tilpasningsproblemer, og at barna savnet personlig kontakt med voksne. Mange led av mistrivsel og hjemlengsel. Det var også var påfallende hvor lite slike personlige vansker ble erkjent av institusjonsledelsen. Utvalget påpekte det harde klimaet innenfor barnegruppene og hadde inntrykk av at flere barn kunne være redd andre barn uten samtidig å føle seg tilstrekkelig beskyttet av en voksen. Likeledes ble de oppmerksomme på seksuelle spenninger mellom de noe større barna som personalet ikke lot til å være klar over.

I sin konklusjon poengterte fagfolkene at de ikke hadde inntrykk av at barna på de tre omtalte spesialskolene ble mishandlet, eller at det ble benyttet refsels i fysisk form, slik kritiske røster hadde hevdet. De hadde ikke inntrykk av at brevkontroll fant sted. Derimot ble det påpekt, særlig fra en av skolene, at en tidligere tilsynsnemnd fungerte dårlig, og at den hadde liten kontakt med barna. Selv om mishandling og overgrep ikke fant sted, påpekte utvalget at institusjonene representerte en mentalhygienisk uforsvarlig tilværelse for barn som var henvist til å ha dette som sitt hjem gjennom mange år (jf. kapittel 8.6). Det ble også påpekt mangelfullt samarbeid i personalstaben og at internatpersonalet hadde for dårlig utdanning og for lav status. Videre ble det understreket at institusjonene var isolert fra omverdenen, noe som hadde uheldige følger både for de enkelte barna og for skolene som helhet.

12.5 Hvem var barna?

Det var mange grunner til at barn og unge kom under vernetiltak. Hovedtendensen var at barn kom på barnehjem på bakgrunn av at de trengte beskyttelse – som regel fra skadelige hjemmeforhold. De fleste av barnehjemsbarna hadde levd under turbulente forhold, og mange manglet forsørger. Barna hadde et dårlig utgangspunkt, noe som i realiteten nødvendiggjorde og legitimerte institusjonsplasseringen. I begynnelsen av mandatperioden var faktisk den hyppigste oppgitte begrunnelsen for omsorgsovertakelse at de manglet forsørger, oftest som følge av mors alvor-

lige sykdom eller død. Senere i perioden ble det mer og mer vanlig å peke på oppvekst under skadelige forhold som hovedbegrunnelse. Å leve under skadelige forhold kunne bety at familien var svært fattig og at en mor var sykelig eller for utslitt til å ta seg av flere barn. Foreldrene kunne også være alkoholmisbrukere, eller familien kunne være kriminelt belastet. Det finnes også flere eksempler på at begrunnelsen for omsorgsovertakelse var at mor hadde en moralsk klanderverdig livsførsel.

Men det var langt fra slik at alle som kom på barnehjem, manglet kjærlighet og omsorg. Særlig tidlig i perioden finner vi hyppig at omsorgsovertakelsen var ideologisk begrunnet, slik den ofte var når barn av tatere og barn med tysk far ble tatt under omsorg. Å leve under skadelige forhold kunne altså på den ene siden bety at oppvekstvilkårene var preget av uttrygghet, understimulering og ressursfattigdom. Men på den annen side kunne det også implisere ideologiske og moralske vurderinger.

Med bakgrunn i analyser som er gjennomført av Ericsson og Simonsen, skal det her pekes på at omsorgen for barn i etterkrigsårene var preget av et hierarki som langt på veg var uttrykk for de samtidige oppfatningene av barna i samfunnet. Etter 1945 kom adopsjon for første gang inn som et ledd i barnevernet, og plasserte seg øverst på rangstigen blant tiltakene i barneomsorgen. Barn som skulle adopteres, måtte være friske og sunne, fysisk så vel som psykisk. Barn som ikke tilfredsstilte visse krav til kvalitet, passet ikke i et privat hjem, verken som adoptivbarn eller som pleiebarn/fosterbarn. De skulle i første rekke tas hånd om i institusjoner, og de utgjorde dermed også bunnsjiktet i barneomsorgen. Å bli plassert i skolehjem/spesialskole var ofte et tiltak i forlengelsen av barnehjem og fosterhjem eller pleiehjem, og ble brukt overfor den samme gruppen barn når de kom i skolealder eller ble litt eldre. Hierarkiet i barnevernet fungerte slik at de forholdsvis få kommunale barnehjemmene tok imot barn som var friske og ellers uten lyter. De private barnehjemmene tok barn som ikke kvalifiserte for offentlige institusjoner. Disse barnehjemmene var oftest drevet av kristne organisasjoner (jf. Ericsson og Simonsen, under trykking).

Som det framgår av navnet, ble barn og unge sendt til spesialskoler for barn med tilpasningsvansker på bakgrunn av problemer med å finne seg til rette i et vanlig skolemiljø. Plassering i skolehjem/spesialskole kunne også være begrunnet i forskjellige sosiale forhold. Men oftest lå hovedbegrunnelsen i barnet eller den unge selv med henvisning til ulike former for problematferd. Det var kjønnspe-

sifikke begrunnelser for plassering i spesialskoler. Jenter kunne komme dit på grunn av usedelighet, og usedeligheten kunne ha mange navn, som gate-trafikk, uteflyting og løsaktighet. Guttene ble ofte plassert på skolehjem/spesialskole på grunn av nasking og annen vinningskriminalitet. Det var svært få av guttene som hadde gjort seg skyldig i særlig alvorlige eller farlige kriminelle handlinger (et unntak her er et tilfelle av ildspåsettelse). Vi skal også merke oss at mange av de ungdommene som ble plassert i spesialskoler, var tidligere barnehjemsbarn. Vi finner eksempler på at jenter som hadde bodd på barnehjem under hele sin barndom, ble overført til spesialskoler når de kom i puberteten, ut fra en antakelse om at de da ble vanskeligere å kontrollere.

Hovedtendensen er at både jenter og gutter som framstod med ulike former for tilpasningsvansker, også kom fra vanskeligstilte familier. Selv i tilfeller der bakgrunnen kunne karakteriseres som god når det gjaldt den boligmessige standarden og de økonomiske forholdene, kunne hjemmeforholdene være problematiske blant annet som følge av foreldres alkoholmisbruk og andre vanskeligheter. Utgangspunktet for de fleste barna var de slettet mulige.

12.6 Omsorgssvikt og overgrep

Omsorgssvikten i barnehjem og skolehjem/spesialskoler har hovedsakelig bestått i en generell mangel på ivaretagelse av barns behov for mat og klær, for stimulering, helsetilsyn, trygghet, nærhet og varme. Hovedinntrykket er at mange av institusjonsbarna ikke opplevde at noen brydde seg om dem og var glade i dem. Mange har fortalt at de ikke fikk muligheter til å knytte naturlige og nære relasjoner til andre mennesker, og da de selv skulle stifte familie, visste de ikke hvordan en vanlig familie skulle fungere.

Følgende karakteristiske eksempler på omsorgssvikt framkommer i søknadene om billighetserstatning for tidsrommet 1990–2002: mange og dramatiske flyttinger, kasteball i systemet, ikke legetilsyn ved sykdom og fysiske plager, lite og dårlig mat, dårlige klær, følelseskulde, ingen brydde seg, overlatt til seg selv.

Med overgrep forstår vi både alvorlige fysiske, psykiske og seksuelle krenkelser. De fysiske eller kroppslige overgrepene bestod hovedsakelig av en undertrykkende, straffeorientert praksis med bruk av ulike former for smerte- og fryktframkallende krenkelser og vold. Karakteristiske eksempler her, med referanse til de nevnte søknadene om

billighetserstatning, var fysiske og psykiske avstraffelser som pryl, mishandling, kvelertak, slag med stokker, utestenging i naken tilstand i vinterkulde, påtvungen kald dusj, fastbinding i seng, tvangsarbeid uten mat, innelåsing i mørke kjellerrom, brenning med strykejern. Et sentralt element på dette punktet var altså anvendelse av smertefulle metoder og ulike former for frihetsberøvelse. I dette bildet inngikk også mangel på beskyttelse av de yngre barna, som kunne utsettes for mange former for overgrep fra de eldre.

Ved spørsmålet om omsorgssvikt må det på den ene siden rettes et kritisk lys mot vergeråds- og barnevernssystemets ordninger for institusjonsplassering av barn. Det gjelder spesielt for skolehjem/spesialskoler, der barna ofte ble sendt langt bort fra sitt hjemmemiljø til en institusjon som i liten grad var lagt til rette for ivareta essensielle omsorgsbehov. Enkelte av disse skolene var plassert på øyer, og de var i første rekke lagt til rette for arbeid og undervisning. I liten grad var disse institusjonen utrustet for å gi barna den personlige støtte og nærhet som man anser for å være en grunnleggende kvalitet ved en velfungerende familie.

Men det er også grunnlag for å rette kritikk mot de stadige forflytningene, noe som innebar at enkelte kunne ha opphold på seks-sju barnehjem og spesialskoler i løpet av sin oppvekst. Det mest essensielle grunnlaget for kritikken har imidlertid direkte sammenheng med de utrygge og uverdige forholdene som barn kunne bli utsatt for ved institusjonene.

Utredningen kan konkludere med at et stort antall barnehjemsbarn og spesialskoleelever har blitt utsatt for fysiske overgrep i form av straffemetoder som dels kan anses pedagogisk uholdbare og uetiske, men som også for en stor del var direkte lovstridige. Et stort antall av barna kan således antas å ha vært offer for ulike former for fysisk og psykisk mishandling. Men her må vi anta at det var stor variasjon mellom institusjonene. Dette peker blant annet på at praktisering av uverdige disiplinforanstaltninger også var uttrykk for personavhengige forhold.

Når det gjelder seksuelle overgrep, så omfatter det et stort spekter fra intime berøringer, tukling med kjønnsorganer til gjennomført voldtekt.

Utvalget har funnet at det har forekommet seksuelle overgrep ved mange av disse institusjonene. Disse krenkelsene kan knyttes både til ansatte enkeltpersoner og til eldre elevers overgrep mot de yngre. De voksne som er direkte nevnt som overgripere i de refererte søknadene om billighetserstatning, omfatter bestyrerinne, vikarier-

ende bestyrerinne, vikarierende bestyrer, lærer, kvinnelig ansatt, barnvernets representant (kvinne), agronom, fritidsleder, tante og onkel ved hjemmet. På den ene siden er dette uttrykk for at mange av disse institusjonene har gitt spillerom til personer med tilbøyeligheter som ikke hører hjemme i arbeidet med barn og ungdom ved en uansvarlig ansettelsespraksis. På den annen side er det uttrykk for uholdbare forhold når det gjelder tilsyn og beskyttelse av de minste og yngste barna /elevene.

Ut fra den kartleggingen som er gjennomført, finner utvalget grunnlag for å trekke den slutningen at det fant sted både omsorgssvikt, fysiske overgrep og seksuelle overgrep i mange barnehjem og skolehjem/spesialskoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker.

12.7 Omfanget av overgrep

Omfang refererer til hyppighet i en eller annen form. Dette kan dreie seg om antall barneinstitusjoner hvor det har forekommet overgrep mot barn, hvor mange overgripere som har vært i aktivitet, hvor mange barn som har vært offer, eller hvor ofte det totalt sett kan ha forekommet slike handlinger. Utvalget har gjennomført visse beregninger og vurderinger av hvor mange barn som kan antas å ha vært offer for overgrep. På den ene siden refererer en her til estimer som primært baserer seg på utenlandsk empirisk forskning. På den andre siden bygger en på selvbiografiske opplysninger fra Bergensrapporten, fra Stiftelsen Rettferd for taperne og BUFA, samt søknader om billighetserstatning.

Rimelig nok har omsorgssvikt og fysiske overgrep hatt et atskillig større omfang enn seksuelle overgrep. Det er grunnlag for å trekke en konklusjon om at omsorgssvikt fant sted ved de fleste barnehjem, skolehjem/spesialskoler og verneskoler. Ved mange av disse barnevernsinstitusjonene var også fysiske overgrep en del av hverdagen. Straffetiltak av forskjellig slag forekom hyppig.

Hva så med seksuelle overgrep? Her kan vi først vise til Bergensrapporten, som oppgir at fem av elleve undersøkte barnehjem var beheftet med historier om seksuelle overgrep. På grunnlag av referert forskning kan et konservativt estimat for omfanget av seksuelle overgrep i barnehjem være 2 % blant gutter og 4 % blant jenter. Dette angir samme omfang i institusjoner som i befolkningen som helhet. Men som Borge påpeker i vedlegg 1, kan utenlandsk empirisk forskning indikere langt høyere forekomster i barneinstitusjoner. Et radi-

kalt estimat angir at henholdsvis ca. 12 % av guttene og 24 % av jentene som har hatt opphold på barnehjem, kan ha vært offer for seksuelle overgrep. Som vi ser, er det et meget stort sprang mellom de konservative og de radikale estimatene, noe som er uttrykk for den store usikkerheten som knytter seg til denne type beregninger.

De angitte beregningene bygger heller ikke på norske data. Her kan det imidlertid vises til de selvbiografiske data som utvalget har hatt til rådighet: Søknader om billighetserstatning, fra Rettferd for taperne og BUFA. Sett under ett er det her ca. 1/3 som har opplyst at de har blitt utsatt for seksuelt overgrep fra en ansatt eller andre barn ved institusjonen. Disse selvselekterte data må forventes å ha en sterk overrepresentasjon av dem som har vært offer for omsorgssvikt og overgrep, da dette utgjør den sentrale bakgrunnen for at de har søkt om erstatning eller henvendt seg til de forskjellige instansene.

Som påpekt framgår det også av disse dataene at yngre barn/elever var offer for overgrep fra eldre barn/elever. Men ifølge oversikten fra Stiftelsen Rettferd for taperne var de fleste overgripere (ca. 78 %) å finne blant personalet. Noen barnehjem hadde flere alvorlige tilfeller av seksuelle overgrep, noen hadde enkeltstående episoder, mens det for andre barnehjem ikke finnes indikasjoner på at seksuelle overgrep har funnet sted. Forekomsten av overgrep har også variert over tid.

På bakgrunn av hukommelsesforskning (jf. vedlegg 2) kan det antas at folk som har blitt utsatt for traumatiske opplevelser, vanligvis husker disse hendelsene både godt og lenge. Det er derfor lite sannsynlig at de som forteller om overgrep og omsorgssvikt, fabrikker historier. Snarere er det sannsynlig at mange av dem som var offer, ikke gir seg til kjenne. Men her kan det som påpekt ovenfor oppstå problemer når spørsmålet om erstatning dukker opp, ved at det stimulerer til at andelen falske positive øker. Det er imidlertid vanskelig å anslå hvor mange som seiler "under falskt flagg" av dem som henvender seg med søknad om erstatning for den overlast de har lidd. Det vil kreve en grundig gjennomgang av det enkelte tilfellet. På den annen side forekommer det også falske negative: de som ble offer for overgrep, men som ikke gir seg til kjenne. Det antas å utgjøre en større gruppe enn de falske positive.

Sammenfattende kan en påpeke at når det gjelder omfanget av seksuelle overgrep fra personalets side i norske barnehjem i mandatperioden, har utvalget på basis av opplysninger fra de impliserte, samt beregninger og vurderinger som er gjennomført, anslått at et urovekkende antall barn ble

direkte berørt. De tallmessige anslagene er imidlertid som sagt beheftet med stor usikkerhet. Det som er prinsipielt viktig i denne sammenhengen, er at det er hevet over tvil at ansatte ved mange barnehjem gjorde seg skyldige i seksuelle overgrep mot barn.

Forekomsten av seksuelle overgrep ved skolehjem/spesialskoler kan på bakgrunn av det selvbiografiske materialet også antas å ha hatt et betydelig omfang, men trolig noe mindre enn i barnehjemmene. Overgriperne her var ikke kun ansatte, men også medelever. Det anses ikke formålstjenlig å gi noe tallmessig uttrykk for hvor mange som var offer for slike overgrep, da indikasjonene fra det selvselekterte og selvbiografiske materialet ikke gir grunnlag for en generalisering. Selv om dette materialet ikke levner noen tvil om at seksuelle overgrep faktisk har funnet sted ved mange av skolehjem/spesialskoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker, så er denne empirien i større grad egnet til å illustrere forekomst enn å dokumentere omfang.

Alt i alt er det på dette punktet grunnlag for følgende konklusjon: Det har vært en betydelig forekomst av seksuelle overgrep i barneinstitusjoner i mandatperioden. I barnehjemmene har de aller fleste offer blitt utsatt for overgrep fra ansatte. I skolehjem/spesialskoler har det i tillegg til overgrep fra ansatte også forekommet mange overgrep fra andre elever.

12.8 Bakgrunnen for at dette kunne skje

Utredningen har forsøkt å gi en helhetlig oversikt og innsikt når det gjelder omfang av omsorgssvikt og overgrep og bakgrunnen for at det kunne skje.

12.8.1 Ressursknapphet

Mangelen på personale med adekvat kompetanse, sammensetningen av barn og unge og barnehjemmenes mangelfulle utrustning, økonomiske vanskeligheter og mangelfullt tilsyn framtrer som et hovedtrekk i det analyserte materialet. Alt dette sannsynliggjør at mange av barna var prisgitt forhold som dannet grunnlag for omsorgssvikt. Vi kan her merke oss at forholdene ved flere barnehjem som ble nærmere gransket, ble funnet så uholdbare at de ble nedlagt.

Arkivmaterialet gir det generelle inntrykket at barnehjemmene i særlig grad led under ressursknapphet og underbemanning. Ofte var det en bestyrerinne eller et bestyrerpar som drev virksomheten med noen få hjelpere. Hjelperne var i

mange tilfeller unge, ufaglærte jenter, mange ute i sin første jobb. Det var vanskelig å rekruttere fagfolk til barnevernsinstitusjonene. Da kallsbevisstheten ble skjøvet i bakgrunnen, ble det vanskelig å få noen til å gå inn i det krevende og forpliktende arbeidet i barnehjemmene. Det var lange arbeidsdager, dårlig bemanning og dårlig betaling. De nordligste fylkene hadde lavest dekning av fagfolk på alle nivåer i barnevernet. Det er dette det i særlig grad klages over i barnevernssekretærenes rapporter.

Med den påpekte ressurs- og personalknappheten ved barnehjemmene var også de praktiske mulighetene til å ta vare på hvert enkelt barn nokså begrensede. Uansett hvor mye idealisme det var fra ledelsens side, la det store antallet barn i forhold til antall omsorgspersoner grunnlaget for et ubeskyttet og karrig oppvekstmiljø. Her var det knapphet på det meste av det som kunne gi barn stimulering, tilhørighet og trygghet. Mangelen på personale med adekvat kompetanse, sammensetningen av barn og unge og barnehjemmenes mangelfulle utrustning, økonomiske vanskeligheter og mangelfulle tilsyn framtrer som et hovedtrekk i det analyserte materialet. Alt dette sannsynliggjør at mange av barna var prisgitt forhold som dannet grunnlag for omsorgssvikt. Når det gjelder kompetansen hos de som arbeidet i barnehjem og skolehjem/spesialskoler, må det påpekes at det tidlig i mandatperioden i liten grad var utbygd et utdanningstilbud for personer som ønsket å kvalifisere seg for å arbeide med barn i institusjoner. I skolehjemmene/spesialskolene var det mange lærere og lærerinner, men de hadde ofte ikke tilleggsutdanning til å ta seg av de barna som de har skulle ta ansvaret for. I barnehjemmene var det en del ugifte kvinner som var bestyrere. Noen var utdannet barne- og sykepleier. De bodde sammen med barna på institusjonen og gjorde det som var nødvendig for at hverdagslivet på barnehjemmet skulle fungere, uten å telle overtidstimer; mange var preget av kallstanken. Denne grunnholdningen må vurderes som positiv, samtidig som den ikke kan anses å være en tilstrekkelig kvalifikasjon. Mange av dem som var i daglig kontakt med barna, hadde verken formelle eller reelle forutsetninger for å bære det ansvaret de var pålagt.

I tillegg til knapphet på både ressurser og personale må det her tas i betraktning at de barna som kom til institusjonene, hadde en problematisk bakgrunn. Dette påvirket nok de ansattes holdninger til dem, og her spilte også de ansattes kompetanse inn. I spesialskolene var det et hyppig påpekt problem at elevene var en svært uensartet gruppe. Noen ble ansett å være evneveike, noen hadde psy-

kiske vanker, mens andre kunne ha store sosiale atferdsproblemer. Dette gjorde det pedagogiske arbeidet i skolene svært vanskelig. Bakgrunnen for dette var nok dels en mangelfull kompetanse til å vurdere hvert enkelt tilfelle, og dels at institusjons- og hjelpetilbudet var mangelfullt. Disse problemene var størst tidlig i mandatperioden. Tidlig på 1950-tallet fikk man Bjerketun og Foldin verne-skoler, men disse institusjonene ble ikke fulgt opp med kompetanse og ressurser, og systemet kollapset tidlig på 1960-tallet. Oslo hadde Statens barne- og ungdomspsykiatriske senter, og en del fikk hjelp her. Men det fantes svært få instanser som kunne ta seg av dem som hadde størst problemer. Dersom man fant at et barn eller en ungdom måtte plasseres utenfor hjemmet, gikk veien ofte til et barnehjem eller en spesialskole selv om disse institusjonene ikke hadde et adekvat tilbud for dem.

12.8.2 Straffetradisjonen

En del av bakgrunnsbildet for omsorgssvikt og overgrep finnes i en straffetradisjon som dels dreier seg om gjengjeldelse og dels om bruk av smerte som pedagogisk virkemiddel. Fra 1700-tallet har således anvendelsen av forskjellige former for negative sanksjoner i en offisiell sammenheng ikke kun vært knyttet til strafferetten, men også til skolens liv og virke. Her møter vi en straffepedagogisk tradisjon som har gjort det legitimt å påføre barn ubehag og smerte, fysisk, psykisk eller sosialt, med det formål å oppnå positive oppdragelses- og læringskonsekvenser.

Spørsmålet om korporlig avstraffelse i skolen ble for første gang tatt opp i Stortinget i 1881, men det var først ved skolelovsreformene i 1936 at det kom et utvetydig forbud mot bruk av kroppslig refse i skolen. I forbindelse med utredningsarbeidet på 1960-tallet om ny skolelov ble det også reist spørsmål om å sørge for et videre og mer generelt integritetsvern av barna. Det førte fram til en bestemmelse i den reviderte grunnskoleloven av 1975 som satte forbud mot ulike former for ydmykende og krenkende behandling av elevene. I den gjeldende opplæringsloven av 1998 er dette tatt inn i målsetningsparagrafen (§ 2). Her handler det om et personlig og sosialt integritetsvern hvor det er snakk om skjerming av barn mot negative opplevelser ved ulike former for krenkelse, og det handler om pedagogiske ansvarlighetsnormer.

Det påpekte forbudet mot kroppslig avstraffelse av skoleelever i folkeskolelovene av 1936 ble imidlertid ikke gjort gjeldende for skolehjemmene. Men dette spørsmålet ble tatt opp av Skolehjemskomiteén av 1936. På grunnlag av ny psyko-

logisk innsikt og den sterke kritikken som var reist mot bruken av straff i skolehjemmene, foreslo komitéen forbud mot fysisk straff. Departementet sluttet seg til dette, og 22. mars 1948 gikk det brev til alle skolehjemsstyrerne med anmodning om ikke å gjøre bruk av ris som straffemiddel overfor skolehjemmets elever. I denne saksbehandlingen, med et brev som nærmest har status som et rundskriv, kommer det fram at skolehjemmene kunne være nokså fristilt fra de pedagogiske vurderingene som ble gjort gjeldende i den vanlige skolelovgivningen.

Hva så med barnehjemmene? De ble langt på vei vurdert som familieliknende institusjoner. Et holdepunkt for å forstå forventninger og forhold i barnehjemmene har en således i foreldrelovgivningen. Her kan det vises til "lov om innskrenkning i anvendelse av legemlig refselse" av 1891, som hadde denne formuleringen: "Til fremme af opdragelsens øiemed er forældre og andre, der står i forældres sted, berettigede til at anvende mådeholden legemlig refselse på børn, der står under deres myndighed." Langt på vei finner vi her en legitimering av korporlig straff som ledd i oppdragelsen. Vi kan merke oss at denne bestemmelsen først ble avskaffet ved stortingsvedtak i 1972, og at den inngår i barneloven av 1981.

Det foregående viser at det i mandatperioden (1945–80) fant sted faglige og politiske prosesser som økte bevisstheten og utvidet forståelsen for nødvendigheten av å beskytte barn mot krenkelser som et ledd i oppdragelse og opplæring. I en gallupundersøkelse opptatt i 1970 framkom det at ennå mente 73 prosent av foreldrene at de burde ha adgang til å gi barna sine fysisk straff som virkemiddel i oppdragelsen. Mot slutten av mandatperioden ble også foreldrenes rett til "mådeholden legemlig refselse" avskaffet. Innarbeidede tankeganger og metoder lar seg ikke så lett endre, særlig når de har hørt til vanlig praksis. På den annen side er det heller ikke lett å avgjøre i enhver situasjon hva som kan karakteriseres som refselse eller krenkende behandling.

Vi kan her vise til at siste gang det ble foretatt en offentlig utredning av mulige refsingsmetoder i skolen, så ble den enkelte skole og den enkelte lærer stilt relativt fritt til bruk av slike metoder, innenfor relativt vide rammer (Utkast til reglement av 1970). I dette oppsiktsvekkende forslaget ble det blant annet understreket at "i den grad skolen anser refsing som tjenlig pedagogisk middel, må den kunne nytte de tillatte refsingsmidler relativt fritt, og ikke være bundet av at refsingsmidlet skal ha direkte sammenheng med forseelsen". Det er både første og siste gangen norsk skolehistorie har

hatt et så detaljert register av negative sanksjoner som har kommet til uttrykk i et offisielt regelverk.

Det forsøket som her ble gjort for å rangere straffemetoder etter en hardhets- eller strenghetsdimensjon, reiser imidlertid store problemer. Hovedspørsmålet er hva barna og elevene opplever. Det sentrale må være deres følelse av ydmykelse og personlig krenkelse. Det som her er skissert, indikerer at denne krenkelsen er legitimert både i forståelsesmåter og praksis i utvalgets mandatperiode.

For å forstå noe av bakgrunnen for at fysiske overgrep kunne skje, må en ta i betraktning den straffetradisjonen vi står i, der ulike former for krenkelser har inngått i den pedagogiske praksis både i hjem og skole. Det at forbudet mot korporlig avstraffelse i skolen av 1936 ikke automatisk ble gjort gjeldende også for de daværende skolehjemmene, gir imidlertid uttrykk både for skoleforvaltningens holdninger til disse barna og for de pedagogiske særvilkårene de hadde. Her begrenset man seg som nevnt til et rundskriv. Selv om dette ble sendt ut på foranledning av at styrerne tok saken opp, fikk neppe skrivet stor praktisk betydning for å endre en lang og innarbeidet straffetradisjon. Men her står en også overfor sterkt personavhengige forhold. Selv om disiplinkravene kunne være meget strenge, var det utvilsomt mange ledere og lærere som aldri ville nedverdige seg til å anvende korporlige straffemetoder på de barna de hadde fått ansvaret for.

Utvalgets arkivmateriale viser imidlertid at det ved skolehjemmene/spesialskolene fantes et stort register av mer eller mindre finurlige sanksjonsmetoder som i praksis stod til rådighet for de ansatte, og som dermed skapte en intolerabel uoversiktighet og utrygghet for barna. Vanlige refselses- og straffemetoder var å bli låst inne, og sengstraff. Det var lov å isolere elevene om de var til skade for seg selv eller andre, men da under tilsyn, og det skulle protokollføres. Selv om slik straff kun skulle brukes dersom ingenting annet fungerte, var den nok mye brukt, skal man tro noen av elevberetningene som foreligger om livet i skolehjemmene/spesialskolene. Selv om det ble totalforbud mot fysisk refselse i barneinstitusjoner i spesialskoleloven av 1951 og barnevernloven av 1953, hang straffepraksisen ved til langt opp på 60-tallet.

På de fleste barnehjem var underskuddet på personale så stort at det kunne ligge til rette for at ansatte i hjelpeløshet kunne utøve handlinger som normalt vil være utenkelige for dem. Her kunne urolige og vanskelige barn føre til svært kritiske situasjoner der en nærmest handlet i desperasjon. Faktorer knyttet både til en lang straffetradisjon, til

enkelpersoner og til vanskelig håndterbare situasjoner, kunne til sammen føre til ulike former for fysiske overgrep.

12.8.3 Hovedtrekk

Utvalget kan konkludere med at en viktig bakgrunn for omsorgssvikt var knyttet til en nedprioritering fra sentrale myndigheter og til knapphet på materielle, pedagogiske og menneskelige ressurser. En skulle kanskje vente at dette i særlig grad gjaldt barnehjemmene, som i mange tilfeller var prisgitt private givere. Men også i de statlige skolehjemmene/spesialskolene kunne det være smått med ressurser, og her påregnet en i lang tid at man nærmest skulle være selvberget gjennom gårdsdriften. Som konsekvens er det rimelig å forvente at det dermed ble lagt til rette for en minimumsstrategi, hvor spørsmålet om oppbevaring og ikke opplæring kunne bli et altoverskyggende praktisk formål. Men det kunne være unntak, og variasjonen mellom institusjonene var betydelig med hensyn til ressurser i videste forstand. Flere henvendelser tyder på at noen ansatte maktet å skape et oppvekstmiljø preget av omtanke og omsorg. Som enkelte har pekt på, var det også i mange tilfeller positivt å komme fra uholdbare hjemmeforhold og til et barnehjem. Det siste er et vesentlig perspektiv å ha med seg i enhver vurdering av barneinstitusjoner. Samtidig peker dette på at det både vil være urimelig og uetisk å bruke dårlige og risiko-pregede hjemmeforhold som utgangspunkt når en skal vurdere hva som skal anses å være et forsvarlig, formålstjenlig og verdig oppvekstmiljø for barn.

De voksne som utsatte barn for omsorgssvikt og overgrep, kunne nok ha urealistiske forventninger til hva man kunne vente av barn på ulike alders-trinn, for eksempel at en ett-åring kunne stoppe å gråte på kommando. Barna kunne også ofte bli tilagt negative motiver. De fysiske overgrepene må sees i sammenheng med den straffetradisjonen som har rådet grunnen i hjem, skole og samfunn, og med den hardhet og mangel på empati som fulgte i dets kjølvann (jf. vedlegg 4). Men her er det viktig å ta i betraktning at slike overgrep også avspeiler en rådløshet fra de ansattes side i møtet med barn som ikke bare hadde det vanskelig, men som også selv kunne være vanskelige. Likevel kan en ikke se bort fra at spesielle personer søkte seg til barnevernsinstitusjonene fordi det ga tilgang til kontroll og makt over barn. Farligst kunne det trolig bli når makt og kontroll ble styrt av en misjonsbefaling som kunne legitimere tukten. Arbeid i lukkede institusjoner kunne også være attraktivt for

maktpersoner og personer med særlige seksuelle legninger.

Bakgrunnen for de seksuelle overgrepene må i alt vesentlig tilskrives enkeltpersoner som utnyttet barn for å tilfredsstille egne behov. Her er det særlig viktig å merke seg at dette hører til et problemkompleks som først fikk oppmerksomhet langt ute i 1970-årene. Fagfolk hadde verken hatt noe begrep om eller noe fokus på slike handlinger. Dette var noe som foregikk, men som stort sett bare de direkte involverte visste om. De som kunne ha en mistanke, stod dermed også i fare for å komme med en uberettiget og alvorlig beskyldning mot en kollega. Da dette stilte krav om å sette ord på et fenomen som enda ikke var erkjent og definert som et relevant problem, ville en samtidig stå i fare for å stå alene med en slik mistanke.

Tilsynsfunksjonens rolle i denne sammenhengen må anses å være både krevende og meget sentral. Bakgrunnen for at omsorgssvikt og overgrep kunne finne sted, må sees i lys av at de uakseptable forholdene ikke ble avdekket og klargjort for de ansvarlige på en slik måte at de kunne utløse nødvendige endringer. For flere av de barna som ble plassert i barnehjem og/eller spesialskole, bidro dette til vedvarende eller forsterket problemutvikling. Det at barn kunne bli utsatt for forhold som både var og er uverdige og ulovlige, avspeiler mangelfulle etiske og pedagogiske kvaliteter og mangelfulle tilsynsordninger både internt og eksternt. Dette er forhold som har gitt spillerom for enkeltpersoner blant de ansatte for å utøve uverdige og ulovlige handlinger overfor barn og ungdom i en meget utsatt og tvangslignende situasjon. I dette bildet finner en også de eldre barnas og elevenes muligheter for å utsette de yngre og svakere barna for overgrep. Mangelen på intern kontroll avspeiler både mangel på ressurser og kunnskap – herunder manglende innsikt i de forhold som kunne gjøre seg gjeldende i institusjonslivet.

12.9 Tilsynsfunksjonen

Å søke etter bestemte og avgrensede bakgrunnsfaktorer som kan forklare omsorgssvikt og overgrep, reiser både faglige og metodiske utfordringer. Her vil det ofte være tale om sammensatte forhold som det kan være vanskelig å avdekke. Det gjelder for øvrig både i familien og i institusjoner. I familien vil barn kunne leve i usikkerhet og frykt, der for eksempel foreldre med rusproblemer skaper en uholdbar situasjon, uten at dette blir oppdaget og avdekket av barnvernsansvarlige eller av andre omsorgsinstanser. I institusjonene vil forhold

dene vanligvis være mer oversiktlige og tilgjengelige for observasjon. I kapittel 5 er det vist til Erving Goffmans begrep "den totale institusjon", som kan gi en relevant beskrivelse av barnevernsinstitusjonen ved å påpeke at i disse institusjonene levde både ansatte og barn sammen, som i et slags lukket samfunn. Selv om det fra samfunnets side ble fastlagt regler for hvordan tilsynet med disse institusjonene skulle utføres, bidro blant annet institusjonenes lukkethet til at barna kom i en svært usikker situasjon. De var prisgitt noen voksenpersoner med en nærmest ubegrenset makt. I de totale institusjonene er det vanskelig å komme inn utenfra, og det har også vist seg problematisk å gjennomføre vesentlige endringer.

I det meste av mandatperioden var det tre instanser som skulle føre tilsyn med barnehjemmene: Sosialdepartementet ved barneverninspektørene, fylkesmannen ved barnevernssekretæren og kommunene ved barnevernsnemnda eller den nemnda oppnevnte. I henholdsvis 1946, 1948 og 1950 ble det ansatt tre barnevernsinspektører i Sosialdepartementet. De skulle samarbeide med helserådene om tilsynet, og de skulle gi veiledning til organisasjoner og institusjoner som drev barnevernsarbeid. Inspektørenes arbeid førte til at flere uverdige forhold ble avslørt og at barnehjem ble nedlagt. I 1958 ble departementskontorene splittet opp, og kun én inspektør var igjen i Sosialdepartementet.

Med lov om barnevern av 1953 ble tilsynsplikten innskjerpet. Alle barnevernsinstitusjoner skulle godkjennes av departementet eller av den departementet hadde gitt fullmakt. Det ble også stilt større krav til driften av institusjonene. Barnevernsnemndene skulle etter den nye loven være bindeleddet mellom institusjonene og kommunale og statlige myndigheter. De skulle blant annet oppnevne en tilsynsfører for hvert barnehjem, og det skulle avlegges skriftlige rapporter etter tilsynsbesøk. Dette ble ikke fulgt opp. I loven av 1953 ble også fylkesmannen tillagt mer ansvar i forhold til tilsynet. Han skulle føre overtilsyn med at alle barnevernsinstitusjoner i fylket ble drevet i samsvar med lover og forskrifter, og at institusjonene og styrerne var godkjente. Fylkesmannen skulle en gang i året sende rapport til departementet. Til å utføre det daglige arbeidet med barnevernet skulle det ansettes en barnevernssekretær i hvert fylke. Denne tjenestemannen skulle også stå i nær kontakt med departementets inspektør, og være den forlengede arm ute i fylkene. Instruksen for embetet var klar i 1957, men ikke før i 1963 hadde alle fylker fått en slik tjenestemann. Som sagt avdekket også fylkesmannens barnevernssekretæ-

rer enkelte klanderverdige forhold, og det medførte at noen barnehjem ble nedlagt. Fylkesmannens barnevernssekretærer var imidlertid pålagt andre arbeidsoppgaver i forbindelse med barnevernet i fylket, og den hovedkonklusjon må trekkes at tilsynssystemet ikke fungerte på en betryggende og akseptabel måte.

Barnevernsnemndene var de som var nærmest institusjonene geografisk sett, men medlemmene var også de som hadde minst utdanning og kompetanse til å vurdere kvaliteten på barnehjemmene. Dessuten var det nok en utstrakt praksis med anmeldte besøk, samtidig som både barnevernssekretæren, barnevernsnemndas medlemmer og bestyrere og bestyrerinner ved barnehjemmene kjente hverandre personlig. Spørsmålet om uavhengighet kunne dermed være et kritisk problem. På denne måten kunne det oppstå en situasjon der de som kom på tilsynsbesøk, ikke fikk et reelt bilde av virkeligheten, og/eller at de overså det de observerte, fordi de hadde stor forståelse for den vanskelige situasjonen ved hjemmet med underbemanning og mange barn.

For skolehjemmene/spesialskolene sin del har ansvaret for det overordnede tilsynsansvaret i mandatperioden ligget hos flere ulike instanser. Fram til 1951 var det Kirke- og undervisningsdepartementet ved Direktoratet for skolehjemmene som hadde det overordnede tilsynsansvaret. Direktøren var flere ganger i året på reise til skolehjemmene, og hun hadde jevnlig møter med styrerne. Likevel kan hun ikke ha hatt muligheter til å se inn i institusjonenes dagligliv. Fra 1949 ble det opprettet tilsynsnemnder for de enkelte skolehjemmene. Dette skulle være en gruppe personer med kompetanse til arbeidet, som skulle stå i noe nærere fysisk kontakt med institusjonene enn direktøren hadde mulighet til. Vi har merket oss at tilsynsnemnda ved Bærum skolehjem i 1949 blant annet rettet kritikk mot bruk av isolater; kritikken ble gjentatt i 1951. Fra 1951 gikk tilsynsansvaret for skolehjemmene/spesialskolene over til Direktoratet for spesialskolene. Spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker skulle da stå under samme statlige administrasjon som de andre spesialskolene. Fra 1963 ble spesialskoledirektoratet oppløst, og myndighetsområdet ble overtatt av Spesialskolerådet. Som en av konsekvensene vil en anta at det heretter ble trukket tyngre veksler på tilsynsnemndenes og fylkesmennenes tilsynsarbeid.

Men både før og etter nedleggelsen av spesialskoledirektoratet synes mye av kontakten mellom tilsynet og institusjonene å ha basert seg på brev og telefonkontakt. Det tyder på at det rådet tillit

mellom tilsynet og lederne for institusjonene. Dette er en tillit som i en del tilfeller har vært basert på feil grunnlag, og i andre tilfeller kan ha blitt utnyttet av institusjonene.

Utførelsen av tilsynet var nok heller ikke adekvat for formålet. Tilsynsbesøk var ofte anmeldt på forhånd. I tillegg kan det se ut til at gjennomgangen av protokoller, regnskap og enkelte rapportbøker var det som ble tillagt størst vekt. Det rapporteres sjelden og lite om kontakt med og observasjon av barna. De fysiske og hygieniske forholdene ble også tillagt mye vekt gjennom hele perioden. Det at barna var rene og virket fornøyde, at det var rent og ryddig i institusjonen, og at standarden tilsvarte det man mente var tidens krav, ble ofte det viktigste.

Alt i alt var det få personer som skulle føre tilsyn med et stort antall institusjoner. De geografiske avstandene var ofte store, og i konkurranse med andre arbeidsoppgaver kom tilsynsfunksjonene til å tape. Dessuten var det nok ofte en stor grad av bekjentskap mellom de som skulle utføre tilsynet, og lederne for institusjonene. Det forelå dermed ikke noen formell garanti for uavhengighet. Det ser heller ikke ut til at forholdene til barna og direkte kontakt med dem ble tillagt noen særlig vekt (jf. avsnitt 12.16).

12.10 Pressens rolle

Både før og under mandatperioden har dette arbeidsområdet vært preget av et relativt stort engasjement både fra pressen og andre skrivende samfunnskritikere. Det søkelyset som har blitt rettet mot barneinstitusjonenes virksomhet fra en årvåken offentlighet, var utvilsomt med på å gi integrasjonstanken vind i seilene og bidrog dermed til den omtalte avinstitusjonaliseringen. Pressen har i mange tilfeller hatt en funksjon som barnas talerør i saker der forholdene i barnehjem og spesialskoler stod i fokus. De første presseoppslagene om omsorgssvikt og overgrep mot barn i institusjon kom allerede på 1880-tallet, da Toftes Gave ble kritisert i harde ordelag av en stortingsrepresentant i kristianiabladet *Posten*.

Fram til 1945 var det jevnlig kritikk mot skolehjemmene. De første avsløringer om tilstandene på Toftes Gave og Bastøy og flere av de andre skolehjemmene kom i 1907/08, og avisene var tidlig ute med å undersøke forholdene nærmere. Den massive aviskritikken førte til at Stortinget tok tak i saken, og det ble nedsatt en komité for å utrede forholdene. I 1938 førte Gabriel Scotts bok *"De Vergeløse"* og Per Wolle-

bæks novellesamling *"Dragsuget"* til at avisene igjen tok for seg disse spørsmålene. Dagbladet sendte Wollebæk på besøk til blant annet Bastøy og Toftes Gave. Overskriftene var henholdsvis *"I norsk konsentrasjonsleir"* og *"Konsentrasjonsleir"*. Etter frigjøringen, høsten 1945, braket det løs igjen. Alex Brinchmanns skuespill *"Lykkelige Ungdom"* utløste en større debatt mellom skolehjemsfolk og institusjonskritikere. Dagbladet tok med seg forfatteren og en tidligere elev fra Toftes Gave på besøk til Bastøy skolehjem. Dette førte i sin tur til flere avsløringer. Et særlig fokus ble satt på bruk av isolater og et karaktersystem som baserte seg på angiveri fra elevenes side, og et system som gav lærerne mulighet til å straffe og favorisere etter eget skjønn. Men selv om kritikken var svært krass, og skolehjemsfolkene på mange måter følte seg satt i et urettferdig negativt lys, hadde Brinchmann satt fokus på noe vesentlig. Vi kan merke oss en artikkel i Dagbladet 4. februar 1946 der skolehjemsbestyrer Reinertsen kritiserte forfatteren for den formen skuespillet hans hadde fått, men samtidig uttrykte takk for at dette spørsmålet hadde blitt reist. Han viste til at skolehjemsstyrerne hadde framsatt krav om at det måtte gjøres noe for å bedre forholdene, blant annet ved en differensiering av skolehjemsbarna.

Flere skjønnlitterære framstillinger har bidratt til å sette søkelys på disse institusjonene, og som regel har mediene fulgt opp i etterkant. På den måten har slike samfunnskritiske bidrag kommet til å forsterke hverandre.

Aviskritikken mot barnehjemmene i tilknytningen til nedleggelsen av et barnehjem i Oslo i 1949 kom til å få stor oppmerksomhet i det politiske Norge. I november 1950 satte så Arne Skouen søkelyset på barnehjemmene. Han brukte historien til en som hadde arbeidet i et barnehjem, som grunnlag for sin artikkel. Barnehjemmet ble skildret som et sted med lite og vond mat, små muligheter for lek og lite rom for å være barn. Tilsynsmyndigheten fikk også gjennomgå, og Skouen pekte på harelabb-inspeksjoner og unnfallenhet som et typisk trekk ved hele systemet, selv om det fantes unntak (*Verdens Gang*, 24. november 1950).

Ved avsløringen av forholdene ved Bjerketun i 1960 spilte også pressen en viktig rolle. På bakgrunn av klager fra tidligere elever og ansatte, i tillegg til medieomtalen, ble det satt i gang rettslige undersøkelser, som i sin tur førte til at institusjonen ble nedlagt i 1963. Det ble i løpet av denne prosessen også satt i gang undersøkelser av Foldin verneskole, noe som medførte at skolen senere ble nedlagt.

I 1966 startet Arne Skouen organisasjonen Rettferd for de handikappede, som kom til å bli en betydelig maktfaktor i den politiske prosessen som medførte nedleggelse av spesialskolene. I 1967 stilte han opp i Det Norske Studentersamfunn, og her rettet han anklager om overgrep, fysisk avstraffing, innelåsing og brevsensur mot Ekne og Røstad evneveikeskoler. Skouens initiativ førte til debatt i TV, aviser og andre medier. Selv om saken var svært betent, og mange innenfor det politiske systemet mente at Skouen ikke hadde grunnlag for anklagene, ble saken oversendt Statens Ombudsmann for forvaltningen (jf. tidligere referert rapport, 1967).

Selv om Ombudsmannen ikke fant så mye å sette fingeren på i denne omgang, fikk debatten i etterkant av Skouens innsats særlig stor virkning på den videre utviklingen av spesialskolene. Det var på bakgrunn av 1960-årenes kritikk at Blomkomiteen ble nedsatt i 1969. Denne komiteen kom fram til at spesialskoleloven burde innarbeides i grunnskoleloven, og at barn i spesialskoler burde integreres i nærmiljøets skole. Denne endringen ble gjennomført ved endringene av grunnskoleloven i 1975. Med Blomkomiteens innstilling i 1970 var i realiteten den nye integrasjonskursen fastlagt.

Det er hevet over tvil at medienes interesse for og engasjement i spørsmål innenfor barnehjems- og spesialskolesektoren spilte en sentral rolle for å avdekke og opplyse om de forholdene mange av institusjonsbarna levde under. Kritikken førte i de fleste tilfellene til at myndighetene reagerte. Det ble satt ned utvalg og komiteer for å se om kritikken hadde noe for seg, og eventuelt for å få rettet på forholdene. I enkelte tilfeller, som ved Ombudsmannens rapport, ble det ikke avdekket alvorlige forhold.

Selv om det i mange tilfeller var enkeltinstitusjoner som fikk gjennomgå, var det som regel systemet kritikken i hovedsak ble rettet mot. Dette er en vesentlig bakgrunnsfaktor for den avinstitusjonaliseringen som etter hvert fant sted.

Mediene er fortsatt utvilsomt en viktig faktor på dette området. I 2001 avslørte pressen at ansatte ved en privat barnevernsinstitusjon hadde flere dommer, med blant annet vold og narkotika, på rullebladet. Da det ble satt i gang en gransking av institusjonene, viste det seg at forholdene var såpass uholdbare at de fylkeskommunene som hadde barn der, flyttet dem, og institusjonen ble deretter lagt ned (Drammens Tidende 2001).

12.11 Myndighetenes rolle

Når det gjelder spesialskolene, er det grunnlag for å påpeke at den ekskluderingskarakteren og

sosiale utstøtingsprosessen som en plassering i spesialskole forutsatte, også kan karakteriseres om omsorgssvikt. Spesialskolene var trolig mer lukkede miljøer enn barnehjemmene, og derfor også vanskeligere å kontrollere og mindre tilgjengelige for innsyn. Dette danner bakgrunnen for de tidligere omtalte integreringsreformene fra 1970-årene, blant annet med fokus på barns rettigheter når det gjelder tilhørighet til deres lokale miljø. Men vi kan også merke oss at det først var i årene etter FNs internasjonale barneår i 1979 at det kom et gjennombrudd for nye forståelsesmåter og perspektiver når det gjelder barns rettigheter og status som selvstendige rettssubjekter.

De strukturelle forholdene er en viktig faktor i dette bildet gjennom administrative forordninger og ressursmessige tildelinger. Det er tidligere påpekt en tendens til at den statlige kontrollen med barnevernsinstitusjonene forvitret fra 1950-tallet og framover (jf. kapittel 5). Den nye barnevernloven fra 1953 skulle virke samlende på det lokale barnevernet, men om man ser barnevernsadministrasjonen under ett, ble denne mer preget av oppsplitting enn samordning i tiden fram mot 1980. Fortsatt var det flere ulike lover som tok seg av ulike spørsmål om barns forhold. I tillegg ble lovene administrert av ulike departementer. Tilsynet ble ikke fulgt opp, og det ble heller ikke den utbyggingen av barnevernet som var en forutsetning for at loven av 1953 skulle fungere. Her kan det vises til et åpent brev til Stortinget 1960, undertegnet av en rekke framtrepende embetsmenn og fagfolk (jf. kapittel 5). De nye rammene og retningslinjene for barnevernsinstitusjonene på 1950-tallet skulle gi en ny type "faglighet" til institusjonene, særlig barnehjemmene. Men det oppsto raskt et misforhold mellom kompetansen til de som arbeidet i barnehjemmene, og den nye politiske linjen. Forholdene ser ut til å ha blitt noe bedre utover på 1970-tallet.

Mellomkrigstidens eugeniske oppfatninger levde videre etter 1945, både i den sentrale forvaltningen og blant mange fagfolk og politikere. På bakgrunn av erfaringene fra krigen ble det å sortere det unormale fra det normale sett på som viktigere enn noensinne. Forebygging og tidlig intervensjon ble nøkkelbegreper i sosial- og skolepolitikken. Barn med en bestemt bakgrunn ble fulgt med mistankens skarpe blikk, og barn i fare kunne være farlige barn (Ericsson og Simonsen, under trykking).

Da den sterke veksten i registrert ungdomskriminalitet gjorde seg gjeldende utover på 1950-tallet, ble barnevernsinstitusjonene i mange tilfeller utsatt for et sterkt press om å ta opp flere barn og

unge enn det de var dimensjonert for. I mangel av hjelpetiltak innenfor barne- og ungdomspsykiatrien ble barnevernsinstitusjonene pålagt oppgaver som de ikke hadde tilstrekkelig av ressurser og kompetanse til å ta seg av. På den måten tjente både barnehjemmene og spesialskolen i mange tilfeller som "oppbevaringssteder" for barn og unge som etter datidens norm manglet et forsvarlig faglig behandlingsopplegg. Når barna først var plassert i barnevernsinstitusjonene, ble det oftest opp til institusjonene selv å løse "problemet" så godt det lot seg gjøre. I lokalsamfunnet og den kommunale administrasjon utover på 1950- og 1960-tallet kunne det ennå råde en holdning til barnevernsbarnet som best kan beskrives med ordtakene "ute av syne, ute av sinn".

Med en slik forståelse kunne barn i barnevernet være i dobbelt fare for å utvikle seg til asosiale og samfunnsfarlige individer. De kunne både være bærere av dårlig arv og være belastet med et dårlig oppvekstmiljø. Disse faglige og politiske oppfatningene lå lenge og stengte for nye tanker om barn og barns behov. De muliggjorde den samfunnsmessige behandlingen som fant sted av barnevern og barnevernets barn langt inn i etterkrigstiden, og utgjorde en mental barriere mot forandring.

Disse vurderingene lå trolig mer eller mindre latente hos de mange sentrale beslutningstakere, og det påvirket ressursene til barnevernsinstitusjonene. Samtidig fikk denne neglisjerende holdningen uheldige konsekvenser for utviklingen av tilsynet med institusjonene. Når man på samme tid hadde en ressursknapphet som både rammet institusjonene og tilsynet, peker det mot at dårlige oppvekstforhold fikk et uakseptabelt stort spillerom.

Mange av de barna som har vært utsatt for disse kritiske tilstandene, har måttet bære tunge konsekvenser.

Et viktig trekk ved barneinstitusjonene er den defensive rollen de har inntatt. Dette kan dels sees som et uttrykk for den krevende oppgaven de har stått overfor. Men det er også uttrykk for at de befant seg i en inneklempt posisjon mellom myndighetenes ignoranse og et kritisk lys som gjentatte ganger ble rettet mot dem fra ulike samfunnsaktører. Det siste gjelder ikke minst en årvåken presse som i mange tilfeller har framstått som talerør for barna ved å fungere som en institusjonskritisk kraft. I slike sammenhenger har myndighetenes rolle i stor grad vært preget av forsøk på å tilsløre eller skjule det som har blitt framlagt som kritikkverdige forhold. I liten grad har vi sett at styresmaktene har maktet å møte kritikken på en konstruktiv måte ved å initiere de prosessene som kunne medføre forbedringer. Derimot har vi flere

ganger sett, når kritikken har latt seg tilbakevise ved at sakkyndige vurderinger har kommet inn i bildet, at svaret på kritikken har bestått i å legge ned de enkeltinstitusjonene som har stått på anklagebenken. Det gjelder flere barnehjem, men i særlig grad spesialskolene.

Denne avviklingsstrategien må anses å ha vært nødvendig både sett i etisk og oppvekstfaglig lys. Men samtidig kan en ikke trekke den slutning at avinstitusjonaliseringen har bidratt til å løse de grunnleggende problemene. Derimot har det medført en forskyving av utfordringene til andre deler av systemet, i særlig grad til det lokale nivå, til fosterhjem, til skolen og til andre deler av behandlingsapparatet. Det siste er ikke uproblematisk. Det er for eksempel ikke tilstrekkelig å påpeke at det er behov for flere behandlingsplasser. Derimot er det grunnleggende viktig å stille spørsmål om vi har tatt et tilstrekkelig oppgjør med fortidens tanker og holdninger og påskyndet utviklingen av de helhetlige forståelsesmåtene og de tiltakene for omsorg og opplæring som kan bidra til en løsning av de store utfordringene en står overfor på oppvekstområdet. Generelt uttrykt har ikke barn, uansett bakgrunn, i første rekke behov for behandling. De har derimot behov for oppvekstvilkår som sikrer dem kjærlig omsorg og gode muligheter for en tilpasset og motiverende opplæring.

I hele mandatperioden kan det spores en politisk tilbakeholdenhet i oppfølgingen av regelverket for barnevernet. Dette er særlig typisk i tiden fram til 1953, men det er en understrøm av neglisjering langt fram mot 1980. Kritikken mot barneomsorgen etter 1945 og reformtiltakene som fulgte, handlet i stor grad om et oppgjør med et barnevern som samtiden oppfattet som lite verdig for det norske samfunnet, og særlig for den gryende norske velferdsstaten. Det var en sammenheng mellom dette uverdige barnevernet og oppfatningen av barnevernets barn som fattige, ubetydelige og uten noen egentlig framtid. Men myndighetenes reformtiltak tok først og fremst sikte på å skaffe seg kontroll og oversikt i sosialpolitikken, gjennom sentralisering og nye tilsynsordninger. Kunnskaper om hva barnevernets barn trengte av forståelse og innlevelse, kjærlighet og omsorg, var ikke et sentralt tema. Tvert imot synes det å være grunnlag for å hevde at velferdsstatens mekanismer for marginalisering og ekskludering i særlig grad rammet barn og unge under omsorg av barnevernet. Dette peker i første rekke på en mangelfull barnesentrert forståelse, men også på uholdbare etiske grunnholdninger.

Etter FNs internasjonale barneår (1979) gikk en på barnepolitikken område inn i en ny tidsalder

med blant annet etableringen av et barneombud (1981) og et eget fagdepartement for barn (Barne- og familiedepartementet fra 1991). Så kom den internasjonale barnekonvensjonen (1989), også kalt barnas grunnlov, som ble ratifisert av Norge i 1991 og gjort gjeldende i norsk lovgivning fra 1. oktober 2003. Den utviklingen som har funnet sted innenfor barnevernsområdet i løpet av de siste 15 årene, kan sees som en konsekvens av den barne-sentrerte opprustingen av velferdsstaten.

12.12 Institusjonsbarnas liv og helse

Gjennom de siste hundre år er det skjedd gjennomgripende endringer i oppvekstforholdene og livsbetingelsene for barn i Norge. Dessuten har meningene om hva som er "godt" eller "dårlig" i oppfostringen av barn, forandret seg, og er i stadig endring. For hundre år siden var det stor fattigdom, og svært mange barn over hele landet hadde dårlig ernæring, ofte dårlige boforhold, særlig i byene, og de medisinske landevinningene slik som infeksjonsbekjempelse var kommet ganske kort. Denne tilstanden gir seg utslag i høy spedbarnsdødelighet, som er en god indikator på helsetilstanden i landet (jf. vedlegg 5). Spedbarnsdødeligheten regnes som andel døde i første leveår per 1000 levende fødte. I Norge var spedbarnsdødeligheten opptil 80–100 omkring århundreskiftet 1900. I dag er vi blant verdens beste med en spedbarnsdødelighet på 3,9 per 1000 levende fødte. Så sent som i 1960-årene var den imidlertid fremdeles nærmere 20 per 1000, men barn av enslige mødre hadde dobbelt så høy spedbarnsdødelighet gjennom nesten hele det 20. århundre, selv om spedbarnsdødeligheten også for den gruppen sank i perioden. Dødsårsakene var for det meste infeksjoner og/eller underernæring, eller en kombinasjon av disse årsakene. Vi hadde også en høy mødredødelighet i perioden.

Rannveig Nordhagen har i et notat til utvalget (jf. vedlegg 5) tatt for seg barnebefolkningen som helhet, og sett på hva som fører til god versus dårlig helse. Hun har satt fokus på omsorg og oppfostring, påvirkning i fosterliv og tidlig barndom og betydningen av foreldrenes sosioøkonomiske status. Hun har stilt spørsmålet om hvilket utgangspunkt barnehjemsbarna som en gruppe hadde, og sier at svaret må være: Det dårligst tenkelige! Dermed ville de være ekstra sårbare for sykdom og uhelse senere i livet. Noen kunne også ha blitt skadet slik at den mentale utviklingen ikke gikk i rett spor, og at de dermed stilte dårligere i en senere skolegang.

Noen barnehjem og spesialskoler ble sannsynligvis et samfunn for seg selv, noe som kunne føre til at barna kom til å mangle et sosialt nettverk å støtte seg til. Barnehjemsbarna og spesialskole-elevne ble dermed stående utenfor samfunnet. Dette har vist seg å være en viktig prediktor for helse. Det er således mange faktorer som taler for at barnehjemsbarn hadde et dårlig utgangspunkt for utvikling av god fysisk og mental helse. Dersom de i tillegg ble utsatt for ytterligere overgrep, ville det kunne føre til en ekstra stor belastning. Det finnes naturligvis unntak og individuelle variasjoner i tålegrenser og resiliens, slik at noen utviklet seg i mer gunstig retning. Vi må også se på tilstanden i barnebefolkningen generelt i siste halvdel av forrige århundre, da vi må skjule til dette når vi skal bedømme hvordan barnehjemsbarna hadde det. Hele samfunnet var preget av de rådende oppfatningene om hva som var "bra" for barna, og av de normer som gjaldt for hvordan de skulle oppdras og fostres. Men er dette noen "unnskyldning" for de forhold som etter rapporter å dømme hersket for barnehjemsbarna? Selvsagt kan det innvendes at dette hadde man ikke tilstrekkelig kunnskaper om tidligere, men at "man ikke visste bedre" har i alle tider vært en dårlig unnskyldning. De offentlige instansene hadde et særskilt ansvar for barn som ble plassert i institusjoner, og vi må kalle det en forsømmelse når åpenbare mangler og overgrep er blitt avslørt. I etterkant er det også bortimot umulig å prøve å skjelle mellom de som har lidd ekstra mye overlaster, og de som kanskje hadde mer akseptable forhold. Som gruppe betraktet, og etter de kunnskaper vi har i dag, var barna i barnehjem i en meget sårbar situasjon. Tiden er nok ikke tilstrekkelig til å lege de sårene som ble skapt.

De fleste av barna hadde et dårlig utgangspunkt da de kom til barnehjemmet, noe som i realiteten var det essensielle utgangspunktet for institusjonsplassering. Dersom forholdene ved institusjonen ikke var lagt til rette på en aksetabel måte, ville heller ikke de tidligere problemene kunne bli rettet opp. I stedet ville institusjonslivet bidra til å forsterke den utviklingen som allerede var i gang.

Dette gjelder både fysiske og psykososiale vansker, og mange tidligere barnehjemsbarn har utviklet psykiatriske lidelser, eller de har en eller annen form for atferdsforstyrrelse som gjør at de har hatt store problemer med å innordne seg i samfunnet i ettertid. Her vil det være en tendens til å tilskrive barnehjemsoppholdet hovedansvaret. Men dette kan også ha røtter tilbake til forhold fra et tidligere utviklingstrinn, for deretter å ha blitt forsterket gjennom oppholdet i institusjonen.

Det er viktig å ha stor omtanke for de barna vi her refererer til. Dette var en sårbar gruppe barn som ble utsatt for høy risiko. Oppvekstrisikoen i institusjonene var betydelig høyere enn i befolkningen ellers. Det var noen barn som klarte seg mot alle odds, men de var relativt få.

Selv om det til alle tider vil være mennesker som utøver overgrep, er det mulig å redusere omfanget. Som Nordhagen har pekt på, kan omsorgssvikt og overgrep forebygges, og det burde være mulig å gi barn som vokser opp i barnehem en trygg oppvekst og god omsorg (jf. vedlegg 5). Her kan det blant annet vises til de nye forskriftene for tilsyn, hvor det er lagt til rette for stor åpenhet om vanskeligheter i institusjonene (jf. punkt 12.16).

12.13 Etske vurderinger

Etikken dreier seg om moralske og normative spørsmål, og ofte defineres etikk som moralens teori. Her kan det henvises til Knud E. Løgstrups ansvarsetikk, som tar utgangspunkt i at vi mennesker er avhengige av hverandre, og at vi derigjennom har makt over hverandre. Etter dette innebærer etikkens sentrale krav eller imperativ til hver enkelt å innrette seg slik at vi bruker den makten vi har over andre, på en måte som gjør at det kommer de andre til gode (Løgstrup 1989). Som medarbeidere i en barneinstitusjon vil en stå i et ekstraordinært maktforhold til barna og elevene. Her vil en ha et særlig ansvar for å bruke denne makten på en slik måte at det kommer barna til gode. Dette krever personer med integritet og et system som ivaretar barna ut fra de grunnverdier som samfunnet hviler på. For den enkelte barneinstitusjon dreier de etiske vurderingene seg samlet sett om prinsipper for barnas rettssikkerhet, personalets yrkesetikk og en regeletikk for institusjonens innretningsliv.

De etiske vurderingene vil således bygge på verdier som fungerer som kriterier for hva som er godt eller dårlig etc., både på individnivå og på samfunnsplan. Grunnleggende verdier handler om rettferdighet, omsorg, solidaritet, likestilling, trygghet, selvrealiseringsmuligheter etc.

Verdispørsmål og etisk refleksjon har stor relevans på oppvekstområdet. Som denne utredningen har vist, kan det få mange uholdbare konsekvenser dersom en kommer i utakt med de basale grunnverdiene. Her har en sett at barn i en sårbar stilling har blitt utsatt for uverdige forhold og handlinger. Ivaretagelsen av deres personlige integritet har sviktet ved at deres behov både for vern og vekst

ikke har blitt ivarettatt. Det kan pekes på at mange av disse barna ikke har hatt fått vilkår for å verne og utvikle sin selvrespekt og få tiltro til egne evner og fremtidsmuligheter. Dette er en verdi som i liten grad har blitt fokusert som praktisk rettesnor i skole og samfunn, og det må betraktes som en betydelig svakhet ved barne- og ungdomspolitikken (jf. NOU: 12:2000).

Men etikk er ikke kun et personlig anliggende. Det handler også om kvaliteter ved samfunnets ivaretagelse av grunnleggende verdier som rettferdighet og verdige vilkår for den enkelte. Her er det vesentlig å peke på at barneinstitusjonene og deres barn var plassert nederst på samfunnets rangstige. Som vi tidligere har pekt på, utgjorde disse institusjonene et bunnsjikt i barneomsorgen, ved at de skulle ta seg av barn som fosterfamilier nødig ville ta seg av. Deres oppgave var å ta seg av oppbevaring og omsorg for de unyttige og uverdige, barn som ble vurdert til å forbli samfunnsbyrder livet ut (jf. Ericsson og Simonsen, under trykking).

Kunnskaper om hva barnevernets barn trengte av forståelse og innlevelse, kjærlighet og omsorg, var ikke et sentralt tema. Tvert imot synes det å være grunnlag for å påpeke at velferdsstatens mekanismer for marginalisering og ekskludering i særlig grad rammet barn og unge under omsorg.

Institusjonsbarna var ut fra dette offer for en nedvurdering og tilsidesetting som reiser etiske problemer på både systemplan og individplan. Her er det snakk om nedvurderende og uverdige oppfatninger og holdninger som fikk alvorlige konsekvenser for tusenvis av barn og unge. Ut fra en etisk vurdering kan dette karakteriseres som maktmisbruk.

Et spørsmål som reiser seg, er om myndigheter og ansvarshavende personer handlet i god tro ut fra forstillinger som gjorde seg gjeldende i tiden. Til det må det i første rekke pekes på at ingen ansvarlige kunne unngå å få del i alternative faglige og menneskelige perspektiver.

I spørsmål om omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner er det et spørsmål om de ansatte kunne ha handlet på en annen måte enn de gjorde. Man må søke å leve seg inn i den situasjonen som de den gang var i. Seksuelt misbruk av barn har derimot alltid vært og er i strid med grunnleggende moralnormer i vårt samfunn. Når det gjelder fysisk avstraffelse av barn i oppdragelsesøyemed, skjedde det en klar endring i moralsynet i Norge i løpet av 1900-tallet. I det meste av mandatperioden har slike handlinger blitt ansett som uverdige, og barnevernloven av 1953 gav et klart forbud mot slike krenkelser.

Mange av dem som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner, har vært ildsjeler og idealister og viet all sin tid til dette arbeidet. Det er selvsagt etisk høyverdig. Men slik etisk høyverdighet kan ikke rettferdiggjøre eventuelle overgrep overfor barna (jf. vedlegg 6).

Mangelfullt tilsyn fra statlige organer, kommunale barnevernsmønder og andre reiser etiske problemer. Det gjelder særlig når det er bestemt i lov eller forskrifter at tilsyn skal føres. I slike tilfeller vil det foreligge en særlig handleplikt.

Verdispørsmål kommer særlig til uttrykk i kritiske situasjoner når det skal gjennomføres praktiske og etiske overveielser om hva som gikk galt, og om hva som tjener den enkelte best. Etikken setter fokus på spørsmålet om både å ville og å kunne gjøre det best mulige, og retter en særlig oppmerksomhet mot konsekvensene av det en gjør eller unnlater å gjøre. Derfor er også vurdering av og refleksjon over samfunnets holdninger til disse barna av stor relevans.

Som påpekt flere ganger i denne utredningen er det neppe tvil om at det i barnehjemmene, og trolig også spesialskolene, var mange idealister, som gjorde så godt de kunne og som bidro til å skape gode forhold for mange barn i en utsatt stilling. Disse personene burde få hedrende omtale. Det er også mange tidligere barnehjemsbarn som er takknemlige for den omsorg de der møtte, og som ser på dette som redningen.

Det at enkeltpersoner og enkeltinstitusjoner oppfylte sin rolle på en etisk akseptabel og hederlig måte, kan imidlertid ikke tilsløre at mange barn og unge opplevde forhold som både var uverdige og ulovlige. Dette er uttrykk for mangler, unnlatelser og neglisjeringer som må tilskrives både personer, institusjoner, ansvarlige myndigheter og samfunnsforståelsen. Her kan det dermed også ligge til rette for ansvarspulveriserende vurderinger.

Denne utredningen har klargjort at barnevernsinstitusjonene helt siden 1800-tallet har vært preget av en sammensatt og flersidig målsetting. Gjennom forskjellige epoker har institusjonenes mandat skiftet fra å handle om straff, vern, kontroll og hjelp til behandling og omsorg. Samfunnet har aldri hatt noen garanti eller sikkerhet for at institusjonsoppholdet, enten det hadde karakter av å være straff, opplæring, beskyttelse eller omsorg, ville føre til de forventede resultater. På den måten har det også alltid vært heftet grunnleggende konsekvensetiske problemer til barnevernsinstitusjonene. På en alvorlig måte kommer det til uttrykk ved de psykiske og sosiale problemer barn og unge har fått i etterkant av institusjonsopphold. Overgangen fra et liv i institusjonene til et liv i sam-

funnet har ofte ført til tragedier for den enkelte. Men de konsekvensetiske problemene er også knyttet til institusjonsoppholdet i seg selv. Oppholdet kan ha hatt en innvirkning på barna som var stikk i strid med de hensikter institusjonsoppholdet var begrunnet med. For mange barnevernsbarn har institusjonsoppholdene representert en stigmatisering eller sosialisering til avvikerkulturer som de har hatt vanskelig for å bryte med senere i livet. For skolehjemmenes del så en dette allerede tidlig på 1900-tallet, da de ble anklaget for å være "utklekningsanstalter for kriminelle" eller "forbryterskoler".

Uansett hvilke konsekvenser et institusjonsopphold fikk for barns framtidige liv, så handler dette om forhold som står i strid med den etikk som det norske samfunnet bygger på. Her er det snakk om grunnverdier som blir og har blitt vurdert som høyverdige, og som også skal sikre rettferdighet og verdige vilkår for alle barn. Selv om det først er ved FNs barnekonvensjon fra 1989 at disse verdiene har blitt formelt forpliktende i sin helhet, må det anses nødvendig å ta et oppgjør med fortidens holdninger og handlinger. Det vil blant annet være et bidrag for å komme videre for å ta fatt i tunge utfordringer som står for døren.

12.14 Erstatningsspørsmål

De viktigste erstatningsordningene for de fleste skadelidte er samfunnets velferdsordninger. Folketrygden dekker det meste av inntektstapet og en rekke utgifter som knytter seg til sykdom og uførhet. Kommunene og helseforetakene yter allmennhelsetjenester og spesialisthelsetjenester, og etter loven om sosiale tjenester kan det gis økonomisk sosialhjelp, bistand fra personlig assistent, støttekontakt og andre sosiale tjenester. Utvalget går ikke nærmere inn på disse ordningene.

12.14.1 Alminnelig erstatningsrett

Den alminnelige erstatningsretten verner i prinsippet både mot fysiske og psykiske skader. De fleste og største erstatningene utbetales likevel ved fysiske skader. Barnemishandling, seksuelle overgrep og annen omsorgssvikt som ligger langt tilbake i tid, kan det være vanskelig eller umulig å dokumentere. Det mest generelle erstatningsgrunnlaget er den såkalte culpa-regelen eller ansvaret for uforsvarlighet. Etter denne regelen vil skadevolderen bli erstatningsansvarlig hvis han eller hun har forvoldt skaden ved forsett eller uaktsomhet, altså hvis vedkommende

kan bebreides for sine handlinger og/eller unnlatelser.

Culparegelen har et meget vidt anvendelsesområde, og vil være det viktigste ansvarsgrunnlaget for skade som voldes overfor barn i institusjon. Alle handlinger, unnlatelser og andre aktiviteter ved institusjonen kan vurderes ut fra et krav om forsvarlighet og aktsomhet. Culpaansvaret innebærer en helhetsvurdering av handlemåten til den som har voldt skaden. Grovere former for omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner rammes av straffelovens regler om seksuelle overgrep, vanskjøtsel, tvang, trusler, frihetsberøvelse, legemskrenkelse og ærekrenkelse (§§ 192 til 254) og andre straffebud. Dersom forholdet er straffbart, vil det være et sterkt argument for erstatningsansvar. Også sett med datidens blikk vil seksuelle overgrep ha vært erstatningsbetingende for den som har utført dem, og det samme gjelder alvorlige fysiske avstraffelser og annen grovere vold. Mildere fysisk refselse ligger i grenseland. Det var forbudt etter barnevernloven, men samtidig var det akseptert at foreldrene benyttet slike virkemidler overfor barna sine. I saker om omsorgssvikt i barnevernsinstitusjon blir det et viktig spørsmål om de ansatte kunne ha handlet på en annen måte enn de gjorde, og man må søke å leve seg inn i den situasjonen som de den gang var i. Dårlig og ubetenksom atferd vil neppe bli ansett som uforsvarlig. Alvorlig omsorgssvikt i form av fysisk vanskjøtsel eller store mangler på det følelsesmessige plan måtte derimot antakelig anses som uforsvarlig, selv ut fra datidens syn og til tross for de begrensede ressurser som var til rådighet. Det er likevel vanskelig å si generelt hvor grensen måtte gå for den omsorgssvikten som kunne føre til erstatning. Seksuelt misbruk og alvorlige fysiske overgrep er følgelig det som lettest vil bli ansett som uforsvarlig.

For å oppnå erstatning for økonomisk tap etter alminnelige regler må det foreligge dokumentasjon for tap eller skade som beviselig er en følge av de forholdene det søkes om erstatning for. På det barnevernsfaglige området er det ofte vanskelig å bevise hva som har skjedd, og at forholdene i institusjonen har vært årsak til problemer seinere i livet. Videre vil det være problematisk å plassere ansvaret på arbeidsgiveren. Som pekt på tidligere hadde mange av overgrepene sin bakgrunn i enkeltindivider, og en arbeidsgiver kan ikke regne med at alvorlige overgrep skjer. Heller ikke organisasjonens/institusjonens ansvar er lett å plassere i slike saker som vi har hatt med å gjøre i denne kartleggingen. Da må det kunne bevises at forholdene i institusjonen ikke ble avslørt fordi opplys-

ninger ble holdt tilbake eller tildekket. Samtidig kan det vises til at eldre elevers overgrep overfor de yngre må anses å være et systemansvar, ved manglende tilsyn, uheldig sammenblanding av ulike aldersgrupper, osv. Mangelfullt tilsyn kan være ansvarsbetingende når det var brudd på handleplikten for stat eller kommune etter lov eller forskrift, men det kan være vanskelig å nå fram med et erstatningskrav for enkelthendelser på dette grunnlaget. De konkrete sakene denne kartleggingen har tatt for seg, er dessuten i ferd med å bli, eller har allerede blitt, foreldet, noe som hvis det påberopes, vil være til hinder for dem som ønsker å reise erstatningssak mot staten eller kommunen.

12.14.2 Billighetserstatning

Siden 1814 har enkelte borgere søkt Stortinget om billighetserstatning. Det er ikke fastsatt nærmere regler om adgangen til å få billighetserstatning, men det er først og fremst aktuelt for enkeltpersoner som har kommet særlig uheldig ut i forhold til andre i tilsvarende situasjon. Det er også viktig om det foreligger kritikkverdige forhold fra det offentliges side. Kravene til bevis er ikke så strenge som i erstatningsretten, og det gjelder ikke bestemte regler om foreldelse. Ingen har rettskrav på billighetserstatning. Spørsmålet om en søknad skal innvilges, og hvor stor erstatningen skal være, avgjøres etter en bred rimelighetsvurdering. Man tar ikke sikte på å dekke skadelidtes fulle individuelle tap, og billighetserstatningen er som regel lavere enn de erstatningsbeløpene som utbetales etter alminnelige erstatningsrettslige prinsipper.

Utredningsarbeidet har vist at det foreligger en rekke søknader og avgjørelser om billighetserstatning fra tidligere barnehjemsbarn og fra elever ved tidligere spesialskoler for barn og ungdom med tilpasseingsvansker. Her kan en merke seg at det under behandlingen er blitt særlig vektlagt om disse barna har kommet mer uheldig ut enn andre barn ut fra datidens forhold. Generelle trekk i samfunnet og hva man kunne forvente av omsorgen for barn i den perioden søkeren var under barnevernets omsorg, har altså vært særlig viktige for vurderingen. Det innebærer at behandlingen av slike søknader krever å oppsøke fortiden gjennom kilder som kan si noe om forholdene ved barnehjem/spesialskole på den tiden da søkeren var i institusjonen. Dessuten viser dette materialet at det blir lagt vekt på å vurdere hvordan samtiden så på og tenkte om de forholdene det søkes om erstatning for, og hvilke normer som gjaldt da de påklagde handlingene ble foretatt. I mange tilfeller synes

alvorlighetsgraden av omsorgssvikten eller overgrepet å være avgjørende ved behandlingen av søknader om billighetserstatning.

Hvis det skal lages særregler for billighetserstatning til dem som har vært utsatt for omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner, vil det være nødvendig å sammenligne med de ordningene som er etablert for andre grupper. Samfunnet har i dag et helt system av slike ordninger som er av stor betydning, og hensynet til fordelingsrettferdighet og hensynet til harmoni og konsekvens i det samlede erstatningssystemet blir her viktig.

12.14.3 Utvalgets vurderinger

Etter utvalgets vurdering vil det være relevant å utrede særlige kriterier for erstatning til tidligere barnehjemsbarn og tidligere elever ved spesialskoler for barn og unge med tilpasningsvansker, som har blitt utsatt for alvorlig omsorgssvikt og overgrep under oppholdet i disse institusjonene. Her bør det i særlig grad legges til grunn at dette handler om alvorlige krenkelser vurdert både i en etisk, pedagogisk og rettslig sammenheng. Uansett om det er påvist negative ettervirkninger eller ikke, vil samfunnet ha behov for å gjøre opp for seg ved den synlige oppreisning en erstatning vil innebære.

Det som gir størst uttelling til dem som når fram med sitt krav, er erstatning etter de alminnelige regler, til dekning av økonomisk tap, menerstatning eller oppreisning for tort og svie. Lovgiveren kan ikke lage en ordning som gir full erstatning til alle utenfor de alminnelige erstatningsreglene. Det vil fortsatt være nødvendig å bringe slike saker inn for retten. Men det kan gjøres visse modifikasjoner i disse reglene for de sakene det her er tale om, og som vil gjelde dem som mener de har en så god sak at de vil bringe den inn for domstolene. Her tenkes det på unntak fra foreldelsesreglene, omvendt bevisbyrde for overgrep og annen alvorlig omsorgssvikt i institusjon, og et utvidet arbeidsgiveransvar og offentlig ansvar for seksuelle og andre alvorlige overgrep som beviselig har funnet sted (jf. avsnitt 11.4 ovenfor). Slike endringer vil likevel bare komme et fåtall til gode. Det er ressurskrevende å reise rettssak, og selv med de nevnte endringene vil det fortsatt være strenge krav for å oppnå erstatning etter de alminnelige reglene.

Den viktigste ordningen vil derfor være billighetserstatning, som gir en viss økonomisk kompensasjon. Den kan som i dag tildeles etter en individuell vurdering, men det er også tenkelig å innføre en større grad av standardisering både i tilde-

lingskriteriene og i beløpenes størrelse. Ordningen må ivareta de tidligere barnehjemsbarnas og spesialskoleelevenes behov for å se at samfunnet påtar seg et ansvar for det som har foregått, og samfunnets ønske om å gjøre opp for seg overfor denne gruppen. Den skal også ivareta den enkeltes behov for å få oppreisning og en viss økonomisk kompensasjon for lidelsen. Dette hensynet kan være vanskelig å ivareta i tilstrekkelig grad, for selv om det samlede beløpet kan bli av et visst omfang og ha en viktig symbolverdi, vil erstatningen til den enkelte neppe kunne bli stor nok til at den oppleves som fullgod kompensasjon for det en har blitt utsatt for og følgene av det gjennom et helt liv. Ved vurderingen av kriterier og beløp under en slik ordning må det foretas en sammenligning med de ordningene som er etablert for andre grupper (jf. vedlegg 6) og St.meld. nr. 44 (2003–2004). Noen av de gruppene som er spesielt omhandlet i stortingsmeldingen, har hittil ikke vært omfattet av ordningen, og det blir der vurdert som ønskelig at de gjennom en endret vurdering av deres situasjon den gangen og av det offentliges ansvar skal kunne oppnå billighetserstatning.

De tidligere barnehjems- og spesialskolebarna faller allerede inn under ordningen. En mulighet kan dermed være å gi klare retningslinjer for behandlingen av disse søknadene, med noen presiseringer i forhold til det som praktiseres i dag. Kravene til bevis for alvorlige fysiske og seksuelle overgrep må kunne senkes noe, ved at en egenerklæring om slike forhold blir tillagt stor vekt. Det ville innebære en markering av den troverdigheten som de personlige beretningene om overgrep i det store og hele vil ha. Videre foreslås det at det i mindre grad enn i dag legges vekt på hvilke følger disse overgrepene har hatt for den enkelte. Dette ville understreke det uakseptable i selve det å bli utsatt for overgrep når man som barn er plassert i institusjon av det offentlige. Begge disse endringene ville medføre at saksbehandlingen kunne forenkles og følgelig ville være mindre ressurskrevende, noe som kan bli påkrevd hvis søknadsbunken øker som følge av den offentlige interessen og belysningen disse sakene nå har fått.

12.15 Kvalitetssikring av institusjoner

Barnevernsinstitusjonene benyttes i dag i nokså begrenset grad. Det er om lag 6,5 % av det totale antallet barnevernsbarn som er plassert i institusjon, og det utgjør ca. 1, 5 promille av den totale barne- og ungdomsbefolkningen (Thuen 2000b: 212). For barn med store atferdsproblemer, plas-

sert etter § 4-24 og 4-26, dreier det seg om 300–400 institusjonsplasser. Bruk av institusjon overfor denne gruppen skal være begrunnet i alvorlig kriminalitet, vedvarende rusmiddelmisbruk, prostitusjon eller at vedkommende framstår som gatebarn. Til forskjell fra mandatperioden er bruk av barnevernsinstitusjoner i dag nokså strengt regulert. De seneste reformene innenfor barnevernet har søkt å legge grunnlag for rettssikkerhet i institusjonene og minimalisert den maktanvendelse som tidligere lå i vedtak om bortplassering i institusjon. Det moderne barnevernet søker også å legge til rette for et godt samarbeid med foreldrene. I sum søker barnevernet å tilrettelegge sine tjeneseter etter et inkluderingsperspektiv. Denne målsettingen representerer en løfterik og krevende omsorgspedagogisk utfordring, som vi her kort skal utdype noe nærmere.

De svakhetene ved barnehjem og spesialskoler som denne utredningen har beskrevet, kan gi grunnlag for både prinsipielle og konkrete forbedringstiltak. Dermed kan denne kartleggingen være et bidrag som kan stimulere til kvalitetssikring av oppvekst, omsorg og læring i institusjoner. Det vil blant annet innebære prinsipper og retningslinjer som kan bidra til at det enkelte barn får sine særlige behov ivaretatt på en betryggende måte. I første rekke vil det bety normgivende krav som sikrer at de som ansettes som ledere og medarbeidere i institusjoner, har både de personlige og pedagogiske kvaliteter som er nødvendig. Samtidig vil det stille krav om kontinuerlig oppfølging og etterutdanning for alle med oppgaver og ansvar i barneinstitusjoner. Det vil også bety krav til indre tilsyn og kontroll, samt nødvendigheten av eksterne tilsynsordninger. Her vil det med visse mellomrom kunne være aktuelt med en totalgjennomgang av den enkelte institusjons virksomhet.

Utgangspunktet for det kvalitetssikrende arbeidet må være at de barna som også i framtiden havner i institusjon, må forventes å være særlig sårbare. Deres opplevelser i hjem, nærmiljø og skole kan ha medført at de har fått en dårlig start. Sårbarheten stiller særlige krav om at tilværelsen i institusjonen må bygge på grunnprinsipper som både sikrer kjærlig omsorg og stimulerende aktivitets- og læringsmuligheter. Barna må være garantert grunnleggende integritetshensyn blir ivaretatt, både av kroppslig, sosial og personlig karakter. Her må alt gjøres for at de kan få utviklingsbetingelser på alle plan – herunder muligheter til å utvikle selvtilit, selvspekt og framtidstro.

Framtidens barnevernsinstitusjoner bør i tråd med dette drives slik at barn og unge etter alder og

modenhet selv får bestemme i personlige spørsmål og hvem de ønsker samvær med. Tvang må kun å anvendes i situasjoner der det er nødvendig for å avverge skade på person og eiendom. Hele institusjonshistorien er uttrykk for at dette er problematisk. Men i dag refereres det ikke til straff, men til andre termer og prinsipper. I et fagnotat (jf. vedlegg 5) pekes det på at begrepet grensesetting har fått en sentral plass i alle våre nåtidige samtaler om barneoppdragelse og skoleatferd. Her understreker Magne Raundalen at dette er uttrykk for at vi ikke har fjernet oss særlig langt fra fortidens tankegods, som i sin kjerne besto i at vi skulle ha makt over barn, og at vi måtte demonstrere at vi hadde denne makten. Derfor frykter han at maktmisbruk fortsatt er en stor fare for barn i hjem, skole og institusjoner. Særlig tydelig blir dette når referansen for samtalene er aggressive, voldelige og alvorlig kriminelle handlinger hos barn og unge. Årsaksforklaringen er ofte mangel på grensesetting i barneoppdragelsen, og botemiddelet er derfor mer grensesetting i hjem, skole og institusjoner for barn. Det er helt åpenbart at dette i seg selv er et aggressivt budskap, påpeker Raundalen. Grensesetting er også et dårlig og upresist begrep som gir svært feilaktige assosiasjoner, nemlig at barn bare lar seg styre utenfra, av grensene og grensetterne.

Oppdragelsens mål må derimot sikte seg inn på å fremme det empatiske, kontrollerte, indrestyrte mennesket som tar ansvar for sine handlinger. Når det gjelder avskaffelsen av grensesettingsbegrepet, som Raundalen ikke tror lar seg fornye, har han tatt til orde for at man kunne beholde "konfronterende læring" som en faglig begrunnet strategi mot en del av barnets uakseptable atferd i hjem og skole. Det vil i sum si at man tar ubehaget i situasjonen og konfronterer barnet ansikt til ansikt fordi man ville etablere en læringseffekt som reduserer eller forhindrer gjentakelser. Med et slikt gjennomført utgangspunkt er man tvunget til å velge noe annet dersom det viser seg der og da at strategien har den motsatte effekt. Grunnen til at han advarer mot grensesettingsretorikken akkurat i denne sammenhengen, er todelt. For det første fordi den er meget populær blant politikere, nettopp i det aggressive formatet han har skissert. Dernest fordi det fortsatt blir anvendt ukritisk av framtrepende fagpersoner innenfor pedagogikk og psykologi. Dette legger veien åpen for at hardheten fortsatt kan bli ledetråden i oppdragelsen av og arbeidet med de vanskeligste barna.

Grunnprinsippet må være at de kunnskaper vi rår over når det gjelder vilkårene for god oppvekst, blir lagt til grunn som forpliktende retningslinjer.

Institusjoner kan sees på som levende organismer som kan utvikle seg både i positiv og negativ retning. For å skape positive oppvekstbetingelser vil institusjonen ha behov for en fastlagt struktur med et forpliktende program og tilstrekkelig fleksibilitet og autonomi for å kunne imøtekomme det enkelte barns behov.

Mange av de tidligere institusjonsbarna har opplevd ydmykelser, nedvurderinger og andre personlige krenkelser, og flere har vært kasteballer fra institusjon til institusjon. De institusjonskarrierer vi har sett eksempler på, gir uttrykk for oppvekstvilkår som ikke har gitt holdepunkter for å utvikle noen velfungerende personlig identitet. Det har ikke gitt disse barna noen følelse av å kunne styre sin egen livsskjebne. Avvisninger og nederlag sammen med mange oppbrudd må ha vært en stor påkjenning. Mange av de tidligere institusjonsbarna har påpekt det problematiske ved ikke å ha selvtillit og pågangsmot. Her kan det vises til nye læringsperspektiver som blant annet understreker betydningen av få oppleve seg selv som verdifull og som hovedaktør i sitt eget liv. Ved begrepet "self-efficacy" har Bandura satt fokus på menneskets evne til og ønske om å utøve kontroll over hendelser som påvirker den enkeltes liv (Bandura 1997). Tiltro til at vi kan influere på "skjebneskapende forhold og faktorer" styrker vilkårene for å nå de målene vi har sett oss. Samtidig vil vi dermed kunne komme uheldige konsekvenser i forkjøpet. Bandura påpeker at tanken på å få kontroll over de faktorene som gir livet retning og innhold, gjennomsyrrer det aller meste vi foretar oss. Men her er vi forskjellige. De som har utviklet tiltro til at de kan ha en viss kontroll over hendelser i livet, kan predikere framtiden og planlegge langsiktig. Dette er mennesker som vil kunne kjenne seg vellykket, oppleve trygghet og mening ved å være i stand til å forberede seg til det som skal komme. De som derimot ikke evner å påvirke de faktorer og forhold som influerer på livet, eller som ikke har tiltro til at de makter det, vil kunne oppleve bekymring, maktesløshet, apati eller desperasjon. Dette er mennesker som lett kan bli kasteballer mellom ulike institusjoner i samfunnet. Den form for læring som self-efficacy-begrepet setter søkelyset på, handler om å bli rustet til å få en aktørrolle eller i verste fall få en kasteballrolle i samfunnet. Dette er et relevant perspektiv for en institusjonspedagogisk opprustning.

Utvikling av kompetanse til å være aktør i sitt eget liv krever et miljø som gir en muligheter til å komme inn i en positiv utviklingsspiral. Her er det i første rekke nødvendig å gi positive tilbakemel-

dinger. Barn trenger mestringsopplevelser og personlig oppmuntring. Det er også viktig å få noen relevante og gode rollemodeller, og få hjelp til å tolke ubehagelige følelser på en positiv måte. Det essensielle her å ha et pedagogisk opplegg som kan bidra til å utvikle tiltro til egne muligheter og gi barn personlige læringsforutsetninger for å ta vare på seg selv og andre (Befring 2004).

Den dynamikken som her kort er beskrevet, understreker betydningen av å spille på lag også med de barna som kan ha tendens til å ville bryte ut, og som tilsynelatende ikke vil innrette seg. Her gjelder det å skape en struktur som er oversiktlig og som ikke fungerer overrumpende. Barna må føle seg trygge på at deres verdighet ikke blir truet, og de ansvarlige for institusjonene må bidra aktivt, gjennom åpenhet, oppmuntring og positive tilbakemeldinger, til å bygge opp en tillitsfremmende struktur.

Barna må blant annet få opplysning om hvorfor de er i institusjonen, og hvor lenge oppholdet forventes å vare. Det må legges til rette for en struktur som skaper trygghet, og barna må få muligheter til å utvikle tiltro til at de selv kan influere på de vilkårene som betyr noe på kort og lang sikt. Dette gjør det særlig viktig å sikre at barn får oppleve mestring gjennom formålstjenlige læringsaktiviteter og gjennom positive tilbakemeldinger.

De perspektiver og vurderinger som her er skissert, kan gi ansatser til det arbeidet som gjøres for å utvikle institusjonspedagogikken på en slik måte at den kan gi de sårbare barna vilkår for å en oppvekst som kan gi dem grunnlag for et verdig liv.

12.16 Tilsyn med barnvernsinstitusjoner

I denne sammenhengen er det viktig å påpeke at det har skjedd gjennomgripende og viktige endringer i barnvernet etter mandatperioden, og fra 01.01.2004 overtok staten ansvaret for institusjonene. Det ble i den forbindelse foretatt en gjennomgang av kvalitets- og tilsynsproblematikken knyttet til barnevernsinstitusjoner, og det er utarbeidet nye/reviderte forskrifter om godkjenning, kvalitetskrav og tilsyn. Det ble med ikrafttredelse 01.01.2003 gitt ny forskrift om rettigheter og bruk av tvang under opphold i barnevernsinstitusjon. Forskriften erstattet forskrift fra 1993. Institusjonene blir nå fulgt tett opp av det statlige regionale barnevernet, og de skal jevnlig kunne dokumentere sine resultater. Samlet sett er formålet å legge til rette for god og formålstjenelig omsorg og behandling under opphold i barnevernsinstitusjon, samtidig som beboernes rettssikkerhet ivaretas.

12.16.1 Barnas rettssikkerhet

Ut fra de nye forskriftene er antall obligatoriske årlige tilsyn redusert fra minst fire til minst to besøk. Minst halvparten må være uanmeldte. Men samtidig med denne reduksjonen er det innført en ordning som innebærer at fylkesmannen skal gjennomføre en systemrevisjon av hver enkelt institusjon en gang i året. Dessuten er det nå et absolutt krav at det skal være direkte dialog mellom tilsynet og barna, noe denne utredningen har vist hadde en lav prioritet i hele mandatperioden 1945–1980. Her skal det være samtaler med det enkelte barn uten at de ansatte ved institusjonene er til stede. Den "fylkesmannsgruppen" som på utvalgets anmodning har gitt et innspill til utvalget, har påpekt at det har framkommet opplysninger om uholdbare episoder og forhold under slike samtaler, og at det på denne måten er blitt avdekket brudd på lov og regelverk (Eide og Krutvik 2004).

Fylkesmannsgruppen understreker at det i saker som omhandler fylkesnemndas myndighetsområde i barnevernssaker, legges stor vekt på ivaretagelse av barnas rettigheter. Hovedregelen er at barnet og familien i slike saker får oppnevnt advokat til å ivareta sine rettigheter. Barn som i dag får et omsorgs- og behandlingstilbud i institusjon, vil som hovedregel ha en navngitt saksbehandler i hjemkommunen. Barneverntjenesteloven pålegger også plasseringskommunen (omsorgskommune) en plikt til å følge opp de barna som mottar omsorg utenfor hjemmet.

Det påpekes videre at barn som i de siste 10–15 årene har vært plassert på institusjon, har en rettssikkerhet som er blitt betraktelig forbedret, og det er et klart inntrykk at "barnevernsbarnet" i dag har en annen status enn i 1950–1970-årene. Barns klager og beklagelser blir tatt på alvor. Tilsynsmyndigheten har en plikt til å etterprøve forholdene som blir påklaget. Det er mer åpenhet om temaene overgrep og krenkelser. Dette er områder mediene i sterkere grad er med på å fokusere, noe som også gir barna større frimodighet til å ta opp enkeltepisoder. Det er grunnlag for å kunne si at institusjonene i dag i mindre grad enn tidligere utgjør et "privat" rom for personell.

12.16.2 Tilsynsmetoder

Gruppen understreker at tilsynsmyndigheten har gjennomgått en faglig utvikling, der metodikk og systematikk i arbeidet har stått i fokus. Tilsynet gjennomføres av to personer samtidig, noe som også på en sterkere måte sikrer at de ulike sidene ved et institusjonsopphold blir belyst ved tilsynsbesøkene.

Når det gjelder forskjellige tilsynsmetoder, gir fylkesmannsgruppen denne oppsummeringen:

"Ved "tradisjonelle" anmeldte tilsynsbesøk kan vi gjennomføre et tilnærmet systematisk tilsyn og få en oversikt over situasjonen til beboerne, om det foreligger nødvendig dokumentasjon, og hvordan oppfølgingen ivaretas. Interne rutiner og fortolkninger av loven drøftes også med de ansatte. De fleste samtaler med beboerne gjennomføres ved disse besøkene.

Ved "tradisjonelle" uanmeldte tilsynsbesøk blir tilsynet mindre systematisk. Vi får innsyn i de dokumenter vi etterspør, men det kan være vanskelig å få samtaler med de ansatte, fordi de er opptatt med faste gjøremål. Vi har ofte vektlagt samtaler med beboerne ved disse besøkene, men det varierer med hensyn til hvem som er til stede, til tross for at besøkene foregår på ettermiddagstid.

Systemrevisjoner bidrar til å klargjøre hvordan de ansatte på institusjonene faktisk utøver omsorg for den enkelte beboer, og hvilken kjennskap og bevissthet de har om innholdet i lover og forskrifter og disses betydning for den praksis de følger i det daglige arbeidet

Ved systemrevisjoner som er kombinert med individrettet tilsyn og samtaler med beboerne i forkant av revisjonen, har vi avdekket flest mangler. Vi har da snakket med beboerne om de samme temaene som vi senere skal systemrevidere. Vi varsler at vi ønsker å snakke med beboerne, og spørsmålene vi stiller er planlagt i på forhånd. Beboerne har også i samtalen løp tatt opp saker som de selv har vært opptatt av."

12.16.3 Veien videre

Godkjenningsordningen av barnevernsinstitusjoner skal være en formelt grunnleggende garanti for at barn og ungdom som plasseres i institusjon får forsvarlig omsorg og behandling. Det skal stilles strenge krav til institusjonene, og statlige myndigheter skal føre kontroll med at institusjonene oppfyller kravene i regelverket. Institusjoner som ikke oppfyller kravene, skal ikke benyttes for barn som plasseres med hjemmel i barnevernloven. Kvalitetsforskriften krever at institusjonen skriftlig skal redegjøre for hvordan de oppfyller alle kravene. Institusjonen skal blant annet kunne redegjøre for sin målgruppe, målsetting og metodikk. Det er også satt et krav til bemanning og til at institusjonen skal ha et kompetansenivå som sikrer faglig forsvarlig drift i forhold til institusjonens målgruppe og målsetting. Det er satt krav til at leder eller stedfortreder skal ha minst treårig høgskoleutdanning, og tilleggsutdanning i administrasjon

og ledelse. Slik fylkesmannen ser det, gir kravene i forskriftene et godt grunnlag for fylkesmannens tilsyn med barnevernsinstitusjonene (Eide og Krutvik 2004).

Det har vært store variasjoner mellom embetene når det gjelder gjennomføringen av tilsynsbesøk. Det har også vært mye fokus på antall tilsynsbesøk, lite på innhold og kvalitet. Det er derfor en stor forbedring at tilsynsmyndigheten nå skal foreta tilsyn i form av systemrevisjon i institusjonen en gang hvert år. Gjennom systemrevisjonen skal tilsynsmyndigheten påse at institusjonen har etablert en tilfredsstillende ordning for internkontroll for institusjonen, og at den således fører tilsyn med sin egen virksomhet. I tilknytning til systemrevisjonene bør det legges opp til et landsdekkende individtilsyn hvor det velges ut noen felles temaer.

Det er ønske om kompetanseheving/opplæring i god samtale-/observasjonsmetodikk for ansatte ved embetene som fører tilsyn med barnevernsinstitusjonene. Dette vil kunne være til støtte for å avdekke brudd på forskrift, overgrep / unødig bruk av tvang sett i forhold til den rollen fylkesmannen har som tilsynsmyndighet med forholdsvis få kontaktpunkter overfor beboerne.

I tilknytning til fylkesmannsgruppens vurderinger vil utvalget særlig understreke at kommunene er forpliktet til å følge opp hvert barn som er plassert utenfor hjemmet. Det er et siktemål at det skal være en saksbehandler i hver kommune med et særlig ansvar for det enkelte barnevernsbarn. Utvalget vil også peke på at dagens institusjoner er ikke er lukkede og totale institusjoner i samme grad som i store deler av mandatperioden. Personalet bor svært sjelden ved institusjonen, det er klarere regler og retningslinjer for tilsyn. Krav til faglig kompetanse og politiattest er også med på å gi institusjonene en mer betryggende kvalitet. Men fortsatt i dag har en del institusjoner barn med så store problemer at det er grunn til å anta at de ikke alltid klarer å gi dem den hjelpen de har krav på.

Til å føre løpende tilsyn med institusjonene kan fylkesmannen også oppnevne tilsynsutvalg. Depar-

tementer kan gi forskrifter om tilsynsutvalgenes arbeidsområde og sammensetning.

Utvalget anbefaler at departementet styrker kvalifikasjonsarbeidet. De fagpersonene som har ansvaret for tilsynet hos de enkelte fylkesmenn, bør få årlige kurstilbud, og disse bør følges opp ved at særlig sakkyndige og erfarne på dette området gjennomfører jevnlige supervisjonsbesøk. Et slikt opplegg må anses nødvendig for å støtte, oppdatere og veilede den enkelte tilsynsansvarlige, som ofte vil stå temmelig alene i møtet med de krevende oppgavene det her er snakk om. En kontinuerlig oppfølging vil også være formålstjenlig sett i lys av ønskeligheten av at gjeldende regler praktiseres på samme måte i hele landet og på bakgrunn av behovet for at også regelverket følges opp med tanke på mulige forbedringer.

Dette feltet rommer fremdeles mange utfordringer. Denne utredningen har avdekket den grunnleggende betydningen av at lover og forskrifter følges opp med årvåken oppmerksomhet fra myndighetene og med tilstrekkelige økonomiske ressurser. Det vil også være nødvendig å stimulere til forskning som kan gi nye impulser og perspektiver til dette krevende arbeidsområdet. For å komme videre i kvalitetsutviklingen av den praktiske virksomheten vil personalsituasjonen ha en avgjørende betydning. Her vil det i første rekke være nødvendig med et personale som har tilstrekkelige personlige og faglige forutsetninger, og som opplever at de har en viktig samfunnsoppgave. Disse fagpersonene bør få tilbakemeldinger som medfører at de opplever at de både har et stort ansvar og er tildelt stor tillit fra samfunnet.

For å kunne lykkes i tilsynsarbeidet må det være liten avstand mellom ideelle mål og den praktiske utførelsen. Målsettingene må holdes ved like, og den praktiske virksomheten må kontinuerlig evalueres, særlig i lys av barnas opplevelser. Denne evalueringen bør formaliseres gjennom interne kontrollrutiner hvor et stort antall spesifikke faktorer blir registrert, kontrollert og vurdert. Dette danner et viktig utgangspunkt både for den interne kvalitetssikringen og for den eksterne kontrollvirksomheten.

Litteraturliste

- Andenæs, J. (1959): Tenåringskriminaliteten – en utfordring til barnevernet. Dobbelkronikk i *Aftenposten* 17. og 18. sep. 1959.
- Andenæs, Johs. (1990): *Spesiell strafferett*, 2. utg., Oslo: Universitetsforlaget
- Andresen, A. (2001): Usedelige jenter og tyvaktige gutter. Forholdet mellom barn, foreldre og det offentlige ca. 1920-1950. I: *Historisk tidsskrift*, bd. 80/ 2001, s. 479-501.
- Andersen, P. (2004): Spesialskolene for barn og unge med tilpasningsvansker. Notat til utvalget.
- Arctander, S. & Dahlstrøm, S. (1932): *Hvordan går det våre vergerådsbarn? En statistisk studie bygget på erfaringer fra Oslo vergeråd 1900–1928*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Backer, Inge Lorange (1982), *Barneloven, Kommentartutgave*, Oslo: Universitetsforlaget
- Barnehemmet Anne Jebsen Minde 100 år* (1966). Bergen: Institusjonen.
- Barnehemssagen. De sagkyndiges udtalelser. Proceduren og rettsbelæringen. I Lagmandsretssagen mod frøken Fougner* (1897). Kristiania: Jacob Dybwad.
- Befring, E. (1963): "Frå tuktt- og barnehus til skoleheimsinstitusjonen. Eit oversyn over arbeidet for born og ungdom med åtferdsvanskar i vårt land fram til slutten av det 19. århundre, med særleg vekt på verksemda ved "Toftes gave". Magistergradsavhandling i pedagogikk. Universitetet i Oslo.
- Befring, E. (1983): *Skole- og atferdsproblem i omsorgspedagogisk perspektiv*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Befring, E. (1973): Negative sanksjonar i norsk skole. I: *Spesialpedagogikk*, årg. 22, nr. 7, s. 4-22.
- Befring, E. (2004): *Skolen for barnas beste. Oppvekst og læring i eit pedagogisk perspektiv*. Oslo: Samlaget.
- Bell, R.Q. (1968): A reinterpretation of the direction of effects in studies of socialization. *Psychological Review*, 75, s. 81-85.
- Benneche, G. (1967): *Rettsikkerheten i barnevernet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Berg, F.A.W. Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial – Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1813, b. I-IV.
- Birchall, E. (1989): The frequency of child abuse. What do we really know. I: Stevenson, O. (Ed.) *Child abuse. Public policy and professional practice* (pp 1-27). London: Havester
- Bjørnsen, B. (1968): *En mann kalt Gulosten*. Oslo: Bjørnsen & Schram.
- Bolger, K.E., & Patterson, C.J. (2003): Sequelae of child maltreatment: Vulnerability and resilience. I: Luthar, S. S. (Ed.). *Resilience and vulnerability. Adaption in the context of childhood adversity*. (pp. 156-182). Cambridge: Cambridge University Press.
- Borge, A.I.H. (2003): *Resiliens – risiko og sunn utvikling*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Borge, A.I.H., Rutter, M. & Samuelsen, S.O. (2001): Informant variance within families: Confluence among maternal, paternal and child ratings. *International Journal of Psychiatric Research*, 10, s. 12-22.
- Borge, A.I.H., & Nordhagen, R. (1995): Development of stomach ache and headache during middle childhood: Co-occurrence and psychosocial risk factors. *Acta Paediatrica*, 84, s. 795-802.
- Bowlby, J. (1951): *Maternal care and mental health*. Geneva: WHO.
- Bratholm, Anders (1969), *Umyndige personer*, Oslo: Universitetsforlaget
- Brinchman, A. (1945): *Lykkelig ungdom. Skuespill i fire akter*. Oslo: Gyldendal.
- Bugge, S. (2001): *Bastøy: paradiset eller helvete*. Oslo: Færder forlag
- Bunkholdt, V. & Sandbæk, M. (1998). *Praktisk barnevernsarbeid*. 4. reviderte utgave. Oslo: Universitetsforlaget
- Christie, N. (1960): *Unge norske lovovertredere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Clausen, S-E. (2004): Er barnmishandling en risikofaktor for senere kriminell atferd? *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*. Under trykking
- Collishaw, S., Maughan, B., Pickles, A., Messer, J., & Rutter, M. (2004). *Resilience to psychopathology following childhood maltreatment: Evidence from a community sample*. Paper presented at IACAPAP, 16th world congress, Berlin, august,
- Cunningham, H. (1995): *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Longman.

- Dahl, F. B. (1986): *Barnetjenere, forsterbarn og legdebarn. En undersøkelse av omsorgstrengende barn i Asker prestegjeld 1801–1835 med utgangspunkt i barns plassering i husstanden*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Dahl, T. S. (1978): *Barnevern og samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge*. Oslo: Pax.
- Dyregrov, A. (2004): *Notat om Selvmord, Traume og Bergensrapporten*. BFD, 2004
- Daae, A. (1892): *Nogle opdragelsesanstalter for forbryderske og forsømte børn*. Trondhjem.
- Eikeland, T. (1993): Et liv etter barnehjemmet? Bergen Helse- og Sosialhøgskole, Bergen
- Eingang, G.E. & Møller, A. (2003): *En trassig løvetann: fra prostitusjon til kristen tro*. Oslo: Genesis.
- Eisen, M.L., Goodman, G.S., Qin, J., & Davis, S. (2004): Maltreated children's memory: Accuracy, suggestibility, and psychopathology. (Manuscript submitted for publication).
- Emery, R.E. & Laumann-Billings, L. (2002): Child abuse. I: Rutter, M & E. Taylor (eds.), *Child and Adolescent Psychiatry*. (pp. 325-340). Fourth edition. Blackwell Science. Farmer & Pollock, 1998
- Ericsson, K. (1997): *Drift og dyd. Kontrollen av jenter på femtitallet*. Oslo: Pax.
- Ericsson, K. (2003): Noen trekk ved barnevernets utvikling mellom 1954 og 1980. Historisk og barnevernfaglig delrapport. Vedlegg til: *Rapport fra Granskningsutvalget for barnevernsinstitusjoner i Bergen*, avgitt 26. juni 2003.
- Eskeland, Ståle (1987), Rettssikkerhet og andre verdier i sosialretten, i GerdBenneche og Ståle Eskeland (red.): *Hvor går sosialomsorgen*, Oslo: Universitetsforlaget
- Eskeland, Ståle (1989), *Fangerett*, Oslo: Tano
- Farmer, E. & Pollock, S. (1998): *Sexually Abused and Abusing Children in Residential Care*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Finkelhor, D. (1984): *Child sexual abuse: New theory and research*. New York: Free Press.
- Finkelhor, D. (1994): The international epidemiology of child sexual abuse. *Child Abuse and Neglect*, 18, s. 409-417.
- Finkelhor, D & Dziuba-Leatherman, J. (1994). Children as victims of violence: a national survey. *Paediatrics*, 94, s. 413-420.
- Flugum, O. (1895): *Beretning om en med offentlig stipendium foretaget udenlandsreise sommeren 1894*. Bergen.
- Flugum, O. (1898): Reiseberetning fra Forstander O. Flugum til Den Norske Regjerings Departement for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Bilag til: *St. forh. 1898, del 1, St. Prp. No 1*, Hovedpost IV, (s. 21–25). Oslo.
- Fontes, L. (ed.) (1995): *Sexual abuse in nine North American cultures*. Sage, CA.
- Freud, A. & S. Dann (1951): An experiment in group upbringing. *Psychoanalytic Study of the Child*, 6, s. 127-168.
- Fuchs, R. G. (1984): *Abandoned Children. Foundlings and Child Welfare in Nineteenth-Century France*. Albany: State University of New York Press.
- Getz, B. (1892): *Udkast til Lov om sædeligt forkomne og vanvyrkede Børns Behandling med Motiver*, Kristiania: Det Steenske Bogtrykkeri.
- Glaser, D. (2002): Child sexual abuse. I: I: Rutter, M & E. Taylor (eds.), *Child and Adolescent Psychiatry*. (pp. 340-359). Fourth edition.
- Goffman, E. (1976): *Anstalt og menneske. Den totale institution socialt sett*. København: Jørgen Paludans Forlag.
- Goodman, G. & Ghetti, S. & Quas, J.A. & Edelstein, R.S et al. (2003): A prospective study of memory for child sexual abuse: new findings relevant to the repressed-memory controversy. *Psychological Science*, 14, s. 113–118.
- Grinde, T.V. (1993): *Kunnskapsstatus for barnevernet*. Oslo: Tano.
- Grøholt, B., Sommerschild, H. & Garløv, I. (2001): *Lærebok i barnepsykiatri*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gunvald, G. (1967): *Bjerketun. Psykologens beretning om ti år (1952–1962) på en offentlig vernet skole for unge piker*. Oslo: Pax.
- Hagen, G. (2001): *Barnevernets historie – om makt og avmakt i det 20. århundre*. Oslo: Akribe.
- Hagen, J. Chr. (1900): *Beretning om en i 1899 med offentlig stipendium foretaget reise til udenlandske anstalter*. Trondhjem.
- Hagen, J. Chr. (1914): *Norges skolehjem. Deres oprindelse og udvikling. En kortfattet Udsigt*. Kirke- og undervisningsdepartementets jubileumsskrifter 1914. Kristiania.
- Hansen, W. M. (1985): "Omsorgen for barn og unge med adferdsvansker i tidsrommet ca. 1900 og frem til ca. 1950/60 – med særlig vekt på skolehjemmenes virksomhet." Hovedfagsoppgave i pedagogikk. Universitetet i Oslo.
- Hardt, J. & Rutter M. (2004): Validity of retrospective reports of adverse childhood experiences: review of the evidence. *Journal of Child Psychiatry and Psychology*, 45, s. 260-274.
- Haugen, E. (1941): Skolehjemsproblemet i sosialpsykologisk belysning. *Sosialt Arbeid* 15, s. 268–290.

- Harsvik, O. (2003): *Tapt barndom. I barnevernets klør*. Harsvik media.
- Heier, S. (1959): Hvordan vi kan mestre særlig vanskelige situasjoner i våre barnevernsinstitusjoner. *Norges barnevern*, nr. 10.
- Hobbs, G.F., Hobbs, C.J., & Wynne, J.M. (1999): Abuse of children in foster and residential care. *Child Abuse and Neglect*, 23; 1239-1252
- Haande, O. (1952): *Jeg var en Bastøygutt*. Oslo: Falken.
- Jensen, T. K. (2002): Mistanke om seksuelle overgrep. Foreldres fortolkning som "kulturell praksis. I: K. Thorsen & Toverud, R (red.): *Kulturpsykologi. Bevegelser i livsløp* Oslo: Universitetsforlaget; 76-102
- Jensen, T.K. (2004): *Suspicious of child sexual abuse- dialogicality and meaning making*. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo, Psykologisk institutt.
- Jutengren, G., & Palmérus, K. (2002): A comparison of Swedish and US fathers' self-reported use of parental discipline. *Children & Society*, 16; 246-259.
- Killén, K. (1994): *Sveket: omsorgssvikt er alles ansvar*. Oslo: Kommuneforlaget. .
- Kjelsberg, E & Dahl A.A. (1999): A lon term follow-up stydu of adolescent psychiatric in-patients. Part II. Predictors of delinquency. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 99, s. 237-242
- Kjekstad, E. A. (1978): *Christiania Opfostringshus 1778-1978. Fra borgerlig forsorg til offentlig velferd*. Oslo:
- Kluge, M. (1897): Uddrag af Førstelærer Kluges Reiseberetning. (Reise med offentligt stipendium 1897.). Vedlegg til: *Årsberetning om Toftes Gave for 1897*. Kristiania, s. 69-120).
- Kluge, M. (1901): Uddrag af førstelærer Kluges reiseberetning. (Reise med offentlig stipendium 1901). Vedlegg til: *Årsberetning om Toftes Gave for 1901*, s. 55-76).
- Larsen, G. (1995): "Barnevern i hundre år. Et overblikk på lovreformhistorien." Upublisert. Institutt for kriminologi. Universitetet i Oslo.
- Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2003): *Shared beginnings, divergent lives. Delinquent boys to age 70*. London: Harvard University Press.
- Lavik, N.J.(2004): Abu Ghraib – kompromisset med umoralen. Kronikk i *Aftenposten* 3. juni.
- Lindboe, Knut (2003), *Barnevernrett*, Oslo: Universitetsforlaget
- Lindsay, M. (1999): The neglected priority: sexual abuse in the context of residential child care. *Child Abuse Review*, 8, s. 418.
- Lorentzen, G. (2002): *Filledukke*. Oslo: Kagge Forlag.
- Luthar, S. S. (2003). *Resilience and vulnerability. Adaption in the context of childhood adversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyngstad, O. (1949): Barnevernsarbeidet i Norge 1936 – 1948. I: *Den 6.nordiske barnevernskongress Oslo 5.-8. august 1948*. Oslo: Hovedkomiteen for den 6. nordiske barnevernskongress.
- Løgstrup, K.E. (1989): *Den etiske fordring*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Matningsdal, Magnus (2002), *Straffeloven, i Norsk Lovkommentar*
- Moe, E. (2003): *Nic Waals Institutt. Pioner og aktør I norsk barne- og ungdomspsykiatri gjennom 50 år*. Oslo: Nic Waals institutt.
- Mossige, S. (1998): *Har barnet mitt vært utsatt for seksuelle overgrep? En narrativ analyse av mødres fortellinger*. Oslo: NOVA.
- Murphy, C. & Murphy, J.(1958): Barnehjem og hjem for barn. *Sosialdepartementets småskrifter*, nr. 5, Oslo.
- Nicolaisen, E. (1983): *Barnehjemmet*. Oslo: Aschehoug.
- Norberg A. (1978): *Uppfostran til underkastelse*. Lund: Gleerup.
- Normann, E.K., Tambs, K & Magnus, P. (1992). Seksuelle overgrep mot barn. Et folkehelseproblem? *Nordisk Medisin*, 107, s. 326-330.
- Nyhamn, Mona Solstad (2002): *Faktoranalyser av PACS og FACES II. To selvrapporteringskjema om familiekommunikasjon og familiefungering*. Hovedfagsoppgave, Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo
- Oftedal, A.T. (1994): *Fra lydhetskrav til identitetskrise: verdier i praktisk barneomsorg i historisk perspektiv*. Foredrag på Nordisk barnevernkongress, Trondheim 15.-18.juni
- Olivecrona, K. (1873): *Åkerbrukscolonien eller Förbättringsanstalten i Val-D'Yèvre*. Stockholm.
- Olsen, K. (1998): *Krigens barn. De norske krigsbarna og mødrene deres*. Oslo: Forum Aschehoug.
- Palmérus, K., & Jutengren, G. (2004): Swedish parent's self-reported use of discipline In response to continued misconduct by their preschool children. *Infant and Child Development*, 13, s. 79-90.
- Pedersen, T.W.(1996): *Gutter i uniform. Bastøy skolehjem 1900-1953*. Hovedfagsoppgave i etnologi. Universitetet i Oslo
- Petersen, A. (1904): *Samfundet og Børnene*. København
- Petersen, M. & E. Nilsen. (1952): *Verjerådsbehandlingens resultater i forhold til barnas miljøbakgrunn. En etterundersøkelse av barn anmeldt til Oslo Verjeråd i årene 1929-1933. Sammendrag*. Oslo: Oslo kommunes statistiske kontor.

- Petersen, S. (1978): Erfaringer fra arbeid i barnehjem. *Norges barnevern*, 3-4, s. 49-53.
- Pullan, B. (1989): *Orphans and Foundlings in Early Modern Europe*. Reading, UK: University of Reading.
- Putnam, F.W. (2003): Ten-year research update review: Child sexual abuse. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 42, s. 269-278.
- Roy, P., Rutter, M., & Pickles, A. (2000): Institutional care: Risks from family background or pattern of rearing? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, s. 139-149.
- Rushton, A. & Minnis, H. (2002): Residential and foster family care. I: Rutter, M & E. Taylor (eds.), *Child and Adolescent Psychiatry*. (pp. 359- 373). Fourth edition. Blackwell Science.
- Rutter, M & E. Taylor (eds.) (2002): *Child and Adolescent Psychiatry*. Fourth edition. Blackwell Science.
- Rutter M, & ERA (English and Romanian Adoptees Study Team) (1998): Developmental catch-up, and deficit, following adoption after severe global early privation. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, s. 465-476.
- Rutter, M. (1979): *Changing youth in a Changing Society: Patterns of Adolescent Development and Disorder*. London: Nuffield Provincial Hospitals Trust.
- Rutter, M, Tizard, J., & Whitmore, K (1970): *Education, health and behaviour*. New York: Robert K. Krieger Publishing Company.
- Sampson, R.J., & Laub, J.H. (1993): *Crime in the making*. London: Harvard University Press.
- Sandberg, K. (2003): *Tilbakeføring av barn etter omsorgsovertakelse*. Oslo: Gyldendal.
- Schei, B; Muus, K. M. & Bendixen, M. (1994): Forekomst av seksuelle overgrep blant studenter i Trondheim. *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening*, 21, s. 2491-2494.
- Scott, Gabriel (1938): *De vergeløse. Et barns historie*. Oslo: Gyldendal.
- Seip, A-L. (1984): *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Oslo: Gyldendal.
- Sigsgaard, E. & Varming, O (1997): *Voksnes syn på barn og barneoppdragelse*, Oslo: Pedagogisk Forum.
- Simonsen, Eva & Ericsson, K. (2004): *Krigsbarn i fredstid: sosialpolitiske og profesjonelle føringer i synet på tysk-norske krigsbarn 1945-1947*, K-serien; nr. 1/2004 Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo: Unipub, 2004.
- Simonsen, E., (2003): Mellom arv og miljø. Krigsbarn og adopsjon. I: Benum, E. mfl.: *Den mangfoldige velferden. Festskrift til Anne-Lise Seip*. Oslo: Gyldendal.
- Skard, Å. G. (1986): Oppseding til menneske vryrdnad. I: *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, bind 70, 1986
- Skeels, H.M. Updegraff, R. & B.L. Wellman, (1939): A study of the effects of differential stimulation: an orphanage preschool project. *University of Iowa Studies in Child Welfare*, 15(4), serial no 362.
- Slyngstad, M. (1994): *Ulydighet og straff. Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthusforordningen av 2. des. 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tugthus i perioden 1741-63*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Smith, Lucy (1980), *Foreldremyndighet og barnerett*, Oslo: Universitetsforlaget, s. 208.
- Sorkmo, J (1993): *Beretningen om Burskerud skolehjem og skolehjemstradisjonen*. Skotselv.
- Stein, J., Golding, J., Siegel, J., Burnam, M. & Sorensen, S. (1988): Longterm psychological sequelae of child sexual abuse. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 27, s. 650-654
- Stokke, B. (1943): *I natt rømmer vi*. Oslo: Aschehoug.
- Stolpe, M. (1907): *Under loven*. Kristiania: Olaf Norlis forlag.
- Sundt, E. (1870/ 1978): "Om Fattigforholdene i Christiania." I: *Eilert Sundt. Verker i utvalg*. Bind 11 (s. 1-180). Red. H. O. Christophersen m. fl. Oslo: Gyldendal.
- Sveri, K. (1957): *Barnevernsloven. Lov om barnevern av 17. juli 1953*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Såheim, E. (2002): Historisk blikk på Bastøy. *Aktuelt for kriminalomsorgen*, nr. 2.
- Tambs, K. (1994): *Undersøkelse av seksuelle overgrep mot barn*. Oslo: Statens Institutt for Folkehelse.
- Tandstad, M. (1998): "Fantøya". *Ulfsnesøy oppsedingsanstalt og skuleheim 1881-1910*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Tangen, O. (1975): *Barnemishandling i Norge*. Oslo.
- Thomas, A., Chess, S., & Birch, H.G. (1968). *Temperament and Behaviour Disorders in Childhood*. New York: New York University Press
- Thuen, H. (2002a): *I foreldrenes sted. Barneredningens oppdragelsesdiskurs 1820-1900. Eksempel Tofte Gave*. Oslo: Pax forlag.
- Thuen, H. (2002b): Barnehjemsinstitusjonens legitimitet i historien. I: *Norsk pedagogisk tidsskrift*, nr. 2-3/ 2002, s. 204-215.

- Thuen, H. & H. Sommerschild (1997): *Foreldre – til barns beste. Om barneoppdragelse før og nå*. Oslo: Pedagogisk forum.
- Tizard, B. (1977): *Adoption: A second chance*. London: Open Books.
- Tjensvoll, H. M. (1961): Hva blir det til med barnevernet? I: *Norges Barnevern* nr. 3-4/ 1961.
- Tjersland, O.A., Mossige, S., Gulbrandsen, W., Jensen, T.K., & Reichelt, S. (2003): Mistanke om seksuelle overgrep mot barn: utviklingen i familier under og etter samtalehjelp. Del I: Behandlingsideer og kjennetegn ved utvalget. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 40, s. 282-294.
- Tveit, K. (1990): *Allmugeskolen på Austlandsbygdene 1730-1830*, Oslo: Universitetsforlaget
- Ustvedt, Y. (2000): *Djeveløya i Oslofjorden: historien om Bastøy og andre straffeanstalter for slemme gutter*. Oslo: Cappelen.
- Utting, W(1997): *People like us. The report of the safeguards for children living away from home*. The Welsh Office H MSO.
- Verpe, A.M. (2001): *La heimlausa barn kome til oss...: ein studie av Sunnmøre barneheim frá 1908 til 1987*. Hovedoppgave i sosialt arbeid - Norges Naturvitenskapelige Universitet.
- Vitaro, F., Brendgen, M., & Tremblay, R.E. (2002): Reactively and proactively aggressive children: antecedent and subsequent characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 43, s. 495-507.
- Vitaro, F., Tremblay, R.E., Kerr, M., Pagani, L., & Bukowski, W. M (1997): Disruptiveness, friend's characteristics, and delinquency in early adolescence: a test of two competing models of development. *Child Development*, 68, s. 676-689.
- Waaktaar, T., Borge, A.I.H.; Fundingsrud, H.P., Christie, H.J. & Torgersen, S. (2004): The role of stressful life events in the development of depressive symptoms in adolescence- a longitudinal community study. *Journal of Adolescence*, 27, s. 153-163.
- Widdowson, E.M. (1951): Mental contentment and physical growth. *The Lancet*, 16 June.
- Wiesener, G. (1924): *Norges barneforsorg*. Kristiania: Steenske forlag.
- Wiesener, G. (1948): *Barnevernet i Norge. En oversikt*. Oslo.
- Wollebæk, P. (1938): *Dragsuget*, Oslo: Gyldendal.
- Ødegaard, O. (1995): *Ingen barndom*. Dokka: Landsforeningen rettferd for taperne.
- Ødegaard, O. (2002): *Vinneren. "Taperen" som snudde skjebnen*. Oslo: Genesis forlag.
- Øksnes, K. J. & M. Langholm (1958): *Barna og samfunnet. Norsk lovgivning om barn og barnevern med kommentarer*. Oslo: Aschehoug & Co.
- Østerhaug, R. (2004): Barnehjem – mellom fattighjelp og barneomsorg. Notat til utvalget.
- Offentlige publikasjoner*
- Forskrifter om grunnskolen av 1975.
- Indstilling fra skolehjemskomiteen (1909): *Om skolehjemmenes ordning*. Kristiania.
- Innst. O. nr. 20 (1986–87) Innstilling fra justiskomiteen om lov om endring i barneloven § 30 (vold og annen mishandling av barn)
- Innstilling fra Barnevernskomiteen I. *Lov om barnevern*. 1951. Fra komiteen oppnevnt ved kongelig resolusjon 7. nov. 1947. Oslo: Sosialdepartementet.
- Innstilling frå Folkeskolekomiteen av 1963, 15. juni 1965.
- Kirke- og undervisningsdepartementet: *Tilråding om skuleheimsskipnaden* (1939).
- Lov om behandlingen af forsømte børn 1896.
- Lov om tilsyn med pleiebarn 26. april 1905.
- Lov om forsorg for barn av 10. april 1915.
- Lov om spesialskoler av 23. november 1951.
- Lov om barnevern av 17. juli 1953.
- Midlertidig lov om tillegg til og endringer i lov om tilsyn med pleiebarn m.v. av 26. april 1905 og lov om forsorg for barn av 10. april 1915.
- NOU 2000:12: *Barnevernet i Norge. Tilstandsvurderinger, nye perspektiver og forslag til reformer*.
- NOU 1972: 30 *Sosiale tjenester*.
- NOU 1982: 26 *Barnemishandling og omsorgssvikt*.
- NOU 1985: 18 *Lov om sosiale tjenester*.
- NOS: *Historisk statistikk 1968*. Oslo: SSB 1969.
- NOS: *Historisk statistikk 1994*. Oslo: SSB 1995.
- NOS: *Statistiske årbøker*. Oslo: SSB 1946-1982
- Ot.prp. nr. 41 (1954)
- Ot.prp. nr. 8 (1986–87) *Om lov om endring i barneloven § 30 (vold og annen mishandling av barn)*
- Ot.prp. nr 46 (1997-1998) *Om lov om grunnskolen*.
- Rapport til Stortingets ombudsmann for forvaltningen, 12. mai 1967
- Sivilombudsmannens årsmelding 1974
- Sosialdepartementet: Rundskriv av 30. nov. 1938.
- Sosialdepartementet: Rundskriv av 20. april 1949.
- Sosialdepartementet: Barnevernet. Rundskriv 4/ 1954.
- Sosialdepartementet: Forskrifter for barneheime. 1954
- SOU, Staten Offentliga Utredningar. (1978:10). *Barnets rett, Om förbud mot aga*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- St. meld. nr. 26 (1950) *Om skoleheimsskipnaden*
- St. meld. nr. 51 (1960-61) *Om barn og unge med atferdsvansker*

St. meld. nr. 42 (1965-66) *Om utbygging av spesialskolene*
St. meld. nr. 32 (1976-77) *Rettsikkerhet i sosial- og helseinstitusjoner*
St.meld. nr. 44 (2003–2004) *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romani-folk/tatere og eldre utdanningsskadelidende samer og kvinner.*
St. prp. nr. 81 (1996–97) *Billighetserstatninger av statskassen.*

Dommer

Rt. 1964 s. 1257
Rt. 1997 s. 852
Rt. 2003 s. 1580
Rt. 2003 s. 1586
Eidsivating lagmannsretts dom 20.11.2002
Oslo byretts dom 18.11.1986
Oslo byretts dom 7.9.1982

Arkivmateriale

Riksarkivet

Sosialdepartementet, 3 kontor B, 1936-1948:
Eske 215

Sosialdepartementet, Nytt 1. sosialkontor A, 1948 (1936) - 1975:
Eske 133
Eske 161-166 Rundskriv
Eske 201
Eske 254
Eske 256-258
Eske 260
Eske 289
Eske 586

Kirke- og undervisningsdepartementet, Direktoratet for skolehjemmene 1941-1951:
Kopibok 1 1949
Eske 54
Eske 49

Sosialdepartementets arkiv:
Billighetserstatninger 1976-1990

Barne- og familiedepartementets arkiv:
Billighetserstatninger 1990-1997

Barne- ungdoms-og familiedirektoratets arkiv:
Billighetserstatninger 1997-2002

Vedlegg 1

Omfang av overgrep og omsorgssvikt blant barnehjemsbarn i perioden 1945–1980. Forsøk på en estimering

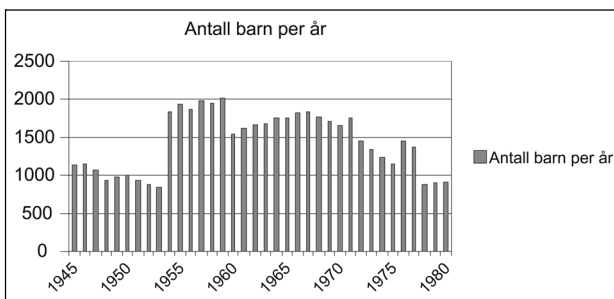
Anne Inger Helmen Borge, Professor, dr.psychol. ved Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo

Det foreligger ingen norske forskningsbidrag i Norge som kartlegger omfang av ulike typer overgrep i perioden 1945 til 1980, verken i befolkningen eller i barnehjem. Først på 1990-tallet kommer noen få, spredte forskningsbidrag i Norge (se kapitlene 9 og 10).

Som grunnlag for estimatene har jeg derfor brukt funn fra kunnskapsbasert forskning publisert i anerkjente internasjonale tidsskrifter og håndbøker. Jeg har også analysert norsk offisiell statistikk om barnehjemsbarn. Estimatenes som framkommer, er validert med opplysninger fra arkivgjennomgangen og analyser jeg har gjort av data fra Bergensundersøkelsen og Stiftelsen Retterferd for taperne.

Hvor mange gutter og jenter bodde i barnehjem i Norge i perioden 1945–80 i Norge?

Figur 1 viser at til sammen 50 654 barn var på barnehjem i perioden 1945–80 dersom man summerer antall barn hvert år i 35 år (jf. SSBs statistikk under kolonnen Barnehjem "placed in children's home"). Lovreguleringene i 1953 og 1980 slår ut på kurven. Det gir en klar indikasjon på samspillet mellom samfunnsmessig lovverk og tiltak for barn. Summen er imidlertid *ukorrekt*, da barna bodde flere år

Figur 1.1 Totalt antall barn i barnehjem hvert år 1945–80. N= 50 654 barn/år. Tallet er ikke justert for barnas oppholdslengde på barnehjem.

på en og samme institusjon. Det er nødvendig å justere dette totaltallet for varigheten av oppholdet.

N= 50 654 barn/år. Tallet er ikke justert for barnas oppholdslengde på barnehjem.

Barnas kjønn, alder og oppholdstid i barnehjem

SSBs statistikk (se Statistisk årbok 1982, tabell 413) gir også oversikt over antall nye tilfeller per år (insidens), kjønn og alder. Da kan man regne ut et anslag over hvor lenge barna bodde i hjemmene, og justere totaltallet foran i forhold til oppholdstid. Tre årganger, 1960, 1968 og 1980, velges ut fordi de har komplett statistikk, er rimelig representative og håndterbare.

Tabell 1.1 Totalt antall barnehjemsbarn. Andel nye barn fordelt på alder og kjønn.

	Barn til- sammen	Nye barn	Nye gutter	Nye jenter
1960	1540	787 (51 %)	430 (55 %)	357 (45 %)
0–2 år			231	209
3–6 år			103	67
7–9			38	39
10–13			44	31
14+			14	11
1968	1766	716 (41 %)	395 (55 %)	321 (45 %)
0–2 år			217	201
3–6 år			101	73
7–9			44	23
10–13			26	16
14+			7	8
1980	705	310 (44 %)	172 (55 %)	137 (45 %)
0–2 år			79	56
3–6 år			47	36
7–9			14	20
10–13			20	16
14+			12	9

Analysene viser de følgende seks karakteristika av barna i barnehjemmene:

1. Gjennomtrekksmønsteret er stabilt i hele tids-epoken.

Andelen nyinnflyttede barn varierer fra 41 % til 51 %. Dette er liten variasjon, den lange perioden tatt i betraktning. Antall institusjoner reduseres. Følgelig synker totalt antall barn i barnehjem. Allikevel viser tallene i Tabell 1 at proporsjonen nye og gamle barnehjemsbarn er overraskende stabil. I gjennomsnitt kommer 5 nye barn per år. I 1960 er det 134 barnehjem. Tjue år etter, i 1980, siste året i mandatperioden, er kun 60 barnehjem i drift. Selv om antall institusjoner reduseres med to tredjedeler i løpet av 35 år, er mønsteret for flytting (gjennomtrekk) av barna det samme.

2. Nyinnflyttede barn i barnehjem er oftere gutter enn jenter.

Dette faktum avspeiler antagelig tre forhold. Det er noe flere barnehjem og institusjoner etablert for gutter enn for jenter. Smågutter er mer sårbare og vanskeligere å håndtere enn småjenter. Gutter meldes oftere til vergeråd/ barnevernsnemnd enn jenter (jf. Borge 2003, Moffitt, Caspi, Rutter & Silva 2003).

3. Babyer og småbarn utgjør majoriteten av de nyinnflyttede barna.

Det er overraskende at aldersgruppen 0–6-åringer dominerer gruppen nyinnflyttede blant. Dette gjelder både for gutter og jenter. I 1960 er 78 % av de nye guttene og jentene i barnehjemmene bare 0–6 år gamle. I 1968 øker andelen 0–6-åringer av de nye ytterligere. Andelen babyer og småbarn er hele 86 % blant nye gutter og 81 % blant nye jenter. Andelen nye barn som har nådd skolealder eller ungdomsalder, reduseres tilsvarende. I 1980 er fortsatt majoriteten barn under 6 år av alle nyankomne barn.

Andel nye barn per år varierte altså mellom 41 % og 51 %. Med denne informasjonen for hånden regnet jeg ut gjennomsnittlig oppholdstid. Dersom man legger til grunn et snitt på 44 % nye barn per år, blir gjennomsnittlige oppholdstid 2½ år. Dersom det hadde vært 50 % nye, ville barna hatt en gjennomsnittlig oppholdstid på 2 år hver. Tallene indikerer imidlertid at oppholdstiden for hvert barn i snitt var noe lengre. Derfor er 2½ år et rimelig godt anslag.

4. Da ca. 80 % av barna oppholdt seg i barnehjemmet i 2 år, kan gjennomsnittlig oppholdstid per barnehjem være 2½ år.

Dokumentgjennomgang i Riksarkivet (ved E. S. Sandberg) indikerer også at 2–3 år er vanlig opp-

holdstid i evneveikeskoler og barnehjem. Videre viser beskrivelsen av barnehjemmene i Telemark også samme varighet på opphold blant barn på barnehjemmene i Telemark (jf. Ellinor Young). Imidlertid dokumenterer Bergensrapporten at de som ble intervjuet, ofte hadde lengre oppholdstid. Dette gjenspeiler en sosial seleksjon i den gruppen som meldte seg frivillig til intervju etter oppfordring i avisannonser (se om sosial seleksjon i Borge, Côté, Rutter & Tremblay 2004). De som meldte seg, hadde svært lange opphold bak seg og er neppe representative for hele barnehjemspopulasjonen i Bergen. Det samme er tilfellet for de som meldte seg til registeret hos Stiftelsen Rettferd for taperne.

Med utgangspunkt i totalpopulasjonen vist på figur 1 ovenfor, korrigeres tallet 50 654 for oppholdstid med faktoren 2½. Hensikten er å komme fram til et uttrykk for hvor mange barn som bodde i barnehjem, for så å finne hvor stort omfanget er av overgrep blant alle barna. Antall barn til sammen i barnehjem korrigert for 2½ års gjennomsnittlig oppholdstid ($50\,654 / 2\frac{1}{2} = 20\,260$ barn) gir tallet 20 260 barn.

5. Det er til sammen ca. 20 000 barn som bor i barnehjem i hele landet fra 1945 til 1980.

Fordelingen av gutter og jenter i tabell 1 er sentral fordi all forskning om seksuelle overgrep dokumenterer hyppigere omfang blant jenter enn blant gutter. Derfor må det regnes ut et separat estimat for gutter og for jenter. Det er flere gutter i barnehjem enn jenter. Som fordelingsnøkkel for inndeling i kjønn bruker jeg tallene offisiell statistikk viser, som er gjengitt i tabell 1. Det tilsier 55 % gutter og 45 % jenter i barnehjemmene. Det blir til sammen ca. 11 000 (estimert 11143) gutter og 9000 (estimert 9117) jenter i barnehjem i Norge i perioden fra 1945 til 1980.

6. Fordelt på kjønn bor ca. 11 000 gutter og 9000 jenter i barnehjem i hele landet fra 1945 til 1980.

Forskning som kartlegger omfang av overgrep blant barn i befolkningen og blant barn i barnehjem

I familier generelt (befolkningsundersøkelser) viser en rekke kartlegginger foretatt i mange i land i løpet av de siste 30 år (se litteraturlisten) at 2 % gutter og 4 % jenter utsettes for alvorlige seksuelle overgrep. Tilsvarende epidemiologisk forskning i barnehjem og institusjoner har avdekket en høyere forekomst. I institusjoner opplever 12 % gutter og 24 % jenter opplever alvorlige seksuelle overgrep.

Omfanget av alvorlige seksuelle overgrep blant jenter som bodde i barnehjem i hele landet i tidsepoken 1945–1980

Kartlegging av omfang av alvorlige seksuelle overgrep i familier i befolkningen generelt, viser et omfang på 4 % jenter. Det tilsier at 364 av 9117 jenter opplever alvorlige seksuelle overgrep som barnehjemsbarn. Fordeler man de 364 tilfellene over hele 35-årsperioden, får man 10 per år fordelt over hele landet. Da man vet at epoken starter med 181 barnehjem i Norge og slutter med 60, forstår man raskt at det er feil å legge funn fra befolkningsbaserte undersøkelser (familier) til grunn.

Alternativt er det både mer korrekt og mer relevant å gjøre samme beregning ved bruk av forskningsbasert kunnskap om overgrep blant barn plassert i barnehjem. Denne forskningen har avdekket et omfang på 24 % blant jenter. Da kan man fort regne ut at 2188 av 9117 jenter opplever alvorlige seksuelle overgrep som barnehjemsbarn i Norge. Fordeler man de 2188 tilfellene over hele 35-årsperioden, framkommer tallet 63 per år fordelt over hele landet. Det synes mer rimelig tatt i betraktning de mange institusjoner som fantes.

De tilsvarende tallene for gutter med utgangspunkt i et familiebasert omfang tilsier 2 %. Det gir 223 tilfeller blant 11 134 gutter, som i gjennomsnitt er 6 gutter per år. Dette synes på samme måte som for jenter å være påfallende lavt. Igjen er det korrekt og relevant å anvende funn fra kartlegginger foretatt i barnehjem og institusjoner, som indikerer 12 %. Det gir 1337 tilfeller av 11 134 guttene som i løpet av 35-årsperioden bodde i barnehjem rundt i hele landet. Det vil si et gjennomsnittlig omfang på 38 gutter per år.

Som en konklusjon er det klart mest korrekt å bruke tall framkommet fra forskningsbasert kunnskap fra vitenskapelige undersøkelser foretatt i miljøer som institusjoner og barnehjem og ikke foretatt i familiemiljøer i befolkningen generelt.

Omfanget av overgrep som er beskrevet her, er gruppeestimat. Det er umulig å finne ut ved hvilke barnehjem i landet ofrene bor, når det skjer overgrep, hvor gamle barna er, hvem som er overgriper, og hva det i sin tur medfører for det enkelte barn.

Det er følgende estimat av omfanget av alvorlige seksuelle overgrep (av kontaktypen) i norske barnehjem i perioden 1945–1980:

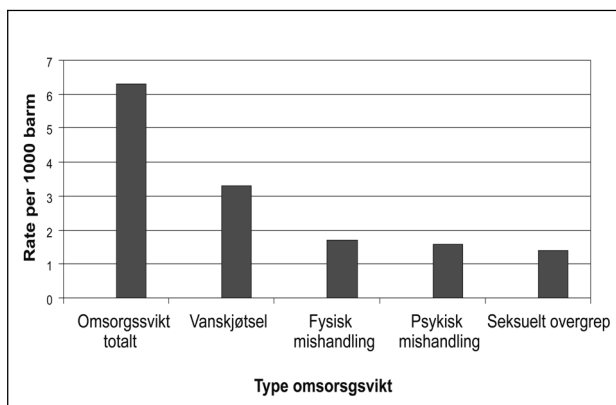
- Til sammen 3500 barn av 20 000 totalt utsettes for alvorlige seksuelle overgrep mens de bor i barnehjem. Det tilsvarer 17,5 % av hele barnehjemspopulasjonen det her er tale om eller hvert 7. barn.

- Fordelt på kjønn begås det overgrep mot ca. 2200 jenter og 1300 gutter i barnehjem i hele landet fra 1945 til 1980.
- Tallene her er estimat. Det understrekes derfor at de virkelige tall kan være både større og mindre enn de som framkommer her.
- I et nasjonalt perspektiv er det umulig å si noe om hvor mange barnehjem dette foregikk på. Det var store forskjeller i kvaliteten på de mange barnehjemmene.
- Bergensrapporten har imidlertid vist at 8 av 9 institusjoner for barn under 13 år var beheftet med historier om seksuelle overgrep.
- Majoriteten av barnehjemsbarna er under 13 år. Da er de i sin mest utsatte alder for overgrep, som ifølge forskning er 0–3 år og 9–13 år.
- Stiftelsen Rettferd for taperne har i likhet med Bergensrapporten gitt viktige opplysninger som bekrefter tidligere forskningsfunn. Forskning viser at nesten all barn som utsettes for alvorlige, seksuelle overgrep også vanskjøttes.
- I alt 91 % av de innrapporterte kasus til Stiftelsen Rettferd for taperne opplyser at de ble utsatt for både alvorlig omsorgssvikt og overgrep.
- I 8 av 10 tilfeller var de voksne ansatte ved barnehjemmet overgriper ifølge data fra Stiftelsen Rettferd for taperne.
- Man må ha i minne at begge de norske kildene bygger på et skjevt utvalg fra hele barnehjemspopulasjonen.

Av de 239 tidligere barnvernsbarna som nå henvender seg til Stiftelsen Rettferd for taperne er det 142 menn (60 %) og 97 (40 %) kvinner. Det bekrefter det samme forholdstallet mellom gutter og jenter som norsk offisiell statistikk viser. Blant de 239 henvendelsene oppgir 74 (51 menn og 23 kvinner) seksuelt misbruk. Det gir et omfang på 31 %, eller tredje hvert barnehjemsbarn. De bekrefter også at seksuelle overgrep nesten alltid ledsages av omsorgssvikt. Av disse 74 individene er det bare 7 som ikke også forteller om grov omsorgssvikt.

Omfang av omsorgssvikt: øyner vi en nedgang i både omsorgssvikt og overgrep?

I dette vedlegget finner jeg det ikke nødvendig å estimere nye tall for omsorgssvikt. Det ville være unødige gjentakelse med samme framgangsmåte, bare med høyere tall. Forskningen på omsorgssvikt i institusjoner viser høyere forekomst av vanskjøtsel og omsorgssvikt enn av seksuelle overgrep. Det er vist på figur 2.

Figur 1.2 Forekomst per 100 barn av ulike typer omsorgssvikt ifølge norsk statistikk for perioden 1993 til 2000

I sin alvorligste form skjer omsorgssvikt som drap. I USA i vår tid blir mellom 1200 og 1500 barn (0,018 per 1000 barn) hvert år drept av sine foreldre eller foresatte (Glaser 2002, Kaplak, Pelcovicz & Labruna 1999). Anvender vi det amerikanske estimatet 0,018 promille på den norske barnepopulasjonen, ca. 1 mill barn i alderen 0–18 år, gir det 18 drepte barn i Norge per år.

Gilbert (1997) sammenlignet funn fra kartlegging av svært alvorlig omsorgssvikt i befolkningen i ulike land og regioner. Omsorgssvikt varierte fra 42 per 1000 barn i de nordamerikanske land til 3 per 1000 i Belgia. For Ontario, Tyskland, England (estimert) og Nederland var tallene henholdsvis 21, 15, 14, og 5 per 1000.

For Norge på 1990-tallet ligger raten i befolkningen på mellom 6 og 7 vanskjøttede barn per 1000. Denne raten er regnet ut ved hjelp av antall barn meldt til barnevernet for svært alvorlig omsorgssvikt. Figur 2 illustrerer dette. Den viser fordeling mellom ulike typer omsorgssvikt og rater per 1000 meldt til barnevernet i perioden 1993 til 2000 (Clausen 2004). Vanskjøtsel forekommer hyppigst, deretter fysisk, psykisk og seksuelt overgrep om lag like hyppig.

Denne nyere norske fordelingen mellom ulike typer overgrep viser tilsvarende mønster som funn fra forskning fra andre land har vist. At raten er lavere enn i mange land, er interessant.

- Kanskje har det vært en betydelig nedgang i alle typer omsorgssvikt og overgrep fra 1980 fram til 1993?
- Øyner vi en positiv utvikling i barnevernet?
- Har forebyggende tiltak og omorganisering av barnevernstjenesten redusert antall barn som opplever omsorgssvikt og overgrep?

Bare framtidig, systematisk, avansert, moderne barnevernsforskning kan dokumentere om dette er tilfellet.

Fortsatt vet vi ikke her i landet om hva tilsvarende rater ville være dersom de hadde illustrert forhold blant barn i barnehjem, institusjoner og fosterhjem og ikke forhold fra befolkningen generelt.

Ulik risiko knyttet til forskjellig type omsorgssvikt

Clausen (2004) analyserte sammenhengen mellom tall fra norsk barnevernsstatistikk og kriminalstatistikk for perioden 1993 til 1996. Han så på 5732 barn registrert av barnevernet. Om lag 10 % av opprinnelige barnevernsklinter ble senere siktet, i hovedsak personer med en fortid med flere typer overgrep som fysisk og psykologisk mishandling.

Hans funn var at barn som ble slått og fysisk mishandlet, fikk en annet og ofte mer mistilpasset livsløp enn barn som var ofre for seksuelle overgrep og ble psykologisk vanskjøttet. Fysisk mishandling i barnealderen hadde signifikant sammenheng med siktelser for lovbrudd som voksne.

Seksuelle overgrep i barnealderen hadde ikke en slik sammenheng. Det hadde heller ikke psykologisk mishandling. Imidlertid, dersom ett og samme barn opplevde flere former for omsorgssvikt, deriblant fysisk, var risikoen for å begå lovbrudd halvannen gang så stor som blant barn som hadde opplevd moderat omsorgssvikt.

For det første indikerer resultatene at det må være ulik risiko knyttet til forskjellige typer omsorgssvikt. Derfor er det alltid viktig å definere omsorgssvikt spesifikt.

For det andre økte "blandingsovergrep", dvs. både fysisk straff og omsorgssvikt risikoen for å bli siktet for lovbrudd som voksne mer enn en type overgrep alene. Slike blandingsovergrep uttrykte med andre ord større alvorlighetsgrad ved at samme barn ble både mishandlet og misbrukt.

Norske forskningsbidrag som det til Clausen som er omtalt ovenfor, bekrefter de funn vi har fra tilsvarende undersøkelser i andre land (se for eksempel de omfattende oppfølgingsundersøkelsene på New Zealand, Fergusson & Horwood 2003, Moffitt, Caspi, Rutter & Silva 2001). Internasjonale bidrag har altså sammenfallende syn på elendigheten på tvers av land og kulturer.

Diskusjon

Kan man bruke forskning fra undersøkelser foretatt i andre land om tilsvarende fenomen i Norge?

Ja, det kan man. Norske institusjoner bygde på ideologi, pedagogikk og psykologi fra andre land så vel som egen praksis. Norge var ikke i det hele tatt isolert fra det som rørte seg utenfor landegrensene, selv ikke i Amerika. Derfor er svært lite annerledes i norske institusjoner enn i tilsvarende institusjoner i andre land. Riktignok rapporteres ulike rater fra undersøkelser, da definisjonene varierer. I tillegg varierer måten forskningen utføres på, samt generelle kulturelle faktorer. Men tar man høyde for dette, avdekker forskningen at omsorgssvikt og overgrep forekommer i samme omfang i barnehjem og institusjoner både i skandinaviske, europeiske og nordamerikanske land (se for eksempel Agathonos 1983, Emery & Laumann-Billings 2002, Gilbert 1997, Hobbs et al. 1999, Larsson & Ekenstein 1983, Ydebo & Larsen 1994).

Spiller kulturforskjeller inn på omfang av seksuelle overgrep?

I våre multikulturelle samfunn må man vurdere hva som er en kulturspesifikk praksis. Dette er spesielt relevant der etniske minoritetsgrupper lever i en vertskultur som utgjør majoriteten og hvor normer er forskjellige. Kulturelle vaner forventes å forandre seg over tid og etter miljø. Den dominerende kulturen setter gjerne standarden for oppdragelse av barn. Kulturell praksis kan imidlertid være "ondartet" og vaner som er sanksjonert som en normativ praksis kan skade barn svært mye (jf. omskjæring).

Kan man bruke funn fra forskning foretatt i moderne tid for å belyse fenomener som ligger 20 til 60 år tilbake i tid?

Det er ikke evidens i internasjonal litteratur for reelle endringer i omfang av overgrep fra 1945 fram til 1980. Psykologiske overgrep er motstandsdyktige mot endring. Resiliensforskningen tilfører imidlertid et nytt perspektiv. Vi må se etter hva som skjedde med de barna som opplevde vonde hendelser i tida som barnehjemsbarn, men som har greid seg tilfredsstillende sammenlignet med barn som opplevde overgrep og som led og mistet håp. Det gir føringer for tiltak.

Ville tilgang til bedre registerdata gjort kartleggingen lettere?

Dersom man, rent hypotetisk, hadde hatt arkiv over alle barna som flyttet til barnehjemmene som

inneholdt opplysninger om barnas alder, kjønn og hvor lenge de bodde der, ville et slikt kildemateriale allikevel ikke inneholdt tilstrekkelige opplysninger om omsorgssvikt og overgrep. I så fall måtte man også hatt opplysninger om spesifikke former for vanskjøtsel fra ansatte, helsepersonell, foreldre, andre beboere, klassekamerater, lærere m.m. for å kunne anslå omfanget. Videre måtte man forholde seg til det faktum at ulike informanter gir forskjellige svar på omfang av psykiske problemer og vanskjøtsel hos ett og samme barn (Borge, Rutter & Samuelsen 2001). Man må altså ha i minne at forskning på omfang av omsorgssvikt og overgrep er komplisert.

Hva er implikasjonene av de foreliggende estimatene?

Omsorgssvikt og overgrep var og er fortsatt plagsomt hyppig forekommende. Det foregår på forskjellige måter med varierende alvorlighetsgrad for barna. Vanskjøtsel og fysisk straff har større omfang enn seksuelle overgrep og til dels en annen bakgrunn. Alderen til barna spiller inn. Det rammer gutter og jenter på forskjellige måter.

Det handler om sensitive, skjulte fenomener som er forskningsmessig vanskelig tilgjengelige og sammensatte. Det er derfor en utfordring å skaffe til veie kunnskap om dette for å redusere og forhindre framtidige overgrep og omsorgssvikt mot barn.

Enhver som befatter seg med problematikken omsorgssvikt og overgrep, bør altså ha følgende 8 punkter i minnet:

1. Det er en annen størrelse på omfanget av omsorgssvikt og overgrep når man ser på samfunnet generelt enn når man ser på institusjoner spesielt. Det er større omfang i institusjoner enn i befolkningen som helhet.
2. Vi må ha stor omtanke for og innsikt i den gruppen barn vi snakker om her. De er en sårbar gruppe barn. I tillegg er de utsatt for høy risiko. Den risiko de ble utsatt for i institusjonene, er betydelig høyere enn i den generelle befolkningen.
3. Kvaliteten på barnehjemmene varierer. Noen barnehjem har alvorlige tilfeller av overgrep, mens andre ikke har noen.
4. Det betyr at slike overgrep er forebyggbare. Selv om det til alle tider vil være mennesker som utøver overgrep, er det mulig å redusere omfanget. Det burde være mulig å gi trygg omsorg.
5. Ikke alle lider på samme måten og i like stor grad.

6. At noen og ikke alle opplever overgrep, gjør ikke problemet mindre.
7. Det er resiliens til stede, men den er begrenset til få individer.
8. Uten systematiske undersøkelser er det vanskelig å si noe spesifikt.

Kilder og litteraturhenvisninger

- Tidsskriftet *Child Abuse and Neglect* var en av mange kilder. Det er vel ansett og kom med sin første utgave i 1977. Siden den gang har redaktørene akseptert og trykt artikler om overgrep fra undersøkelser foretatt i mange forskjellige land. I hovedsak rapporteres samme omfang og bakgrunn enten konteksten var Hellas (Agathonos 1983), Sverige (Larsson & Ekenstein 1983, Larsson, Bohlin & Stenbacka 1986), USA (Finkelhor 1993, Rosenthal, Motz, Edmonson & Groze 1991) eller UK (Hobbs, Hobbs & Wynne 1999). Også andre tidsskrifter har publisert undersøkelser om overgrep. For eksempel ble resultater fra forskning om overgrep i Danmark omtalt i *Ugeskrift for Læger* (Ydebo & Larsen 1994) og i Øst-Tyskland i tidsskriftet *Acta Paedopsychiatria* (Schötensack, Elliger, Gross & Nissen 1992).
- Imidlertid var den beste og viktigste kilden hovedverket om barns Psykiske helse. Dette hovedverket var fjerde utgaven av *Child and Adolescent Psychiatry*, redigert av Michael Rutter og Eric Taylor (2002). Boka er på 1178 sider delt i 71 kapitler. Det er egne kapitler om Child Abuse (Robert E. & Lisa Laumann-Bilings, chapter 20), Sexual Child Abuse (Danya Glaser, chapter 21) og Residential and Foster Family Care (Alan Rushton & Helen Minnis, chapter 22).
- Oversiktsartikler om overgrep og omsorgssvikt er publisert i det høyest rangerte amerikanske tidsskriftet, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. Se for eksempel Frank W. Putnam (2003) 10-year research update review: Child sexual abuse og *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 42; 269–278.
- Sandra J. Kaplan et al. (1999). 10-year research update review: Abuse and neglect. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38; 1214–1222.
- Agathonos, M.A.H. (1983). Institutional child abuse in Greece: Some preliminary findings. *Child Abuse and Neglect*, 7: 71–74.
- Bolger, K.E., & Patterson, C.J. (2003). Sequelae of child maltreatment: Vulnerability and resilience. I: Luthar, S. S. (red.). *Resilience and vulnerability. Adaption in the context of childhood adversity*. (pp. 156–182). Cambridge: Cambridge University Press.
- Borge, A.I.H., Rutter, M., & Samuelsen, S.O. (2001). Informant variance within families: Confluence among maternal, paternal and child ratings. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 10: 12–22.
- Borge, A.I.H., Côté, S., Rutter, M., & Tremblay, R. (2004). Early childcare and physical aggression: differentiating social selection and social causation. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45: 367–377.
- Borge, A.I.H. (1989). Programnotat "Barneforskning i NORAS. Oslo: NORAS.
- Borge, A.I.H. (2003). *Resiliens – risiko og sunn utvikling*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Borge, A.I.H. (1994). A longitudinal study of behaviour and psychosomatic problems in children. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo: Psykologisk institutt.
- Borge, A.I.H., & Nordhagen, R. (1995). Development of stomach ache and headache during middle childhood: co-occurrence and psychosocial risk factors. *Acta Paediatrica*, 84: 795–802.
- Clausen, S-E. (2004). Er barnemishandling en risikofaktor for senere kriminell atferd? (innsendt). *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*.
- Collishaw, S., Maughan, B., Pickles, A., Messer, J., & Rutter, M. (2004). Resilience to psychopathology following childhood maltreatment: Evidence from a community sample. Paper presented at IACAPAP, 16th world congress, Berlin, august.
- Dyregrov, A. (2004). Notat om Selvmord, Traume og Bergensrapporten. *BFD*, 2004
- Emery, R.E. & Laumann-Billings, L. (2002). Child abuse. I: Rutter, M & E. Taylor (red.), *Child and Adolescent Psychiatry*. (pp. 325–340). Fourth edition. Blackwell Science. Farmer & Pollock, 1998
- Farmer, E & Pollock, S. (1998). *Sexually Abused and Abusing Children in Residential Care*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Fergusson, D.M., & Horwood, L.J. (2003). Resilience to childhood adversity; Results of a 21-year study. I: Luthar, S. S. (red.). *Resilience and vulnerability. Adaption in the context of childhood adversity*. (pp. 130–156). Cambridge: Cambridge University Press.
- Finkelhor, D. (1984). *Child sexual abuse: New theory and research*. New York: Free Press.
- Finkelhor, D. (1994). The international epidemiology of child sexual abuse. *Child Abuse and Neglect*, 18: 409–417.

- Finkelhor, D & Dzuiba-Leatherman, J. (1994). Children as victims of violence: a national survey. *Paediatrics*, 94; 413-420.
- Fontes, L. (1995) (red.), *Sexual abuse in nine North American cultures*. Sage, CA.
- Glaser, D. (2002). Child sexual abuse. I: Rutter, M & E. Taylor (red.), *Child and Adolescent Psychiatry*. (pp. 340–359). Fourth edition.
- Gilbert, N. (1997). Conclusion: a comparative perspective. I: N. Gilbert (red.), *Combating child abuse: International Perspective and Trends*. Pp. 232–248. Oxford University Press, New York.
- Goodman, G., Ghatti, S., Quas, J.A., Edelstein, R.S et al. (2003). A prospective study of memory for child sexual abuse: new findings relevant to the repressed-memory controversy. *Psychological Science*, 14: 113–118.
- Hagen, G. (2001). *Barnevernets historie – om makt og avmakt i det 20. århundre*. Skien: Akribe forlag.
- Harrington, R. (2002). Affective disorders. I: Rutter, M., & Taylor, E. (red.), *Child and Adolescent Psychiatry*. Fourth ed. (pp. 463–486). Oxford: Blackwell Publishing.
- Holm-Petersen, K. (2004). *Anbragte born. 25 beretninger om barndom udenfor hjemmet*. Vejle: Kroghs forlag med støtte fra Socialministeriet.
- Hobbs, G.F., Hobbs, C.J., & Wynne, J.M. (1999). Abuse of children in foster and residential care. *Child Abuse and Neglect*, 23: 1239–1252.
- Jensen, T. K. (2002). Mistanke om seksuelle overgrep. Foreldres fortolkning som kulturell praksis. I: K. Thorsen & Toverud, R (red.), *Kulturpsykologi. Bevegelser i livsløp* (pp. 76–102). Oslo: Universitetsforlaget.
- Jensen, T.K. (2004). Suspicions of child sexual abuse – dialogicality and meaning making. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo, Psykologisk institutt.
- Jutengren, G. (2004). Dealing with intergenerational disagreement. Parental authority in Swedish families. Doktoravhandling. Göteborgs universitet.
- Jutengren, G., & Palmérus, K. (2002). A comparison of Swedish and US fathers' self-reported use of parental discipline. *Children & Society*, 16: 246–259.
- Kaplan, S.J., Pelcovitz, D., & Labruna, D. (1999). Child and adolescent abuse and neglect research: a review of the past 10 years. Part I: Physical and emotional abuse and neglect. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38; 1214–1222.
- Larsson, G & Ekenstein, G. (1983). Institutional care of infants in Sweden: Criteria for admission in 1970, 1975; and 1980. *Child Abuse and Neglect*, 7: 11–16
- Larsson, G., Bohlin, A-B., & Stenbacka, M. (1986). Prognosis of children admitted to institutional care during infancy. *Child Abuse and Neglect*, 10: 361–368.
- Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2003). *Shared beginnings, divergent lives. Delinquent boys to age 70*. London: Harvard University Press.
- Lindsay, M. (1999). The neglected priority: sexual abuse in the context of residential child care. *Child Abuse Review*, 8: 418.
- Luthar, S. S. (2003). *Resilience and vulnerability. Adaption in the context of childhood adversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moe, E. (2003). Nic Waals Institutt. Pioner og aktør I norsk barne- og ungdomspsykiatri gjennom 50 år. Oslo: Nic Waals institutt.
- Moffitt, T.E., Caspi, A., Rutter, M., & Silva, P.A. (2001). *Sex differences in antisocial behaviour: Conduct disorder, delinquency and violence in the Dunedin Longitudinal Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mossige, S. (1998). *Har barnet mitt vært utsatt for seksuelle overgrep? En narrativ analyse av mødres fortellinger*. Oslo: NOVA.
- Mullen, P., Martin, J., Anderson, J., Romans, S & Herbison, G. (1994). *The effects of child sexual abuse on social, interpersonal, and sexual function in adult life. British Journal of Psychiatry*, 165: 35–47.
- Møller, A. (2002). *Vinneren. "Taperen" som snudde skjebnen. Ola Ødegaard forteller til Arvid Møller*. Oslo: Genesis forlag.
- Normann, E.K., Tambs, K & Magnus, P. (1992). Seksuelle overgrep mot barn. Et folkehelseproblem? *Nordisk Medisin*, 107: 326–330.
- Palmérus, K., & Jutengren, G. (2004). Swedish parent's self-reported use of discipline in response to continued misconduct by their pre-school children. *Infant and Child Development*, 13: 79–90.
- Putnam, F.W. (2003). Ten-year research update review: Child sexual abuse. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 42: 269–278.
- Rushton, A., & Minnis, H. (2002). Residential and foster family care. I: Rutter, M & E. Taylor (red.), *Child and Adolescent Psychiatry*. (pp. 359–373). Fourth edition. Blackwell Science.
- Rutter, M & E. Taylor (2002) (eds.), *Child and Adolescent Psychiatry*. Fourth edition. Blackwell Science.

- Rutter, M, Tizard, J., & Whitmore, K (1970). *Education, health and behaviour*. New York: Robert K. Krieger Publishing Company.
- Sampson, R.J., & Laub, J.H. (1993). *Crime in the making*. London: Harvard University Press.
- Schechter, M, & Roberge, L. (1976). Child sexual abuse. I: Helfer, R, & Kempe, C. (red.), *Child abuse and neglect: the family and the community*. (pp. 97–142). Ballinger, Cambridge, MA.
- Schei, B; Muus, K. M & Bendixen, M. (1994). Forekomst av seksuelle overgrep blant studenter i Trondheim. *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, 21, 2491-2494.
- SOU, Staten Offentliga Utredningar. (1978:10). *Barnets rett. Om förbud mot aga*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Tambs, K. (1994). *Undersøkelse av seksuelle overgrep mot barn*. Oslo: Statens Institutt for Folkehelse.
- Tjersland, O.A., Mossige, S., Gulbrandsen, W., Jensen, T.K., & Reichelt, S. (2003). Mistanke om seksuelle overgrep mot barn: utviklingen i familier under og etter samtalehjelp. Del I: Behandlingsideer og kjennetegn ved utvalget. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 40: 282–294.
- Utting, W, (1992). *Children in public care: a review of residential care*. London: SSI/HSMO.
- Utting, W (1997). *People like us. The report of the safeguards for children living away from home*. The Welsh Office H MSO.
- von der Lippe, A.L. (1999). The impact of maternal schooling and occupation on child-rearing attitudes and behaviours in low income neighbourhoods in Cairo, Egypt. *International Journal of Behavioural Development*, 23: 703–729.
- Ydebo, I & Larsen, F.W. (1994). Anbringelse uden for hjemmet. 1. En journalundersøgelse af 112 børn og unge anbragt uden for hjemmet i 1990. *Ugeskrift For Læger*, 156: 7538–7541.
-

Vedlegg 2**Selvbiografisk langtidshukommelse***Svein Magnussen, professor, dr. philos ved Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo***En taksonomi for hukommelse**

I dagliglivet snakker vi gjerne om "hukommelsen" og tenker oss et enhetlig, monolittisk system. Forskningen har imidlertid vist at hukommelse snarere er et samlebegrep som omfatter et sett av kognitive (og nevrale) systemer som lagrer erfaringer i forskjellige formater. Erfaringer kan lagres i ett system eller parallelt i flere systemer, men erfaringer lagret i ett system er ikke nødvendigvis i et format som gjør dem tilgjengelige for andre systemer.

Skjemaet på figur 1 skiller mellom to hovedkategorier, *eksplisitt* og *implisitt* hukommelse. I eksplisitt hukommelse er tidligere erfaring tilgjengelig for bevisst gjenkalling og gjenfortelling. Denne kategorien omfatter *semantisk* og *episodisk* hukommelse, som er to sammenvevde, men separate systemer for lagring av erfaringer. Skillet dekkes av dagliglivets skille mellom "vite" og "huske". Semantisk hukommelse representerer kunnskapsreservoaret, et lager for de generelle og spesifikke fakta og opplysninger om historiske, bibliografiske og geografiske forhold. Det er ting vi vet, men ikke nødvendigvis husker når og hvordan vi lærte. Episodisk hukommelse bevarer de personlige minner, som er koblet til en tid og et sted (Tulving 2002) – dette kalles også selvbiografisk hukommelse.

Den andre hovedkategorien er implisitt hukommelse, hvor tidligere erfaringer viser seg indirekte gjennom forandringer i atferd. Implisitt hukommelse omfatter *perseptuell læring*, som er grunnlaget for at den verden som blir formidlet gjennom sansene, er meningsfull, *motorisk* eller

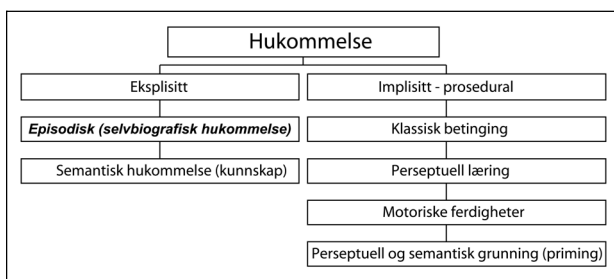
hukommelse som lagrer ferdigheter fra den helt grunnleggende evne til å utføre daglige handlinger til mer spesifikke ferdigheter som å sykle, svømme eller spille piano, og *betinging*, som er viktig for etablering av følelsesmessige reaksjoner vis-à-vis situasjoner og personer.

Den viktigste forskjellen mellom eksplisitt og implisitt hukommelse er at i det første tilfellet rekonstrueres historien – vi forteller og gir spesifikke opplysninger om situasjoner og hendelser, eller om kunnskap vi har, mens i det andre tilfellet viser hukommelsen seg indirekte uten at vi er i stand til å rekonstruere den opprinnelige erfaringen. Vi oppfører oss og reagerer på bestemte måter, men kilden til atferden er forsvunnet fra den episodiske hukommelsen. Dette gir den implisitte hukommelsen en iboende tvetydighet. Forandringer i atferd er ikke entydig relatert til spesifikke erfaringer, mange forskjellige erfaringer kan gi opphav til den samme atferd.

Episodisk hukommelse

Hukommelse i en vitnepsykologisk eller historisk sammenheng handler om episodisk hukommelse, om den bevisste gjenfortelling av hva et vitne så og hørte ved bestemte anledninger. Vitnet skal fortelle, ikke om hva hun vet eller tror, eller mener å vite om det som skjedde, eller om hva hun har fått vite av andre vitner, men om hva hun faktisk selv så og hørte ved de aktuelle anledningene. Etterforskning er retrospektiv, etterforskeren skal, på grunnlag av hva vitner forteller, rekonstruere hendelsen. I dette inngår vurderinger av hvilke vitner som er pålitelige, eller hvilke deler av en forklaring som er pålitelige, vurderinger av hvor godt et vitne kan huske detaljer over tid, og hva som eventuelt kan ha produsert feilhukommelse eller falsk hukommelse.

Mens den tidligere hukommelsesforskningen hadde en kvantitativ vinkling og gjerne så på hvor mye som ble husket, har moderne forskning fokus på de kvalitative sidene ved hukommelsen, og studerer forhold som forandrer og fordreier hukommelse.

Figur 2.1 Et konsensus-skjema for hukommelse

melsen (Koriat et al. 2000). Episodisk hukommelse er ikke reproduktiv, men konstruktiv. Gjenkalling av minner er ikke en avspilling av et tidligere innspilt minnespor, ikke en opprulling av historien i virkelig tid, men en rekonstruksjon av historien. Denne rekonstruksjonen er påvirket både av informasjon som er tilkommet på senere tidspunkter, og av egne fantasier, ideer og forestillinger om hva som skjedde. Den moderne forskningen kan ofte gi et inntrykk av at hukommelsen er helt upålitelig. Det er selvsagt ikke tilfellet. Hukommelsen er stort sett pålitelig for dagligdagse formål, fordi vi har et romslig forhold til den presise sannhet, og feil og hukommelsesforskyvninger har mindre betydning for vårt liv. Men enkelte ganger blir hukommelsen satt på en prøve den egentlig ikke er designet for, og da kan de dagligdagse feilene bli katastrofale.

I diskusjonen av hukommelsens flyktighet og feilbarlighet er det viktig å skille mellom hukommelse for engangshendelser og hukommelse for gjentatte erfaringer. Den viktigste faktoren i etableringen av permanente og pålitelige langtidsminner er repetisjon. Mye kunnskap sitter fordi den stadig friskes opp, eller fordi den var basert på i sin tid gjentatte erfaringer. I en klassisk undersøkelse av Bahrick og medarbeidere (1975, sitert av Magnussen 2004) undersøkte forskerne hukommelsen for avgangskullet i "high school" og fant at selv etter 35 år kunne informantene koble navn og ansikt med 90 % treffsikkerhet. Slike resultater viser at enkelte typer erfaringer som er repetert mange ganger over en lengre tidsperiode, sitter særdeles godt. Hukommelsen for hendelser og handlinger som stadig har gjentatt seg, ting vi har gjort mange ganger, er representert som et *skjema* eller *skript*. Dette er en abstrahert beskrivelse av det typiske ved handlingsforløpet, det som er felles i de gjentatte hendelsesforløp, men hvor enkeltepisoder ikke står frem og hvor det kan være vanskelig å knytte detaljer til enkeltepisoder. Det kan, spesielt i overgrepssaker, handle om gjentatte episoder, og hvor barnet eller det voksne vitnet ikke alltid er i stand til å huske når bestemte ting skjedde, og kan forveksle enkeltepisoder. Dette er ikke uttrykk for upålitelig hukommelse, og må heller ikke fortolkes slik.

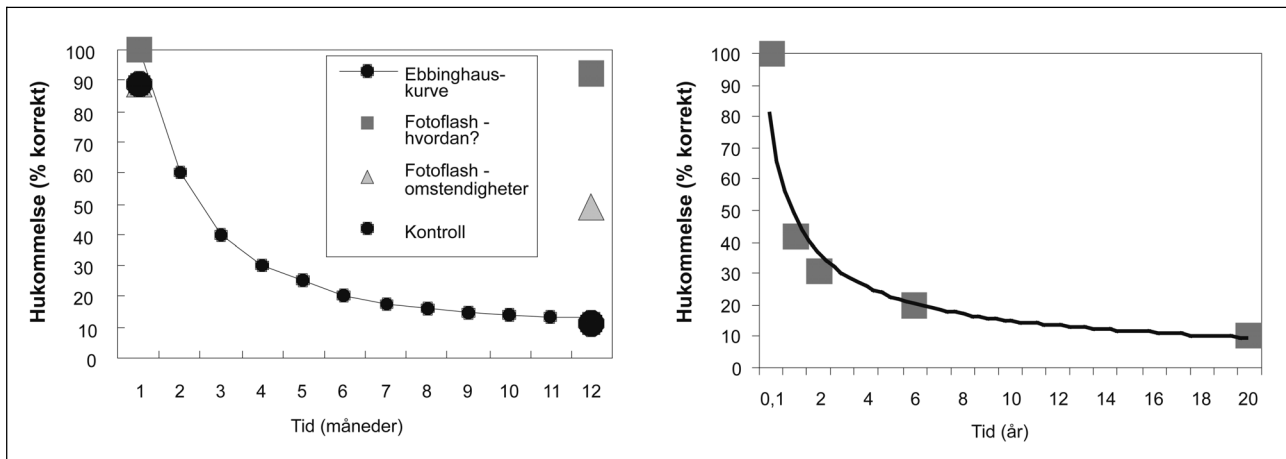
Episodiske minner kan være representert på forskjellige måter, fra en klar og bevisst hukommelse for hendelser, personer og handlingsforløp til en mer vag følelse av kjenthet. Det foreligger mange begrepspar som antyder slike skiller, men de dekker alle den viktige forskjellen mellom bevisst gjenkalling og vurderingen av kjenthet eller likhet (Reyna et al. 2002). Når en episode vi

selv har erfart, blir beskrevet, kjenner vi den igjen fordi vi husker de samme detaljene, eller er det fordi beskrivelsen stemmer med en mer generell hukommelse for situasjonens essensielle trekk, det som på engelsk kalles "gist memory"? Minner som er representert mer som en følelse av kjenthet, er mer sårbare for ekstern påvirkning enn minner som har en konkret og bevisst referanse.

Et velkjent analyseskjema for episodisk hukommelse skiller mellom tre faser eller kognitive operasjoner: *innkoding* (innskrivning) av informasjon i hukommelsen, *lagring*, og *dekoding* (gjenhenting) av informasjon. Rent operasjonelt er hukommelse definert som forskjellen mellom det som skjedde og hva som senere ble gjenfortalt, men faktorer som bevirker glemsel og feilhukommelse opererer på alle trinn i hukommelsesprosessen, ved innkoding, under lagring og ved reproduksjon. Et slikt skjema må ikke tas for bokstavelig, det fungerer i første rekke som et sorterings-skjema for faktorer som forskningen har vist kan påvirke mengden og kvaliteten av hva vi husker. Mens de fleste av oss vil identifisere tiden som den viktigste faktor for glemsel, har forskningen pekt på selve innkodingsprosessen. Mye at det vi tror er glemt, er egentlig ting vi ikke la merke til, det er opplysninger som aldri ble innkodet. Og det som kodes inn i episodisk hukommelse, er ikke hendelsen som sådan, men fortolkningen av den. Hvordan en situasjon eller en hendelse ble oppfattet av personen, er det grunnleggende materialet for hukommelsen. Et annet sterkt begrensende ledd er korttidshukommelsen eller arbeidshukommelsen, som er betegnelsen på et aktivt mentalt reservoar hvor nye opplysninger lagres og tidligere opplysninger hentes inn fra langtidshukommelsen og benyttes aktivt i kunnskapsreproduksjon og i bedømmelser og vurderinger. Opplysninger i arbeidshukommelsen lagres i et mer flyktig format enn i langtidshukommelsen, og dette reservoaret har begrenset kapasitet for oppbevaring av ny informasjon. Og siden arbeidshukommelsen kontinuerlig føres med ny informasjon, er resultatet at mange opplysninger vi registrerer, aldri blir kodet over i et langtidsformat, men forsvinner. I det følgende omtales utelukkende langtidshukommelse.

Tiden som faktor i hukommelsen

Minner svekkes over tid. Noen svekkes raskt, andre svekkes langsomt, men for alle typer minner gjelder at de blir blekere med tiden. Den generelle glemselskurven viser at det meste av glemselen skjer nokså umiddelbart etter innlæring, og at kurven deretter gradvis flater ut. Dette er det typiske

Figur 2.2 Tiden som faktor i hukommelsen.¹

¹ Venstre panel: Hukommelsen for en daglig hendelse en gitt dag (I) sammenlignet med hukommelsen for nyheten om en dramatisk hendelse (mordet på statsminister Olof Palme) testet tre uker og et år etter mordet (etter Christianson 1994). Resultatene representert ved ■ er antall informanter som korrekt erindrer hvordan de fikk nyheten, resultatene representert ved ▲ er gjennomsnittet av flere spørsmål vedrørende omstendighetene rundt nyheten. Kurven er formen på den typiske glemselskurve og er her tilpasset resultatene fra daglighendelsen. Høyre panel viser resultater av selvbiografisk hukommelse for daglige hendelser over ett år, testet i intervaller fra 1 til 20 år senere (White 2002)

forløp for glemsel når det gjelder de mer dagligdagse hendelser i livet. I studier av selvbiografisk hukommelse har forskerne studert hvor godt minner bevares over tidsperioder som strekker seg over år. En nylig publisert undersøkelse av White (2002) illustrerer dette. I ett år, fra januar 1979 til januar 1980, skrev han hver dag ned en hendelse fra samme dagen, valgt slik at de forskjellige typer daglige aktiviteter var rimelig representert, og det helt trivielle blandet med mer memorable episoder. Ved fire anledninger i de påfølgende 20 år testet han hukommelsen for disse ved å la en assistent trekke en historie tilfeldig, White leste den og vurderte sin egen hukommelse for episoden på en 5-punkts skala hvor skalaverdi 1 betydde at han overhodet ikke hadde noen erindring, og skalaverdi 5 at han hadde et klart minne om episoden. Høyre panel på figur 2 viser resultatene i form av hvor mange av de totalt 354 nedtegnede episodene det foreligger noen form for hukommelse for. Det er nesten 60 % glemsel i løpet av det første året. Kun en av episodene fikk skalaverdi 5 etter ett år, og ingen senere. Med andre ord, det som var bevart, var heller ikke bevart i noen klar form. I en analyse av hvilke episoder som ble husket på de forskjellige tidspunktene, finner White også at han ikke i ett eneste tilfelle husker en episode han på et tidligere tidspunkt har glemt. Gitt at hukommelsen testes med samme metoder og at de samme spørsmålene stilles, er det ikke veldokumenterte demonstrasjoner av at en hendelse huskes bedre etter to år enn etter ett år.

Den generelle regelen er altså at vi raskt glemmer det meste av det vi har erfart, men det er mange forhold som påvirker blekingshastigheten av minner. En viktig faktor er det vi litt løselig kan kalle oppmerksomhetsfangende faktorer. Erfaringer gjort under nye, uventede, spennende, spesielle eller dramatiske omstendigheter synes å sitte bedre enn dagligdagse hendelser. Forskere har introdusert begrepet fotoflash-hukommelse ("flashbulb memory"), som er hukommelsen for uventede, dramatiske hendelser, ofte med personlig referanse. I forskningssammenheng har man studert mer dramatiske hendelser som nyheten om mordet på statsminister Palme, Challenger-ulykken og Estonia-ulykken, og hukommelse for nyheten om angrepet på tvillingtårnene i World Trade Center (Magnussen 2004). Begrepet fotoflash antyder at slike minner nærmest brenner seg inn i hukommelsen og sitter bedre enn andre minner. At selve bildene fra slike hendelser sitter godt, er i moderne tid naturlig fordi det skjer en stadig oppfriskning av hukommelsen gjennom mediene, og repeterte erfaringer er en viktig faktor i etablering av permanente minner. Men også minner som ikke er repetert, som omstendighetene rundt nyheten, synes rent subjektivt å sitte bedre enn tilsvarende daglig-situasjoner.

Den svenske forskeren Sven-Åke Christianson (1994) intervjuet et utvalg personer om hvordan de fikk nyheten om mordet på statsminister Olof Palme, tre uker og ett år etter mordet. Informantene ble stilt en rekke spørsmål om hvordan de fikk

nyheten, situasjonen de var i, hvilke andre som var til stede, og hva deres første tanke var. Samtidig ble de ved første intervju bedt om å fortelle om en hendelse fra foregående lørdag som kontrollspørsmål. Hovedresultatet fra denne undersøkelsen er oppsummert i venstre panel på figur 2, og viser at mellom 90 og 100 prosent av informantene kunne besvare alle spørsmålene etter tre uker, og at nesten alle informantene husket nøyaktig hvordan de fikk nyheten ett år etter. Men for de andre spørsmålene vedrørende Palme-drapet var det bare rundt halvparten som husket korrekt et år etter, og mange ga helt andre beskrivelser enn i det første intervjuet. Likevel var hukommelsen for denne situasjonen bedre enn for kontrollhendelsen, hvor bare en tiendedel av informantene husket korrekt et år etter. I studier av Christianson og Engelberg (1999) av hukommelsen for nyheten om forliset av fergen Estonia i Østersjøen, og av Talarico og Rubin (2003) av hukommelsen for angrepet på tvillingtårnene, er forskjellen mellom fotoflashminner og mer vanlige minner mindre, og tyder på fotoflashhukommelse atskiller seg fra vanlig selvbiografisk hukommelse i første rekke ved at den subjektivt sett fremstår som klarere og mer levende, og med liten reduksjon i bedømt klarhet over måneder og år. Men både når det gjelder antall korrekt reproduserte detaljer og antall feil eller inkonsistente opplysninger, finner disse undersøkelsene ingen forskjell mellom fotoflash og hverdagshendelser. Slike resultater tyder på fotoflashhukommelse ikke er immun verken mot glemsel eller forvrengninger. Men disse undersøkelsene handler i første rekke om medievitner, informanter som opplevde hendelsen gjennom fjernsyn og radio. Sammenligninger av medievitner og faktiske vitner til Marmara-jordskjelvet i Tyrkia i 1999 (Er 2003) tyder på at på-stedet-vitnene husket bedre og mer konsistent enn de mer perifere medievitnene, også ett år etter. Dette kan skyldes både at de som opplevde jord skjelvet på nært hold kodet inn flere opplysninger og hadde flere knagger å henge hukommelsen på enn de som fikk vite om skjelvet i fjernsyn, og at de som faktisk var vitner til skjelvet hadde en kraftigere følelses-messig reaksjon. Dette bringer oss over på hukommelse for traumatiske erfaringer.

Traumatiske minner

Forskning på hukommelsen for sterkt traumatiske opplevelser omfatter studier av krigsveteraner, overlevende fra konsentrasjonsleirer under 2. verdenskrig, overlevende etter Pol Pot-regimet, og ofre for tortur, i tillegg til overlevende etter natur-

katastrofer og ulykker (Schacter 1996, McNally 2003). Denne forskningen synes å bekrefte hva historikere kan fortelle, at minner om sterke opplevelser sitter meget godt. De typiske rapporter som kommer fra personer som har opplevd slike traumatiske hendelser, er at minnene sitter altfor godt, og kommer igjen og igjen, ofte ufrivillig oppdukende i en grad som kan interferere med daglige gjøremål. Schelach og Nachson (2001) studerte minner hos overlevende fra tyske konsentrasjonsleirer som var mellom 6 og 22 år da de kom til leiren. Informantene fylte ut et skjema som handlet om leirrutiner og andre faktiske opplysninger hvor man kunne finne fasit i arkiver. Informantene viste en imponerende hukommelse for slike detaljer, selv 50 år etter frigjøringen, og resultatene viste også at hukommelsen for sterkt emosjonelt aktive hendelser, som dødsfall og henrettelser, ble husket bedre enn nøytrale hendelser. Minnene beskrives som klare, detaljerte, ordnede og realistiske.

Resultatene fra denne og flere andre undersøkelser, som alle går i samme retning, er ikke forbausende i lys av alminnelig hukommelsesforskning. Prinsippet her er at innprenting av informasjon i langtidshukommelse er styrt av fokusert oppmerksomhet, vi husker det vi særlig legger merke til. I tillegg er det en øket sannsynlighet for at slike minner repeteres, både via sosial kontroll og gjennom ufrivillig og spontane repetisjoner, og denne øvingseffekten vil ytterligere styrke minnet. Men selv om minnene er levende, er de ikke nødvendigvis alltid detaljrike. Mange personer med traumatiske erfaringer, om de enn husker kjernehendelsen, rapporterer hukommelsestap for mer spesifikke detaljer og omstendigheter rundt hendelsene (McNally 2003). At minner er fragmenterte og uklare, må ikke forveksles med amnesi. For det første, den ekstreme stress som ble utløst i mange av disse situasjonene, kan ha bevirket en innsnevret oppmerksomhet på visse trekk ved situasjonen til fortrengsel for andre, mindre "viktige", trekk, og ting kan ha skjedd med en hastighet hvor det er umulig å kode inn alt i langtidsmminnet. Dette gjelder spesielt ved katastrofer og ved kamphandlinger. En vel akseptert forklaring på dette (Christianson 1994, Ochsner & Schacter 2000) er at frykt innsnevrer oppmerksomheten, slik at sentrale trekk ved situasjonen registreres godt, mens mer perifere detaljer registreres dårlig sammenlignet med en nøytral tilstand. Hva som er sentrale detaljer, defineres i denne sammenhengen ut fra oppmerksomhetsvekkende og fryktskapende trekk ved hendelsen, ikke hva som er sentralt i en etterforskning eller rettslig sammenheng. Det kan også

være andre grunner til at hukommelsen kan være noe fragmentert. Mange av de virkelige traumatiske erfaringer som er studert i denne forskningen, er koblet til under-ernæring, søvnmangel og utmattelse og til fysisk mishandling. Dette er fysiske faktorer som påvirker både registrering av detaljer og innkoding av disse i langtidshukommelse (McNally 2003).

Gitt at minner om dramatiske og traumatiske hendelser følger de samme prinsipper som hukommelsen for nøytrale hendelser, følger det også at traumatiske minner ikke nødvendigvis er korrekte. Episodisk hukommelse er sårbar for eksterne påvirkninger, og styrt av egne ideer og forventninger. Det er et fundamentalt problem i denne forskningen at fasit ikke er kjent, vi vet ikke alltid hva som faktisk skjedde. Men i enkelte tilfeller er det mulig å krysspeile hva vitner forteller, mot annen informasjon og mot andre vitner, og på den måten forsøke å rekonstruere både hendelsen og evaluere feil som vitner i ettertid gjør. Den danske psykologen Sten Folke Larsen (1992) foretok som en del av et større prosjekt en undersøkelse av sin egen hukommelse for hvordan han hørte nyheten om mordet på statsminister Palme. Nokså umiddelbart etter at han hørte nyheten, skrev han inn en detaljert beskrivelse av situasjonen og omstendighetene rundt den. Da datamaskinen flere måneder senere på et tilfeldig tidspunkt ba ham om å fremkalle dette minnet, husket Larsen korrekt at han hadde hørt nyheten ved frokostbordet på radio. Minnet var dessuten levende og klart sammenlignet med andre trivielle nyheter. Men Larsen fant også at hukommelsen på flere punkter var gal. For eksempel husket han at han var sammen med sin kone da nyheten kom, mens fasit viste at han var alene, og han husket helt galt hva han foretok seg etter at han hadde fått vite om mordet. Men subjektivt sett var hukommelsen helt klar og overbevisende. Larsens minne var her påvirket av et kognitivt skript, en representasjon av det normale frokostbordet, hvor ektefellen vanligvis var på plass. Slike innslag av inkonsistente detaljer ble også funnet av Talaric & Rubin (2003).

Undersøkelser av traumatiske minner hos krigsveteraner forteller lignende historier. Spesielt gjelder det de ufrivillige spontane minnene om krigshandlinger og "flashbacks" som plager mange veteraner. Slike minner synes ikke å være fotografiske kopier av det som hendte, men er ofte fordreide og forstørrede hendelser, og i mange tilfeller sammenblanding av flere hendelser (Schacter 1996, McNally 2003). Den subjektive klarhet og realisme når det gjelder hukommelsen for enkelte hendelser, følges ikke nødvendigvis av en tilsva-

rende pålitelighet i detaljer og hendelsesforløp. Dette gjelder for dramatiske minner og for andre minner.

Hukommelse for traumatiske barndomshendelser

Studier av hukommelsen for traumatiske opplevelser viser at folk husker klart, og de husker lenge. Men de fleste av opplevelsene handler om erfaringer gjort i ungdom og voksen alder. I psykologisk faglitteratur har traumatiske erfaringer i barndommen hatt en spesiell status. Med utgangspunkt i psykoanalytisk teori har flere moderne traumeforskere hevdet at traumatiske barndomsopplevelser kan stenges totalt ute fra bevisstheten, fortreges, over mange år, men utløst av en "tilfeldig" hendelse eller hjulpet av terapeutiske teknikker kan de dukke opp i voksen alder, levende og detaljrike som om de skulle være bevart i sin helt opprinnelige form. Nå viser studier at også for barn er det typisk at traumatiske opplevelser sitter godt og gjenfortelles med stor nøyaktighet over lengre tid (denne litteraturen er gjennomgått av Melinder & Magnussen 2003, Magnussen 2004). Men traume-teoretikere i den psykoanalytiske tradisjon hevder at det er forskjell på traumatiske opplevelser, og at minnenes videre skjebne kan bestemmes av hva slags opplevelser personen har hatt.

Det er spesielt to teoretikere som ofte blir sitert i denne sammenhengen. Leonore Terr (1991) skiller mellom to traumesyndromer. Type I-syndrom er resultatet av en enkelt, uventet, sjokkerende, traumatisk opplevelse, og er som beskrevet ovenfor brent inn i hukommelsen og bevares livaktig. Slike erfaringer kan gjenfortelles med stor detaljrikdom. Type II-syndrom produseres av gjentatte traumatiske opplevelser i et liv med vedvarende fysisk eller seksuell misbruk. Fordi de traumatiske erfaringene er forventet, vil barna lære seg å forutse dem og utvikle forsvarsstrategier mot opplevelsene som gjør at de innkodes annerledes og blir vanskelige å gjenkalle. Dette gjelder ikke bare de spesifikke hendelsene, men hele tidsperioder. Jennifer Freyd (Freyd et al. 2001) har supplert denne teorien ved å hevde at sjansen for å stenge ute de traumatiske minnene er større hvis overgriperen er en nær person, enn hvis overgriperen er en fremmed. Overgrep fra foreldre eller omsorgsgiver representerer på en helt annet måte et svik mot barnet og er et hinder for permanent tilknytning.

Det er foretatt en rekke studier for å belyse dette spørsmålet. Det er åpenbart et meget vanskelig forskningsområde med mange metodiske problemer. Hvordan skal vi avgjøre om minner er ekte eller falske, hvordan vet vi at det som perso-

nen forteller, faktisk har hendt? Hvis vi vet hva som har skjedd, og personen ikke forteller om hendelsen, hvordan skal vi tolke svaret? Har han eller hun glemt eller fortrenget hendelsen, eller er det slik at han eller hun ikke vil snakke om den, i alle fall ikke i den sammenhengen innsamlingen av forskningsdata er foretatt i? I utgangspunktet er det også slik at alle ting kan glemmes, i alle fall i betydningen av at man ikke kommer på de etterspurte erfaringene akkurat i dette intervjuet. Det gjelder også mer dramatiske opplevelser. Flere studier har vist at en stor del (15–25 %) av intervjuede personer på relevante spørsmål "glemmer" å fortelle at de i løpet av det siste året har vært involvert i en bilulykke, vært innlagt på sykehus, eller har oppsøkt et legesenter for noe de da trodde kunne være en alvorlig lidelse (Loftus, Gerry & Feldman 1994).

Mange studier av voksne personer som i barndommen har opplevd dramatiske ting, viser en betydelig underrapportering av hendelser. For eksempel, i en ofte sitert undersøkelse av hukommelse for bekreftede eller sterkt mistenkte seksuelle overgrep i barndommen (Williams 1994) var det nesten 40 % av informantene som ikke rapporterte hendelsen som forskerne peilet seg inn på. Det er imidlertid mange feilkilder ved denne undersøkelsen – for eksempel fortalte de fleste av informantene som ikke rapporterte den kritiske hendelsen, om et annet overgrep, slik at det var et mindretall av informantene som ikke fortalte om overgrep i barndommen. En nylig publisert større undersøkelse av Goodmann og medarbeidere (2003) tyder også på at minner om seksuelle overgrep sitter godt. De lokaliserte en stor gruppe unge voksne som hadde vært utsatt for seksuelle overgrep som barn, og hvor tidspunkt og omfang av overgrepet var bekreftet, og hvor overgriperen var identifisert. Forskerne satt således med fasit og kunne avgjøre hvorvidt rapporterte erfaringer stemte med hva som den gangen ble avslørt. Ved intervjutidspunktet hadde det gjennomsnittlig gått 13 år siden overgrepet hadde funnet sted. Det endelige utvalget var på 168 personer (en femtedel menn). Samtlige ble intervjuet på telefon, et litt mindre utvalg fikk et postintervju som også omfattet et par standardiserte spørreskjemaer, og endelig ble litt over 100 av informantene oppsøkt og intervjuet muntlig. Ikke i noen av tilfellene ble den egentlige hensikten med intervjuene avslørt for informantene, heller ikke at intervjueren kjente til informantenes historie. I det første intervjuet var det i underkant av 85 % av informantene som fortalte om overgrepet, i oppfølgingsintervjuene økte dette til 93 % av infor-

mantene. Det vil si at de aller fleste husket og kunne korrekt beskrive det som hadde funnet sted for mange år siden. For å sjekke om det var spesielle trekk ved det lille mindretallet som ikke rapporterte overgrepet, analyserte forskerne sammenhengen mellom rapportering og når overgrepet hadde funnet sted (barnets alder), og mellom rapportering og hvor alvorlig overgrepet var, inkludert varighet av overgrepene. Med utgangspunkt i data fra det første intervjuet finner de at færre av informantene som var yngre enn fem år da overgrepet skjedde, rapporterte om hendelsen, enn informantene som var over fem år, og de som rapporterte, hadde gjennomsnittlig blitt utsatt for mer alvorlige overgrep enn de som ikke rapporterte. Det er derfor sannsynlig at flere informanter har glemt episodene fordi de var for unge (barndomsamnesi) og/eller opplevde overgrepet mindre traumatisk, i tillegg til at enkelte informanter ikke har villet snakke om det som skjedde. Forskere fant heller ingen sammenheng mellom rapportering og hvorvidt overgrepet var begått av en omsorgsperson eller en fremmed. Informantene som fortalte om det de hadde vært utsatt for som barn, ble også spurt om det hadde vært et tidspunkt i deres liv da de på spørsmål om dette hadde skjedd, ikke ville husket, og alle svarte benektende (Goodman, personlig meddelelse).

Disse resultatene passer med vår generelle kunnskap om hukommelse, men de er helt kontrære til psykoanalytisk inspirerte antagelser om at traumatiske barndomsminner fortrenkes. Så vidt vi kan bedømme på grunnlag av dagens forskningsresultater, er det typisk at traumatiske minner fra barndommen huskes, de huskes over lang tid, og sjansen for å erindre de traumatiske erfaringene øker med det opprinnelige traumets alvorlighetsgrad. Når slike opplevelser glemmes, er det de samme grunner til glemsel som for andre opplevelser. Men det er ikke slik at traumatiske minner går under jorden og dukker opp senere i livet.

Trusler mot pålitelig hukommelse

Schacter (2001) lister opp det han kaller "The seven sins of memory" – syv grunner til glemsel og feilhukommelse, som alle er godt dokumentert i empirisk forskning. To av disse er diskutert ovenfor: Minner er *midlertidige* – de svekkes med tiden, men enkelte minner kan være *utholdende* – vi husker ting som plager oss, bedre enn vi skulle ønske. Vi skal se litt på tre andre faktorer, *feilattribusjon*, *suggestibilitet* og *redigering*.

Feilattribusjon

Feilattribusjon har sammenheng med gal kildehu-kommelse, et minneelement tilskrives en erfaring, men er i virkeligheten hentet fra en annen erfaring, eller at forestilte hendelser forveksles med fak-tiske erfaringer.

Etter terrorbombingen i Oklahoma City i 1995 lette FBI i lang tid over hele USA etter en ukjent mann som et vitne hadde observert sammen med den hovedmistenkte Timothy McVeigh i et bilutlei-efirma. Den ansatte som hadde observert de to, ga en detaljert beskrivelse, men den ukjente ble aldri funnet. Det viste seg imidlertid at en helt uskyldig mann hadde besøkt firmaet dagen etter McVeigh, og denne mannen lignet svært på fantombildet som var tegnet av den ukjente. Etter lang tids resul-tatløs jakt konkluderte FBI med at vitnet nok hadde observert en mann som svarte til beskrivel-sen han ga – men ikke sammen med McVeigh. Hvis dette er riktig, er det ikke første gang det har skjedd (Schacter 2001; se også Magnussen & Overskeid 1998, 2003). Dersom en dagligdags hen-delse ligger noe tilbake i tid, og ikke fremstod som betydningsfull da den hendte, blir det nokså fort vanskelig å huske detaljer. Nettopp i slike sammen-henger kan feilattribusjon lett forekomme.

Det ble i 2003 oppnevnt en tredje ulykkeskom-misjon som skal granske årsakene til flyulykken i Mehamn i Nord-Norge 11. mars 1982, hvor et Twin Otter-fly fra Widerøes Flyveselskap havarerte og mange mennesker omkom. Det har i tiden etter ulykken gått rykter om at havariet skyldes en kol-lisjon mellom passasjerflyet og et ikke identifisert, muligens britisk, militært jagerfly. Flere vitner har hevdet at de så eller hørte et fly i dette området på det aktuelle tidspunktet, og ansatte i Forsvaret har fortalt at britiske jagerfly har operert uautorisert i dette området ved flere tidligere tilfeller. Forsvaret har også bekreftet at ved én anledning, i mars 1986, har to britiske Harrier jagerfly passert øst av Mehamn, angivelig på grunn av en feil i naviga-sjonssystemet. Nye vitner har meldt seg, nå over 20 år etter ulykken. Ifølge oppslag i dagspressen foreligger det feilattribuerte minner hos i alle fall to sentrale vitner. En tidligere radaroperatør i Forsva-ret, som ved flere anledninger er blitt intervjuet i riksdekkende medier, sa med sikkerhet at han som radaroperatør i Kautokeino så to jagerfly nærme seg den ulykkesrammede Twin Otteren bakfra. Forsvarets arkiver viser imidlertid at vitnet ikke var ansatt i Forsvaret da ulykken skjedde, men ble ansatt flere måneder senere, i oktober 1982. Det må altså være på et langt senere tidspunkt at vitnet observerte de to flyene på skjermen. Vitnets kom-

mentar da han ble konfrontert med denne opplys-ningen, var: "Det kan være at jeg så en videotape i ettertid. Det er mye mulig det. Jeg husker jeg satt en hel dag og lyttet på recordingen. Det har ikke trengt å være når ulykka skjedde" (Nordlys/Nyhe-ter 18. desember 2002).

Et annet sentralt vitne, en flyger i Widerøe, har i et fjernsynsprogram om ulykken forklart at et bri-tisk Hawker Harrier jagerfly foretok en nødlanding på Langnes lufthavn i Tromsø like etter havariet 11. mars, en observasjon som kan passe godt med at ulykkesflyet skulle ha kollidert med et annet fly. Det er klarlagt at Widerøe-flygeren samme dag ble bedt om å avbryte landingen i Tromsø fordi et bri-tisk Harrier-fly hadde bedt om prioritert landing, som er vanlig når fly har problemer. De avbrøt lan-dingen, men var så nær flyplassen i forhold til det britiske flyet at de likevel fikk lande, og mannska-pet observerte det britiske flyets landing fra bak-ken. Andre vitner og registreringer i tårnet viser imidlertid at denne hendelsen skjedde i forbin-delse med dette mannskapets første landing i Tromsø kl. 11.12, to timer før havariet, og ikke ved en senere landing, kl. 14.09, som kunne stemme med tidspunktet for Mehamn-ulykken. Konfron-tert med disse opplysningene sier vitnet: "Jeg har hele tiden hatt tidspunktet klart fremme i erindrin-gen, men nå ble jeg spontant usikker [...] Jeg har hele tiden hatt det klart i erindringen at det skjedde i forbindelse med vår siste landing den dagen" (Aftenposten 22. oktober 2003).

Mennesker snakker sammen, ser TV og leser aviser, og "utenforliggende" informasjon har et stort potensial for å påvirke minnet. Dette har sam-menheng med Schacters (2001) femte synd, sug-gestibilitet.

Suggestibilitet

Suggestibilitet er en persons tendens til å inkorpo-rere villedende informasjon fra eksterne kilder i sin egen hukommelse – informasjon fra andre per-soner, mediene, bilder fra hendelsen (Schacter 2001). En amerikansk-skotsk forskergruppe (Kas-sin et al. 2001) kartla hvilke fenomener en gruppe fremtredende eksperter på vitnepsykologi mente var tilstrekkelig godt dokumentert til at de ville basere seg på dem når de opptrådte som eksper-tvitner. Blant fenomenene det råder størst enighet om, har de fleste å gjøre med former for suggesti-bilitet.

Ti måneder etter en katastrofal flystyrt der et transportfly fra El Al fikk motorproblemer rett etter avgang fra Schiphol flyplass og i et forsøk på

nødlanding traff en høyblokk og drepte 39 personer, ble en gruppe universitetstilknyttede personer stilt et enkelt spørsmål: – Så du TV-bildene der flyet traff bygningen? Femtifem prosent av de spurte svarte "ja". Ved en senere oppfølging var denne andelen økt til syttifem prosent, og disse informantene kunne også beskrive detaljer som flyets fart og vinkel da det traff huset. Det er sendt mange fjernsynsskildringer av de triste scenene der det ødelagte flyet og bygningen fremstår, men av flystyrten eksisterer ingen TV-bilder (Crombag et al. 1996). Forskerne hadde her stilt et klart suggestivt og ledende spørsmål. De hadde antydning at det faktisk forelå fjernsynsoptak av selve ulykken. Og informantene, som antagelig hadde sett opptak fra ulykkesstedet, lest om ulykken og forestilt seg hendelsene, hadde nå på et senere tidspunkt feilattribuert disse forestillingene.

I vitnepsykologisk forskning er dette studier av desinformasjon, og vi vet fra laboratoriestudier at vitner har en tendens til å inkorporere ekstern kunnskap i hukommelsen. Slik kunnskap kan være direkte opplysninger om hva som har hendt, eller indirekte antydninger om hva som skulle ha hendt, gjennom spørsmålsstillinger og uttrykte forventninger i situasjonen hvor historien skal gjenfortelles. I de fleste stort medieopplåtte rettssaker publiseres rykter, spekulasjoner, anonyme politiskilder og vitners forklaringer. Alt dette er faktorer som kan påvirke de involverte vitnenes hukommelse. I ekstreme tilfeller og ved påvirkninger av potente suggestive teknikker som gjentatte ledende og suggestive spørsmål kombinert med visualisering og produksjon av forestillingsbilder om hva som kunne ha hendt, og eventuelt hypnose, kan suggesjon føre til at personer "husker" ting som aldri har skjedd (se nedenfor).

Undersøkelser har vist at andre personers bedømmelser påvirker ens egen situasjonsfortolkning og hukommelse, spesielt når informasjonen er usikker og det ikke foreligger andre kilder til informasjon som kan løse usikkerheten (Walther et al. 2002). En undersøkelse som imiterer viktige sider ved en reell situasjon hvor to eller flere vitner observerer den samme hendelsen fra forskjellig ståsted, er nylig publisert av Gabbert og medarbeidere (2003). Deltagerne var i laboratoriet individuelt eller i par, og så en videosekvens hvor en ung kvinnelig student kom inn i et tomt universitetskontor for å levere tilbake en lånt bok. Det var to videoklipp av den samme situasjonen, men filmet fra forskjellige vinkler og hvor hvert klipp viste to detaljer som ikke var synlig på det andre klippet. For eksempel, i det ene klippet var tittelen på boken synlig, og i det andre klippet så man at stu-

dent rapportet en pengeseddel fra en lommebok i en jakke. I betingelsen hvor to deltagere ble testet samtidig, så de forskjellige videoklipp på hver sin monitor, men trodde de så det samme klippet. Etter fremvisningen ble deltagerne først engasjert i en diskusjon om hendelsen – hva skjedde? – og deretter ble hukommelsen testet, først i en fri gjenkalling og deretter med direkte spørsmål hvor det var innlagt spørsmål om handlinger som ikke var vist (men synlige for den andre deltageren). Deltagerne ble bedt om å forestille seg at de var vitner i en virkelig sak, og svare så nøye de kunne på spørsmål om det de hadde observert. Resultatene viste at på tross av denne instruksjonen inkorporerte mange av deltagerne som hadde diskutert hendelsen med en annen deltager, elementer som de hadde hørt om, men ikke selv opplevd. Den sosiale påvirkningen i denne modellstudien er betydelig – nesten halvparten av deltagerne rapporterte ett eller to innslag de hadde hentet fra diskusjonene som om det var deres egen observasjon. Hukommelsen er en sosialt modifiserbar størrelse.

Redigering

Det er særlig to redigeringsstrategier for minner som vi skal være oppmerksomme på i en vitnepsykologisk sammenheng; stikkord her er stereotypier og etterpåklokskap eller "hindsight bias". Sosiale stereotypier er et veletablert sosialpsykologisk fenomen som manifesterer seg både i dagligliv og i rettssal, og som kan utgjøre trusler mot en vitneforklaringss sannhetsverdi. Utseende, påkledning og etnisk tilhørighet er faktorer som styrer attribusjon av atferd og egenskaper. Selv det å gå i svarte klær kan være nok til å bli beskrevet som mer aggressiv og mer skyldig i en situasjon der man har brutt loven eller opptrådt mistenkelig (Vrij 1997). Menn av afrikansk opprinnelse ser i mange land ut til å være overrepresentert blant utøvere av voldskriminalitet (Lynn 2002). Det er dermed ikke overraskende at det i land med en svart befolkning av en viss størrelse kan danne seg stereotypiske oppfatninger av svarte menn som aggressive. Slike stereotypier synes også å være til stede hos ikke-rasister, og kan påvirke oss på måter vi ikke har bevisst kontroll over (Bargh et al. 1996).

Den samme intrusjon av kunnskap og holdninger dukker opp i mer subtile varianter i undersøkelser av etterpåklokskap. En rekke sosialpsykologiske studier viser at vi har en tendens til å endre langtidsminner slik at de passer med ny informasjon. Studier av hukommelse i et historisk perspektiv har vist at både på individnivå og samfunnsnivå tolkes fortiden i lys av nåtiden (Schacter 1995,

2001). De fleste av oss har en uklar forestilling om hvordan vi var og hva vi følte i tidligere perioder i livet, og omskriver gjerne minnene i lys av hva vi nå mener og føler om de samme tingene. I to undersøkelser ble gifte par og samboere stilt de samme spørsmål om forholdet til partneren ved to forskjellige anledninger, med enten 8 måneders (Scharfe & Bartholomew 1998) eller fire års (Kirkpatrick & Hazan 1994) mellomrom. Ved det siste intervjuet ble de også bedt om å si hva de trodde de hadde svart i det første intervjuet. Når deltagerne forsøkte å huske hva de hadde følt og hvordan forholdet hadde vært åtte måneder eller fire år tidligere, husket fire av fem par hvor det ikke hadde skjedd noen forandring, helt korrekt hva de tidligere hadde svart, men bare ett av fem par hvor følelsene hos en eller begge partnerne hadde forandret seg i løpet av dette tidsrommet, husket hva de tidligere hadde svart. De øvrige hadde en tendens til å omskrive historien i lys av nåtiden og justerte sin hukommelse for fortiden i henhold til forholdets kvalitet her og nå.

Falske minner

Falske minner er illusjoner om å huske noe man beviselig aldri har opplevd, og har vært det sentrale tema i flere rettssaker, nå også i Norge, som alle har det til felles at grunnlaget for saken er minner om fysiske og seksuelle overgrep som har fremkommet gjennom langvarig psykoterapi, og som pasienten selv ikke tidligere har hatt noen erindring om (for litteraturoversikt se Magnussen 2002, 2004). Her utfordres både rettsvitenskap og psykologi: Hvilken bevisverdi skal man tillegge vitneforklaringer basert på glemte, men gjenfunne minner? Er minnene ekte eller falske? Er det overhodet mulig å "huske" traumatiske hendelser som aldri har funnet sted? Og dette handler ofte om helt groteske minner: "Rituelle seanser der en bande på fire tømte slimete innvoller fra dyr over et sexoffer. Bizarre overgrep i et torturkammer, angivelig på Lillehammer. Seksuelle overgrep mot barn yngre enn ett år" (VGs nettavis 26.02.2002).

Falske minner har vært et kjent og akseptert fenomen i psykologisk faglitteratur i hundre år (Schacter 1995), og er velkjent fra biografisk litteratur. I forskningslitteraturen dekker betegnelsen falsk hukommelse et bredt spektrum av fenomener, fra at man i et hukommelsesforsøk i laboratoriet feilaktig plukker ut bilder eller ord som ikke tidligere er innstudert, til minner om sataniske ritualer med barneofring og bortføring av vesener fra en annen planet (Neuman & Baumeister 1998). Falske minner eller konfabulering er også et symp-

tom ved enkelte hjerneskader som innbærer hukommelsestap, spesielt skader i frontallappen, ved aldersdemens, og forekommer hos psykiatriske pasienter med schizofreni, hvor nokså detaljerte og bisarre falske minner kan være en del av symptombildet (Schacter 1999).

Kontrollerte undersøkelser viser at det er fullt mulig med forholdsvis enkle påvirkningsstrategier å fremkalle livaktige falske minner hos mange av oss (se Magnussen 2002, 2004 for en mer omfattende gjennomgang av denne forskningen), og dette gjelder også helt usannsynlige minner. Faktorer som letter utviklingen av falske minner, er aktiv bruk av visualisering og mentale forestillingsbilder (Loftus 1997) og hypnose. Dette har sammenheng med at produksjon av visuelle hukommelsesbilder aktiverer de samme hjerneavsnitt som online visuell persepsjon (Cabeza & Nyberg 2000), hvilket innebærer at visuelle forestillingsbilder også lagres i de samme nevralt kretser som perseptuelle inntrykk, og senere lett vil kunne forveksles med ekte minner. Falske minner later således til å være en ekstrem variant av feilminner, og produsert av de samme kognitive prosesser.

Aktiv suggesjon, visualisering og hypnose synes også å være sentrale ingredienser i terapier som avdekker minner om tidlige overgrep (Schooler & Eich 2000). I en studie av 20 kvinner som hadde trukket tilbake sine minner om tidlige seksuelle overgrep oppdaget under terapi, rapporterte alle at terapeuten aktivt hadde influert prosessen med å utvikle minnene, og 90 prosent av informantene berettet at en eller annen form for transetilstand ble brukt. Den vanligste var hypnose, men regresjon og aktiv suggesjon om seksuelle overgrep var også vanlig (Schacter et al. 1997). Typisk for de sakene som har versert for retten, er at minnene stammer fra en alder da vi har nokså god hukommelse for hva som har skjedd oss, og har i seg elementer av det helt usannsynlige, eller i alle fall høyst uvanlige. En undersøkelse av amerikanske terapeuters erfaringer viste at av de 9939 terapeutene som besvarte henvendelsen, hadde 2236 terapeuter en eller flere pasienter som rapporterte å ha vært utsatt for overgrep av rituell karakter (Quin et al. 1998). Ofring av dyr, tvungen sex, djevlesymboler, ekskrementer og blod var hyppige ingredienser i disse minnene, som pasientene i de fleste tilfeller hadde hukommelsestap for. Hyppigheten av slike fremgravde minner står i sterk motsetning til hva etterforskning har vist. FBI og amerikanske myndigheter har etterforsket hundrevis av tips og påstander om sataniske sekter med rituelle overgrep uten å kunne bekrefte dette i ett eneste tilfelle (Quin et al. 1998).

Rettssakene har vakt en debatt i psykologien, med til dels ekstreme posisjoner og klare fronter, hvor én ekstrem posisjon er at alle minner om tidligere overgrep som er fremkommet i langvarig terapi, er falske minner, og den andre posisjonen hevder nøyaktig det motsatte, at disse minnene alle er ekte og må tas på alvor. Det er ikke noe grunnlag for noen av disse posisjonene (Davies & Dalglish 2001). Selvsagt er ikke alle minner om tidligere overgrep som er fremkommet i psykoterapi, falske minner. Det er ingen grunn til å betvile at en terapi kan være en kontekst hvor pasienten plukker frem erfaringer som har ligget sovende i noen år, eller som han/hun ikke har villet tenke på eller fortelle om (Schooler & Eich 2000). Men det usannsynlige i mange av disse rettssakene er det totale fravær av bevissthet om langvarige groteske overgrep i mange år, parete med den utrolige detaljrikdom som etter hvert har utviklet seg i minnene, og at klienten ikke på noe tidligere tidspunkt har hatt en anelse om at det er noe hun ikke husker. Ideen om slik selektiv "fortrengning" av traumatiske erfaringer bryter med all forskning og erfaring som viser at slike minner sitter spesielt godt og kan plage personen i årevis, kanskje hele livet, og med resultatene av prospektive studier av hukommelse for overgrep i barndommen (se ovenfor). Det er derfor grunn til å innta en skeptisk holdning til slike plutselig oppdagede traumatiske minner.

Oppsummering og konklusjoner

Forskning på selvbiografisk hukommelse tillater følgende to hovedkonklusjoner: For det første, hukommelsen for de fleste av dagliglivets små og store episoder er forholdsvis kortlivet i et livsløpsperspektiv, men episoder med stor oppmerksomhetsverdi og mer dramatiske og traumatiske erfaringer sitter i over mange år. For det andre, hukommelsen er modifiserbar, styrt av ekstern informasjon og individets egne kognitive kart og strategier. Dette kan lede til forvekslinger, feilhukommelse og falsk hukommelse – også når det gjelder dramatiske og traumatiske minner. Feilminner og falske minner fremstår som like ekte som faktiske minner både for den som erindrer, og for den som hører fortellingene. Og et tredje poeng, som ikke er behandlet ovenfor, all forskning viser at et vitnes subjektive sikkerhet ikke forteller noe om hukommelsens faktiske pålitelighet.

Referanser:

- Cabeza, R. & Nyberg, L. (2000). Imaging cognition II. An empirical review of 274 PET and fMRI studies. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 12, 1–47.
- Christianson, S.Å. (1994). *Traumatiska minnen*. Stockholm, Natur och Kultur.
- Christianson, S.Å. & Engelberg, E. (1999). Memory and emotional consistency: The MS Estonia ferry disaster. *Memory*, 7, 471–482.
- Crombag, H. F. M., Wagenaar, W. A., & van Koppen, P. J. (1996). Crashing memories and the problem of "source monitoring". *Applied Cognitive Psychology*, 10, 95–104.
- Davies, G. M., & Dalglish, T. (red.). (2001). *Recovered memories. Seeking the middle ground*. Chichester: England: Wiley.
- Er, N. (2003). A new flashbulb memory model applied to the Marmara earthquake. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 503–517.
- Freyd, J.J., DePrince, A.P. & Zurbriggen, E.L. (2001). Self-reported memory for abuse depends upon victim–perpetrator relationship. *Journal of Trauma and Dissociation*, 2, 5–16.
- Goodman, G.S., Ghatti, S., Quas, J.A., Edelstein, R.S., Alexander, K.W., Redlich, A.D., Cordon, I.M. & Jones, D.P.H. (2003). A prospective study of memory for child abuse. New findings relevant to the repressed-memory controversy. *Psychological Science*, 14, 113–118.
- Kassin, S. M., Tubb, V. A., Hosch, H. M., & Memon, A. (2001). On the "general acceptance" of eyewitness research: A new survey of the experts. *American Psychologist*, 56, 405–416.
- Kirkpatrick, L.A. & Hazan, C. (1994). Attachment styles and close relationships: A four-year prospective study. *Personal Relationships*, 1, 121–142.
- Koriat, A., Goldsmith, M. & Pansky, A. (2000). Toward a psychology of memory accuracy. *Annual Review of Psychology*, 51, 481–537.
- Larsen, S.F. (1992). Potential flashbulbs. Memories of ordinary news as baseline. I: W. Winograd & U. Neisser (red.), *Affect and accuracy in recall: studies of "flashbulb" memories* (s. 32–64). New York, Cambridge University Press.
- Loftus, E.F., Garry, M. & Feldman, J. (1964). Forgetting sexual trauma: What does it mean when 38% forget? *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 62, 1177–1181.
- Loftus, E.F. (1997). Creating false memories. *Scientific American*, September, 50–55.

- Lynn, R. (2002). Racial and ethnic differences in psychopathic personality. *Personality and Individual Differences*, 32, 273–316.
- Magnussen, S. (2002). Falsk hukommelse – når vitner husker ting som aldri har hendt. *Lov og Rett*, 40, 191–207.
- Magnussen, S. (2004). *Vitnepsykologi. Pålitelighet og troverdighet i dagligliv og rettssal*. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Magnussen, S. & Overskeid, G. (1998). Påliteligheten av øyenvitneforklaringer *Lov og Rett*, 36, 387–419.
- Magnussen, S. & Overskeid, G. (2003). Noen sentrale tema i vitnepsykologi – anno 2002. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 40, 188–203.
- McNally, R.J. (2003). *Remembering trauma*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Melinder, A. & Magnussen, S. (2003). Barn som vitner. En gjennomgang av nyere forskning. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 40, 204–217.
- Newman, L.S. & Baumeister, R.F. (1998). Abducted by aliens. Spurious memories of interplanetary masochism. I: S.J. Lynn & K.M. McConkey (red). *Truth in memory* (pp. 284–303). New York, Guilford Press.
- Ochsner, K.N. & Schacter, D.L. (2000). A social cognitive neuroscience approach to emotion and memory. I: J.C. Borod (red). *The neuropsychology of emotion*. Oxford, Oxford University Press.
- Quin, J., Goodman, G.S., Bottoms, B.L. & Shaver, P.R. (1998). Repressed memories of ritualistic and religion-related child abuse. I: S.J. Lynn & K.M. McConkey (red.). *Truth in memory* (pp. 260–283). New York: Guilford Press.
- Schacter, D. L. (red.). (1995). *Memory distortion. How minds, brains, and societies reconstruct the past*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schacter, D.L. (1996). *In search of memory*. New York, Basic Books.
- Schacter, D.L. (1999). *The cognitive neuropsychology of false memories*. Hove, England, Psychology Press.
- Schacter, D. L. (2001). *The seven sins of memory: How the mind forgets and remembers*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Schacter, D.L., Norman, K.A. & Koutstaal, W. (1997). The recovered memory debate: A cognitive neuroscience perspective. I M.A. Conway (red.), *Recovered memories and false memories* (s. 63–99). Oxford, Oxford University Press.
- Scharfe, E. & Bartholomew, K. (1998). Do you remember? Recollections of adult ‘attachment patterns. *Personal Relationships*, 5, 219–234.
- Schelach, L. & Nachson, I. (2001). Memory of Auschwitz survivors. *Applied Cognitive Psychology*, 15, 119–132.
- Schooler, J.W. & Eich, E. (2000). Memory for emotional events. I: F. Craik & E. Tulving (red). *The Oxford handbook of memory* (s. 379–392). Oxford, Oxford University Press.
- Talarico, J.M. & Rubin, D.C. (2003). Confidence, not consistency, characterizes flashbulb memories. *Psychological Science*, 14, 455–461.
- Terr, L.C. (1991). Childhood traumas: an outline and overview. *American Journal of Psychiatry*, 148, 10–20.
- Tulving, E. (2002). Episodic memory: From mind to brain. *Annual Review of Psychology*, 53, 1–25.
- Vrij, A. (1997). Wearing black clothes: The impact of offenders’ and suspects’ clothing on impression formation. *Applied Cognitive Psychology*, 11, 47–53.
- Walther, E., Bless, H., Strack, F., Rackstraw, P., Wagner, D., & Werth, L. (2002). Conformity effects in memory as a function of group size, dissenters and uncertainty. *Applied Cognitive Psychology*, 16, 793–810.
- White, R. (2002). Memory for events after twenty years. *Applied Cognitive Psychology*, 16, 603–612.
- Williams, L.M. (1994). Recall of childhood trauma: A prospective study of women’s memories of child sexual abuse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 1167–1176.

Vedlegg 3**Krigsbarn og barnevern**

Eva Simonsen, post doc. dr. scient. ved Institutt for spesialpedagogikk, Uversitetet i Oslo

Krigsbarn og barnevern

Sosialdepartementet og Barne- og familiedepartementet ga i 1999 tilsagn om midler til forskningsprosjektet *Oppvekstvilkår for krigsbarna*, dvs. barn av norsk mor og far som tilhørte den tyske okkupasjonsmakten i Norge i årene 1940–1945. Forskningsprosjektet ble etablert i 2001 under *Velferdsprogrammet – samfunn – familie oppvekst* i Norges forskningsråd, og ble gjennomført av en tverrfaglig forskergruppe ved Universitetet i Oslo. Gruppen har bestått av forsker Lars Borgersrud, Institutt for kulturstudier, professor Kjersti Ericsson, Institutt for kriminologi og rettssosiologi og forsker Eva Simonsen, Institutt for spesialpedagogikk. I tilknytning til prosjektet har seniorrådgiver Dag Ellingsen ved Statistisk sentralbyrå gjennomført en registerbasert undersøkelse av krigsbarns levekår. Forskningsprosjektet baserte seg på et forprosjekt der kunnskapsstatus og kunnskapsbehov på området var klarlagt (Norges forskningsråd 1999a).

Målet for forskningen har vært todelt: å bidra til kunnskapen om hva som preget barndommen til krigsbarn som opplevde store vansker og lidelser og å belyse hvilke politiske, samfunnsmessige og andre forhold som gjorde dette mulig. Forskningsmetodisk har prosjektet benyttet seg av ulike tilnærminger og kilder til kunnskap. Temaet behandles i to studier. Den ene er en undersøkelse av krigsbarns livshistorier. Den andre studien baserer seg på kilder i arkiver, saksrelevante intervjuer, litteratur og tidligere forskning, og følger statsmyndighetenes behandling av krigsbarna gjennom tradisjonell faghistorisk framstilling. Den livshistoriske undersøkelsen baseres på dypintervjuer med 110 krigsbarn i Norge, Sverige og Tyskland. Intervjuene gir "den lille historien", og gir et innenfraperspektiv til den arkivundersøkelsen eller "den store historien". Delprosjektene kaster lys over ulike sider ved problemfeltet, og de gir ulik type kunnskap. For prosjektet som helhet kaster resultatene fra delundersøkelsene lys over hverandre. Arkivundersøkelsen gir kunnskap om rammene samfunnet satte for de barna som ble definert som

krigsbarn. Den livshistoriske delen av undersøkelsen gir innsikt i hvordan de sosiale og institusjonelle sidene ved sakskomplekset har "slått ut" i praksis, hvordan de har preget enkeltmenneskers livserfaring og selvforståelse. Samlet vil prosjektet dermed bidra til økt forståelse av det komplekse forholdet mellom det enkelte barn, dets nærmeste omgivelser og det stats- og omsorgsapparat som la mange av føringene for barnas oppvekst. Andre delstudier som har vært gjennomført, dreier seg om en sammenligning av levekår mellom krigsbarn og andre grupper i befolkningen samt en undersøkelse i regi av Norsk Etnologisk Gransking av folkelige forestillinger og folks minner om krigsbarn. Det er også etablert et internasjonalt forskernettverk for sammenligning av behandlingen av krigsbarn i ulike europeiske land etter den annen verdenskrig.

Den registerbaserte undersøkelsen om krigsbarns levekår er på mange måter et metodisk nybrottsarbeid. Det er sjelden man knytter forbindelse mellom historiske data fra manuelle registre for så å knytte dem til moderne elektroniske registre. Metoden kan med hell brukes i forbindelse med sosialpolitiske problemstillinger som oppvekst og skjebner til barn som vokste opp på barnehjem i 1950- og 1960-årene (Ellingsen 2004:1).

Etiske overveielser

Forskning om krigsbarna bidrar til å inkludere deres historie og opplevelser i det større bildet av Norge i krig og etterkrigstid. Deres historie gir nytt innhold til vår forståelse av det norske samfunnet på en rekke sentrale områder i en nær fortid.

Ønsket om forskning i krigsbarnsaken har kommet både fra krigsbarnorganisasjoner og fra myndighetene. Å undersøke krigsbarnas oppvekstvilkår krevde likevel nøye etiske overveielser. Ikke alle som omfattes av et slikt prosjekt vil ha ønske om at det gjennomføres. Sannsynligvis er det mange som kan oppleve det som en belastning at krigsbarnas historie skal frem i lyset. De har ikke selv bedt om forskning. Det kan gjelde både

personer som har klart seg bra, og dem som har opplevd store vanskeligheter og lidelser. Mange kan ha kommet gjennom barndom og ungdomstid uten særlige store vanskeligheter. Andre bærer høyst sannsynlig på store personlige, ofte skjulte tragedier. For dem vil det kunne oppleves som en ytterligere belastning om historien skal frem i offentlighetens lys. Samtidig kan forskningen legitimeres ved at den kan bidra til å nyansere det ensidige bildet internasjonale og norske medier har skapt av krigsbarna som misbrukte, mishandlede og utslåtte tapere.

Prosjektet har hentet ut svært vitale og følsomme opplysninger om personer. Ved intervjuene er det selvsagt innhentet et skriftlig, informert samtykke, med de begrensningene som ligger i å skulle informere fullstendig om alle sider ved og mulige konsekvenser av forskningen. For den registerbaserte undersøkelsen har det ikke vært mulig å innhente samtykke. Alle data fra intervjuene er presentert i anonymisert form, mens opplysningene om levekår er presentert som statistikk der enkeltpersoner ikke kan kjenne seg igjen eller gjenkjennes.

Krigsbarnsaken som prisme

Krigsbarnforskningen har hatt som ett av sine mål å bidra med ny kunnskap om velferdsstatens historie ved å kaste lys over de rollene politikk og vitenskap, faglige og folkelige forestillinger spilte i konstruksjonen av barn og barndom, normalitet og avvik i Etterkrigs-Norge. De barnevernsfaglige dilemmaene som ble formulert, de løsningsforslagene som kom opp, og den behandlingen krigsbarna fikk, gir oss et innblikk i hvordan tidas vitenskapelige, faglige og politiske ideer virket sammen med økonomiske og andre samfunnsmessige realiteter. Krigsbarna representerte en uforutsett, konkret og akutt utfordring til så vel myndigheter som til de private aktørene på et tidspunkt da store reformer var i emning i omsorgen for barn.

Norske myndigheter, godt hjulpet av opinionen og fremstående psykiatere bidro til konstruksjonen av "krigsbarna" som en ny sosial kategori i det norske samfunnet, under og rett etter krigen. I manges øyne utgjorde de en gruppe med angivelig felles trekk og behov, så vidt homogene at de kalte på særlige tiltak, tilpasset deres særskilte forutsetninger. Da det såkalte Krigsbarnutvalget ble oppnevnt sommeren 1945, fikk det i oppdrag å vurdere hva det norske samfunnet skulle foreta seg med de mellom 10.000 og 12.000 barna som var født under og rett etter krigen med norsk mor og tysk far. I utvalget deltok ledende fagpersoner innenfor bar-

nevern og sosialpolitikk, personer som siden kom til å utforme forslagene til innhold i den nye barnevernslovgivningen som fulgte i 1950-årene. Innstillingen fra utvalget (1945) gir et interessant innblikk i samtidige faglige, folkelige og politiske oppfatninger og motsetninger i syn på forholdet mellom arv og miljø, barns behov og utviklingsmuligheter og passende behandlingstiltak for barn (Norges forskningsråd 1999b). Skulle barna sendes ut av landet eller få bli her? Skulle de få vokse opp hos moren, eller burde de komme vekk fra hennes antatt dårlige innflytelse? Burde det lages egne bestemmelser for krigsbarn om adopsjon og plassering i fosterhjem, slik at krigsbarn lettere enn andre barn kunne tas fra fosterhjem eller få opphevet adopsjonen om plasseringen ikke falt heldig ut? Skulle barna plasseres i institusjoner eller kolonier, eller egnet de seg for å vokse opp i familier? Var de bærere av dårlig arv, sannsynligvis sosiale avvikere eller åndssvake og framtidens mulige femtekolonnister?

Krigsbarnutvalget avgjorde raskt at barna ikke skulle sendes til Tyskland, mens myndighetene holdt døra åpen for muligheten av å sende krigsbarn til andre land, eksempelvis Sverige (Borgersrud 2002). Utvalget ville ha et eget kontor for krigsbarnsaker som skulle administrere den særomsorgen en mente krigsbarna trengte. Det ble foreslått å lage en informasjonskampanje som skulle endre det norske folks holdninger til krigsbarna. Hat og forakt skulle møtes med opplysning og føre til forståelse og aksept og inkludering av barna. Men etter en periode med opphetet diskusjon om hva som burde gjøres, gled krigsbarnsaken ut av offentlighetens og myndighetenes synsfelt. Ingen lov kom, ingen kampanje, ikke noe kontor. "Det er nå alminnelig erkjent at krigsbarna bør gli inn i samfunnet blant andre barn uten at oppmerksomheten henledes på dem," ble det meldt fra norsk side til den 6. nordiske barneverns-kongressen i 1948 (Lyngstad 1949:63). Sosialpolitisk sett er krigsbarnsakens skjebne verken uvanlig eller uventet. Arbeidet med klassifikasjon, sortering, segregering og særbehandling og spesielle institusjoner for krigsbarn ville kreve mer penger og flere fagfolk enn det var politisk vilje til å yte. På det sosialpolitiske feltet var det andre spørsmål som trengte seg fram og krevde en løsning. Med krigens erfaringer tett på ble åndssvake sett som den viktigste umiddelbare samfunnsmessige trusselen. Ledende psykiatere postulerte sammenhengen mellom lettere åndssvakheter og svik og forræderi under krigen. Slik fikk utbygging av åndssvakeomsorgen høyeste prioritet både hos private og hos offentlige myndigheter rett etter krigen. Mens

taterne ble stående som samfunnstrussel også i etterkrigstida, fortok opplevelsen av krigsbarna som en trussel mot det norske samfunnet seg raskt. Hadde pengene og fagfolkene stått klare til å etablere "misjon for krigsbarn", og hadde forsøkene på å stemple store deler av krigsbarna som åndssvake fått gjennomslag, kunne utviklingen kanskje ha blitt annerledes.

Etter 1946–47 utgjorde ikke krigsbarna lenger en egen sosialpolitisk kategori. Det fantes ikke lenger noen sentral krigsbarnpolitikk. Barna (og mødrene) ble overlatt til sin egen skjebne. Offisielt ble barna betraktet mindre og mindre som "tyske" og "krigsbarn". Stort sett ble de til vanlige norske uekte fattigunger, til barnehjemsbarn, til bortsatte barn, til "åndssvake" eller "evneveike" barn, eller til tilsynelatende vanlige barn i vanlige familier.

I Sosialdepartementet eksisterte likevel krigsbarnspørsmålet som en understrøm i departementets håndtering av enkelte sosialpolitiske spørsmål, på måter som fikk konsekvenser for krigsbarn (Borgersrud 2004).

Barnevern i krise

Krigsbarna var barn i velferdsstatens barndom. Fram til 1953 var de omfattet av "det utvidede barnevern" slik det var definert etter at Norges Landslag for Barne- og Ungdomsforsorg ble stiftet i 1920; senere Norges Barnevernsråd og Norges Barnevernssamband. Sammenslutningen omfattet etter hvert de fleste typer organisasjoner og lag som tok seg av barn og unge i særlige skoler, heimer og tiltak. Dette var en integrert privat-offentlig organisert barneomsorg. Karakteristisk for dette mangfoldige barnevernet i mellomkrigstida var mangel på kontroll, tilsyn, penger og fagfolk. I 1946 var opp mot 20.000 barn i Norge satt bort. Av dem var ca 10.000 kjent av sentrale myndigheter, i barnehjem, særlige skoler, skolehjem og andre institusjoner. I tillegg var et ukjent antall barn, anslagsvis opp mot 10.000, satt bort av fattigstyrene og privat – uten tilsyn, kontroll eller særlig grad av interesse fra samfunnets side (Kluge 1947).

Å få oversikt over barnehjemmene var heller ikke enkelt, sett fra det offentliges side. Barnehjem, stort sett i privat regi, kom og gikk (Wiesener 1924). "Forholdene innen barnevernet har vært labile og skiftende," het det i en oversikt fra 1948 (Wiesener 1948:5). Det var en usikker virksomhet å skulle holde driften gående på innsamlende midler. Skolene for evneveike, som for noen krigsbarn ble neste stasjon i livet etter barnhjemmet, var preget av fattigdom og forfall langt inn i

etterkrigstida (Simonsen 2000). Forholdene ved Emma Hjorths Hjem kunne sammenlignes med tyske konsentrasjonsleirer, ifølge Stortingets helsekomité, som var på befaring der i 1946 (Aftenposten 6.7.1946). Det var inn i dette landskapet preget av fattigdom, isolasjon og vilkårlighet at de mest sårbare krigsbarn med de svakeste familiebåndene beveget seg.

Disse dokumentasjonene sannsynliggjør at det har skjedd det vi i dag vil kalle overgrep og omsorgssvikt i disse institusjonene. Utsagnene fra dem som levde i institusjonene, framstår på mange vis som bekreftelser på den kritikken myndigheter og fagfolk selv kom med. Kritikken mot barnevernet slik den framkommer eksempelvis i forarbeidene til lov om barnevern (1953), er likevel forskjellig fra det barnehjemsbarn, også krigsbarna, forteller. Med sitt perspektiv innenfra gir de en beskrivelse av hva konsekvensene av et mangelfullt barnevern ble for dem det var opprettet for. I det rommet som oppstår mellom den offisielle intenderte politikken og det opplevde, mellom intensjoner og realiteter, ligger en viktig forskjell mellom voksnes og barns verden. Barna og de voksne ansatte på barnehjemmet levde og lever fortsatt i to atskilte verdener. Når de møtes i dag, er det lysår mellom det barnehjemsbarna husker, og personalets versjon. Der personalet mener de drev konsekvent og god kristen og moralsk oppdragelse, forteller barna i dag at de opplevde et brutalt, uforstående og undertrykkende system.

Krigsbarn på barnehjem, i spesialskoler og andre institusjoner

Krigen skilte mange krigsbarn fra mødrene. Blant dem kom noen tilbake til mødrene sine, mens andre kom til adoptivforeldre. Siden forskningsprosjektets utgangspunkt var å undersøke hva som preget oppveksten til de krigsbarna som hadde hatt vansker og lidd under oppveksten, fikk vi et skjevt utvalg med selvrekrutterte informanter. Derfor var det mange blant dem som ble intervjuet, som hadde vært på barnehjem, i statlige spesialskoler, institusjoner for åndssvake og andre spesialinstitusjoner (Ericsson, Simonsen under trykking). Krigsbarnas veier til barnevernets tiltak handler om vurderings- og sorteringsprosesser i et hierarkisk oppbygd barnevern. Der var adopsjon forbeholdt de "beste" barna, med pleiefamilier, barnehjem, spesialskoler, skolehjem og institusjoner for åndssvake som passende steder for de mindre "verdige" (Simonsen 2003). Sorteringsmekanismene trer fram i fordelingen av krigsbarn som fortsatt var på tyske barnehjem da freden kom i 1945,

og i plasseringen av krigsbarna som ble hentet fra Tyskland til Norge mellom 1947 og 1949. Barna som kom fra Tyskland, ble plassert i et midlertidig barnehjem, den såkalte Gjennomgangsheimen for krigsbarn, som Sosialdepartementet hadde ansvar for (Simonsen, Ericsson 2004).

For barn som bodde i barnehjem, ser det ut til at veien til spesialskole var kortere enn for barn som bodde i familier. Ved Ullevålsveien hjelpeskole i Oslo skjedde det i perioder tidlig på 50-tallet at opptil en fjerdedel av elevene kom fra barnehjem i byen.¹ Det var lave forventninger til skoleprestasjonene til krigsbarna som var på barnehjem slik krigsbarna forteller det. Dette er helt i tråd med samtidige faglige oppfatninger om sammenhengen mellom evnenivå og sosiale forhold (Letting, Ribsskog 1956).

Blant krigsbarna var det flere som ble tatt hånd om av vergeråd, helseråd eller fattigstyre og plassert direkte på barnehjem rett etter krigen. Noen glimt fra hva krigsbarna forteller, gir et lite innblikk. Hans ble hentet hos moren og bestemoren av formannen i det lokale vergerådet og sendt til et barnehjem på motsatt kant av landet da han var halvannet år gammel. Begrunnelsen var at moren ikke egnet seg til å oppdra ham fordi hun hadde omgang med tyskere under krigen, og at hun ikke hadde fast bopel. Lines mor så ingen muligheter, verken økonomisk eller sosialt, til å ta seg av Line etter krigen. Line vet at hun var på et barnehjem på Østlandet og så ble overført derfra til et annet barnehjem i en by nordpå, for så å bli plassert i en spesialskole for evneveike. Andre var kommet på barnehjem allerede under krigen mens de var noen måneder gamle, og kom aldri til noen familie. Det tyske Lebensborn hadde egne mødrethjem og barnehjem, men brukte også norske barnehjem til krigsbarn de mente ikke holdt rasemessige kvalitetsmål (Olsen 1998). Fra han var noen måneder gammel og under hele oppveksten og ungdommen, har Monrad vært under offentlig omsorg; barnehjem, spesialskoler og sosiale institusjoner. Martin har hørt at tyskerne hentet ham da han var spedbarn fordi moren og søsteren hennes var kjent for å drive trafikk med tyske soldater, at huset hadde rykte for nærmest å være et bordell.

Andre krigsbarn ble tatt hånd av barnevernet etter at de var blitt større. Unni fikk oppnevnt verge og ble sendt av barnevernet til en ungdomsskole/et skolehjem i en annen by da hun var 15–16 år gammel. Hun vet ikke sikkert, men mener det var

moren hennes som tok affære fordi hun var redd for at Unni skulle skli ut. På den tiden gikk det sterke rykter i bygda om hvor umoralsk og fæl Unni var. Også Valborg ble tatt hånd om av barnevernet da hun var blitt tenåring. Ingen i familien ville ha henne boende hos seg lenger. Av mangel på et sted å gjøre av henne ble hun plassert på et skolehjem for piker i Nord-Norge. Sølvi ble plassert på skolehjem fordi det ikke var noen som kunne ta seg av henne. Adoptivfaren var død, og adoptivmoren var syk. Da var hun 13 år gammel.

Veier i barnevernet

I likhet med andre barn i barnevernet på denne tiden førte mange krigsbarn en omflakkende tilværelse (Ericsson 2002). Av hensyn til driften var barneomsorgen bygd på at institusjonene skulle ta seg av ulike aldersgrupper. Hjemmene var gjerne organisert slik at noen tok seg av småbarn, opp til fem til sju år. Fra skolealder måtte barna flytte til andre hjem som tok imot barn innenfor deres aldersgruppe. Ved konfirmasjonsalderen, når barna var 14–15 år gamle, måtte de forlate hjemmet. Reidun har vært plassert 11 steder under oppveksten. Harry har bodd på fem-seks barnehjemsinstitusjoner. Elna ble flyttet på åtte ganger før hun fylte 18 år.

Ofte var løsningene barnevernet fant, ment å være midlertidige. De skulle fungere som avlastning og foreløpige ordninger før barna kunne komme tilbake til foreldrene eller andre slektninger. Meningen hadde vært at Elna skulle være hos pleieforeldrene i tre uker mens damen som hadde hentet henne, fikk områ seg litt til før Elna kunne flytte inn hos henne. Men Elna ble værende hos pleieforeldrene i sju år, fra hun var to til hun var ni år gammel.

Vilkårslighet og kortsiktige løsninger førte til at barn i familier som skulle få hjelp fra det offentlige, opplevde å bli ofre for tilfældigheter som kunne få vidtrekkende konsekvenser. Wenches søster, som også hadde tysk far, ble plassert hos pleieforeldre på en annen kant av landet enn der familien bodde. Det var Wenche selv som ni år gammel fulgte lillesøsteren på toget til noen pleieforeldre som skulle ha henne i sommerferien. Oppholdet kom til å vare til søsteren var blitt 15–16 år gammel. Lotte gikk inn og ut på barnehjemmene i byen der hun bodde, fra hun var ganske liten. Av og til kom folkene fra barnevernsnemnda i bil og hentet henne på skolen, andre ganger gikk hun selv til politiet og sa fra at hun måtte ha et sted der hun kunne søke tilflukt, hjemme kunne hun ikke være. Lottes fortelling om at hun selv som liten måtte gå til politiet, handler om et barnevern som sviktet og ikke grep inn når hun trengte det, slik Lotte opplever det.

¹ Oslo skolemuseums arkiv. Brev fra leder for hjelpeskoleundervisningen i Oslo, Ruth Frøyland Nielsen til skoleinspektøren i Oslo. Utbygging av hjelpeundervisningen . 9.6.1954.

På barnehjemmet

Krigsbarnas beretninger om oppvekst på barnehjem og i andre institusjoner handler for mange om forhold som systematisk undergravde selvfølelsen og opplevelsen av egenverd. For noen var opplevelsen annerledes. Barnehjemmet ble et tilfluktsted som representerte trygghet og beskyttelse når forholdene hjemme ble for ille. Noen minnes barnehjemmet først og fremst som et sted der de opplevde samhold og kameratskap med andre barn, verdier som har betydd mye for dem senere i livet. Men for de fleste av dem vi snakket med, er det en både hard og trist tilværelse de gir oss innblikk i, en oppvekst som har satt dype spor hos dem.

"Jeg ville ha sett det mennesket i dag som hadde gått gjennom de barnehjemmene i den tida vi lever i nå. De hadde aldri overlevd, det skal jeg garantere," slår Harry fast. Hans og andres beretninger handler ikke så mye om bestemte enkelt hendelser som kan tidfestes og knyttes til personer under overskriften "overgrep". Overgrepene de forteller om, brukes snarere som illustrasjoner av livet de levde, uttrykk for hvordan tilværelsen deres var, enn som enkeltepisoder som skiller seg fra livet deres for øvrig.

Straffesystemet i institusjonene beskrives som bestående av både psykiske og fysiske virkemidler. Det er karakteristisk for det krigsbarna forteller, at smerten og fornedrelsen ved selv å bli slått ofte var liten i forhold til raseriet og avmaktsfølelsen ved å måtte se på at andre og mindre barn, særlig søsken, fikk lide. Som voksne kan krigsbarna som vokste opp på barnehjemmene, sette ord på og plassere opplevelsen av å bli utsatt for psykisk og fysisk mishandling. Som barn var de forsvarsløse i møtet med barnehjemmets system for disiplinering, straff og terror. Noen steder, som ved ett av Frelsesarmeens barnehjem der Hans bodde, var avstraffelsesmetodene på barnehjemmet nøye fastlagt, i likhet med rutinene for stellet ellers. Barna ble straffet på bestemte måter og etter fastsatte regler. Juling og slag hørte til hverdagen. Å bli spylt med kaldt vann fra en vannslange kan Hans huske skjedde med ham bare én gang. Det samme gjaldt da én av personalet holdt ham med hodet ned, mens en annen slo. Hans tror han var heldigere enn andre og ble slått mindre enn mange av de andre barna.

Wenche forteller at hun husker episoder fra barnehjemmet da hun selv ble slått, men først og fremst husker hun hvordan de andre barna, særlig de mindre, ble slått. I Wenches tid på barnehjemmet gjorde det et dypt inntrykk på henne hvordan personalet kunne more seg med å skremme de

minste barna de hadde omsorg for. De voksne likte å kle seg ut med groteske masker og så gå inn på sovesalene til de minste om kvelden. Wenche og de andre større barna hørte de redselsslagne barnas skrik og gråt. Det var ingen ting de kunne gjøre. Hun mener at personalet også likte å terrorisere barna ved å narre dem når de iblant skulle få komme hjem på besøk til familien. Barna skulle ikke hjem likevel, besøket var avlyst, kunne de voksne more seg med å si, fulle av skadefryd. Personalet, og særlig bestyrerinnen, slo barna i ansiktet. Det var forferdelig for Wenche å se hvordan de tok den lille søsteren hennes, mens hun selv måtte stå helt avmektig og se på. Hans sier at det å være vitne til at de minste barna nærmest ble tvangsfôret, hardt og ukjærlig, uten å kunne ta igjen mot overmakten, var en del av den psykiske terroren som satte de dypeste sporene hos ham. Det samme gjaldt avstraffelsen av barna som var sengevætere. Når de hadde tisset i senga, måtte de vaske alle sengklærne. Hvis de ikke rakk det før skolen begynte, måtte de være hjemme fra skolen. Som straff var det flere av tantene som slo barna med de våte lakenene. "Og da alltid i andres påsyn. Alltid!" husker Hans. Han opplevde at systemet gjorde barna til medskyldige, det fornedret og brutaliserte dem. Etter hvert som de ble eldre, ble de presset inn i mønstre som undertrykkere og overgripere overfor de mindre barna, nøyaktig slik de eldre barna hadde vært overfor dem selv da de var små.

Avmakt og opprør

Den kristne dobbeltmoralen som preget barnehjemmene, var det vanskeligste å forholde seg til som barn, forteller flere. Den økte avmaktsfølelsen, men førte også til en voksende opprørstrang. Guttene kom seg gjerne bort fra hjemmene da de gikk til sjøs i 15-årsalderen. Men Sigurd tok et oppgjør med Frelsesarmeens barnehjem som han var på. Da han var 14 år og mente han var blitt for stor til å straffes med Bastøy, gikk han til sosialkontoret i byen og anmeldte barnehjemmet for "tortur, systematisk mishandling og seksuell utnyttelse". Han forteller at anmeldelsen førte fram. Noen år etter ble barnehjemmet nedlagt.

Dobbelt stigma – dobbelt byrde

Blant krigsbarna er det flere som mener at det var krigsbarnbakgrunnen deres som gjorde at de ble plassert i barnehjem og ikke i en pleiefamilie, eller at de ble adoptert. Sigurd mener også at det var grunnen til at han kom til et privat hjem, eid av

Frelsesarmeen. De tok mot krigsbarn og barn som var tilbakestående eller åndssvake. Fra dette hjemmet ble ingen barn adoptert. Å være på dette hjemmet var det samme som å bli satt på legd, mener han. "Jeg var i min egen konsentrasjonsleir," er hans opplevelse. Andre opplevde også at det heftet noe spesielt ved dem som krigsbarn, at de derfor skulle straffes og fortelles hvor lite de var verdt. Sigurd er ikke i tvil om at han ble spesielt brutalt behandlet på barnehemmet fordi han var "tyskerunge". Harry husker at det var mer juling enn mat på barnehemmet. Personalet ventet også i det lengste med å tilkalle lege når han var syk.

I dag opplever flere av informantene at oppveksten på barnehemmet er blitt den tyngste bora de bærer med seg i livet. Å ha en tysk far har vært en mindre belastning i voksen alder. Mishandlingen han opplevde, sitter i kroppen bestandig, sier Harry: "Alt kommer tilbake igjen sånn det var, du ser bilder for deg hele tida. Mange ganger når jeg legger meg til å sove, da kommer jævelskapet fram." Det er helt nødvendig å gjøre seg hard og ufølsom hvis en skal klare seg gjennom livet, sier han: "Ser jeg tilbake og tenker på hvordan det var, er jeg fortapt."

Mange av krigsbarna som opplevde barnehem og spesialskoler, sliter i dag med psykiske problemer. Disse barna utgjør en liten andel av krigsbarna. De fleste krigsbarn vokste opp i en familie. Statistisk sett kommer likevel krigsbarna som gruppe dårligere ut enn andre på flere sentrale levekårsvariabler, slik Dag Ellingsens registerbaserte undersøkelse viser (Ellingsen 2004). Sammenlignet med befolkningen for øvrig, og også i forhold til barn av enslige mødre, viser det seg at krigsbarna fortsatt har en vanskeligere livssituasjon i dag enn befolkningen for øvrig. De har noe dårligere utdanning enn andre, de er overrepresentert blant dem som er skilte og blant dem som har psykiske problemer. Sysselsettingsprosenten er lavere, noe som avspeiler både helsevansker og lav utdanning. De har noe lavere inntekt enn andre. Flere enn blant befolkningen for øvrig ble uføretrygdet som unge, og det er flere uføretrygdete blant krigsbarna i dag enn blant andre i samme alder. De mest alvorlige funnene i Ellingsens undersøkelse er at dødeligheten og tallet på selvmord er høyere enn ellers, også sammenlignet med andre utsatte grupper. Ifølge Ellingsen kan en si at i grove trekk har dobbelt så mange krigsbarn som andre i sammenlignbare grupper hatt vanskelige og problemfylte liv. At oppvekst på barnehem og liknende institusjoner har vært traumatiserende og har ført til svært store belastninger gjennom livet, har vi krigsbarnas egne beretninger om.

Forskning mellom jus og politikk

Undersøkelser av hva som skjedde med de tysknorske krigsbarna etter den annen verdenskrig, er en virksomhet som plasserer seg i skjæringspunktet mellom politikk, jus og forskning. Samtidig med kravet om undersøkelser reiste en gruppe krigsbarn søksmål mot staten for brudd på menneskerettighetene i behandlingen av krigsbarna i etterkrigsårene. I desember 2001 ble søksmålet avvist som foreldet av byretten i Oslo, og dommen ble bekreftet av Borgarting lagmannsrett i juni 2002. Staten uttalte at en likevel ikke ville bestride de framstillingene krigsbarna ga av hva de hadde opplevd. Krigsbarnas sak var bedre egnet for en historisk enn for en juridisk behandling, mente Regjeringsadvokaten (Regjeringsadvokaten 2000). Fra politisk hold ble det så reist krav om at Regjeringen så raskt som mulig måtte løse spørsmålet om oppgjør, oppreisning og erstatning, et initiativ som Stortinget sluttet seg enstemmig til i desember 2002. Men fra Regjeringens side ble det understreket at et oppgjør for krigsbarna måtte vente til resultatene av forskningen kom på bordet. Situasjonen krevde at forskerne i krigsbarnprosjektet markerte forskningens uavhengige posisjon, og forskjellen på forskning og etterforskning eller granskning. Et særskilt krigsbarnoppgjør, eller oppgjør for personer som har vært på barnehem, er og må være et politisk-moralsk spørsmål. Forskningen skal ikke først og fremst felle moralske dommer og fordele rett og skyld, men gi oss større innsikt i sammensatte samfunnsmessige forhold.

I krigsbarnsprosjektet er søkelyset satt både på krigsbarnas egne opplevelser og på omgivelsenes holdninger og handlinger. Vi trenger kunnskap om behandlingen av krigsbarna for vår egen selvforståelse. Vi trenger stadig slike nye tilfang for å få større innsikt i sentrale og aktuelle menneskelige og samfunnsmessige fenomen som marginalisering og utstøting, kanskje også i vår forakt for svakhet, som i denne sammenhengen særlig gjaldt kvinner og barn. De komparative sidene i den internasjonale undersøkelsen viser mange likheter i behandlingen av krigsbarna i de europeiske landene. Samtidig viser forsøk på sammenligning hvor sterkt oppfatningene av krigsbarna og mødrene deres var kultur- og kontekstbestemt og preget av synet på barn av ugifte mødre generelt. Den sammenliknende undersøkelsen åpner opp for videre studier av i hvilken grad internasjonale, nasjonale politiske og barnefaglige ideer og normer i etterkrigstida i praksis spredde seg, nådde ned og fikk gjennomslag på det lokale nivået og i den direkte behandlingen av barna, på barnehem, i fosterfamilier og i vanlige familier.

Erstatning – forskning – oppreisning – forsoning?

Det har vært argumentert fra ulikt hold for ulike måter å ta opp krigsbarnas sak på. Fra én av krigsbarnas organisasjoner har det vært hevdet at forskning var unødvendig. Saken burde bedømmes rettslig gjennom et søksmål mot staten for brudd på menneskerettighetene. Andre har ment at saken først og fremst burde behandles gjennom et forskningsprosjekt som kunne klarlegge og sette krigsbarnas oppvekst inn i en samfunnsmessig ramme.

Spørsmålet om krigsbarnas skjebner og oppvekst bør ikke begrenses til enten juridisk granskning eller til et spørsmål om individuelle krav om erstatning. Slike granskninger vil dreie seg om å dokumentere overgrep der ansvarlige instanser og personer kan identifiseres og ansvars- og skyldspørsmålet ved den enkelte hendelsen kan fastsettes. En slik framgangsmåte vil nødvendigvis måtte stykke opp, kategorisere og sortere barns opplevelser og erfaringer av ydmykelser, forakt og utnytting på en måte som er fremmed i et barns verden. Verken barns verden (eller verden for øvrig) er så enkelt og oversiktlig inndelt. Livshistoriene til krigsbarn som har vokst opp på barnehjem og andre institusjoner, viser med all tydelighet at opplevelsen av utsatthet, forlatthet, ydmykelser og overgrep var vevd tett sammen. De ble akkumulert, forsterket og virket over tid. Ytre sett kan flere av disse personene i dag sies å ha levd et vanlig liv som voksne; men smertene og lidelsen i oppveksten har de båret med seg også i hele sitt voksne liv.

Ved å gjøre krigsbarnas (eller barnehjemsbarnas) sak til et spørsmål både om individuell erstatning og en juridisk granskning av enkelte institusjoner og til forskning, åpnes veier til ny innsikt i viktige sider ved forestillinger og praksis i omsorgen for barn. Uten forskning ville saken ha vært redusert til et juridisk anliggende og til syvende og sist et spørsmål om kroner og øre. En slik tilnærming kan bidra til å bygge opp under forestillingene om at det er ofrene som skal skamme seg. Ved at hovedvekten blir lagt på at de som har lidd, skal sannsynliggjøre og (be)vise hva som har skjedd, rettes søkelyset mot dem, i stedet for mot samfunnsforholdene som gjorde behandlingen mulig. Det kan i praksis bety å overlate bevisbyrden til ofrene. En slik måte å gå fram på kan effektivt stenge veien til mulig erkjennelse av et politisk og moralsk ansvar som kunne ha åpnet for et offensivt oppgjør med signaler om reell oppreisning og – til slutt – en mulighet for forsoning.

Referanser

Aftenposten 6.7.1946.

Borgersrud, L. (2002) *Overlatt til svenske myndigheter. De norske krigsbarna som ble sendt til Sverige i 1945*. Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo.

Borgersrud, L. (2004) *Staten og krigsbarna. En historisk undersøkelse av statsmyndighetenes behandling av krigsbarna i de første etterkrigsårene*. Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo.

Ellingsen, D. (2004) *Krigsbarns levekår. En registerbasert undersøkelse*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Ericsson, K. (2002) *Noen trekk ved barnevernets utvikling mellom 1954 og 1980. Historisk og barnevernfaglig delrapport*. Oslo: NOVA

Ericsson, K. Simonsen, E. (under trykking) *Barn av fienden. Krigsbarns livshistorier*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kluge, Liv (1947) *Sosial trygging av mor og barn*. Oslo: Arbeidernes Opplysningsfond.

Letting, O, Ribsskog, B (1956) *Kroppslig og intellektuell utvikling. Noen resultater av undersøkinger ved Oslo folkeskoler*. Komiteen for pedagogisk forskning. Oslo:Gyldendal.

Lyngstad, O. (1949) Barnevernsarbeidet i Norge 1936–1948. I: *Den 6. nordiske barnevernskongress Oslo 5.–8. august 1948*. Oslo: Hovedkomiteen for den 6. nordiske barnevernskongress.

Norges forskningsråd (1999a) *Fiendens barn? Kunnskapsstatus – kunnskapsbehov*. Oslo.

Norges forskningsråd (1999b) *En hvitbok. Utvalgte offentlige dokumenter om krigsbarnsaken*.

Olsen, K. (1998). *Krigens barn. De norske krigsbarna og mødrene deres*. Oslo: Forum Aschehoug.

Regjeringsadvokaten. Prosesskrift til Oslo byrett. Sak nr. 00-03661 A/61. 26.06.2000.

Simonsen, E. (2000) *Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881–1963*. Oslo: Unipub.

Simonsen, E., (2003) Mellom arv og miljø. Krigsbarn og adopsjon. I: Benum, E. mfl. (2003) *Den mangfoldige velferden*. Festskrift til Anne-Lise Seip. Oslo: Gyldendal.

Simonsen, E., Ericsson, K. (2004). *Krigsbarn i fredstid – sosialpolitiske og profesjonelle føringer i synet på tysk-norske krigsbarn 1945–1947*. Institutt for kriminologi og rettssosiologi, UiO. K-serien nr. 1/ 2004.

Wiesener, G. (1924) *Norges Barneforsorg*. Utgitt av Norges landslag for barne- og ungdomsforsorg. Kristiania: Steenske forlag.

Wiesener, G., (1948) *Barnevernet i Norge. En oversikt*. Oslo.

Vedlegg 4**Overgrep mot barn på barnehem og spesialskoler**

Noen refleksjoner om hvordan det kunne skje, og om hvilken beredskap vi trenger for at det ikke skal skje igjen

Av Magne Raundalen, førsteamanuensis, cand. psychol. ved Senter for Krisepsykologi, Universitetet i Bergen

Innledning

Når jeg på oppfordring fra Befringutvalget legger fram mine tanker og refleksjoner som et bidrag for å forstå de overgrep som er blitt avdekket i våre barnehem og på skolehem/spesialskoler i etterkrigstiden, mangler jeg et enhetlig faglig utgangspunkt for dette. Bakgrunnen for å gi meg i kast med oppdraget blir derfor min langvarige opptatthet av de kulturstrømninger og livsvilkår som skaper vårt syn på barn, og den rollen som oppvekstpsykologien har hatt når den har utfordret og søkt dialog med disse sterke drivkreftene. Selve navet i de omdreiningene jeg forsøker å belyse, er den tunge arven av hardhet mot barn og maktmisbruk overfor barn som har forfulgt oss fram til denne dag.

Hardheten og den fjerne fortiden

"Historien om barndommen er et mareritt vi først nå har begynt å våkne opp fra. Jo lenger tilbake i historien vi går, desto dårligere har omsorgen for barna vært, og desto oftere er barna blitt drept, forlatt, slått, terrorisert og misbrukt seksuelt." Dette skrev Lloyd de Mause som sin konklusjon på barndommens historie som han publiserte i 1974. Han ser tydelig at århundrene har gått i barnas favør og er lite i tvil om at det vi nettopp har avsluttet, virkelig ble 'barnas århundre', som den svenske pedagogen Ellen Key proklamerte i år 1900. Få kan argumentere mot dette. Den som imidlertid gjør det, er en annen historiker, nemlig Philippe Aries (1982), som nærmest hevder at 'oppdagelsen av barndommen' på 1700-tallet som et eget livsavsnitt med behov for et eget program tok friheten og verdigheten fra barna og gjorde dem til objekter for barneoppdragelse og skolering. Barnet ble sett på som et usivilisert individ som skulle oppdras. Barna måtte derfor påtvinges selvbeherskelse og disiplin, særlig under den langvarige leseopplæringen. Det ble lagt sterkt press på, og dermed omfat-

tende begrensninger for, barnas aktiviteter og friheter. "Barnas naturlige tilbøyeligheter skulle bekjempes – ikke bare for å fremme de daglige studier – men også fordi de var uttrykk for deres medfødte syndighet. Denne syndighet skulle overvinnes, både av hensyn til studier og den gode karakter." (Sitert hos Sigsgaard/Varming, 1997.)

Norsk barndom har ikke vært vesensforskjellig fra det Lloyd de Mause og Philippe Aries beskriver i sine dystre bøker om barndommens historie. Det er to tråder som her blitt tvinnnet sammen: livsvilkårene, det harde livet som også ble til den harde barndommen som ikke ga rom for noe valg, og den voksende kulturelle diskurs om at barn måtte oppdras etter et program. Jo hardere livet og dermed barndommen var, desto viktigere ble det at barn kunne klare seg og samtidig være en ressurs som de voksne, det vil først og fremst si foreldrene, kunne herske over uinnskrenket og uhemmet. Når det ikke var noen nåde for de voksne, var det heller ikke det for barna. Samtidig var barnerike familier normen. I og med at det var så mange munner å mette, ble det av den største betydning at barna så snart som mulig ble en ressurs og en tilgang til familiens overlevelse, nær sagt koste hva det koste ville. Ifølge Aries opplever vi fra 1700-tallet og framover en sterkt voksende offentlig motivasjon for å ta hånd om deler av barndommen, først og fremst gjennom skolegang.

Hardheten lever videre

Slik jeg ser det, var hardheten i barneoppdragelsen opprinnelig et produkt av hardheten og kampen for tilværelsen gjennom århundrene. Siden ingen kunne garantere for dagen i morgen, ble denne hardheten et levende kjennetegn lenge etter at tidene var blitt bedret. Og selv om vi kan se mange tegn på at tidene ble bedret for mange, var tilværelsen fortsatt preget av slitet. Barnet kunne ikke bli forskånet fra det. På den annen side var de uunn-

værlige og kunne kjenne gleden ved det. "Me var aller så glad som når me hadde gjort mykje," sa en 90-åring fra Telemark som jeg intervjuet på 70-tallet om hennes oppvekst og barndom.

Mens livet gjennom hundreårene ble styrt av nødvendigheten, ble nødvendighetens strategi antagelig konstituerende for barneoppdragelsens ideologi. Det som også spiller inn, er selvsagt en økende erkjennelse av sammenhenger mellom livserfaringer og personkvaliteter. I så måte er det interessant at det er en sterk hyllest til barndommen og det barnlige i Bibelens tekster. Likevel overlevde hardheten fram til våre dager. Dette er sikkert ikke like riktig for alle klasser i samfunnet. Jeg tror at livet på landsbygda, slik det er beskrevet, ofte var så sterkt preget av arbeidets nødvendighet og læringskraft at man ikke gikk rundt til daglig og tenkte på hvor streng man skulle være. Ved den såkalte "oppfinnelsen av barndommen" fikk nok barna et lettere og mer beskyttet liv, men de ble ikke nødvendigvis tryggere. De måtte selv finne sin vei i livet og sin plass på de rangstiger som til enhver tid ble opprettet. Kravet til å være "sin egen lykkes smed" ble et tydeligere og sterkere trekk fram mot vår moderne tid, og mye av hardhet og straff fulgte med på lasset. En opphetet debatt så sent som på 70-tallet om at foreldre skulle forbys å slå barna sine, forteller noe om det. I Danmark ble loven først vedtatt i år 2000, og i Storbritannia og Tyskland er den til denne dag nedstemt i Parlamentet og Riksdagen. Jeg tror også at klasseforskjellenes funksjon og bestandighet hadde betydning for opprettholdelsen av hardheten mot barna. Det historikerne synes å være enige om, er at den lutherske teologi kom til å spille en vesentlig rolle. De barnevennlige bibeltekstene ble satt til side, og Skriften ble det mest slagkraftige dokumentet mot milde og moderne strømninger i barneoppfostringen.

Hardheten og lydigheten

Helt fram til våre dager lever både foreldreforestillinger og skoleidealer hvor det lydige barnet er det mest ønskelige. De barna som blir "naturlig lydige", unngår mye av hardheten, bortsett fra som tilskuere, mens de som ikke innordner seg, alt etter graden av opposisjon og avvik fra normene, kan risikere å bli satt på ubarmhjertige program, også i terapiens navn. Det stridige barnet har i våre dager fått sin egen diagnose, faktisk i to varianter, CD – Conduct Disorder og ODD – Oppositional and Disobedience Disorder. Selv om de verken blir banket eller slått, viser forskningen at det kan bli en tyngende og kostbar diagnose som et flertall får

lite utbytte av å være bærere av. Undersøkelser viser at foreldre som ikke går inn for fysisk straff av barn, fortsatt kan holde lydighetskravet som ufra- vikelig (Sigsgaard/Varming 1997). Det åpnes opp for at hardheten blir rett og riktig endog uten Gud. Det er verd å reflektere over om hardheten blir enda kaldere i den sekulariserte formen. Tross alt er det ikke lenger et kjærlighetsbud bak de straffende handlingene, fra nå av er de bare en samfunnsplikt. Det er ikke uten grunn at problemstillingen "barnevern eller samfunnsvern" er blitt reist i denne konteksten. De danske forskerne påpeker i sine meget oppdaterte undersøkelser om vårt syn på barneoppdragelse og disiplin at andelen av "konsekvente grensesettere" er høyest blant pedagogene. De hevder endog at foreldrene er blitt påvirket av den utbredte grensesettings-tenkingen innenfor institusjonene. Grensesetterne har for lengst overtatt og nyoversatt Bibelens ord til "den som elsker sitt barn, setter grenser for det tidlig."

Religionens slagkraft

Slik jeg ser det, ble religionen et instrument både til å styre barnet, noe som ble ansett som nødvendig, og til å rettferdiggjøre hardheten. Begrunnelsen var uangripelig: de små skulle berges for det evige liv. Fra det en kan lese om barneoppdragelse fra 1850 og framover, var barneoppdragelsens mål, på Bibelens grunn, preget av kampen mot arvesynden og for øvrig med hovedvekt på guds frykt og lydighet, noe som langt på vei var ensbetydende. Lydighet mot foreldrene var lydighet mot Gud. Foreldrene var ifølge Luther Guds stedfortredere på jord. En svensk analyse av 200 utgaver av katekismer fra 1750-tallet og framover (Norberg 1978) konkluderer med at foreldrenes påbud var Guds vilje, og denne besto i å bryte ned barnas syndige vilje. Resultatet for hjem og skole ble at barna skulle behandles strengt. Selv om det ledende oppdragelsessynet ble utsatt for helt andre ideer og idealer fra utsiden, var kirken og prestene så sentrale i alt som hadde med skole og barnesyn å gjøre, at de holdt stand mot radikale tanker og ideer. Slik det ser ut for meg, så levde det nok ideer og tanker fra både Sokrates og Platon, John Locke, Rousseau og Pestalozzi, ja endog Alexander Neill holdt foredrag i Norge på 1930-tallet om sin antiautoritære skole Summerhill, men stort sett møtte alle disse nye ideene veggen. Jeg tror nok at budet om nestekjærlighet og noen drypp fra 'la de små barn komme til meg' var en garanti mot at skolen ble direkte inhuman og mishandlende, men takket være blant andre Luther og pietismen opprettholdt

skolen hardheten og lydigheten som retningsgi-ver. I alle fall fikk innføringen av tvungen konfirma-sjon i 1736 stor betydning i denne sammenhengen, etterfulgt av den første skoleloven tre år senere. Kanskje er det slik at hardheten i synet på barn og barneoppdragelse ikke primært var en religiøs arv, at religionen var et instrumentelt vern, også mot de farlige ideene, og at autoriteten ble hardere og farligere når religionen mistet grepet og den måtte begrunnes i seg selv. Autoriteten ble selve begrun-nelsen. Slik også med grensesettingen i våre dager, som på mange måter tas for gitt. Det viktig-ste er ikke hva man setter grenser for, men at man setter grenser, og ved at man har gitt budskapet et aggressivt innhold, har man også fått med seg for-tidens hardhet.

Institusjonene og hardheten

Mange av de store pedagogiske tenkerne så på hjemmet som sentralt for opplæring. Helt fra antik-ken har vi forestillinger om oppdragelse mot et mål og for ervervelse av gode dyder, og de som formid-ler disse, er nære idealer blant slekt og venner. Senere har vi en lang rekke med sentrale tenkere med en fundamental erkjennelse av at vi lærer av det levende livet, hele livet og hele tiden. Likevel kan vi i vår nære fortid dokumentere at sterke og vedvarende strømninger i pedagogikken innehol-der negative bedømmelser av barnas dagligliv og aktiviteter, inkludert dårlig skjult foreldreforakt. Barnas deltagelse i viktig arbeid unnslopp ikke denne nedvurderingen. Det kan den lange striden mellom bøndene og skoleårets lengde fortelle om. Skolens oppgave måtte derfor bli å gjøre folk av barna – noe de ikke kunne bli uten. Vi får skolen som et retteprogram. Det farlige oppstår når sko-len ikke lykkes i sitt retteprogram. Jeg spurte min da snart 94 år gamle far (f. 1911) om råd for disse resonnementene med utgangspunkt i spørsmålet om foreldre og lærere var veldig strenge den gang – for snart hundre år siden. Han benektet bestemt at de var det, men føyde til at ”både foreldra og sku-len blei nok fort hjelpelause for dei heilt umaulege, og då var alt tillatt”. Som gruppe har barna stort sett vært vellykkede i å mestre kulturens økende krav til dem gjennom oppvekst og skole. Det store flertallet av barn fra alle klasser har gjennom 300 år lært seg å lese. Men ikke alle. Stort sett har barna klart å innordne seg og overleve skolen, men ikke alle. Noen av disse utstøtte barna tok pioneren Pes-talozzi seg av, og det norske kjennskapet til hans arbeid førte til at Toftes Gave ble flyttet ut av byen og til landsbygda for å knytte resosialisering til arbeid og aktivitet, men det var nok dessverre

ingen garanti for at den forble i Pestalozzis ånd. Ideene har vært der. Men barnas skole gikk videre med et tungt etterslep av autoritetstro, undertryk-kelse, utsortering og utstøting. Selv om jeg ikke har kilder som kan tallfeste det, vil jeg ikke unnlate å nevne at befalsskolen ofte var springbrettet for videre utdanning til lærer i et visst tidsrom av vår nære historie. Fra min egen skolegang gjennom 50-åra husker jeg meget godt at de som vi barn ville kalle de verste lærerne, fordi vi opplevde dem som barnefiendtlige og ubarmhjertige, hadde høyest status og mest makt i skolen. Begrunnelsen var at de ”kunne holde disiplin”. Det faktum at de vi opp-levde som beste lærerne, som var både omsorgs-fulle og meget sosialt kompetente og ikke hadde såkalte disiplinproblemer i det hele tatt, fordi vi elsket dem, hadde ingen betydning for statushie-rarkiet i skolen. Gjennom 70-åra forsøkte jeg meg som foredragsholder om trivsel i skolen, med en topp i Barneåret, da vi hadde skrevet en bok om dette (Raundalen og Raundalen 1979). Jeg har tid-ligere karakterisert min opplevelse av denne virk-somheten ”som å forelese i et fryseri”. Selv om mitt budskap var blottet for angrep mot en bestemt lærergruppe, var det mer enn nok at jeg mente at ordet respekt skulle gjelde begge parter. Angre-pene fra taleføre foreldre var minst like heftige som de som kom fra overlærerne.

Klasseforskjeller

Ganske tidlig ble skole og utdanning et privilegium som kostet penger både i form av utgifter til bøker og skolepenger, og mest på grunn av fravær av inn-tekstgivende arbeid. Klasseproblematikken er tosi-dig – minst. For det første hadde ikke de fattige råd til utdanning, for det andre var det de hadde lært av livet, i langt mindre grad skole- og utdanningsfor-beredende. Selv om barnehagen, og i noen grad medie-/barne-tv har kompensert noe for dette i vår tid, må vi nok si at denne problematikken fortsatt er aktuell. Når de store klasseforskjellene eksis-terte som uproblematisk, hadde utdanningen dessuten som birolle å opprettholde disse. Klasse-reiser var ikke et begrep, og de var heller ikke vel-komne. Når skole og utdanning tilhørte en klasse fordi det etter hvert ble veien til makt, kunne en bedret barndom leve i et slags apartheidsystem side om side med de vergeløse. De privilegerte hadde sin posisjon som en selvfølge, og de under-privilegertes harde liv og lidelse kunne pågå upå-aktet. Det var ikke ømhet for barn der. Dette var før Gabriel Scotts forsvar for de vergeløse og før våre første barnebøker med klasseopprør. I klassefor-skjellenes navn utviklet skolen en grunnleggende

forakt for lavt rangerte foreldre, og siden disse var mindreverdige og barna deres allerede var ødelagt, så å si, kunne de som skulle ta seg av opprettingen, være ganske uhemmede. Det offentlige, skole og kirke, har en lang og vedvarende praksis som inneholder negativ kritikk av foreldrenes holdninger og deres tilfeldige oppdragelse av barna. Det eksisterer blant annet en rekke rapporter fra 1800-tallet hvor prestene i sine rapporter til biskopene klager blant mye annet over at foreldrene til allmuens barn ikke ville slå dem (Ståle Dyrvik, *Forskningsnytt*, NAVF, 1978).

Dehumaniseringen og inhuman behandling av barn

Når det gjelder dehumanisering av barnegrupper, tenker jeg på de som blir sett på som mindreverdige og uverdige – i ulik grad og med ulik styrke. Dette har vi lang tradisjon for når det gjelder alle avvikere, fysiske som psykiske. Det er nok å nevne to ord: åndssvake og krøplinger. I hardhetens perspektiv var de selvsagt verdiløse og i noen tilfeller verre enn det, de tærte på familiens knappe ressurser uten å være i stand til å bidra med noe av verdi for overlevelse. Hardheten er synlig i studiet av en rekke institusjoner, fra sykehus til skole. Jeg ser selvsagt dette som en glideskala, men det var ikke så mye som skulle til av avvik, i og med arven fra den harde fortiden, før man kunne dehumanisere barnegruppene. I denne konteksten innlemmer jeg også dehumaniserende elementer innenfor en profesjon. I første rekke tenker jeg her på medisinen og sykehusets halsstarrige motstand mot å ta inn et humant syn på og hensyn til barn. Det mest iøynefallende her er kampen mot at foreldre skulle få være med som støtte for sitt barn på sykehuset. Samtidig tenker jeg også på hvor hardt enkelte pasientgrupper kunne bli håndtert og rammet. I den senere tid har vi fått dokumentert, blant annet skjønnlitterært, hvordan barn med polio fikk merker for livet av et ubarmhjertig og inhumant sykehussystem (se G. Lorentzen 2003). Jeg var tidligere inne på problematikken klasseforskjeller, og et eksempel her er de forferdelige feriekoloniene for fattige barn, og især små barn. De skulle endog være uttrykk for vår godhet. Foreldrene skulle ikke si adjø, de skulle bare stikke av ubemerket, barna fikk ingen forklaring på hvorfor de ble borte, og foreldrene fikk ikke lov til å komme på besøk. Da jeg tidlig på 70-tallet besøkte noen av de verste, beregnet på de minste barna, og rapporterte det jeg hadde sett, til avisene, ble det et voldsomt rabalder, men de ble stengt. En annen gruppe for seg var misjonærbarne. I en av deres egne beretninger

om livet i ensomhet, frykt og overgrep på internatskolene de ble sendt til fra 7-årsalderen av, har jeg klippet denne formuleringen: "Mine foreldre ga hele sitt liv til Gud, og så ga de faen i resten – og jeg var resten." Jeg snakker vel her mer om inhumant enn om direkte dehumanisering, men det kommer nokså nær når man har fått deres egne beretninger om angst, vold og overgrep på internatskolene de ble sendt til seks eller sju år gamle. Sammenlignbart med dette er den omfattende bruk av internatskoler, endog for små barn, i den nordligste delen av Norge. I noen grad kan dette jeg kaller dehumanisering her i de siste avsnittene, bero på uvitenhet. Til det er å si at mange av disse instansene, til tross for at man kunne forvente at de var ganske oppgående, var meget resistente mot ny kunnskap.

Demoralisering og ledelse

I en meget tankevekkende artikkel nylig om de skandaløse overgrepene i Abu Ghraib-fengselet i Bagdad anvender Nils Johan Lavik en hypotese utviklet av psykologen Leo Rangell, som i sin tid anvendte den systematisk for å forklare det moralske forfallet i Det hvite hus under Richard Nixon. Hovedinnholdet i denne hypotesen er relevant i vår sammenheng. I korthet går den ut på at moralsk forfall/amoral i ledelsen kan få groteske utslag nedover i rekkene. Dette er med andre ord aktuelle refleksjoner med tanke på å forhindre eller redusere mulighetene for at det skal skje forferdelige overgrep på barn i våre framtidige omsorgsplasseringer. Et uomgjengelig krav blir derfor at utvelgelse og skolering av ledelsen må bli et omfattende og målrettet arbeid, inkludert her kontroll med institusjonene hvor barn er i det offentliges varetekt. Det betyr ikke at hjemmet er et garantiinstitutt mot vold og overgrep, men mulighetene for kontroll og inngrep er der av en helt annen karakter. Det langvarige og viktige arbeidet for vern av menneskerettigheter og utarbeidingen av et tydelig regelverk for bruk av maktmidler, for eksempel i institusjoner for psykisk utviklingshemmende, er i dette perspektivet meget viktig. Når det gjelder temaet moral og ledelse, som jeg anser som svært viktig i vår sammenheng, vil jeg nevne en personlig erfaring med positivt fortegn. Fra 1962 arbeidet jeg først som praktikant og siden som lærervikar på Dr. Solems klinikk for nervøse barn på Tjøme. Dr. Odd Solem hadde bestemt seg for å opprette en super-regional klinikk for de mest utsatte og de mest psykisk skadde barna i Norge, mens han satt i fem år i tyske konsentrasjonsleirer. De faglige retningsgiverne for dette arbeidet ble Bruno Bettel-

heim og Fritz Redl (spesielt boken "Children Who Hate" fra 1941). I tillegg til dr. Solems aktive ledelse var det hele tiden fast ansatte psykologer. Overlege Hjalmar Wergeland ved barnepsykiatrisk avdeling på Rikshospitalet hadde den øverste faglige autoritet, og han kom hver 14. dag og hadde et fem timer langt fagmøte med personalet. Den faglige holdningen gjennomsyrt alt arbeid ved klinikken. Som ett illustrerende eksempel blant mange på dr. Solems ledelse husker jeg at en av miljøarbeiderne, en godlynt ilandgått skipper fra Tjøme, hadde tatt en av guttene (12 år) så hardt i armen at han hadde vondt i skulderen i flere dager. Gutten forlangte å få sin sak opp, og det fikk han med alle de åtte guttene og hele personalet på hans avdeling til stede. Etter at situasjonen var beskrevet av begge parter, drøftet dr. Solem i alles nærvær saken med to "meddommere"; Larsen ble felt, og han måtte be om unnskyldning. Og det gjorde han på en så overbevisende måte at han beholdt sin skipperverdighet i gruppen. Bristen på sterke virkemidler kunne nok føre til at utrolig mange vindusruter kunne bli knust når en gruppe mistet kontrollen, og en replikk fra vaktmester Andersen, som ikke helt begrep klinikkens anti-autoritære filosofi, ble en klassiker i klinikkens muntlig, overleverte historie: "Jeg veit ikke å jeg ska gjøre med dessa unga jeg, men når dem knuser ruta mens jeg holder på å sett'a inn, da veit jeg å jeg ska gjøre!"

Skolen – et farlig sted for barn?

Dette punktet dreier seg om at en gjennomført skolegang av en viss varighet gradvis ble et mer og mer bestemmende kriterium for plasseringsmulighetene i samfunnshierarkiet. En av skolens mest kraftfulle roller ble etter hvert å fungere som en sorteringsinstans. Og de som ble direkte utsortert allerede på skolen, måtte det også gjøres noe med. Faktisk så sent som i 1963 gikk de svakest fungerende og umulige barna blant flere av de lærerne jeg møtte som vikar i grunnskolen, under den aksepterte betegnelsen "bunnfallet". Jeg husker også min forskrekkelse over at en lærer mente dette var mer enn ok, man måtte få skilt ut de som skulle ha de gode jobbene og de som vi trengte for å fylle de dårlige jobbene i et samfunn. Om ikke annet ga han uttrykk for at bunnfallet hadde en verdi! Ett er i alle fall sikkert: at skole og utdanning ble en meget styrende strategi for det nye samfunnet etter krigen. Den kan beskrives som en lang arm som grep tak i det meste i familien som dreide seg om barn, oppdragelse og framtidig suksess. Samtidig som det eksisterte et motiv for å hjelpe og "rette opp" de som av ulike årsaker ikke gled på

plass i skolesystemet, ble noen av institusjonene på utsiden av menigmann sett på som rene straffesanstalter for asosiale barn. Hadde noen havnet der, var det en lokalhistorisk begivenhet som stemplet så vel familien som barnet i lange tider framover. I dag har vi kunnskaper som kan fortelle oss at det å samle asosiale i egne grupper kan resultere i negativ læring og forverring for alle medlemmene i gruppen. Tyngdekraften trekker nedover. Siden vi vet det i dag på bakgrunn av forskning, må vi regne med at de som arbeidet i institusjonene den gangen, erfarte det smertelig. Dessuten vet vi i dag at det som reduserer denne synkekraften er bemaning, faglige ressurser og et evidensbasert program. Det skal ikke mye empati til å tenke seg hvor fortvilte mange lærere og ansatte i systemet kunne bli når de så at deres bestrebelser så ut til å virke mot sin hensikt. Det er heller ikke vanskelig å forestille seg at desperasjon ledet til drastiske midler i oppdragelse og disiplinering. I dag vet vi også at mange av de tidlig aggressive og asosiale har gått i hard trening der hjemme, og vi vet at deres atferd kan være meget resistent mot positiv endring, særlig når virkemidlene er straffende og negative. I en forstand er det nettopp straff, avvisning og trakassering som har formet deres uakseptable atferd, fordi de har fått for mye av det negative.

Barnas rolle i våre liv

Livet endret seg, velferden økte og barnetallet sank, utdanning og likestilling ble nøkkelord i samfunnsplanleggingen. Barnas rolle i familie og samfunn endret seg. Barnepsykologien kom på arenaen, og stikkordet var barns behov. Hjem, skole og samfunn skulle påse at barnas grunnleggende behov ble tilfredsstilt, for på den måten å sikre dem en god vekst og utvikling. Denne trenden hadde startet før krigen, men ble den virkelig førende i etterkrigstiden. Barna ble nå verdifulle produkter som samfunnet og foreldrene sammen hadde ansvaret for å utvikle. På utsiden av dette store spranget framover fikk vi tre grupper barn: barn av foreldre som ikke hadde fulgt med i marsjen mot den nye tid og ei heller hadde gitt barna redskaper til å mestre den, og som derfor falt utenfor både på atferd og prestasjon, dernest barn som av forskjellige grunner ikke lot seg foredle innenfor skolesystemet, og til slutt barn av foreldre som utøvde uakseptabel foreldrepraksis. For alle disse barna, ettersom kravene til dem gjorde at de økte i antall, ble det opprettet forebedrings- og foredlingsanstalter og hjem (barneheim). Det bør understrekes at det også ble opprettet målrettede, spesialpedagogiske institusjoner for å "skreddersy" hjelpen til barn med ulike handikap (for eksempel

for døve, svaksynte/blinde, hjerneskadde). Etter hvert fikk disse barna som gruppe en egen betegnelse, 'barn med spesielle behov'. Deretter kom integreringsbølgen til glede for mange, mens den for noen ble overgang til et ørkesløst liv på feil. Mitt poeng her er at etterkrigstiden var et dramatisk farvel til et liv hvor barn med ulike bakgrunn og mildere former for handikap kunne være verdifulle og gjøre nytte for seg på andre måter og på andre steder enn i skolesammenheng. Samtidig med dette vokste det fram et barnesentrert syn som sto i opposisjon til troen på straff og lydighet. Begreper som demokrati og likestilling dukket opp i litteraturen om barneoppdragelse. For mange var dette så fremmede ord at myten om den 'frie barneoppdragelsen' så dagens lys. Det ble fronter i synet på barns sosialisering, og disse har vært lite bevegelige og forbausende stabile fram til i dag, selv om ordbruken er endret fra straff og lydighet til folkeskikk og grensesetting.

Grensesettingen – vår tids svøpe?

Begrepet 'grensesetting' har fått en sentral plass i alle våre nåtidige samtaler om barneoppdragelse og skoleatferd. For meg er dette et levende bevis på at vi ikke har fjernet oss særlig langt fra fortidens tankegods, som i sin kjerne besto i at vi skulle ha makt over barn, og at vi måtte demonstrere at vi hadde denne makten. Derfor frykter jeg at maktmisbruk fortsatt er en stor fare for barn i hjem, skole og institusjoner. Særlig tydelig blir dette når referansen for samtalene er aggressive, voldelige og alvorlig kriminelle handlinger hos barn og unge. Årsaksforklaringen er mangel på grensesetting i barneoppdragelsen, og bote-middelet er derfor mer grensesetting i hjem, skole og institusjoner for barn. Det er helt åpenbart at dette i seg selv er et aggressivt budskap som ikke ligger så langt fra å erklære barn som fiender, hos dem som sterkest sverger til grensesettingens filosofi. Sist, men ikke minst er 'grensesetting' et meget dårlig og upresist begrep som gir svært feilaktige assosiasjoner, nemlig at barn bare lar seg styre utenfra, av grensene og grensesetterne. Mens oppdragelsens mål heller må sikte seg inn på å fremme det empatiske, kontrollerte, indrestyrte individ som tar ansvar for sine handlinger. Når det gjelder avskaffelsen av grensesettingsbegrepet (jeg tror nemlig ikke det lar seg reparere), har jeg tatt til orde for at man kunne beholde 'konfronterende læring' som en faglig begrunnet strategi mot en del av barnets uakseptable atferd i hjem og skole. Det vil i en sum si at man tok ubehaget i situasjonen og konfronterte barnet ansikt til ansikt fordi man ville etablere en læringseffekt som reduserte eller forhindret gjentakelser. Med et slikt gjennomført utgangspunkt er man tvunget til å

velge noe annet dersom det viser seg der og da at strategien har den motsatte effekt. Grunnen til at jeg advarer mot grensesettingsretorikken akkurat her i denne sammenhengen, er todelt. For det første fordi den er meget populær blant politikere, nettopp i det aggressive formatet jeg har skissert her. Dernest fordi det fortsatt blir anvendt ukritisk av framtre-dende fagpersoner innenfor pedagogikk og psykologi. Dette legger veien åpen for at hardheten fortsatt kan bli ledetråden i oppdragelsen av og arbeidet med de vanskeligste barna.

Bristen i vår empati med gutter

Når det gjelder overgangen fra industrisamfunnet til utdannings- og kompetansesamfunnet, har det vist seg med all tydelighet at guttene har klart denne dårligst. I en sum er både kriminologer, sosiologer og pedagoger enige om at det ikke går bra med Europas gutter. Spesielt har man påpekt to meget framtre-dende trender. For det første at de står for 70–80 % av dem som faller ut av skolesystemet på ulike trinn. Dernest at de i liten grad velger yrker der jobbtilgangen er størst, fordi de anses som kvinne-dominerte. Det innebærer at store grupper havner på 'utsiden' av kompetansesamfunnet, og så mange blant dem finner veien til det aso-siale og kriminelle miljøet at man i Europas stor-byer snakker en ny underklasse av samfunns-fiendtlige unge gutter og menn som er lite attraktive på så vel på ekteskapsfronten som på jobbmarkedet. Mine hovedpoeng er også her todelt. For det første at vi ikke har integrert all den nye kunnskapen vi har om så vel guttenes fysiologi og hjerne som den nedarvede og hem-mende kjønnsrolle i et systematisert arbeid for å bedre mestringen av skolegangen og senere til større frihet i yrkesvalget. Det har ikke vært kunnskap og empatibasert ansvar som har ledet oss i tenkningen om denne meget alvorlige problema-tikken. Tvert om er det hardheten i form av straff og utstøting som har hatt vind i seilene. Selv om vi på ingen måte skal senke antennene som skal fange opp overgrep mot jenter i hjem, skole og samfunnsinstitusjoner, må vi opprette en spesiell våkenhet for hva som skjer med guttene så lenge hardheten fortsatt kalles sunn fornuft.

Apartheid – isolasjon

Det farligste av alt for barna som av ulike grunner ble tatt hånd om og plassert på institusjon, var at de dermed ble usynliggjort. Når kontrollfunksjoner og tilsynsordninger ikke fungerte, ga det spillerom til de negative kreftene i miljøet som hadde dem i

sin varetekt, enten dette var overgripere i alvorlig forstand, styrere med et ubarmhjertig syn på barn eller hjelpeløse ansatte som etter hvert måtte erkjenne at deres forbedringshjem var i ferd med å bli en forverringsanstalt. Av grunner som ikke uten videre lar seg begrunne med rømningsfaren, hadde myndighetene plassert mange av bygningene på øyer. I alle fall ble barnas liv og skjebne meget vanskelig tilgjengelig for allment innsyn. Barnas rettssikkerhet var og er helt avhengig av ledelsen av institusjonen og kontrollrutinene fra det offentlige. Til denne dag rapporteres det om svikt i overvåking av rettigheter og tilsyn med livsvilkår til barn som er tatt hånd om av det offentlige. Det blir av den største betydning at ingen plasseringer av barn 'unndras' offentlighet. Det går an å tenke seg at en frivillig organisasjon med faglig tyngde hadde en programmert tilgang til alle barn under offentlig omsorg. I dagens situasjon burde man være spesielt på vakt for de barna som lever mer eller mindre isolerte i våre flyktningmottak.

Det forstummede barnet

Det er ikke bare under offentlig omsorg at barnets stemme har forstummet. Vi trenger ikke gå lenger tilbake enn til tidlig 70-tall for å finne faglige rapporter som bedyrer at barn ikke blir deprimerte, og at sorg hos barn går raskt over. Tidlig på 80-tallet, da traumepsykologien for voksne for alvor begynte å ta form, var man sikker på at dette ikke gjaldt barn. Det var også klart at barn som levde med vold i familien, klarte seg bra, og at barn av psykisk syke mestret livet. Den åpenbare forklaringen på denne desinformasjonen fra en tid da man anså seg som opplyst om det meste, var at dokumentasjonen om barna bygde på rapporter fra voksne omsorgspersoner (foreldre) og voksne fagpersoner (lærere, leger, sosialarbeidere). Bildet endret seg momentant når barna selv ble subjekt for kartlegging og intervju. Selv i dag ligger forskningen som bruker barn som informanter, på et meget beskjedent nivå innenfor så vel sosiologi som psykologi. Det er oppmuntrende at Barnekonvensjonen i så sterk grad understreker barns rett til å bli hørt i mange ulike sammenhenger. Det er mulig å lage en begrunnet "høringspakke" skrevet for barna, om vern, rettigheter og rett til å bli hørt. Den skal følge alle barn som det offentlige har overtatt omsorgen for, enten de er plassert i institusjon eller i fosterhjem.

Avvikere søker arbeid med barn

Vi kan selvsagt ikke se bort fra at det til alle tider har forekommet, og at det vil forekomme, en per-

sonbestemt søkning til yrker som gir tilgang til og kontroll med og makt over barn. Farligst ble dette når den med makt og kontroll i tillegg hadde identitet som Guds utsendte på jord. Med en så sterk og dominerende "misjonsbefaling" ble arbeidet i lukkede institusjoner attraktivt for maktpersoner og personer med andre avvik. Kanskje er det slik at maktpersonens eget avvik er lettere å overse og skjule når de man skal hjelpe, allerede er stemplet og utstøtt som svært avvikende. Kanskje var det slik at et visst antall av disse forstyrrede personene fikk leve nokså fritt, fordi mistankens terskel var lav, og fordi noen av dem faktisk utøvde oppdragelsens målsetting – om enn til overmål. Man må heller ikke se bort fra ledelsens store betydning her, både ved at lederen var en maktperson som dermed ga signaler nedover i hierarkiet, og ved at han ofte var forsvareren av den tøffe linjen. Man kan jo bare stille seg spørsmålet om det var de empatiske og milde eller de straffende og ubarmhjertige som hadde status i systemet, det være seg i barnehjemmet eller på spesialskolen. Hvem søkte seg til maktposisjoner? I samtaler med "gjenlevende" fagpersoner i ettertid om den umenneskelige situasjonen mange barn opplevde på poliosykehuset, var disse mest opptatt av hvor vondt det hadde vært for dem å være kuet av en forferdelig oversøster! (Lorentzen 2003). I vår tid, da bevisstheten på denne problematikken er blitt mye høyere, er det gjort tiltak for å begrense faren for at overgripere søker arbeid med barn, ved å kreve vandelsattest. For egen del, bygd på egne erfaringer, vil jeg si at det per i dag er altfor dårlig kontroll med personer som blir ansatt av foretak som selger barnevernstjenster som blant annet innebærer at de har barn og unge i sin varetekt i institusjoner eller insitutionspregede tiltak.

Avslutning

I mine refleksjoner har jeg lagt hovedvekten på at vi, til tross for at virkeligheten har endret seg til det bedre for oss alle, ikke har gitt slipp på hardheten i barneoppdragelsen. Selv om den ikke har fått så drastiske utslag som det retorikken skulle tilsi, er den blitt værende. Jeg har med andre ord sett hardheten mot barn som hovedårsak til at så mye galt kunne skje med dem under offentlig omsorg i en etterkrigstid vi gjerne vil betrakte som både opplyst og human. Siden vi ikke har maktet å kvitte oss med sentrale deler av hardhetens tankegods, kan vi ikke slå oss til ro med at det onde ikke kan hende hos oss igjen. Mange av de overgrep som fant sted, var krenkelser som var like forkastelige den gang

som nå, men de ble ikke rapportert. En av grunnene til at omverdenen ikke fikk vite, kan være at man ikke oppdaget overgrepene. Denne unnskyldningen kan imidlertid ikke gjelde den mishandlingen som var en del av institusjonens regime. Vi har også grunn til å tro at det hele tiden har eksistert grunnlag for mistanke om alvorlige overgrep, men vilje, mot og metode til å gjøre noe med overgrepene har manglet. Moralen blir at vi aldri må la hensynsfullhet overfor voksne i maktposisjoner føre til hensynsløshet overfor barn i utsatte posisjoner.

Referanser:

- Andenæs, Agnes: *Foreldre og barn i forandring*, dr.polit-avhandling, 1995.
- Aries, Philippe: *Barndommens Historie*. Nyt Nordisk Forlag, København, 1982.
- Befring, Edvard: *Skolen til barnas beste*. Det Norske Samlaget, 2004.
- Frønæs, Ivar: Usikkerhetssamfunnets barndom. I: *Et liv for barn*, Festskrift, Fagbokforlaget, 2001.
- Hagemann, Sonja: *Barnelitteratur i Norge inntil 1850*. Aschehoug, 1965.
- Hodne, Ørnulf: *Barndom i Norge gjennom tusen år*. Cappelen, 2003.
- Juul Jesper: *Ditt kompetente barn*. Pedagogisk Forum, 1995.
- Key, Ellen: *The Century of the Child*. 1900, nettutgave 2003.
- Lavik, Nils Johan: Abu Ghraib – kompromisset med umoralen. Kronikk i *Aftenposten* 3.6.2004.
- Lorentzen, Gustav: *Filledukke*. Kagge Forlag, 2002.
- de Mause, Lloyd: *The History of Childhood*. Psychohistory Press, New York, 1974.
- Scott, Gabriel: *De vergeløse. Et barns historie*. 1938.
- Sigsgaard, Erik, Varming, Ole: *Voksnes syn på barn og barneoppdragelse*. Pedagogisk Forum, 1997.
- Skard, Åsa Grude: Kva las dei om barnestell og oppseding før i tida? *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, 1954.
- Skard, Åsa Gruda: *Praktisk Barnepsykologi*. Cappelen, 1972.
- Raundalen, Magne og Raundalen, Tora Synøve: *Er du på vår side!* Universitetsforlaget, 1979.
- Raundalen, Magne: The trouble with boys – who has the greatest potential for change, the boys or the school? Foredrag på internasjonal skolelederkonferanse, Stavanger, september 2004.
- Waal, Nic: *Er det foreldrenes skyld?* Cappelen, 1962.

Vedlegg 5

Skremmer sporene? Om barndommens betydning for senere helse

Av Rannveig Nordhagen, overlege, dr.med. ved Nasjonalt Folkehelseinstitutt

I dette fagnotatet skal vi se på tre områder:

1. Barns helse som gruppe – ikke som enkeltindivider, men som en barnebefolkning.
2. Barns helse og videre livsløp; når legges premissene?
3. Hvilken rolle spiller sosiale determinanter, blant annet sosioøkonomien, for barns helse og videre livsløp?

Dersom vi har et perspektiv som omfatter hele barnepopulasjonen, kan vi lettere slutte oss til hva som gjelder for barnehjemspopulasjonen – som denne meldingen skal omfatte. Det betyr at vi ikke kan si noe eksakt om enkeltindividenes skjebne. Til det har vi for lite kunnskap i dag. Vi er derfor henvist til å høre på de utsagn som er gitt av de som har hatt barnehjemsopplevelser, og sammenligne litt med de generelle erfaringer som er gjort når det gjelder utvikling av helse generelt. Hvordan hadde barnehjemsbarn det sammenlignet med barnebefolkningen for øvrig?

Historisk tilbakeblikk

Norge er rangert blant verdens beste land å bo i; dette er et utsagn fra WHO. Det gjelder i dag, men det har ikke alltid vært slik. Gjennom de siste hundre år er det skjedd gjennomgripende endringer i oppvekstforholdene og livsbetingelsene for barn i Norge. Dessuten har meningene om hva som er "godt" eller "dårlig" i oppfostringen av barn, også endret seg, og er under stadig endring. For hundre år siden var det stor fattigdom, og svært mange barn over hele landet hadde dårlig ernæring, ofte dårlige boforhold, særlig i byene, og de medisinske landevinningene slik som infeksjonsbekjempelse var kommet ganske kort. Det fantes selvsagt barn den gangen også som levde "på solsiden", og hadde tilstrekkelig ernæring og bodde bra, men fattigdom preget mye av oppveksten i barnerike familier eller i familier som var ute av stand til å forsure seg selv. Vi kan uten videre lese dette av på en indikator som spedbarnsdødeligheten. Det er

allment kjent at spedbarnsdødeligheten i et land er en god indikator på helsetilstanden i landet. Spedbarnsdødeligheten regnes som andel døde i første leveår per 1000 levende fødte. Hos oss var spedbarnsdødeligheten opptil 80–100 omkring århundreskiftet 1900, det er slikt vi ser i de meget fattige land i dag. I dag er vi blant verdens beste med en spedbarnsdødelighet på 3,9 per 1000 levende fødte. Så sent som i 1960-årene var den imidlertid fremdeles nærmere 20 per 1000. Som vi senere skal se, var det stor variasjon mellom landsdelene i Norge. Det var videre stor forskjell mellom barn i rike familier og barn i fattige familier. Det ser vi for eksempel meget tydelig ved å studere forskjellen i spedbarnsdødelighet i begynnelsen av hundreåret mellom barn av enslige mødre og barn av gifte foreldre. Barn av enslige mødre hadde dobbelt så stor spedbarnsdødelighet gjennom nesten hele det 20. århundre, selv om begge grupper forbedret seg gjennom hele perioden. Dødsårsakene var for det meste infeksjoner og/eller underernæring, eller en kombinasjon av disse årsakene. Vi hadde også en høy mødredødelighet i perioden.

Tuberkulosedødeligheten

Tuberkulose var den sykdommen som krevde flest barne- og ungdomsliv i begynnelsen av det 20. århundre. Tuberkulosedødeligheten sank jevnt i hele første halvdel av hundreåret, lenge før de medisinske fremskritt, som medikamenter og vaksiner, gjorde seg gjeldende. Dette hadde med bedrede ernærings- og boligforholdene å gjøre. Tuberkulose rammet først og fremst den fattige delen av befolkningen, som hadde det dårligst i denne sammenhengen.

Lengdevekst

En annen indikator på endringene i livsbetingelsene for barnebefolkningen kan man lese ut fra lengdeveksten i barnebefolkningen i perioden. Dette er også et nyttig bilde for å se på barn som

gruppe og fjerne seg fra det individrettede perspektivet. Det er lett å se at det er et arvelig element i individets lengde. Vi finner ofte at høye foreldre får barn som blir høye. Imidlertid undersøkte Gro Harlem Brundtland skolebarns høyde i Oslo gjennom 60 år. I denne perioden (fra ca. 1920 til 1980) økte skolebarns *gjennomsnittlige* høyde med 10–12 cm i alle aldersklasser, både for jenter og gutter. Dette forklares ikke av arv, men av bedre levekår og livsbetingelser i perioden (Harlem Brundtland 1980). Og høyde er igjen en indikator på god helse.

Mødredødelighet

I tillegg til at spedbarnsdødeligheten var høy, var også dødeligheten blant mødrene, spesielt i forbindelse med svangerskap og fødsel, høy i forrige hundreår. Den sank drastisk i siste halvdel, men det betydde at mange barn ble tidlig foreldreløse, noe som sikkert var en medvirkende årsak til plassering i offentlig omsorg.

Barnearbeid

Vi ser i dag i vårt land omfattende kampanjer mot barnearbeid. Vi har en lovgivning ved siden av FNs barnekonvensjon som beskytter barna mot dette i Norge i dag. Men vi skal ha in mente at for om lag 50 år siden eksisterte ennå barnearbeid i Norge, spesielt i landbruket. Det var ikke organisert arbeid slik som industriarbeid, som hadde pågått tidligere, men det foregikk i stor grad på gårdsbrukene, og det finnes anekdotiske fortellinger om dette også fra mange barnehjem, blant annet fra Gabriel Scotts roman *De vergeløse*. Det kunne være et hardt slit, som pågikk både i og utenfor institusjoner.

Fysisk avstraffing

Det er i dag lovgivning mot fysisk avstraffing av barn i vårt land. Dette er av relativt ny dato. For femti år siden var det vanlig både i og utenfor institusjon. Barn skulle oppdras "i Herrens tukt og formaning". Man må huske på at kunnskap om følgene av dette ikke var utbredt, ikke blant foreldre og ikke blant dem som bestemte i samfunnet.

Seksuelle overgrep

Dette har vært et nærmest tabubelagt område, som det aldri ble snakket om. I nåtiden har vi igjen anekdotiske beretninger om mange miljøer (foreninger, speiderbevegelser, idrettsmiljøer mv.) hvor

det har vært beskrevet grader av overgrep. Det er nesten umulig i dag å prøve å kartlegge omfanget av dette i etterkant.

Dette historiske tilbakeblikket er skrevet fordi det kan være nyttig å tenke på hele barnebefolkningen når vi skal diskutere institusjonsbarna. Dette er ikke et forsvar for at barn utenfor institusjonene kunne ha det like "ille" som barn i institusjonene. Men det er for å minne om at historien i barns oppfostring har gått sin gang, og vi er alle preget av den, og det har vært mange motstridende oppfatninger gjennom tidene. To instanser har vært med på å bestemme retningen: politikere og fagfolk (Seip 1994). Den puritanske modellen i atferd og atferdsforståelse preget bildet, ved siden av at det religiøse innslaget var sterkt. Den rasehygieniske modellen gjorde seg også gjeldende. Alt dette foregikk i en brytningstid etter at Norges Barnevernsråd ble stiftet i 1922, men de forskjellige fagfolk (psykologer, sosiologer, pedagoger) hadde ikke en samlende mening om hvordan oppfostringen av barn skulle foregå, og meningsbrytningen har fortsatt.

Når legges grunnlaget for utvikling av senere helse og livskvalitet?

Mange barn kom til en barnevernsinstitusjon i svært tidlig alder, noen allerede som ganske nyfødte. Men selv om barnet er ganske nyfødt, er det ingen "tabula rasa", eller ubeskrevet blad. Det har hatt en utvikling gjennom fosterlivet, og allerede blitt preget av sine omgivelser gjennom mor. Vi skal også huske at det har vært en grunn til plasseringen i institusjon, som kan være både av rent materiell eller også av annen art, blant annet når det gjelder omsorg.

Vi vil belyse dette gjennom å sitere nyere forskningsarbeid, blant annet fra nordmannen Anders Forsdahl. Han var distriktslege i Finnmark på 1970-tallet, og merket seg den høye dødeligheten av hjerte- og karsykdommer i dette fylket. Han var opptatt av pasientenes levesett og kosthold, men fant ikke at det på dette tidspunktet skilte seg fra andre fylker med langt lavere dødelighet av hjerte- og karsykdommer. Han tenkte da på hvordan disse pasientene hadde hatt det i sin aller tidligste barndom. Dette kunne han få et bilde av ved å studere spedbarnsdødeligheten i fylkene i deres barndom, og se på denne sammen med dødeligheten når de var 50–60 år gamle. Han så en frapperende parallelitet. Han fremsatte den teorien at barna i fosterlivet og tidlig barndom var blitt "varig" skadet, og dette viste seg først ved en senere øket sårbarhet for hjerte- og karsykdommer. (Forsdahl 1977).

Mange forskere har siden tatt opp denne hypotesen, særlig David Barker i Storbritannia (Barker 1994, Singhal & Kuh 2004). Han studerte spesielt hjerte- og karsykdommer hos den voksne befolkningen sett i relasjon til fødselsvekt og vekt ved ett års alder. Det er etter hvert stor enighet blant flere forskere om at fosterlivet og tidlig barndom har stor betydning for en rekke sykdommer senere i livet. Det er hevdet at ernæringen i fosterlivet og i den tidlige fasen av livet har hatt særlig stor betydning, idet forskjellige organer er spesielt sårbare når de er i sin raskeste utvikling, og kan da bli permanent skadet. Selv om det ikke er slik at det tilsynelatende er en frisk latensperiode mellom den tidlige skaden og senere sykdom eller uhelse, kan nye påvirkninger fra levesett og omgivelser lettere føre til sykdom hos disse "ekstra" sårbare individene (Ben Shlomo & Kuh 2002). Det er også historiske arbeider som viser at den samlede dødelighet i en befolkning og i mange årsklasser er avhengig av dødeligheten i befolkningen ved fødselen, og ikke av dødeligheten i "dødsåret" (Smith & Kuh 2001).

Spørsmålet melder seg om det er andre uheldige påvirkninger enn dårlig ernæring som kan gi varige skader og senere dårlig helse. Man har tidligere vært henvist til å støtte seg til medisinsk-psykologiske undersøkelser av voksne for å lete etter slike følgetilstander. Nyere nevrobiologiske tester og instrumenter gjør at man kan undersøke hjernens utvikling (Teicher 2002). De viser at konsekvensene av tidlig stress og omsorgssvikt/mishandling i barndommen kan føre til senere psykiatriske lidelser og atferdsforstyrrelser. Der man før hadde støttet seg på spørreundersøkelser og intervjuer, kunne man nå anvende instrumenter som målte endringer i forskjellige deler av hjernen. Teicher skriver "Maltreatment at an early age can have enduring negative effects on a child's brain development and function". De egentlige årsakene til mange mentale lidelser er for en stor del ukjente, men denne nye innsikten kan hjelpe oss til å forstå at tidlig stresspåvirkning kan gi alvorlige følger senere. Det er anekdotiske beretninger som for eksempel kan tyde på at utvikling av ADHD (attention deficit hyperactivity disorder) kunne ses hos barnehjemsbarn. De var notoriske "urokråker" slik som beretninger om El Jucan (Bastrup 1993). I tillegg til denne innsikten vet vi at miljøpåvirkninger i fosterlivet også kan gi svært alvorlige følger. Alkoholinntak av mor i graviditeten kan skade barns organer, blant annet hjernen. Vi kan ane at mange barn som senere kom på institusjoner, kunne ha vært utsatt for slike påvirkninger forut for plasseringen. Slike barn ville krevd ekstra

pleie og omsorg for å rette opp noe av skadene. Men den innsikten hadde man ikke tidligere.

Helse og sosial ulikhet

En grunnstein i påvisning av at vår helse er påvirket av vår sosiale status, ble lagt for noen år siden av en britisk forsker: Sir Douglas Black (The Black Report). Rapporten ble ikke særlig populær innledningsvis, for i Vestens forholdsvis rike land er det ikke så lett å innrømme at vi har store sosiale forskjeller også når det gjelder helseutfall. Her i Norge er det for eksempel klart vist når det gjelder dødelighet både hos kvinner og menn (Borgan 2004). I mange publiserte resultater og i en senere bok er det påvist at de sosiale forskjellene også gjør seg gjeldende i barnehelsen (Spencer 1996). Det er også vist når det gjelder dødfødsler, spedbarnsdødelighet og fødselsvekt (Arntsen 1996). Dette er omtalt ovenfor: Fødselsvekten har innflytelse på senere helse.

Hvordan måles sosial ulikhet?

Når det gjelder barn, kan vi ikke uten videre sette dem på en sosial rangstige. Det vi kan si noe om, er foreldrenes posisjon. Det er imidlertid klart at foreldrenes plassering kan si noe om betydningen for barns helseutfall. Vi er da henvist til å måle:

- Foreldrenes utdannelse
- Foreldrenes økonomi/inntekt
- Foreldrenes status (yrke)

Sammenhengen med barnas helse er vist på en rekke områder. Mennesker lager et hierarki i ethvert samfunn. Det hører dyreverdenen til, og vi finner tallrike eksempler fra den, for eksempel blant aper. De som har høyest "status", greier seg best, enten det gjelder helse eller trivsel. Ovenfor så vi på utviklingen til det bedre i barns helse generelt her i landet. Det er naturlig å se dette i sammenheng mellom foreldrenes kår målt etter de tre aksene: utdannelse, økonomi, status. Disse områdene bedret seg jevnt og trutt utover i det siste hundreår, og preget naturligvis hele barnebefolkningens helse. Men har vi forskjeller i dag? Ser vi på de materielle forholdene, har mange fattige familier i dag like gode kår som de "rikeste" for 100 år siden. Men forskjellene er der fremdeles. Vi befinner oss bare noen trinn høyere på levekårsstigen. Årsaksforklaringene til disse forskjellene i barnehelse i et velferdssamfunn er ikke lette å forklare. Vi skulle i prinsippet ha en fordeling av godene på like fot, i alle fall av de godene som skulle bety noe for liv og helse. Vi må ha mange tanker i hodet på en gang dersom vi skal

finne noen rimelige forklaringer. En relativt ny bok setter fingeren på problemene (Marmot 2004). Han peker på noen gode eksempler. Vi kan begynne å se på noen utviklingsland. Han sammenligner spedbarnsdødeligheten i noen utviklingsland, og viser at mødrenes lese- og skriveferdigheter (literacy) er en meget sterk prediktor for spedbarnsdødeligheten. Vi har liten analfabetisme hos oss, men det er ikke vanskelig å tenke seg at tilegnelse av kunnskap om barn og barneoppfostring, ernæring og levestett overføres lettere til barna dersom mødrene har en høy utdanning. Et annet eksempel er skoler. Når det gjelder sjansene til å bo i såkalt "godt" strøk, er sjansene hos oss atskillig bedre dersom familien har god økonomi. Og da blir vi også omgitt av tilsvarende familier både med god utdanning og god inntekt. Disse to tingene har selvsagt en nær sammenheng. En britisk studie forsøkte å kartlegge såkalt "gode" og "dårlige" skoler, ved å måle karaktergjennomsnittet ved de forskjellige skoler (Marmot 2004). Resultatet viste at det kartet de fikk, speilte omtrent nøyaktig skolens sosioøkonomiske "oppland". De laveste skårene fikk skoler i "fattige" strøk. I dagens skoledebatt er dette kanskje noe å tenke på. Eksempler fra arbeidslivet kan også nevnes. Familier med lav utdanning har langt mer usikre arbeidsplasser og har lettere for å falle ut av arbeidslivet enn de med lengre utdanning. Dersom de mister jobber, blir økonomien langt dårligere, og det er vist at barns helse og trivsel i slike familier er dårligere enn når foreldrene er i arbeid (Reinhardt Pedersen 2002). Barn har verken valgt sine foreldre eller har noen makt i samfunnet. De er i og for seg "rettsløse", og er helt avhengig av lovverk og samfunnets politikk tar spesielt hensyn til dem. Vi fikk ikke FNs barnekonvensjon før i 1980-årene, og revisjoner er foretatt etter dette. Dersom vi ser på hva Norge har skrevet under på i denne konvensjonen, ser vi at vi ennå ikke oppfyller den. Og det var meget langt fra målet femti år tilbake, i den perioden vi forsøker å se på i denne rapporten.

Barnehjemsbarn i relasjon til den kunnskap vi har i dag

Vi har tatt for oss barnebefolkningen som gruppe, og sett på hva som fører til god eller dårlig helse: omsorg og oppfostring, påvirkning i fosterliv og tidlig barndom, sosioøkonomi.

Dersom vi da tenker oss barnehjemsbarna som en gruppe, hvilket utgangspunkt hadde de?

Svaret må være: Det dårligst tenkelige!

Grunnene til at de fikk en barnehjemsplacering, kan være mange. Men det er all grunn til å tro at det kan ha vært vansker både i fosterliv og tidlig

barndom, enten det skyldtes sykdom i familien, mors levestett, eller omsorgssvikt. Ifølge Forsdahl/Barker-hypotesen vil de da være ekstra sårbare for sykdom og uhelse senere i livet. Noen kunne også ha blitt skadet slik at den mentale utviklingen ikke gikk i rett spor, og dermed stilte de dårligere i en senere skolegang.

På den sosioøkonomiske rangstige hadde barnehjemsbarna i utgangspunktet meget lav plassering. De hadde ingen familie rundt seg, og om noen i familien hadde hatt en høy utdanning, var de der ikke "når det gjaldt", slik at dette kunne formidles til barna. Selv om de etter hvert fikk tilgang til skole, var det kanskje ingen som kunne gi noen som helst oppmuntring til å søke utdanning. Vi har derimot rapporter om feilplassering i spesialskoler, fordi man trodde mange barn ikke var skikket til vanlig skolegang. Og hvordan var barnehjemmene rustet pedagogisk?

Noen barnehjem ble sannsynligvis mer et samfunn for seg selv, og dermed ville det ikke være en normal sosial setting i omgivelsene, og det ville ikke være noen såkalt sosial kapital å støtte seg til. Sosial kapital er betraktet som et slags "sosialt lim" i nærsamfunnet, og det betinger en aksept og en integrering i omgivelsene som barnehjemsbarn ikke hadde sjanse til. Dette har vist seg å være en viktig prediktor for helse. Uten slik integrering blir man lett satt utenfor og stigmatisert, blitt offer for det vi i dag kaller mobbing, både av fysisk og psykisk natur.

Konklusjon

Det er mange ting som taler for at alle barnehjemsbarn hadde et meget dårlig utgangspunkt for utvikling av god fysisk og mental helse. Dersom de i tillegg ble utsatt for ytterligere overgrep, ville det kunne føre til ekstra stor belastning. Det finnes naturligvis unntak og individuelle variasjoner i tålegrenser og resiliens, slik at noen utviklet seg i mer gunstig retning. Vi har her trukket sammenligninger med tilstanden i barnebefolkningen generelt i siste halvdel av forrige århundre, fordi vi må skjele til dette når vi skal bedømme hvordan barnehjemsbarna hadde det. Hele samfunnet var preget av de rådende oppfatninger av hva som var "bra" for barna, og av de normer som gjaldt for hvordan de skulle oppdras og fostres. Men er dette noen "unnskyldning" for de forhold som etter rapporter å dømme, hersket for barnehjemsbarna? Selvsagt kan det innvendes at dette hadde man ikke tilstrekkelige kunnskaper om tidligere, men at "man ikke visste bedre" har i alle tider vært en dårlig unnskyldning. De offentlige instanser hadde et sær-

skilt ansvar for barn som ble plassert i institusjoner, og vi må kalle det en forsømmelse når åpenbare mangler og overgrep er blitt avslørt. I etterkant er det også bortimot umulig å prøve å skjelne mellom de som har lidd ekstra mye overlast, og de som kanskje hadde mer akseptable forhold. Som gruppe betraktet, og etter de kunnskaper vi har i dag, var barna i barnehjem i en meget sårbar situasjon. Tiden er nok ikke tilstrekkelig til å lege de sårene som ble skapt.

Litteratur

- Arntzen A. (1996) Sociodemographic factors and outcomes of pregnancy. Thesis, University of Oslo.
- Barker D.J.P. (1994): *Mothers, babies and disease in later life*. London: BMJ Publishing Group.
- Barne- og Familedokumentet (2003): FNs konvensjon om barnets rettigheter. Revidert oversettelse mars 2003.
- Bastrup, O.R.E. (1993): *El Jucan. Asfaltens sønn*. Oslo, Aschehoug.
- Ben-Shlomo, Y., Kuh, D. (2002): A life course approach to chronic disease epidemiology: conceptual models, empirical challenges and interdisciplinary perspectives. *Int J Epidemiol* 31: 285–293.
- Borgan J-K, (2004): Prester og fysioterapeuter lever lengst. *Samfunnsspeilet* no.3.
- Brundtland G.H. (1980): Height, weight and menarcheal age of Oslo schoolchildren during the last 60 years. *Ann Hum Biol*, 7 (4): 307–322.
- Forsdahl, A. (1977): Are poor living conditions in childhood and adolescence an important risk factor for arteriosclerotic heart disease? *Br J Prev Soc Med* 31; 91–95).
- Marmot, M (2004): *Status Syndrome. How your social standing affects your health and life expectancy*. London: Bloomsbury Publishing.
- Reinhardt Pedersen, C. (2002): Parents' labour market participation as a predictor of children's health and wellbeing: a comparative study in five Nordic countries. *J Epidemiol Community Health* 56: 861–867.
- Seip A.-L. (1994): *Veiene til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920–75*. Oslo: Gyldendal.
- Singhal, A., Lucas, A. (2004): Early origins of cardiovascular disease: is there a unifying hypothesis? *The Lancet* 363: 1642–1645.
- Smith G.D., Kuh, D. (2001): Commentary: William Ogilvy Kermack and the childhood origins of adult health and disease. *Int J Epidemiol* 30: 696–703.
- Spencer, N. (1996): *Poverty and child health*. Oxford and New York: Radcliffe Medical Press.
- Teicher, M.H. (2002): Scars that won't heal: The neurobiology of child abuse. Maltreatment at an early age can have negative effects on a child's brain development and function. *Scientific American*, March, 68-75.

Vedlegg 6

Erstatningsrettslige synspunkter på omsorgssvikt overfor barnevernsbarn i institusjoner i perioden fra 1945 til 1980

Av Asbjørn Kjøenstad professor dr. juris ved Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo

1. Oversikt over noen generelle erstatningsrettslige spørsmål

1.1 Innledning

I dette notatet skal jeg drøfte spørsmålet om erstatning til barn som har vært utsatt for omsorgssvikt i institusjoner.¹ Det forutsettes at det var barnevernet som plasserte barnet der, og at oppholdet helt eller delvis ligger innenfor perioden fra 1945 til 1980. Jeg benytter begrepet omsorgssvikt i en vid betydning, slik at det også omfatter barnemishandling og seksuelle overgrep overfor barn.

Notatet faller i to hoveddeler. Her i punkt 1 vil jeg gjøre rede for noen sentrale problemstillinger, grunnbegreper og hovedprinsipper. I punkt 2 vil jeg gå nærmere inn på det mest aktuelle spørsmålet, nemlig om et barnevernsbarn kan kreve erstatning etter det grunnleggende prinsippet i norsk erstatningsrett om ansvar ved uforsvarlig og uaktsom behandling av medmennesker (culpanormen).

Man må skille mellom de tilfellene hvor skadelidte har rettskrav på erstatning på grunnlag av lovgivning og/eller alminnelige rettsprinsipper (punktene 1.2 til 1.9), og de tilfellene hvor det kan ytes billighetserstatning som bevilges av Stortinget og/eller et kommunestyre (punktene 1.10 og 1.11). Den alminnelige ordningen med billighetserstatning har vært i sterk vekst i de senere årene, og det etableres stadig en rekke nye særordninger.

De viktigste erstatningsordningene for de fleste skadelidte er samfunnets velferdsordninger. Folketrygden dekker det meste av inntektstapet

og en rekke utgifter som knytter seg til sykdom og uførhet. Kommunene og helseforetakene yter allmennhelsetjenester og spesialisthelsetjenester. Og etter loven om sosiale tjenester kan det gis økonomisk sosialhjelp, bistand fra personlig assistent, støttekontakt og andre sosiale tjenester. De offentlige velferdsordningene blir ikke nærmere omtalt i dette notatet. Her skal jeg bare nevne at det ved erstatningsutmålingen skal gjøres fradrag for stønader og hjelpetiltak fra slike ordninger.

For at skadelidte skal kunne kreve erstatning, må tre hovedvilkår være oppfylt:

1. Det må foreligge ansvarsgrunnlag; skadevolderen må ha opptrådt uaktsomt, eller det må ha foreligget et såkalt objektivt ansvarsgrunnlag.
2. Skadelidte må ha blitt påført et økonomisk tap eller en betydelig skade.
3. Det må foreligge årsakssammenheng mellom ansvarsgrunnlaget (1) og personskaaden (2).

I tillegg til disse tre grunnprinsippene skal jeg også ta opp noen andre generelle erstatningsrettslige spørsmål som er av betydning for tidligere barnevernsbarn. Ofte er det flere personer og/eller institusjoner som har begått urett og/eller forsømt seg, og forholdene ligger ofte langt tilbake i tid. Derfor vil jeg ta opp spørsmål som knytter seg til flere skadevoldere og foreldelse av erstatningskrav.

Her i punkt 1 tar jeg først opp de generelle erstatningsrettslige spørsmålene som i prinsippet kan være av betydning i alle erstatningssaker (punktene 1.2 til 1.5). Deretter tar jeg opp de enkelte erstatningsgrunnlagene (punktene 1.6 til 1.9). Dette er alternative grunnlag for rett til erstatning; det er tilstrekkelig at ett erstatningsgrunnlag foreligger for at skadelidte kan kreve erstatning. Til slutt vil jeg ta opp den generelle ordningen med billighetserstatning (punkt 1.10) og nevne de viktigste særordningene (punkt 1.11).

¹ Knut Lindboe, Barnevernrett, Oslo 2003 s. 289 flg. har behandlet barnevernets erstatningsansvar for feil og forsømmelser. Han viser her til et par dommer fra Høyesterett og en rekke underrettsdommer. Det foreligger lite rettspraksis om erstatningsansvar for omsorgssvikt under institusjonsopphold.

1.2 De må foreligge økonomiske tap eller betydelig skade

1.2.1 Økonomisk tap

I prinsippet verner erstatningsretten både mot fysiske og psykiske skader. Men de fleste og de største erstatningene utbetales ved fysiske skader. Det har sammenheng med de beviskravene som stilles i jussen. Barnemishandling, seksuelle overgrep og annen omsorgssvikt som ligger langt tilbake i tid, kan være vanskelig eller umulig å dokumentere. En fysisk skade etter en bilulykke er synbar og kan lettere kalkuleres økonomisk.

Skadelidte har rett til å få sitt *fulle økonomiske tap* dekket. Det kan være inntektstap eller utgifter som skadelidte er blitt påført. Skadelidte skal stilles i samme økonomiske stilling som han eller hun ville ha vært i hvis skaden ikke hadde inntrådt.

1.2.2 Ikke-økonomisk tap

Etter skadeserstatningsloven § 3-2 har en skadelidt som er blitt påført varig og betydelig skade av medisinsk art, rett til *menerstatning*. I praksis kreves det minst 15 prosent medisinsk invaliditet, og invaliditetsgraden tillegges stor vekt ved utmålingen av menerstatningen. Denne erstatningen skal kompensere for reduserte muligheter til livsutfoldelse, livsnytelse og livskvalitet etter at skade har inntrådt. Maksimumsbeløpene for menerstatning ligger for tiden på ca. en million kroner.

Etter skadeserstatningsloven § 3-5 kan skadelidte ha rett til oppreisning for tort og smerte. Slik oppreisning kan bare kreves fra den personlige skadevolderen, og det kreves at han eller hun har forvoldt skaden ved forsett eller grov uaktsomhet. Dette er strenge vilkår, og det er derfor sjelden at en skadelidt kan kreve oppreisning. Dertil ligger oppreisningsbeløpene ofte på et lavt nivå. Ved seksuelle overgrep i barndommen ligger den domstolsutmålte oppreisningen på maksimum 150 000–200 000 kroner.² Ved voldtekt av en voksen kvinne har Høyesterett nylig hevet standarderstatningen fra ca. 50 000 til 100 000 kroner.³

1.2.3 Reduksjon av erstatningen – medvirkning og lemping

Dersom skadelidte har medvirket til skaden, kan erstatningen reduseres eller falle bort. Regler om

dette er inntatt i skadeserstatningsloven § 5-1, og dette skal behandles nærmere i punkt 2.11.3.

Etter skadeserstatningsloven § 5-2 kan erstatningsansvaret lempes. Spørsmålet om slik reduksjon av erstatningen avgjøres etter en bred skjønnsmessig rimelighetsvurdering. Det skal legges vekt på "skadens størrelse, den ansvarliges økonomiske bæreevne, foreliggende forsikringer og forsikringsmuligheter, skyldforhold og forholdene ellers".

Det er særlig hensynet til skadevolderen som tillegges vekt når det er spørsmål om å lempe et erstatningsansvar. Men etter § 5-2 i. f. kan det også legges vekt på om det er "rimelig at den skadelidte helt eller delvis bærer skaden".

Lempingsregelen blir lite brukt i praksis. Det er neppe tenkelig at staten, store bedrifter og forsikringsselskaper vil kunne vinne fram med krav om lemping av erstatningsansvar. Som den store hovedregel vil heller ikke kommuner, foreninger og institusjoner kunne påberope seg lempingsreglene overfor enkeltindivider som har vært utsatt for omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner.

1.3 Kravet om årsakssammenheng

1.3.1 Innledning

Ofte er det flere faktorer som fører til én skade. Når en 50-årig mann rammes av en alvorlig depresjon, kan det skyldes forholdene i barndomshjemmet, omsorgssvikt under opphold i en barnevernsinstitusjon, harde belastninger i arbeidslivet, en vanskelig familiesituasjon, problematiske forhold til andre folk og/eller en kombinasjon av slike og andre årsaksforhold.

Psykologer og andre sakkyndige kan bidra til å finne ut hva som kan ha skjedd, og hvilke årsaksmekanismer som kan ha gjort seg gjeldende. Men deretter gjenstår det ofte flere juridiske spørsmål, som jeg skal ta opp i det følgende.

1.3.2 Hvilket årsaksbegrep gjelder i erstatningsretten?

Som utgangspunkt gjelder den såkalte *betingelseslæren*.⁴ En handling A anses som årsak til en skade B hvis B ikke hadde inntrådt hvis man tenker seg A borte. Da er A en nødvendig betingelse for at B skal inntre. Man skal altså sammenligne det faktiske hendelsesforløpet med et hypotetisk hendelsesforløp. Hva ville ha skjedd hvis omsorgssvikten på institusjon ikke hadde funnet sted?

² Se Rt. 1997 s. 852 (En far som hadde hatt seksuell omgang med sin 14-årige datter, ble tilpliktet å betale henne 125 000 kroner i erstatning for tap i framtidig erverv og 75 000 kroner i oppreisning); Knut Lindboe, Barnevernrett, Oslo 2003 s. 301; og St.meld. nr. 44 for 2003–2004 s. 84.

³ Se Rt. 2003 s. 1580 og Rt. 2003 s. 1586.

⁴ Den sentrale dommen som fastslår dette, er «P-pilledom II» i Rt. 1992 s. 64.

Det er selvsagt vanskelig eller umulig å gi svar på slike spørsmål. Men det må understrekes at slike spørsmål er helt sentrale i den erstatningsrettslige tenkningen. Når denne tenkningen passer dårlig på et skadeområde, er det nærliggende å vurdere om det bør etableres ordninger med billighetserstatning o.l.

Et viktig kjennetegn ved betingelseslæren er at flere faktorer som rent faktisk har medvirket til en skade, kan anses som årsaksfaktorer i juridisk forstand. Ved samvirkende skadeårsaker er det tilstrekkelig at omsorgssvikten i barnevernsinstitusjonen har vært én av flere nødvendige betingelser for at skaden har inntrådt.

Men man ser bort fra *uvesentlige årsaksfaktorer*. Dersom forholdene i barndomshjemmet før og etter at vedkommende var i institusjonen har vært helt dominerende i årsaksbildet, er kravet om årsakssammenheng ikke oppfylt. Det kan da ikke kreves erstatning for en omsorgssvikt som har funnet sted i institusjonen, og som har vært av liten betydning for sluttresultatet.

1.3.3 Kravene til bevis for årsakssammenheng

Det er selvsagt ofte vanskelig å bevise hva som kan ha skjedd, hvilke årsaksfaktorer som kan ha gjort seg gjeldende, og med hvilken styrke de kan ha virket. Jussen har da visse prinsipper om bevis som kommer til anvendelse.

Et hovedprinsipp er at man skal legge det mest sannsynlige faktum til grunn. Dette kalles gjerne *overvektsprinsippet*.⁵ Det må være mer enn 50 prosent sannsynlighet for at omsorgssvikten har vært en nødvendig og ikke uvesentlig årsaksfaktor for skaden.

Som utgangspunkt er det skadelidte som har *bevisbyrden* i erstatningsretten. Det innebærer at bevisvil vil gå ut over ham eller henne. Dette kan bli en viktig grunn til at tidligere barnevernsbarn ikke får erstatning; det er jo vanskelig å føre bevis for årsaksforhold som ligger langt tilbake i tiden.

I noen tilfeller snus bevisbyrden. Da må skadevolderen føre bevis for at det ikke foreligger årsakssammenheng. Dette kalles *omvendt bevisbyrde*.

Et viktig eksempel på dette er lov av 22. mars 1968 nr. 2 om tillegg til lovene om krigspensjoneering. Tilleggsloven gjelder blant annet for dem som har sittet i fangenskap under den andre verdenskrig i mer enn seks måneder, og som har vært utsatt for en usedvanlig hard påkjenning. For dem som er blitt varig ervervsmessig uføre, skal det

legges til grunn at det foreligger årsakssammenheng "med mindre det er åpenbart at det ikke kan være sammenheng mellom tap av ervervsevne og fangenskap".

Et annet eksempel med en streng omvendt bevisbyrde er lov om yrkesskadeforsikring av 16. juni 1989 nr. 65 § 11 andre ledd. Bestemmelsen gjelder for dem som er blitt påført en anerkjent yrkessykdom. En slik yrkessykdom anses å skyldes forhold på arbeidsstedet med mindre arbeidsgiverens forsikringsselskap "kan bevise at dette åpenbart ikke er tilfellet".⁶

Et tredje eksempel er smittevernloven av 5. august 1994 nr. 55 § 8-2 om statens erstatningsansvar for skader som skyldes påbudte eller anbefalte vaksinasjoner. Her er staten ansvarlig hvis den "ikke kan godtgjøre at en eller flere andre årsaker er mer sannsynlig" enn vaksinasjonen.⁷ I smittevernloven dreier seg om en mindre streng omvendt bevisbyrde enn i de ovennevnte eksemplene med krigspensjon og yrkessykdommer.

Også fra rettspraksis har man eksempler på at bevisbyrden har blitt snudd. Et viktig område er erstatningsansvar for leger når sykejournalene har vært mangelfulle. Her har Høyesterett gradvis endret syn fra å la tvilen gå ut over skadelidte pasienter til å la den gå ut over legene og sykehusene.⁸ I den siste dommen på dette området viser førstvoterende til "legejournalenes bevismessige betydning. Når denne sikreste kilde til viten om hva som har skjedd er taus på dette punktet, anser jeg kravet om bevis for uaktsomhet som oppfylt".⁹

Jens Edvin A. Skoghøy har framhevet at det foreligger flere avgjørelser fra Høyesterett hvor retten legger til grunn at skadevolderen "har tvilsrisikoen for *alternative og hypotetiske hendelsesforløp*".¹⁰ Anvendt på vårt område vil dette innebære følgende ved samvirkende skadeårsaker: Skadelidte sannsynliggjør at han eller hun har vært utsatt for omsorgssvikt på en barnevernsinstitusjon, og at vedkommende nå har en skade. Dersom institusjonen mener at det er andre årsaksfaktorer enn omsorgssvikten som har ført til skaden, må den sannsynliggjøre dette.

I den erstatningsrettslige litteraturen nevnes det noen momenter som kan tale for å pålegge ska-

⁵ Se Jo Hov, Rettergang I, Oslo 1999 s. 261 flg.

⁶ NOU 2004: 3 (Arbeidsskadeforsikring) s. 231–234.

⁷ Denne bestemmelsen gjelder nå bare innenfor den private helsetjenesten. For den offentlige helsetjenesten har pasientskadeerstatningsloven § 2 første ledd bokstav d gjeldt fra 1. januar 2003.

⁸ Asbjørn Kjønsdal, Pasientrettighetenes framvekst, i Kjønsdal og Syse, Helseprioriteringer og Pasientrettigheter, Oslo 1992 s. 222–223.

⁹ Rt. 1989 s. 674, på s. 682.

¹⁰ Jens Edvin A. Skoghøy, Tvistemål, Oslo 2001 s. 679.

devolderen bevisbyrden når det gjelder årsakssammenheng.¹¹ Etter min mening taler følgende momenter for at skadevolderen skal ha bevisbyrden når det gjelder omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner:

- Skadevolderen har oftest hatt størst muligheter til å sikre bevis og/eller til i ettertid å dokumentere hva som har skjedd.
- Det foreligger ofte grove former for skyld fra dem som står bak omsorgssvikten.
- Omsorgssvikt i institusjoner har visse likhetstrekk med de eksemplene som jeg har nevnt ovenfor om krigspensjon, yrkessykdommer, vaksinasjon og sykejournaler. På ulovfestet grunnlag kan man imidlertid ikke stille opp så strenge presumsjoner som ved krigspensjon og yrkessykdommer.

1.3.4 Kravet om adekvans

Det kreves ikke bare at det foreligger årsakssammenheng mellom ansvarsgrunnlaget og skaden, men også at skaden skal være en påregnelig, nærliggende og direkte følge av den skadevoldende handlingen. Det kan være vanskelig å bevise at dette kravet er oppfylt når dreier seg om *senskader*, hvor det har gått lang tid fra omsorgssvikten fant sted, til skaden inntrådte. Likevel antar jeg at kravet om adekvans sjelden vil by på tvil når omsorgssvikt er årsak til en skade.

1.4 Flere skadevoldere

Som det framgår av punkt 1.3.2, bygger gjeldende norsk erstatningsrett på den såkalte betingelseslæren. Det innebærer at flere skadevoldere kan bli ansvarlige for samme skade. Dersom tre menn har voldtatt samme jente, kan de alle bli erstatningsansvarlige overfor henne.

En annen situasjon med flere ansvarlige skadevoldere er følgende: En av de ansatte mishandler et barn i en institusjon og blir dermed personlig erstatningsansvarlig. Dertil kan institusjonens eier, som en frivillig organisasjon, en kommune eller andre, bli ansvarlig som arbeidsgiver for den ansatte, se punkt 1.7. Videre kan staten bli ansvarlig fordi departementet, fylkesmannen eller andre statlige organer ikke har ført tilstrekkelig tilsyn med institusjonen og ansatte for å hindre overgrep.

Skadeserstatningsloven av 13. juni 1969 nr. 26 § 5-3 nr. 1 inneholder regler om skade voldt av flere:

”Flere som plikter å betale erstatning for samme skade, svarer en for alle og alle for en.” De blir altså solidarisk ansvarlige.

Skadevolderen kan holde seg til en av de ansvarlige, og kreve hele tapet dekket av denne. Den som betaler, vil kunne søke regress hos de andre skadevolderne, se § 5-3 nr. 2.

Skadelidte kan også kreve delbetaling fra hver av skadevolderne. Men han eller hun skal ikke ha mer enn det fulle tapet dekket. Når en av de solidarisk ansvarlige skadevolderne dekker en del av skadelidtes tap, blir skadelidtes krav mot de andre tilsvarende redusert.

Ofte kan det være tvil om hvorvidt en sak skal reises mot en kommune, en fylkeskommune, staten og/eller andre.¹² Hvis man reiser saken mot feil rettssubjekt, vil den saksøkte bli frifunnet, eller saken vil bli avvist. Hvis man deretter vil reise ny sak mot riktig rettssubjekt, kan erstatningskravet i mellomtiden være foreldet.

1.5 Foreldelse

1.5.1 Innledning

Når det går lang tid fra skadeforvoldelsen til erstatning kreves, kan det være vanskelig å føre bevis for hva som har skjedd i en institusjon. Voksne som har arbeidet der og barn som har bodd der, kan være døde eller gamle og alderssvekkede. Glemselens slør kan ha lagt seg over konkrete hendelser, det kan foreligge endringsforskyvninger, eller opplevelser kan være fortrent. Journaler, brev og andre dokumenter kan gi et mangelfullt eller et misvisende bilde av hva som har skjedd, eller slike dokumenter kan være forsvunnet.

Når bevisene er svake, er risikoen for uriktig avgjørelse stor. Det kan tale for at man ikke skal ta opp gamle spørsmål til rettslig vurdering når lang tid er gått. Hensynet til å få ro om forholdene kan tale i samme retning.

Men mange viktige hensyn taler for at man skal rette opp den urett som er begått. Det at en bestefar har flyttet merkesteinene i et skogområde, kan være med på å danne en isfront mellom to gårder og to slekter. Seksuelle overgrep i en barnevernsinstitusjon kan prege et menneskets liv; en erstatning kan være et ”plaster på såret”, bidra til forståelse, forsoning og oppreisning, og/eller føre til at ”ballen kan legges død”.

Loven om foreldelse av fordringer av 18. mai 1979 nr. 18 § 9 inneholder regler om foreldelse av erstatningskrav. Hovedregelen er at kravet faller

¹¹ Peter Lødrup, Lærebok i erstatningsrett, Oslo 1999 s. 327–330; og Nils Nygaard, Skade og ansvar, Bergen 2000 s. 335–343.

¹² Se Tore Schei, Kommune, fylkeskommune eller stat som saksøkt?, Lov og Rett 1981 s. 339 flg.

bort tre år etter at skadelidte fikk mulighet til å fremme sitt krav, se punkt 1.5.2. Dertil er det en lengstefrist på 20 år, se punkt 1.5.3.

Særlige regler gjelder for krav som springer ut av straffbare forhold, se punkt 1.5.4.

For at disse reglene skal komme til anvendelse, må *skadevolderen påberope seg* foreldelse. Det hender for eksempel at staten ikke reiser innsigelser om at et krav er foreldet. Det gjelder særlig overfor skadelidte som har sterke moralske argumenter som støtter erstatningskravet.

Et viktig eksempel på at staten *har* påberopt seg foreldelse, er erstatningssaken fra krigsbarna. Saken ble reist mot den norske stat av personer som var født i årene 1940–1946 av mødre som var norske og fedre som var soldater for den tyske okkupasjonsmakten. Både byretten og lagmannsretten kom til at kravene var foreldede, og Høyesteretts kjæremålsutvalg nektet saken fremmet for Høyesterett.

1.5.2 Lovens hovedregel: Tre års foreldelse

Foreldelsesloven § 9 nr. 1 lyder: "Krav på skadeserstatning eller oppreisning foreldes 3 år etter den dag da skadelidte fikk eller burde skaffet seg nødvendig kunnskap om skaden og den ansvarlige."

Det avgjørende for når fristen starter å løpe, er når den enkelte hadde tilstrekkelige kunnskaper til å gå til søksmål. Etter min mening hadde de fleste ikke slike kunnskaper før samfunnsdebatten om omsorgssvikten i barnevernsinstitusjonene startet. Men etter at det hadde vært omfattende omtaler i fjernsyn, radio og aviser, ville foreldelsesfristen kunne starte. Treårsfristen er derfor nå i ferd med å løpe for de fleste skadelidte.

Det innebærer at de har kort tid igjen hvis de vil bringe søksmål inn for domstolene og kreve erstatning etter alminnelige erstatningsrettslige prinsipper.

1.5.3 Lengstefristen på 20 år

Etter foreldelsesloven § 9 nr. 2 løper det en 20-årsfrist fra det tidspunktet da "den skadejernende handling eller annet ansvarsgrunnlag opphørte". I praksis vil denne fristen starte å løpe fra det tidspunktet da institusjonsoppholdet ble avsluttet. For de fleste vil dette ligge mer enn 20 år tilbake i tiden.

Men spørsmålet er om denne 20-årsfristen kommer til anvendelse på den type skader som det her dreier seg om. Etter § 9 nr. 2 andre setning gjelder 20-årsfristen ikke

1. ved personskader,

2. når skaden er forvoldt i ervervsvirksomhet eller dermed likestilt virksomhet, og
3. den ansvarlige kjente eller burde kjenne til at det skadejernende forhold kunne medføre fare for liv eller alvorlig helseskade.

Når omsorgssvikt fører til fysiske og/eller psykiske lidelser, vil kravet om personskade være oppfylt. En barnevernsinstitusjon vil vanligvis ikke kunne betraktes som næringsvirksomhet, men derimot som "dermed likestilt virksomhet".

De ansvarlige burde kunne kjenne til at omsorgssvikt kan føre til alvorlig helseskade.

Etter dette kommer jeg til at 20-årsfristen neppe kan anvendes når det gjelder omsorgssvikt i institusjon. Jeg nevner at jeg ikke har hatt anledning til å foreta en grundig drøftelse av dette spørsmålet. Ved tvil om foreldelsesregler kommer til anvendelse, bør man heller avbryte foreldelsen enn stole på at reglene vil bli tolket slik at man vinner fram med sitt krav.

1.5.4 Krav som springer ut av straffbare forhold

Foreldelsesloven § 11 inneholder bestemmelser om tileggsfrister som kan utskyte foreldelse som er inntrådt etter at fristene i § 9 er utløpt. Dersom et krav om erstatning eller oppreisning springer ut av et straffbart forhold, kan kravet settes fram under straffesaken eller ett år etter at dom er blitt rettskraftig. Det er et vilkår at tiltalte blir kjent skyldig i straffesaken for et forhold som kan danne grunnlag for erstatningskravet.

Ved seksuell utnyttelse av barn, voldsanvendelse og andre overgrep vil kravet om straffbart forhold være oppfylt. Men siden det her dreier seg om tiden fra 1945 til 1980, vil straffekravet nesten alltid være foreldet. Etter straffeloven § 67 er foreldelsesfristen 25 år for de alvorligste forbrytelsene, og kortere for de mindre alvorlige lovovertredsene.

Derfor vil foreldelsesloven § 11 være til liten hjelp i disse sakene.

1.6 Erstatningsansvar ved uaktsomhet

I punktene 1.2 til 1.5 har jeg gjort rede for erstatningsrettslige prinsipper som gjelder i alle tilfeller hvor det er spørsmål om erstatningsansvar. I det følgende (punktene 1.6 til 1.9) skal jeg ta opp de viktigste erstatningsgrunnlagene. For at skadelidte skal kunne kreve erstatning, er det tilstrekkelig at vilkårene for ett av disse grunnlagene er oppfylt. Det dreier seg altså om alternative betingelser for rett til erstatning.

Det mest generelle erstatningsgrunnlaget er den såkalte culperegelen. Etter denne regelen blir skadevolderen erstatningsansvarlig hvis han eller hun har forvoldt skaden med forsett eller ved uaktsomhet. Culperegelen kalles ofte også uaktsomhetsansvaret, ansvaret for uforsvarlighet eller skyldregelen. Det er når skadevolderen kan bebreides eller lastes for sine handlinger og/eller unnlater, at skadelidte kan ha rett til erstatning.

Culperegelen har et meget vidt anvendelsesområde. Alle handlinger, unnlater og andre aktiviteter i et samfunn kan vurderes ut fra et krav om forsvarlighet og aktsomhet.

Det gjelder også det som foregår i institusjoner hvor barn oppholder seg. Og culperegelen vil her være den viktigste rettsregelen som kan komme til anvendelse. Derfor vil den bli tatt opp til en mer utførlig behandling i punkt 2.

Det har også vært reist krav om erstatning ved *unnlatt omsorgsovertakelse*. Det hevdes for eksempel at en person ikke ville ha blitt skadet hvis barnevernet hadde tatt vedkommende bort fra foreldrehjemmet og plassert ham eller henne i et fosterhjem eller barnehem. I slike tilfeller vil det være spørsmål om et culpaansvar. Det skal mye til for at barnevernet blir pålagt erstatningsansvar for ikke å ha grepet inn overfor et barn.¹³

For at *oppreisning* skal kunne tilkjennes etter skadeserstatningsloven § 3-5 kreves det ikke bare uaktsomhet, men *grov uaktsomhet*. Og som nevnt er det bare skadevolderen personlig som kan tilpliktes å betale oppreisning.

1.7 Arbeidsgiveransvar og organansvar

Det er et grunnleggende og gammelt prinsipp i norsk rett at arbeidsgiveren er erstatningsansvarlig for sine ansattes uforsvarlige skadeforvoldelser. Dette er lovfestet i skadeserstatningsloven § 2-1 nr. 1 første setning: "Arbeidsgiver svarer for skade som voldes forsettlig eller uaktsomt under arbeidstakerens utføring av arbeid eller verv for arbeidsgiveren."

Når en arbeidstaker har opptrådt culpøst, vil skadelidte dermed ha to ansvarlige å holde seg til – arbeidsgiveren og arbeidstakeren – og disse er solidarisk ansvarlige, se punkt 1.4. Det er den som eier eller driver en institusjon, som er arbeidsgiver. I praksis vil det være en kommune eller en forening.

Av skadeserstatningsloven § 2-1 nr. 1 andre setning går det fram at man ved avgjørelsen av om arbeidsgiveren skal bli ansvarlig, skal ta hensyn til "om de krav skadelidte med rimelighet kan stille til virksomheten eller tjenesten, er tilsi-desatt". Ut fra lovens forarbeider, rettspraksis og juridisk teori har det vært drøftet om denne formuleringen innebærer at aktsomhetskravene til det offentlige vil avvike fra det som følger av den alminnelige culpanormen.¹⁴ Jeg finner det ikke nødvendig å gå nærmere inn på dette spørsmålet. Culpanormen er en lite presis rettsregel, og de momentene som jeg vil framheve i punkt 2, tar sikte på barn i både private og offentlige institusjoner.

I skadeserstatningsloven § 2-1 nr. 1 i. f. er det bestemt at arbeidsgiveransvaret ikke omfatter "skade som skyldes at arbeidstakeren går utenfor det som er rimelig å regne med etter arten av virksomheten eller saksområdet og karakteren av arbeidet eller vervet". Dette er en bestemmelse som kan være av stor betydning når det gjelder omsorgssvikt. Seksuelle overgrep og andre alvorlige forbrytelser ligger klart utenfor det man kan forvente av arbeidstakerne, og dermed blir arbeidsgiverne neppe ansvarlige. Mildere former for omsorgssvikt er antakelig noe arbeidsgiverne har måttet regne med, og dermed kan de bli erstatningsansvarlige for slik svikt.

I noen tilfeller kan arbeidsgiveren bli erstatningsansvarlig selv om det ikke kan påvises at en arbeidstaker har opptrådt culpøst. Det er ved såkalte *kumulative og anonyme* feil: Flere mindre feil som ulike arbeidstakere har begått, kan summeres, og den kumulative effekt kan bli at skadelidte har vært utsatt for culpøs virksomhet. Ved anonyme feil er det klart at en eller flere arbeidstakere har opptrådt culpøst, men man vet ikke hvilken arbeidstaker dette er. Dette kan være tilfellet når det gjelder omsorgssvikt som ligger langt tilbake i tid.

Ved siden av arbeidsgiveransvaret kan en kommune eller annet rettssubjekt bli ansvarlig etter det såkalte *organansvaret*.¹⁵ Det sentrale er at en juridisk person *identifiseres* med dem som har handlet på den juridiske persons vegne, fordi deres handlinger anses som foretatt av den juridiske personen eller dens organer. I slike tilfeller kan skadelidte

¹³ Se Rt. 2003 s. 1468. Denne dommen og noen avgjørelser fra Den europeiske menneskerettighetsdomstolen er omtalt av Pål M. Andreassen. Erstatningsansvar for unnlatt omsorgsovertakelse i barnevernet – intern norsk rett og EMK/EMD, Tidsskrift for Erstatningsrett 2004 s. 272.

¹⁴ Se St.meld. nr. 44 for 2003–2004 s. 79–81.

¹⁵ Den grunnleggende dommen om organansvar er «Auredommen» i Rt. 1995 s. 209, som gjaldt ansvar for hastevedtak etter barnevernloven som ble truffet av sosialsjefen og klientutvalget.

også kreve *oppreisning* ved grov uaktsomhet fra den juridiske personen.¹⁶

Etter min mening kan slikt organansvar være aktuelt når en bestyrer/bestyrerinne av en barnevernsinstitusjon er ansvarlig for overgrep. Men ellers vil organansvaret være av liten betydning ved omsorgssvikt under et institusjonsopphold.

1.8 Ulovfestet objektivt ansvar

Objektivt ansvar foreligger når skadevolderen blir erstatningsansvarlig uten hensyn om vedkommende har opptrådt uaktsomt, uforsvarlig eller culpøst. Arbeidsgiveransvaret er en kombinasjon av et objektivt ansvar og et culpaansvar. Arbeidsgiveren blir ansvarlig uten hensyn til egen skyld, men arbeidstakeren må ha opptrådt culpøst.

En arbeidsgiver, en bedrift eller en forening kan også bli ansvarlig på *rent objektivt grunnlag*. Her i punkt 1.8 skal jeg behandle det ulovfestede objektive ansvaret som er utviklet av domstolene.

Etter rettspraksis legges det vekt på om skadevolderen har skapt en *stadig, særpreget og ekstraordinær risiko* som er større enn *dagliglivets risikoer*. Dertil foretas det en *interesseavveining*, hvor det legges vekt på skadevolderens muligheter til å forsikre seg mot erstatningsansvar og om det er rimeleg at han eller hun dekker skadelidtes tap.¹⁷

Etter min mening er det lite trolig at domstolene vil pålegge erstatningsansvar på ulovfestet objektivt grunnlag for *omsorgssvikt i institusjoner*. Jeg går derfor ikke nærmere inn på dette.

Et annet spørsmål er om det offentlige kan bli ansvarlig for *vedtak om ulovlig frihetsinngrep*. Her foreligger det en viktig dom som knytter seg til tilbakeholdelse i et psykiatrisk sykehus. Som eier av Reitgjerdet sykehus ble staten erstatningsansvarlig ut fra følgende begrunnelse:

”Tvangsmessig tilbakeholdelse i psykiatrisk sykehus er et særdeles vidtgående inngrep i den enkeltes mest vesentlige rettsgoder. Etter min mening må i alle fall utgangspunktet og hovedregelen være at når et slikt inngrep er blitt iverksatt uten at lovens vilkår forelår, må det medføre et objektivt erstatningsansvar overfor dem som ble utsatt for inngrepet.”¹⁸

Her ble pasienten gitt det sterkeste erstatningsrettslige vernet som vi har i vår rettsorden – erstatning på objektivt grunnlag for lovstridig inngrep.

Dette prinsippet må etter min mening også gjelde ved lovstridig plassering og tilbakeholdelse av barn i institusjoner. Men det vil neppe gjelde ved lovstridige inngrep under selve institusjonsoppholdet. Retten til erstatning vil her være betinget av at det foreligger uaktsomhet/uforsvarlighet. Men ved culpavurderingen legges det vekt på om det foreligger lovbrudd, se punkt 2.4.

1.9 Lovfestede objektive ansvarsgrunnlag

På en rekke områder er det ved lovgivning innført objektive ansvarsgrunnlag. De er gjerne kombinert med en plikt for potensielle skadevoldere til å tegne forsikring, slik at det skaper en ekstra sikkerhet for at skadelidte skal få dekket sitt erstatningskrav.

I det følgende skal jeg kort nevne de viktigste lovfestede objektive erstatningsgrunnlagene:

- Bilansvarsloven av 3. februar 1961, som gjelder for skader som motorvogner gjør.
- Jernbaneansvarsloven av 10. juni 1977 nr. 73, som gjelder personskader som jernbaner, sporveier, tunnelbaner, kabelbaner o.l. forvolder.
- Produktansvarsloven av 23. desember 1988 nr. 104 kapittel 2, som gjelder skader som skyldes sikkerhetsmangel ved produkter.
- Produktansvarsloven kapittel 3, som inneholder særregler om erstatningsansvar for skader som skyldes legemidler.
- Yrkesskadeborsikringsloven av 16. juni 1989 nr. 65, som gir rett til erstatning for arbeidstakere som påføres yrkesskader og yrkessykdommer.
- Lov om erstatning fra staten for personskade voldt ved straffbar handling av 20. april 2001 nr. 13.
- Lov om erstatning ved pasientskadeerstatning av 15. juni 2001 nr. 53, som gir pasienter rett til erstatning for skader som skyldes svikt ved ytelsen av helsehjelp.

Denne listen er på ingen måte fullstendig. Disse lovene er nevnt her for å vise den store bredden og det betydelige omfanget av objektive erstatningsregler i det norske rettssystemet. Det kan ha en viss betydning når det er usikkert hva som er gjeldende rett på et område. Hensynet til harmoni og konsekvens i rettssystemet kan tilsi at skadelidte skal ha rett til erstatning.

Den loven om objektivt erstatningsansvar som kan være av størst betydning for dem som har vært i barnevernsinstitusjoner, er loven om voldsoffererstatning. Denne loven gjelder for dem ”som har lidd personskade som følge av en forsettlig legemskren-

¹⁶ Se Ragnar Eldøy, Oppreisningskrav mot det offentlige – organansvaret i lys av Rt. 1995 s. 209, Lov og Rett 1997 s. 377 flg.; Bjarte Askeland, Erstatningsrettslig identifikasjon, Bergen 2002 s. 280-294; og Knut Lindboe, Barnevernrett, Oslo 2003 s. 289 flg.

¹⁷ Se nærmere Asbjørn Kjønsstad, Ulovfestet objektivt ansvar, Tidsskrift for Erstatningsrett 2004 s. 99-122.

¹⁸ Rt. 1987 s. 1495, på s. 1507.

king eller en annen straffbar handling som har preg av vold eller tvang" (§ 1). En vesentlig begrensning følger av at erstatning bare kan ytes "når den straffbare handlingen uten unødig opphold er anmeldt til politiet" (§ 3 tredje ledd). Det er sjelden at slik anmeldelse foreligger når det gjelder overgrep og annen omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner.

1.10 Billighetserstatning fra statskassen

Siden 1814 har enkelte borgere søkt Stortinget om billighetserstatning. Det følger av Grunnloven § 75 bokstav d at Stortinget kan bevilge penger til slike erstatninger. Det er ikke fastsatt nærmere regler om adgangen til å få billighetserstatning.

Antallet søknader om billighetserstatning har vært økende. Nå behandles det årlig ca. 500 søknader. Det er opprettet et Billighetserstatningsutvalg som avgjør disse søknadene. Bare større og politisk pregede søknader blir behandlet av Stortinget.

Billighetserstatning er først og fremst aktuelt for enkeltpersoner som har *kommet særlig uheldig ut*. Det er også viktig om det foreligger *kritikkverdige forhold* fra det offentliges side. Det stilles ikke så strenge krav til bevis som i erstatningsretten, og det gjelder ikke bestemte regler om foreldelse.

Ingen har rettskrav på billighetserstatning. Spørsmålet om en søknad skal innvilges, og hvor stor erstatningen skal være, avgjøres etter en bred rimelighetsvurdering. Man tar ikke sikte på å dekke skadelidtes fulle individuelle tap, og billighetserstatningen er som regel lavere enn de erstatningsbeløpene som utbetales etter alminnelige erstatningsrettslige prinsipper.

Jeg går ikke her nærmere inn på ordningen med billighetserstatning.¹⁹ Det må være klart at omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner kan gi grunnlag for utbetaling av billighetserstatning.

1.11 Særlige erstatningsordninger for visse grupper

For noen grupper er det etablert ordninger med billighetserstatning som avviker fra den alminnelige ordningen med billighetserstatning. Det er oppstilt særlige kriterier for å bli tildelt erstatning, regler for utmåling av standarderstatninger, særlige organer som skal behandle sakene, og/eller egne bevilgningsposter på statsbudsjettet.

Disse ordningene er nærmere beskrevet av Ane Sofie Tømmerås i hennes bok om billighetserstatning og i den nylig avgitte stortingsmeldingen om erstatningsordninger for krigsbarn, tatere og eldre samer.²⁰ Her skal jeg bare gi en skissemessig oversikt, og jeg skiller mellom tre typer av ordninger:

For det første er det "ordninger" innenfor den ordinære ordningen med billighetserstatning, men hvor visse grupper av saker behandles etter spesifiserte kriterier, og/eller hvor det gis standarderstatninger. Det gjelder:

- Tatere/romanifolket som har fått mangelfull eller tapt skolegang.
- De som er blitt hiv-smittet ved blodoverføring i den offentlige helsetjenesten.
- De som er blitt hepatitt C-smittet ved blodoverføring i den offentlige helsetjenesten.
- De som har vært utsatt for lobotomi og kommet spesielt uheldig ut.
- Alle pasientene ved Reitgjerdet sykehus ble vurdert av et eget utvalg som tok stilling både til ordinær erstatning og billighetserstatning.²¹

For det andre er det etablert særskilte ordninger med billighetserstatning for noen grupper. Det gjelder:

- Norske jøder (og deres etterlatte) som ble fratatt eiendom under den andre verdenskrigen (et «historisk og moralsk oppgjør»).
- Erstatning fra den tyske stat til krigsfanger (lov av 25. mars 1960 nr. 2 om fordeling av erstatning mellom dem som er blitt rammet av nasjonalsosialistiske forfølgelsestiltak).
- Erstatning fra den norske stat til norske sjøfolk, misjonærer og forretningsfolk som satt i japansk fangenskap under den andre verdenskrigen.
- Erstatning til norske borgere som er blitt urettmessig overvåket etter krigen (midlertidig lov om begrenset innsyn i overvåkingspolitiets arkiver og registre av 17. september 1999 nr. 73 § 3).
- Stråleskadde pasienter som ble brystkreftbehandlet ved Radiumhospitalet i perioden fra 1975 til 1986.
- Grunnerstatning på 100 000 kroner til alle lobotomerte.
- Erstatning til pionerdykkerne i Nordsjøen.

¹⁹ Se Rapport fra «Erstatningsutvalget – Reitgjerdet», februar 1982, særlig s. 42-44; Ane Sofie Tømmerås, Billighetserstatning – og andre offentlige erstatningsordninger, Oslo 2002, særlig s. 68 flg; og St.meld. nr. 44 for 2003–2004 s. 87–91.

²⁰ Tømmerås, op.cit. s. 47–67; og St.meld. nr. 44 for 2003–2004.

²¹ Rapport fra «Erstatningsutvalget – Reitgjerdet», februar 1982.

For det tredje presenterte Regjeringen 2. juli 2004 for Stortinget tre nye ordninger med billighetserstatninger:

- Erstatningsordning for krigsbarn (barn av norske kvinner og tyske soldater).
- Erstatningsordning for romanifolk/tatere – særlig i tilknytning til tvangssterilisering.
- Erstatningsordning for eldre utdanningsskadelidte samer og kvener.²²

Denne meldingen er enda ikke behandlet i Stortinget.

Ved spørsmålet om billighetserstatning til dem som har vært utsatt for omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner, vil det være viktig å sammenligne med de ordningene som er etablert for andre grupper. Hensynet til rettferdighet mellom de ulike gruppene vil etter hvert bli meget viktig. Den gang det var et lite antall som søkte om billighetserstatning, kunne den enkelte sak vurderes etter en konkret rimelighetsvurdering. Nå har samfunnet imidlertid et helt system av slike ordninger som er av stor betydning. Da vil hensynet til fordelingsrettferdighet og hensynet til harmoni og konsekvens i det samlede erstatningssystemet bli viktig.

Jeg går ikke nærmere inn på hvordan en eventuelt bør utforme en ordning med billighetserstatning for dem som har vært utsatt for omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner. Dette bør gjøres til gjenstand for en egen utredning.

2. Spørsmålet om erstatningsansvar for uforsvarlig behandling

2.1 Innledning

I dette punktet skal jeg drøfte om skadevolderen kan bli ansvarlig etter culparegelen. Jeg vil dels gjøre rede for de momentene som rettspraksis og rettsteorien legger vekt på ved culpavurderingen, og dels analysere hvilken betydning disse momentene får når det skal vurderes om de som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner, har vært tilstrekkelig aktsomme og forsvarlige.

Jeg vil her bygge på rettspraksis fra Norges Høyesterett og standardverker i nyere norsk erstatningsrett – særlig lærebøkene til Kristen Andersen, Nils Nygaard og Peter Lødrup. Kristen Andersen's bok er fra 1970,²³ den viser hovedsakelig til rettspraksis fra 1950- og 1960-årene, og den hadde stor betydning i 1970-årene.

Culpavurderingen skjer etter at skade er inntrådt, men vurderingen må knyttes til de kunnskaper og den erkjennelse man hadde på handlingstiden.²⁴ Man skal ikke gi seg "etterpåklokskapen i vald". Det kritiske tidspunktet er "då skadevaldaren sist kunne handla annleis, slik at bidraget hans til skaden ville vore borte".²⁵

Spørsmålet om en handling er culpøs, må avgjøres etter en vurdering av en rekke momenter. Oppgaven her blir å finne fram til og belyse de viktigste momentene som våre domstoler pleier å tillegge vekt ved culpavurderingen. Når man skal avgjøre en konkret erstatningsrettslig tvist, må man foreta en helhetsvurdering hvor disse og andre relevante momenter tillegges vekt.

På en del rettsområder, for eksempel når det gjelder legers erstatningsansvar, har man tidligere dommer fra Høyesterett som knytter seg til et saksforhold som ligner på det man står overfor i en ny sak; da vil disse ofte være avgjørende for hvordan det nye rettsstilfellet skal løses. Når det gjelder erstatningsansvar for dem som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner, finnes det imidlertid ikke dommer som direkte angår spørsmålet.²⁶ Men av tidligere dommer kan det trekkes visse slutninger om hvilke synspunkter domstolene pleier å legge vekt på. Det er dette som skal behandles i det følgende.

De momentene som tillegges vekt ved culpavurderingen, kan etter min mening plasseres i fire hovedgrupper. For det første er culpanormen i betydelig utstrekning en *rettslig standard* som henviser til normer utenfor erstatningsretten. For det andre legges det vekt på *risikomomentet* og andre hensyn av mer erstatningsrettslig karakter. For det tredje og fjerde legges det vekt på skadevolderens og skadelidtes forhold.

I punktene 2.2 til 2.5 skal jeg gjøre rede for *normer utenfor erstatningsretten* som tillegges vekt når det skal avgjøres om en handling er culpøs. Det er bonus pater familias-standard, sedvanen, etikken, skrevne normer for forsvarlig opptreden og sakkyndiges mening om hva som er forsvarlig framgangsmåte.

Ofte finner man ikke noen veiledning i slike normer, eller de forskjellige normsystemer drar i hver sin retning. I slike tilfeller må man foreta en *selvstendig erstatningsrettslig vurdering* av handlingen. Man må vurdere hvilke handlinger som bør

²² St.meld. nr. 44 for 2003–2004 s. 9–73.

²³ Kristen Andersen, Skadeforvoldelse og erstatning, Oslo 1970.

²⁴ Peter Lødrup, Lærebok i erstatningsrett, Oslo 1999 s. 149.

²⁵ Nils Nygaard, Skade og ansvar, Bergen 2000 s. 174 og 186.

²⁶ Det foreligger en dom fra Hedmark herredsrett av 2. september 1996 hvor det var spørsmål om erstatning for mangelfull skolegang og vanskjøtsel fra et barn som hadde vært under omsorg, se Lindboe op. cit. s. 297.

kunne foretas erstatningsfritt, og hvilke handlinger som det bør knyttes erstatningsansvar til. Dette vil jeg behandle i punktene 2.6 til 2.9.

I punktene 2.10 og 2.11 skal jeg behandle skadevolderens og skadelidtes forhold.

2.2 Bonus pater familias/sedvanlig opptreden

Det har vært alminnelig å formulere culpanormen under henvisning til begrepet *bonus pater familias*. Man sammenligner da skadevolderens handlemåte med hvordan en alminnelig forstandig mann ville ha opptrådt i en tilsvarende situasjon.

Peter Lødrup uttrykker bonus pater familias-standardens slik: "Hva ville en normal, fornuftig og samvittighetsfull borger gjort i et tilfelle som dette?". Den handlemåte som fyller kravene til det forsvarlige, er ikke den perfekte handlemåte. En bonus pater familias er utrustet med menneskelige egenskaper og mangler".²⁷

Kristen Andersen er ikke særlig begeistret for bonus pater familias-standardens. Hans formulering av culpanormen

"går ut på at man ved avgjørelsen av om en skadevoldende handling er culpøs, skal legge utslagsgivende vekt på hvorvidt den med hensyn til aktsomhet eller forsvarlighet objektivt sett i alt vesentlig tilfredsstillende – eller ikke tilfredsstillende – hva man i handlingssituasjoner av den foreliggende art faglig, sosialt og menneskelig finner det rimelig å kreve."²⁸

Etter min mening gir en slik «kort» formulering av culpanormen en viss veiledning, men den er ikke av så stor verdi. Man kan ikke ved å tolke de enkelte ord og uttrykk i formuleringen finne ut så mye om hva som skal til for at en handling skal betegnes som culpøs.

Man kan ofte se i domspremisser at det legges vekt på hva som er *vanlig framgangsmåte* på det feltet hvor det er forvoldt skade. Man kan da gjerne si at det er bonus pater familias-betraktninger som tillegges vekt. Den som opptre som en god familiefar eller god familiemor, skal ikke bli erstatningsansvarlig, mens den som ikke lever opp til denne standarden, skal betale erstatning for sin skadeforvoldelse.

Men det er ikke alltid at man blir erstatningsansvarlig når man ikke følger vanlig framgangsmåte. På den annen side er det ikke alltid at man slipper ansvar ved å følge slik framgangsmåte. Man sier gjerne at *sedvanen kan «sensureres»*.

Et eksempel på dette har vi i «*Rulle-dommen*» i Rt. 1950 s. 1091: En toårig gutt som var med sin mor i rulleboden, fikk hånden i tannhjulsdrevet og mistet to fingrer. Spørsmålet var om gutten kunne kreve erstatning fra rullens produsent. Produsenten påberopte seg at andre produsenter også hadde tilvirket og solgt ruller som ikke var bedre sikret enn den foreliggende rullen. Til dette uttalte førstvoterende i Høyesterett (s. 1093):

"Om det forholder seg som av firmaet her anført, viser det etter min mening bare at heller ikke disse andre firmaer kan ha gjennomtenkt tilstrekkelig hvilke sikkerhetsforanstaltninger nødvendigvis må kreves, når rullen skal brukes i bygg, bebodd av private familier, og særlig når rullen skal være til disposisjon for beboere av større boligbygg."

Et annet tilfelle som kan nevnes, er en dom fra Høyesterett hvor det var spørsmål om veivesenets erstatningsansvar etter en ulykke i forbindelse med sprengningsarbeid (Rt. 1959 s. 666). Høyesterett uttalte her at veivesenet ikke kunne "høres med at det har vært gått frem slik som det er vanlig i forhold av denne art" (s. 669).

Overført til vårt område innebærer disse prinsippene: De som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner, blir vanligvis ikke erstatningsansvarlige hvis de har opptrådt slik det den gang var vanlig å opptre der. Men sedvanen kan «sensureres»; det er ikke alltid tilstrekkelig å oppføre seg i samsvar med majoritetens atferd.

2.3 Etikdens krav

Det har i erstatningsrettsteorien vært en tendens til å gi begrepet culpa et moralsk innhold. Den kristne moral eller andre moralsystemer stempler visse handlinger som utilsatte. Særlig kjent for å legge vekt på etikken er den store tyske juristen Ihering, *Das Schuldmoment im römischen Recht*, 1867.

I moderne tid har det vært en tendens til å ville avmoralisere culpanormen. Det er klart at en handling kan bli å betrakte som culpøs selv om den fra et moralsk synspunkt må anses forsvarlig. Og omvendt kan en moralsk forsvarlig handling bli å anse som erstatningsrettslig uforsvarlig.

Men oftest vil man oppleve at etisk angripelige handlinger er culpøse og at etisk uangripelige handlinger går klar av culpanormen. Poenget er imidlertid at det ikke alltid eksisterer noen slik samvariasjon.²⁹

²⁷ Peter Lødrup, Lærebok i erstatningsrett, Oslo 1999 s. 126–127.

²⁸ Kristen Andersen, Skadeforvoldelse og erstatning, Oslo 1970 s. 71.

²⁹ Se Nils Nygaard, Aktløysevurderinga, Bergen 1974 s. 167–172; og Nils Nygaard, Skade og ansvar, Bergen 2000 s. 203.

Et problem ved å legge vekt på om en handling er moralsk forsvarlig, er at det ikke er gitt hvilke handlinger som er moralsk angripelige og hvilke som er moralsk uangripelige. Moraloppfatningene i ulike grupper i samfunnet er som kjent nokså forskjellige. Man må i tilfelle bare bygge på moraloppfatninger som er alminnelig utbredte.

Seksuell misbruk av barn har vært og er i strid med grunnleggende moralnormer i vårt samfunn. Når det gjelder fysisk avstraffelse av barn i oppdragsøymed, skjedde det en klar endring i moralsynet i Norge i løpet av 1900-tallet. Jeg viser til det jeg har uttalt i punkt 2.1 om at handlingstidens moralsyn må legges til grunn.

Mange av dem som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner, har vært ildsjeler, idealister og viet all sin tid til dette arbeidet. Det er selvsagt etisk høyverdig. Men slik etisk høyverdighet kan ikke rettferdiggjøre eventuelle overgrep overfor barna.

2.4 Skrevne normer for forsvarlig opptreden

Vi har en rekke lovbestemmelser og forskrifter om hvordan folk skal opptre for at andres verdier ikke skal skades. Det kan *være faredelikter* hvor det er utillatelig å framkalle en fare, eller det kan være rene handlings- og unnlatelsesdelikter hvor loven eller forskriften definerer det utillatelige ved direkte beskrivelser av den forbudte handlemåten.³⁰

Som eksempel på slike normer for forsvarlig opptreden kan nevnes trafikkreglene som er gitt i henhold til vegtrafikkloven av 18. juni 1965 nr. 4 § 4. Et annet eksempel er regler om sikring av sunne og trygge arbeidsvilkår og fullt forsvarlig arbeidsmiljø, se arbeidsmiljøloven av 4. februar 1977 nr. 4 § 7.

Overtredelser av regler av denne typen er oftest straffesanksjonerte. Det sies derimot nesten aldri noe om at overtredelse kan føre til erstatningsansvar for skadevolderne. Derfor vil overtredelser av slike regler ikke automatisk medføre erstatningsansvar. Og det at man holder seg på rette siden av de grenser som oppstilles i slike regler, fører ikke uten videre til frifinnelse i en erstatningssak.

Det må imidlertid understrekes at man ved den erstatningsrettslige culpavurderingen legger stor vekt på om skadevolderen har overtrådt lovbestemmelser og forskrifter som viser hva som anses som forsvarlig opptreden. Ved utformingen av slike normer har samfunnet tatt standpunkt til hva som bør kreves av den enkelte av hensyn til andres

verdier; normene gir da også en god veiledning ved culpavurderingen. I rettspraksis kan man stadig se at slike normer trekkes fram. I den juridiske teori har særlig Viggo Hagstrøm framhevet betydningen av om preventive forskrifter er overtrådt.³¹

Grovere former for omsorgssvikt i barnevernsinstitusjoner rammes av straffelovens regler om seksuelle overgrep, vanskjøtsel, tvang, trusler, frihetsberøvelse, legemskrenkelse og æreskrenkelse (§§ 192 til 254) og andre straffebud. Dersom forholdet er straffbart, vil det være et sterkt argument for erstatningsansvar.

Fram til 1972 hadde foreldre rett til å refse sine barn fysisk. Og det var først i 1987 at det ble inntatt en bestemmelse i barneloven § 30 om at barn ikke må utsettes for vold eller på annen måte bli behandlet slik at den fysiske og psykiske helse blir utsatt for skade eller fare.

Denne rettsutviklingen må også få betydning for andre foresatte og for dem som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner. Men deres adgang til å anvende makt har ikke gått så langt som foreldremyndigheten.³² I barnevernloven av 1953 § 42 andre ledd andre punktum var det bestemt at kroppslig refselse ikke måtte nyttes.

2.5 Sakkyndige uttalelser

I erstatningssaker innhentes det ofte uttalelser fra sakkyndige; det er personer som på grunn av utdanning og/eller erfaring har spesialinnsikt på et bestemt område. Slik sakkyndighet er ofte viktig for å kunne bringe faktum på det rene. Her skal jeg imidlertid behandle de tilfellene hvor sakkyndige foretar en vurdering av om skadevolderens handlemåte kan betraktes som forsvarlig eller uforsvarlig.

Det er klart at sakkyndige uttalelser om forsvarlighet ikke er bindende for dommeren. De sakkyndige vurderer handlemåten ut fra hva de som fagpersoner synes det bør kreves på et bestemt felt og/eller i en bestemt situasjon. Dommeren kan tillegge dette momentet vekt, men dessuten må han eller hun legge vekt på andre momenter som det etter rettspraksis skal bygges på ved den erstatningsrettslige culpavurderingen – sedvanlig opptreden, etikkens krav, skrevne normer for forsvarlig atferd, handlings skade- og nytteevne, skadelidtes forhold m.m.

I rettspraksis kan man ofte se at sakkyndige uttalelser tillegges vekt. Dette ble for eksempel gjort i «*Film-dommen*» i Rt. 1958 s. 984. En bedrift

³⁰ Se Andenæs, Alminnelig strafferett, Oslo 1997 s. 101–102.

³¹ Se Viggo Hagstrøm, Culpanormen, Oslo 1981.

³² Jf. Johs. Andenæs, Spesiell strafferett (ved Mads Andenæs), Oslo 1964 s. 15–16.

hadde en del film som skulle bortskaffes. Filmen ble lagt på en gartners tomt. Han tente på den, og det oppsto brann i en ferdighusfabrikk i nabolaget. Det var spørsmål om bedriften skulle bli erstatningsansvarlig fordi de ansatte hadde opptrådt culpøst ved bortskaffelsen. Oslo brannvesen hadde med tilslutning av Statens Filmtekniske Nemnd uttalt at det var uforsvarlig å kaste slikt brennbart avfall på en fylling, og en av de ansattes forhold ble betegnet som høyst ansvarsløst. Førstvoterende i Høyesterett tiltrådte lagmannsrettens begrunnelse, hvor det uttales på s. 989:

”Retten er oppmerksom på at disse fagkyndige instanser antagelig ser noe strengere på behandling av film enn den alminnelige mann vil gjøre. Uttalelsene er nevnt fordi de på samme måte som filmforskriftene klart viser at film må behandles med stor forsiktighet.”

I en eventuell erstatningssak om omsorgssvikt i en barnevernsinstitusjon vil uttalelser fra psykologer, barnevernspedagoger og andre sakkyndige kunne være viktig. Dels vil de uttale seg om faktum, særlig om hva som kan ha skjedd, og om det er årsakssammenheng mellom en eventuell omsorgssvikt og en skade. Men dels vil det også være viktig med en sakkyndig uttalelse om hvorvidt det som har skjedd på institusjonen, kan anses som faglig forsvarlig. Det er da viktig at man legger til grunn de kunnskaper og den innsikten som man hadde på handlingstidspunktet.

2.6 Alternativ handlemåte

I erstatningsdommer beskrives den konkrete skadesituasjonen meget nøye. Etter en bilkollisjon måler man bremsespor, tar bilder, lager skisser m.m. Det gjelder å rekonstruere hendelsesforløpet så nøyaktig som mulig. Dette er nødvendig for at man skal kunne vurdere om skadevolderen har opptrådt culpøst i det konkrete tilfellet.

Betydningen av tidsmomentet og andre kjennetegn i den konkrete skadesituasjonen illustreres i «Parafinbøtte-dommen» i Rt. 1956 s. 656. Under krigen måtte føreren av en motorskøyte etter krav fra tyskerne ta om bord en del arbeidere. Noen av dem ble plassert i bestikken, hvor det sto en bøtte som det var en væske i. En av passasjerene tente snadden og kastet en brennende fyrstikk opp i bøtten; han trodde den inneholdt vann, men det var parafin. Det oppsto brann, og en av arbeiderne ble skadet. Han krevde erstatning fra skøytens fører, men fikk ikke medhold. Det ble understreket at skøyten vanligvis ikke ble brukt til å befordre personer, at føreren ikke visste at bøtten inneholdt en

brannfarlig væske, at han hadde mer enn nok å gjøre med å manøvrere skøyten i det ukjente farvannet, og at han hadde liten tid til disposisjon før arbeiderne kom om bord. Selv små endringer i den faktiske situasjonen som beskrives i dommen, kunne i dette tilfellet ført til at føreren ble ansvarlig.

Et eksempel på at Høyesterett har lagt stor vekt på den tiden som har stått til disposisjon, er «Reservelege-dommen» i Rt. 1962 s. 994. En underordnet lege utførte en vanskelig operasjon uten at overlegen var til stede. Sykehusets eier ble ansvarlig for skade på pasienten, og i premissene uttales det blant annet: ”Det er et viktig utgangspunkt for vurderingen av sykehuslegenes forhold at det ikke hastet med operasjonen, og at det heller ikke etter legenes egen vurdering hastet. Man kunne godt ha ventet en uke til overlegen var disponibel eller for den saks skyld i så lang tid som det ville kreve å få A til behandling ved et større sykehus” (s. 996).

En nøyaktig beskrivelse av den konkrete situasjonen er nødvendig for at man skal kunne vurdere om vedkommende har gjort hva han eller hun kunne for å hindre at skade skulle inntre. Spørsmålet er om situasjonen var slik at vedkommende kunne ha handlet annerledes enn det han eller hun gjorde, og dermed unngått skaden.

Det er særlig Nils Nygaard som har understreket at man ved culpavurderingen må legge stor vekt på om skadevolderen kunne eller burde ha handlet annerledes.³³ Nygaard understreker også at en potensiell skadevolder har tenkeplikt, dvs. ”plikt til å vera klar over dei relevante fakta i situasjonen på det kritiske tidspunkt”. Skadevolderen har også en prognoseplikt, dvs. ”plikt til å pårekna at skade kunne skje”.³⁴

I saker om omsorgssvikt i barnevernsinstitusjon blir det et viktig spørsmål om de ansatte kunne ha handlet på en annen måte enn de gjorde. Man må søke å leve seg inn i den situasjonen som de den gang var i. Dårlig og ubetenksom atferd vil neppe bli ansett som uforsvarlig. Derimot må det kreves at de ansatte skulle ha holdt seg borte fra seksuell misbruk av barn.

Vanligvis vil en unnlatelse av å foreta en handling ikke så lett føre til erstatningsansvar som en aktiv skadevoldende handling. Men mangelfullt tilsyn fra statlige organer, kommunale barnenemnder og andre kan være ansvarsbetingende. Det gjelder særlig når det er bestemt i lov eller forskrif-

³³ Se Nils Nygaard, *Aktløysevurderinga*, Bergen 1974, særlig s. 41 fl og s. 218 flg.

³⁴ Se Nils Nygaard, *Skade og ansvar*, Bergen 2000 s. 172, jf. s. 204.

ter at tilsyn skal føres. I slike tilfeller vil det foreligge en særlig handleplikt.

2.7 Handlingens skadeevne

En handlings skadeevne er produktet av faregraden og den potensielle skades størrelse.

Med faregraden menes risikoen eller sannsynligheten for at skade kan inntre, altså hvor påregnelig det er at skade skal inntre. Jo større faren eller risikoen er, desto større forsiktighet må det utvises. Ut fra en culpavurdering kan det ikke aksepteres at institusjoner og borgere foretar handlinger som meget lett kan forårsake skade på andre personer og deres verdier.

Det er ikke bare faregraden, men også den potensielle skades størrelse som er avgjørende ved culpavurderingen. Skadens økonomiske omfang er en faktor; enda viktigere er det om liv og helse står på spill. Jo større skade som kan inntre, desto større forsiktighet må det utvises.

I nesten alle domspremisser i erstatningssaker blir det drøftet hvor stor faregraden var.

Som et eksempel kan nevnes «*Kafetrappdommen*» i Rt. 1934 s. 204. Her ble det understreket at trappen var i mislig forfatning da ulykken skjedde, og at det var stor trafikk i den (ca. 1000 mennesker daglig). Førstvoterende i Høyesterett understreket at kravene til vedlikehold da "maa stilles særlig strenge – nettop paa grunn av risikoen for ulykker".

Som et annet eksempel på at man la vekt på faregraden, kan nevnes «*Rulledommen*» i Rt. 1950 s. 1091, som er omtalt i punkt 2.2. Førstvoterende understreket her at det for rullens produsent måtte "påregnes at brukerne hovedsakelig ble husmødre, som under arbeidet i rulleboden naturlig ville få besøk av barna". At foranstaltninger for å sikre rullen var nødvendig, framgikk av "at det er inntruffet 3 helt likeartede ulykker i løpet av et relativt kort tidsrom" (s. 1093). Her fantes det altså en slags *statistikk* som viste at det forelå en ikke ubetydelig faregrad.

Som et tredje eksempel kan nevnes «*Filmdommen*» i Rt. 1958 s. 984, se punkt 2.5. Her ble det lagt vekt på at film var meget brannfarlig, og at den derfor måtte behandles med stor forsiktighet.

Som et fjerde eksempel på at det legges vekt på faregraden, kan nevnes «*Lierdommen*» i Rt. 1967 s. 697. Her ble Lier kommune erstatningsansvarlig for at en lastebileier tømte privetinnholdet fra en kommunal leiegård i en bekk. Denne bekken var rentvannskilde for et ørretklekkeri og en kyllingfarm, som led store tap. Førstvoterende i Høyeste-

rett la her vekt på at det var betydelige faremomenter for folks og dyrs liv og helsetilstand. Her var det altså ikke bare penger, men helse som sto på spill.

Risikosituasjonen var en annen i «*Stigedommen*» i Rt. 1974 s. 41. En skyvestige var konstruert slik at den bare kunne brukes med den ene siden inn mot veggen. En huseier satte stigen med «vrangsidens» inn mot veggen. Han falt ned, kom til skade, krevde erstatning fra stigeprodusenten, men fikk ikke medhold. Høyesteretts flertall la blant annet vekt på at det var produsert mer enn 100 000 stiger, men andre uhell var ikke kjent. Det forelå altså ingen statistikk som viste høy faregrad.

Kunnskapen om og innsikten i risikoer for skadevirkninger ved ulike former for behandling av barn i institusjoner har endret seg vesentlig i de siste tiårene. Tidligere var man neppe klar over at mobbing og ulike former for avstraffelser kunne føre til alvorlige skadevirkninger. Når det derimot gjelder seksuell misbruk av barn og alvorlige fysiske overgrep, må det legges til grunn at folk alltid må ha skjont at dette kunne føre til skader.

2.8 Handlingens nytteevne

Dersom en handling har liten nytteevne eller er unødvendig, er det mindre rom for å utsette sine medmennesker for skaderisikoer enn ellers. En slik rettstanke kan man finne i vegtrafikkloven § 3, hvor det blant annet heter at man skal ferdes "slik at annen trafikk ikke *unødig* blir hindret *eller forstyrret*" (kursivert her).

I «*Rulledommen*» (Rt. 1950 s. 1091, på s. 1093) heter det at det måtte stilles spesielle krav til rullens konstruksjon for at rullen ikke skulle medføre "unødige fare".

Det er ikke den enkeltes interesse i å foreta handlingen som er avgjørende. Interessen må være beskyttelsesverdig sett fra samfunnets synspunkt.

Når barnevernet treffer vedtak om å plassere et barn i en institusjon, er det fordi det mener at barnet har det bedre der enn i foreldrehjemmet. Selve oppholdet i institusjonen anses altså som nyttig. Dette er en grunnleggende premiss i en offentlig utredning om barnemishandling og omsorgssvikt fra først i 1980-årene. Når foreldrene mishandlet sine barn eller omsorgen sviktet, ble en offentlig overtakelse av omsorgen ansett som et viktig virkemiddel for å "redde" barnet.³⁵

³⁵ NOU 1982: 26 (Barnemishandling og omsorgssvikt).

2.9 Oppofrelser for potensiell skadevolder ved å foreta en annen handling

Et viktig spørsmål er hva skadevolderen kunne ha gjort for å unngå skaden. Det stilles krav om at han eller hun skal undersøke og tenke igjennom situasjonen, gi opplysninger og advarsler til potensielle skadelidte, føre kontroll og tilsyn med virksomheten og sette i verk sikkerhetsforanstaltninger.³⁶ Et hovedformål med erstatningsretten er at den skal hindre at skadeforvoldelse finner sted.

Det diskuteres ofte i erstatningssaker hvor store oppofrelser det ville kreves av den potensielle skadevolderen for at han eller hun skulle fjerne eller minske mulighetene for at skadetilføelse skulle finne sted; jf. punkt 2.6 om alternativ handlemåte for å hindre skadeforvoldelse.

Som et eksempel kan nevnes «Smie-dommen» i Rt. 1947 s. 723. Noen barn hadde søkt inn i en åpen smie. Et av barna slo med hammeren på ambolten, og en fireårig gutt fikk en jernsplint i øyet. Han ble tilkjent erstatning fra smiens eier. Førstvoterende, som tre andre dommere sluttet seg til, la blant annet vekt på at de faremomentene som smien bød på, «uten nevneverdige omkostninger kunne hindres eller minskes ved å stenge smien eller ved å oppbevare løse redskaper på et låsbart sted etter arbeidstidens slutt» (s. 724).

Som et annet illustrerende eksempel kan nevnes «Rulle-dommen» (Rt. 1950 s. 1091, på s. 1093). Førstvoterende i Høyesterett understreket at «rullen med enkle foranstaltninger og med ubetydelig meromkostninger kunne bli praktisk talt sikker også for småbarn».

Det er neppe særlig ressurskrevende å hindre alvorlige former for omsorgssvikt. Det handler mest om innlevelse i barns situasjon, om en klar bevissthet om hva som kan skade barn, og om at de voksne må vise evne til å sette barnas behov foran sine egne behov.

2.10 Skadevolderens situasjon

Nils Nygaard har understreket at de krav som må stilles til skadevolderen, og det erstatningsrettslige vernet som skadelidte bør ha, vil avhenge av rolleforventningene til de to partene. De rolleforventningene som man kan stille til en potensiell skadevolder, vil avhenge av de funksjonene og de gjøremålene som vedkommende har.

Særlig strenge krav stilles til dem som har en monopolstilling, til dem som er sakkyndige i forhold til sin motpart, og til dem som har konkrete

kunnskaper om skadesituasjonen. Som eksempel nevner Nygaard advokater som har et *profesjonsansvar*.

»Rolleforventinga tek her utgangspunkt i eit bestemt og nokså vidtgående kvalifikasjonskrav til folk i rollen, eit krav om særskilt høg sakkunnskap. Slik også for andre profesjonar, arkitektar, ingeniører osv. Sakkunnskapen representerer her ei makt, og den skaper særleg forventning om forsvarleg framferd.»³⁷

De som har arbeidet i barnevernsinstitusjoner, har dels vært profesjonelle (psykologer mfl.) og dels ufaglærte personer. Kravene til de profesjonelle er større enn kravene til dem som ikke har særskilt utdanning for de oppgavene de utfører. Men innenfor helse- og sosialsektoren var det ikke vanlig å vise til et strengt profesjonsansvar i de første tiårene etter den andre verdenskrigen. Det var heller slik at for eksempel legene var underlagt en mildere culpanorm enn andre fram til ca. 1980.³⁸

2.11 Skadelidtes situasjon³⁹

2.11.1 Noen hovedprinsipper

En potensiell skadelidt kan oppgi det erstatningsrettslige vernet som culpanormen gir. Det kan skje ved uttrykkelig eller stilltiende samtykke.

Som den store hovedregel kan man ikke samtykke i å bli påført betydelig skade på legeme eller helbred, jf. straffeloven §§ 9 og 235. Amputasjon av en legemsdel er et typisk eksempel på en betydelig skade. Hvis det foreligger medisinsk indikasjon (koldbrann i beinet) og samtykke fra pasienten, er inngrepet lovlig og kirurgen blir selvsagt ikke erstatningsansvarlig.

Det er en flytende overgang fra »stilltiende samtykke» til såkalt »aksept av risiko». Her er situasjonen at den potensielle skadelidte har innlatt seg på en risiko som han kjente eller burde kjenne til.

Aksept av risiko har vanligvis ikke blitt sett på som et selvstendig grunnlag for å avslå skadelidtes krav om erstatning, men som en innbakt bestanddel av de alminnelige erstatningsvilkårene. Skadelidte ble nektet erstatning fordi skadevolderen ikke hadde opptrådt culpøst i relasjon til skadelidte, fordi skadelidtes forhold var av framtreddende betydning i årsaksbildet, fordi skaden ble ansett som upåregnelig for skadevolderen, eller fordi ska-

³⁶ Se nærmere Nils Nygaard, *Skade og ansvar*, Bergen 2000 s. 194–195.

³⁷ Nils Nygaard, *Skade og ansvar*, Bergen 2000 s. 192.

³⁸ Asbjørn Kjønsdal, *Pasientrettighetenes framvekst*, i Kjønsdal og Syse, *Helseprioriteringer og Pasientrettigheter*, Oslo 1992 s. 216–223.

³⁹ Se nærmere Asbjørn Kjønsdal, *Erstatningsretten i utvikling*, Oslo 2003 s. 447–535.

delidte indirekte eller ved konkludent atferd hadde samtykket i skadeforvoldelsen eller risikopåføringen.⁴⁰

Det er selvsagt ikke enhver involvering med risikoen fra skadelidtes side som kan føre til tap av erstatning. Det gjelder særlig når skadelidte er et barn.

Som et eksempel på at alderen har vært tillagt vekt, kan nevnes «*Smie-dommen*» i Rt. 1947 s. 723, som er nevnt i punkt 2.9. Saken gjaldt altså noen barn som lekte i en smie, og en fireårig gutt fikk en splint i øyet fordi en annen slo med hammeren på ambolten. Førstvoterende uttalte på s. 724 at

”en smie og arbeidet der øver en naturlig tiltrekning på barn og særlig da på gutter som i denne sak. Har en lagt en anleggssmie i et mer bymessig bebygget strøk ved siden av en plass hvor gutter pleier å leke, må en regne med at den vil få besøk av dem. At en også må regne med muligheten av at skade kan skje, finner jeg klart.”

Det poengteres i denne saken at det var et barn som ble skadet. Resultatet ville ganske sikkert ha blitt et annet om voksne mennesker hadde søkt inn i smia og begynt å slå med hammeren på ambolten. Skadelidtes alder er altså et relevant moment når man skal avgjøre om skadevolderen har opptrådt culpøst.

I «*Rulle-dommen*» (Rt. 1950 s. 1091) ble det lagt stor vekt på at rullen skulle brukes av husmødre som ofte ville ha med barna sine i rulleboden.

Barn som har blitt mishandlet, vil undertiden ha vært involvert på en eller annen måte – ”ha vært med på leken”. Men her er det viktig at det er de som er voksne og ansatte, som har ansvaret for å sette grensene. Dette er særlig viktig overfor barn som er tvangspassert i en institusjon.

2.11.2 Aksept av risiko

Det er atskillig usikkerhet knyttet til om erstatning kan falle bort ved såkalt ”aksept av risiko”, og hva det ligger i dette begrepet. Det har vært lagt vekt på følgende momenter:

- Hvor godt kjente skadelidte faremomentene?
- Hvor fritt var skadelidte stillet?
- Har skadelidte trengt seg inn på et område hvor han eller hun ikke hadde noe lovlig ærend?
- I hvilken utstrekning har skadelidte innlatt seg med skadevolderen eller på risikoen?

- Har skadelidte gjort noe for å redusere risikoen?
- Hvor stor var skadeevnen? (Skadevolderen kan neppe fritas når den har vært meget stor.)
- Dreier det seg om risikoer knyttet til sport, idrett og andre fritidsaktiviteter? (Det har vært antatt at skadelidte har et svakere erstatningsrettslig vern på disse områdene).⁴¹

I nyere rettspraksis har Høyesterett vært tilbakeholden med å la skadelidte tape erstatningen på grunn av ”aksept av risiko”. Her skal jeg nevne tre dommer som gjelder barn og ungdom som er blitt skadet under utøvelsen av sport og idrett:

«*Skihopper-dommen*» i Rt 1987 s. 1346 gjaldt en 17-årig kombinerthopper som deltok i en trenings-samling i Granåsen skibakke, som ble benyttet gratis. I ovarennnet var det satt opp 14 loddrette stålrør som var ca. 65 cm høye, og langsgående rør på hver side. Hopperen falt i ovarennnet og ble sterkt skadet.

Høyesterett kom til at skibakkens eier og treningssamlingens arrangør ble ansvarlig på culpa-grunnlag. Om skadelidtes forhold uttalte førstvoterende (s. 1351): ”Jeg legger til grunn at hopperne ikke kan anses for å ha akseptert det faremoment ved bakken som her har foreligget.”

Høyesterett fant altså ikke grunn til å gå nærmere inn på dette spørsmålet. For å anvende aksept av risikosynspunktet kunne det vært argumentert med at hopperne hadde sett arrangementet med stålrør, at det var lite snø i ovarennnet, og at det ville være farlig å komme utenfor løypa. Når slike forhold i det hele tatt ikke ble nevnt i dommen, er det et klart tegn på at aksept av risikosynspunktet den gang var på vikende front.

«*Alpinbakke-dom I/stein*» i Rt 2000 s. 1991 gjaldt alvorlig skade på en ung kvinne som benyttet seg av en provisorisk alpinbakke. Det var snømangel i påsken, og et skiheisselskap kjørte opp en løype-trasé ovenfor den ordinære bakken. Snørekjøring etter prepareringsmaskinen oppover i fjellet kostet 50 kroner.

Ved nedkjøring skled eller kjørte kvinnen mot en stein som lå 0,5–1 meter fra traséen. Steinen lå i en sving 15–20 meter nedenfor et heng. Høyesterett kom til at det var uaktsomt av selskapet at det ikke hadde iverksatt varsling eller andre sikrings-tiltak ved et slikt ”kritisk punkt”, se s. 1995.

Skadelidtes krav ble redusert med 1/3 på grunn av hennes egen medvirkning. Hun kjørte en

⁴⁰ Nils Kristian Sundby bygger i hovedsak på en slik modell, se hans artikkel om Betydningen av skadelidtes forhold i erstatningsretten, Jussens Venner 1969 (Bind 3) s. 255 flg., særlig s. 285–288.

⁴¹ Viggo Hagstrøm, Culpanormen, Oslo 1983 s. 44–45; og Marius Ryel, Skadelidtes medvirkning, Jussens Venner 1985 s. 187 flg., på s. 200–204.

løype som var ukjent for henne, var klar over at det var vanskelig å se terrengforholdene, reduserte ikke farten da hun fikk tårer i øynene, og fortsatte over den uoversiktlige hengekanten med en ikke ubetydelig fart.

I dette tilfellet måtte skadelidte bære en del av tapet selv, men det var ikke spørsmål om å nekte erstatning fordi hun frivillig hadde innlatt seg på risikoen.

Førstvoterende antydte innledningsvis (s. 1994) et aksept av risikosynspunkt:

”Personer som brukte den aktuelle bakken, måtte være klar over dens noe provisoriske karakter.”

Dette kan ha hatt en viss betydning for avgjørelsen av spørsmålet om medvirkning, men vitner først og fremst om at det er lite liv i læren om aksept av risiko selv når det gjelder sport og idrett.

«*Alpinbakke-dom II/snøsprekk*» i Rt 2001 s. 1221 gjaldt alvorlig skade på en kvinne som benyttet seg av et sommerskianlegg. Det var sprekk i snødekket, og det var satt opp et blågrønt markeringsnett ca. 20 meter ovenfor sprekken. Hun kjørte inn i dette nettet og skled ned i sprekken hvor det var en ca. 5 meter dyp hule med bart fjell som bunn.

Høyesterett kom til ansvar for alpinselskapet på culpagrunnlag. Det burde ha vært satt opp et varselstilt om snøsprekken oppe på toppen av bretrekket. Da kunne skiløperne fått anledning til å velge trasé for nedkjøring og derved unngå den risikoen som knyttet seg til snøsprekken. Det var ikke tilstrekkelig at det sto et noe uklart varselstilt nede ved påstigningen av stolheisen, at skiløperne kunne se markeringsnettet fra stolheisen, og at de ved nedkjøringen ble varslet om sprekken når de så nettet (s. 1227).

Alpinselskapet hadde påberopt seg aksept av risikosynspunkter: ”Hun aksepterte en risiko da hun valgte denne traseen ned til parkeringsområdet. Utøveren av en frivillig aktivitet er nærmest til å bære risikoen for den begivenhet som utløste skaden. Enhver som velger en trasé utenfor preparert område, må anses å ha akseptert en risiko” (s. 1223).

Høyesterett nevnte også ”at skiløping skjer på eget ansvar”, men bare ”som hovedregel” og bare når det skjer ”utenfor alpinanlegg” (s. 1226). Ellers er det lite å spore av synspunktet eget ansvar i Høyesteretts premisser. For eksempel uttales det at man ”ikke [kan] basere seg på at publikum benytter heisturen til å studere farer som terrenget måtte by på” (s. 1227).

Jeg har ikke funnet noen dommer fra perioden etter 1985 som nekter erstatning ut fra synspunk-

tet ”aksept av risiko”. Et unntak er «*Røyke-dommen*» i Rt. 2003 s. 1546, men den gjaldt ulovfestet objektivt ansvar. Dertil må man etter min mening være forsiktig med å analogisere ut fra denne dommen.⁴²

Etter min mening har læren om aksept av risiko mistet det meste av sin kraft. Dette gjelder særlig overfor barn og ungdom. I alle fall kan denne læren ikke benyttes overfor barn som er tvangsplassert i en institusjon.

2.11.3 Skadelidtes medvirkning

Etter skadeserstatningsloven § 5-1 nr. 1 og 2 kan erstatningen settes ned eller falle bort når skadelidte ved egen skyld har medvirket til skaden ”for så vidt det er rimelig når en tar hensyn til adferden, og dens betydning for at skaden skjedde, omfanget av skaden og forholdene ellers. Som medvirkning reknes det også når den direkte skadelidte eller erstatningssøkeren har latt være i rimelig utstrekning å fjerne eller minske risikoen for skade eller etter evne å begrense skaden.”

Peter Lødrup framhever at man generelt må vise varsomhet med å redusere erstatningen etter § 5-1. Man bør ”legge vekt på at folk flest ikke skal ha plikt til å utvise den maksimale aktsomhet til enhver tid. Jeg kan ikke se at prevensjonshensynet har noen særlig betydning for personskadenes vedkommende.”⁴³

I eldre rett var man streng overfor barn som medvirket til skaden: I Rt. 1933 s. 544 fikk en 13-årig gutt med intelligens på 7–8-årstrinnet, som ble skadet ved en knallperleeksplosjon, redusert erstatningen; det ble ikke angitt noen fordelingsbrøk i dommen, men det ble uttalt at gutten selv måtte bære den største delen av tapet. I Rt. 1935 s. 1046 fikk en 13-årig syklende gutt som kolliderte med en bil, ingen erstatning (grov uaktsomhet). I Rt. 1940 s. 16 fikk en 8-årig gutt som klatret opp i en høyspentmast, halv erstatning. I en senere høyspentmastdom (Rt. 1965 s. 1115) fikk en gutt på 7 år og 3 måneder redusert erstatningen med 1/3.

Kristen Andersen og Nils Kristian Sundby var kritiske til disse dommene. Men de understrekte at Høyesterett forholdt seg på en vesentlig annen måte enn retten ville ha gjort dersom tilsvarende medvirkning hadde skrevet seg fra betydelig eldre

⁴² Se Asbjørn Kjønsstad, Det nyeste rettskildematerialet om det ulovfestede objektive ansvaret, Lov og Rett 2004 s. 579, s. 585-590 og 604-605.

⁴³ Peter Lødrup, Lærebok i erstatningsrett, Oslo 1999 s. 362–363.

barn eller voksne. Culpanormen senkes til det trinn barna hører til.⁴⁴

Da erstatningslovgivningen skulle revideres, var spørsmålet om barns medvirkning etter min mening overmodent for en rettspolitisk nyvurdering. I innstillingen om barns ansvar m.m. av 1964 ble spørsmålet berørt, men ikke noe forslag ble framsatt.⁴⁵ Under forberedelsen av flyttingen av medvirkningsbestemmelsen fra strl. ikrl. § 25 til skadeserstatningsloven § 5-1 ble spørsmålet om barn som skadelidte ikke tatt opp; det ble ikke innført noen bestemmelse om dette i lovendringen i 1985.⁴⁶

Det skal likevel nevnes at bestemmelsen i strl. ikrl. § 25 første ledd om *bortfall* av erstatning når skadelidte hadde medvirket ved *forsett*, ikke ble tatt inn i skadeserstatningsloven § 5-1. Dette var særlig viktig for barn; det ble åpnet mulighet til å gi erstatning etter *fordelingsprinsippet* til barn som ved forsett medvirket til egen skade.

Et par år senere (1987) ble spørsmålet om barns medvirkning tatt opp i forbindelse med spørsmålet om standardisert erstatning til barn. Lødrup-utvalget viste noen nye toner:

"7-8-åringer må antas å ha meget uklare begreper om den fare f eks en høyspentmast representerer. De bør derfor ikke rammes av sin medvirkning. Barns uberegnelige handlinger i trafikken er en risikofaktor på linje med mange andre som det uansett bør kalkuleres med. Arbeidsgruppen antar at barn som har fylt 10 år i gjennomsnitt er så modne at de bør bære et ansvar for sine medvirkningshandling. Det kan virke støtende hvis skadevolder må betale erstatning fullt ut når barn over denne alder medvirker. Fra og med 10-årsdagen gjelder de alminnelige regler om medvirkningsansvar."⁴⁷

⁴⁴ Nils Kristian Sundby, Betydningen av skadelidtes forhold i erstatningsretten, Jussens Venner 1969 (Bind 3) s. 257 flg., på s. 296-297; og Kristen Andersen, Skadeforvoldelse og erstatning, Oslo 1970 s. 166-171.

⁴⁵ Innstillingen om ny lov om Erstatningsansvar for skade voldt av barn og ungdom m.m., 1964 s. 9 og 12.

⁴⁶ NOU 1977: 33 (Om endringer i erstatningslovgivningen) s. 34 og 37; Ot. prp. nr. 75 for 1983-84 s. 7, 33-38 og 64-65; og Innst. O. nr. 92 for 1984-85 s. 5-6.

Foranlediget av noen høringsuttalelser tok Justisdepartementet opp spørsmålet om å sette en noe høyere aldersgrense enn 10 år, men fant at dette kunne "virke støtende overfor den erstatningsansvarlige. Så gamle barn kan ha innsikt i konsekvensene av sine handlinger."⁴⁸

Stortingets justiskomite hadde et noe annet grunnsyn, og den flyttet merkesteinene noen skritt videre. Komiteen var enig i at "medvirkning fra barn under 10 år aldri skal kunne gi grunnlag for nedsettelse av erstatningen. Komiteen forutsetter at det også vises varsomhet med å tillegge medvirkning fra barn eldre enn 10 år, betydning ved erstatningsutmålingen."⁴⁹

Komiteen benyttet her ikke synspunktet fra Lødrup-utvalget og Justisdepartementet om at dette kunne være "støtende" overfor skadevolderen. Det var viktig å finne en regel som var rettferdig sett ut fra *barnets perspektiv*; dets behov for erstatning og *velferdshensyn* var antakelig også av betydning.

Dette viser at det har skjedd en betydelig styrking i skadelidte barns erstatningsrettslige vern i løpet av de siste hundre år. Lovkomiteen fra 1987 og Stortingets justiskomite bidro mer til rettsutviklingen på dette området enn juridisk teori og Høyesterett. Etter min mening er det fortsatt disharmoni mellom barns og ungdoms rettigheter og fritak fra forpliktelser på andre rettsområder, og de noe strenge reglene som gjelder for bortfall og reduksjon av erstatning på grunn av barns medvirkning.

Etter dette har Høyesterett og lovgiveren vært streng overfor barn og ungdom som har medvirket til egen skade, men de har blitt noe mildere med tiden. Den milde linjen kom imidlertid sent – i hovedsak etter tidsperioden 1945 til 1980. Den strenge linjen kan imidlertid neppe gjøres gjeldende overfor barn som har vært tvangsplassert i en institusjon.

⁴⁷ NOU 1987: 4 (Standardisert erstatning til barn) s. 31 og 34.

⁴⁸ Ot. prp. nr. 81 for 1986-87 s. 42.

⁴⁹ Innst. O. nr. 19 for 1987-88 s. 8.